

कश्मीरशब्दामृतम्

[काश्मीरी व्याकरण]

THE KĀSMĪRĀŚABDĀMRTAM

(A Kashmiri Grammar)

Originally written in Sanskrit by
ISHVARA KAULA

Critically Edited Translated with notes & Additions

By

Dr. ANANT RAM SHASTRI

Formerly Principal, Ranbir Sanskrit Vidyapeetha, Jammu

NAG PUBLISHERS

11A/U.A. Jawahar Nagar, Delhi-7 (India)

This book is a grammar of **Kashmiri Language in Hindi**. Originally, it was written in Sanskrit. Kashmiri is a language which is very little known, but which is of great importance for the purposes of comparative philology. Existing grammars of it have been made by foreigners and are imperfect. They all suffer from at least one grave fault, viz that they are based on the representation of the language which is displayed to them by the Persian alphabet. It has adopted the Devanagari character, ingeniously modified to suit the purpose. Hence the importance.

कश्मीरशब्दामृतम्

[काश्मीरी व्याकरण]

THE KĀSMĪRĀŚABDĀMRTAM

(A Kashmiri Grammar)

Originally written in Sanskrit by
ISHVARA KAULA

Critically Edited Translated with notes & Additions

By

Dr. ANANT RAM SHASTRI

Formerly Principal, Ranbir Sanskrit Vidyapeetha, Jammu

NAG PUBLISHERS

11A/U.A. Jawahar Nagar, Delhi-7 (India)

Digitized By Siddhanta'eGangotri Gyaan Kosha
**Published with the Financial Assistance from the Ministry
of Education & Culture, Govt. of India.**

NAG PUBLISHERS

- (i) 11A/U.A. (Post office Bldg.), Jawahar Nagar, Delhi-7
- (ii) 8A/U.A.-3 Jawahar Nagar. Delhi-110007
- (iii) Jalalpurmafi (Chunar-Mirzapur) U. P.

© **Dr. ANANT RAM SHASTRI**
First Edition
1985

Printed In India

**Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers,
11 A/U.A. (Post office building) Jawahar Nagar, Delhi-110007
and printed at Amar Printing Press, 8/25, Vijay Nagar,
Delhi--110009**

प्राक्कथन

भाषा एक ऐसा सम्प्रेषण माध्यम है जिससे मानव मात्र अपने मनोभावों को अल्पाल्प समय में और यथेष्ट रूप से अभिव्यक्त कर सकता है। यद्यपि मनोभावों को संप्रेषित करने के लिए इंगितादि अन्य साधन भी हैं परन्तु उक्त सम्प्रेषण माध्यमों से कोई सहृदय अर्थसंगति विठलाने में सफल तथा विफल भी हो सकता है या अन्य अर्थ भी ग्रहण कर सकता है। इस प्रक्रिया से भाव-संप्रेषण में समय अधिक लगता है। अतः लोक में भाषा ही भावाभिव्यक्ति का उत्तम एवं सशक्त माध्यम है। भाष् धातु से निष्पन्न भाषा शब्द का अर्थ है—वाणी में प्रयुक्त सार्थक शब्दसमूह जिसके द्वारा मानव अपने भावों को सम्प्रेषित करता है। प्रत्यक्ष व्यक्ति के लिए भाव-सम्प्रेषण बोलचाल से किया जा सकता है परन्तु परोक्ष व्यक्ति के लिए लिखित भाषा से यह कार्य सम्पन्न होता है। अतः भाषा के भाषित और लिखित दो रूप होते हैं।

भाषा के शुद्ध प्रयोग के लिए व्याकरण का ज्ञान अत्यन्त अनिवार्य है। वह विद्या जिसमें किसी भाषा के शुद्ध प्रयोगों के नियमों आदि का निरूपण होता है उसे “व्याकरण” कहते हैं। मनोभाव प्रकट करने के लिए वाक्यों का प्रयोग होता है और वाक्य रचना पुद्गलों से होती है। पदरचना सुबन्त या तिङन्त युक्त प्रातिपदिकों से सम्भव है। वाक्य पद तथा वर्णों से सम्बद्ध नियमों का समाचीन ज्ञान व्याकरण से होता है।

प्राचीन वैयाकरणों ने व्याकरण को ही वेदांगों में सर्वोपरि स्वीकार किया है—“मुखं व्याकरणं स्मृतम्”। इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए शाकटायन, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि प्रभृति व्याकरण प्रणेताओं ने स्व स्व ग्रन्थों की रचना की। महाभाष्य रचयिता पतञ्जलि ने महाभाष्य के प्रारम्भ में व्याकरणाध्ययन के पाँच प्रधान प्रयोजन बताये हैं—“रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्।” लोप आगम तथा वर्ण विकारों का ज्ञाता ही भलीभाँति वेदादि विद्या की रक्षा करने में समर्थ हो सकता है। महाभाष्य की दीपिका टीका में रक्षा का अर्थ सतोऽप्यस्यापामपरिहासो रक्षा नाम—प्रतिपादित

किया गया है। ऊह से अभिप्राय है—“अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पन-मित्यर्थः।” व्याकरण आगम भी है। यह पङ् अंगों में प्रधान है। प्रधान में किया गया प्रयत्न फलवान् होता है। लघुता या सुगमता से भाषा-ज्ञान के लिए व्याकरण अनिवार्य है। पुनः संशय निवृत्ति के लिए भी व्याकरण-ज्ञान आवश्यक है। इन प्रयोजनों के अतिरिक्त भाष्यकार ने व्याकरणाध्ययन के तेरह अन्य गौण प्रयोजनों का उल्लेख किया है—“इमानि च भूयः शब्दानु-शासनस्य प्रयोजनानि—तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतं, यस्तु प्रयुङ्क्ते, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमां, चत्वारि, उत त्व, सक्तुमिव, सारस्वतीं, दशम्यां पुत्रस्य, सुदेवो असि वरुण इति।” अतः भाषा-ज्ञान हेतु व्याकरण शास्त्र का महत्त्व स्वतः सिद्ध है।

काश्मीरशब्दामृतम् एक सामान्य व्याकरण के आदर्श पर संस्कृत-रचित काश्मीरी भाषा का व्याकरण है। यह एक उत्तम ग्रन्थ है। इसे हेमचन्द्र द्वारा स्वयं प्रणीत बताया जाता है। काश्मीरी भाषा प्रान्तीय भाषा है किन्तु तुलनात्मक भाषाविज्ञान की दृष्टि से इसका अत्यधिक महत्त्व है। वर्तमान में उपलब्ध इस भाषा की अपूर्ण व्याकरण पुस्तकें पाश्चात्य विद्वानों द्वारा रचित हैं। काश्मीरी भाषा के फारसी वर्णमाला से व्यक्त रूप पर आधारित ये व्याकरण पुस्तकें फारसी वर्णमाला, काश्मीरी में प्रयुक्त खण्डित स्वर-ध्वनियों को प्रकट करने में समर्थ नहीं हैं। काश्मीरशब्दामृतम् के प्रणेता ईश्वर कौल ने अपनी लक्ष्यसिद्धि के लिए इस भाषा के देवनागरी रूप को ग्रहण कर एक व्याकरण प्रस्तुत किया है। ईश्वर कौल की व्यवस्था से निस्सन्देह इस भाषा में प्रयुक्त वर्णों की निश्चित ध्वनियों का ज्ञान होता है। लेखक ने काश्मीरी भाषा के उस रूप को प्रकाशित किया है जो श्रीनगर में रहने वाले हिन्दुओं के तथा घाटी में अन्य लोगों के द्वारा व्यवहृत काश्मीरी बोली से थोड़ा भिन्न है। पाश्चात्य विद्वानों ने जिन व्याकरणों की रचना की वे हैप्पी वेली में नब्बे प्रतिशत मुसलमानों द्वारा प्रयुक्त मुस्लिम बोली पर आधारित है। फिर भी काश्मीरी भाषा की अल्पजनों द्वारा प्रयुक्त “हिन्दू बोली” का महत्त्व कम नहीं है। यह “शिक्षित शासक वर्ग” की भाषा है जिसे जीवित परम्परा ने मुस्लिम प्रभाव से सुरक्षित रखा। अतः यह काश्मीर का शुद्धतम स्वरूप है।

काश्मीरशब्दामृतम् के प्रणेता ईश्वर कौल का जन्म उस परिवार में हुआ जिसमें संस्कृत विद्वानों की एक लम्बी परम्परा थी। ईश्वर कौल फारसी तथा अरबी के भी प्रकाण्ड पंडित थे। १८६१ ईस्वी में महाराजा ने इन्हें फारसी तथा अरबी ग्रन्थों का संस्कृत तथा हिन्दी भाषा में अनुवाद

करने के लिए नियुक्त किया था। दस वर्ष पश्चात् इन्हें महाराज द्वारा महा-मन्त्री नीलाम्बर मुकर्जी के परामर्श पर स्थापित किये गये संस्कृत विद्यालय में प्राचार्य के पद पर नियुक्त किया गया था।

व्याकरण के प्राक्कथन के अनुसार इस ग्रन्थ का प्रणयन १८७५ ईसवी (विक्रमसम्बत् १९३२) में हुआ परन्तु उनके पुत्र आनन्द कौल के अनुसार इसकी रचना विक्रम संवत् १९१३ में हुई और इसका संशोधित एवं परि-वर्धित संस्करण १८७९ ईसवी (वि० स० १९३६) में किया गया। इस व्याकरण पुस्तक के अतिरिक्त इन्होंने कश्मीरी भाषा का कोष, तथा अन्य अनेकानेक ग्रन्थों की रचना की।

जम्मू-स्थित रणवीर केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ के भूतपूर्व प्राचार्य डा० अनन्तराम शास्त्री ने ईश्वर कृष्ण कौल के कश्मीरशब्दामृतम् का संस्कृत से हिन्दी अनुवाद, प्रस्तुत ग्रन्थ के रूप में विद्वानों तथा काश्मीरी भाषानुरागियों के समक्ष स्थापित किया है। इसमें नौ प्रकरण हैं। प्रथम का नाम संधि प्रकरण है उसमें स्वर सन्धि के नियमों का विवरण है। द्वितीय का नाम लिङ्ग प्रकरण है। इसको तीन उप-प्रकरणों में विभाजित किया गया है—लिंगपाद, संबुद्धिपाद तथा सर्वनाम पाद। तीसरे तृतीय प्रकरण का नाम समास प्रक्रिया, चतुर्थ का तद्धित प्रक्रिया, पंचम का अव्यय प्रक्रिया तथा षष्ठ का स्त्री प्रत्यय प्रकरण है। सप्तम प्रकरण का नाम आख्यात-प्रक्रिया है इसमें दो भाग हैं—धातुपाठ और परिशिष्ट नाम-धातु। आठवाँ प्रकरण भी आख्यात प्रक्रिया है। इसके चार भाग हैं—(१) वर्तमानपाद (२) भविष्यपाद (३) भूतपाद (४) हेतुपाद। नवम प्रकरण का नाम कृदन्त प्रक्रिया है जिसमें दो भाग हैं—(१) कृत्क्रियादिपाद (२) भावपाद। इन प्रकरणों के अतिरिक्त अकारादिक्रम से धातुपाठ, अकारादिक्रम से उदाहरण सूची तथा गणपाठ है।

कश्मीरी भाषा के संस्कृत लिखित प्रामाणिक व्याकरण कश्मीरशब्दा-मृतम् का डा० शास्त्री द्वारा सम्पादन अनुवाद तथा टिप्पणियों सहित प्रकाशन निश्चित रूप से एक महनीय कार्य है। आशा है कि डा० शास्त्री का यह ग्रंथ अन्य विद्वानों को भी अन्य भाषाओं का व्याकरण लिखने में प्रेरणा प्रदान करेगा।

डा० राजेन्द्रनाथ शर्मा

हिन्दू महाविद्यालय,
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

विषय-सूची

विषयः	पृष्ठम्
अक्षरसंकेतपरिपाटी	३
१. संधिप्रकरणम्	४
२. लिङ्गप्रकरणे	
१. लिङ्गपादः	८
२. संबुद्धिपादः	४७
३. सर्वनामपादः	५४
३. समासप्रक्रिया	७१
४. तद्धितप्रक्रिया	८१
५. अव्ययप्रक्रिया	१३४
६. स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	१३६
७. आख्यातप्रक्रियायाम्	
१. धातुपाठः	१४४
२. परिशिष्ट-नाम-धातवः	१७८
८. अथाख्यातप्रक्रियायाम्	
१. वर्तमानपादः	१८०
२. भविष्यत्पादः	२०३
३. भूतपादः	२१६
४. हेतुपादः	२७८
९. कृदन्तप्रक्रियायाम्	
१. कृत्क्रियादिपादः	२६३
२. भावपादः	३१३
गणपाठः	३३८
अकारादिवर्णान्तक्रमेण धातुपाठसूची	३४१

विष्णु-पञ्च

पङ्क्ति	श्लोक	अर्थ
१	॥ १ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२	॥ २ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
३	॥ ३ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
४	॥ ४ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
५	॥ ५ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
६	॥ ६ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
७	॥ ७ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
८	॥ ८ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
९	॥ ९ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१०	॥ १० ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
११	॥ ११ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१२	॥ १२ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१३	॥ १३ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१४	॥ १४ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१५	॥ १५ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१६	॥ १६ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१७	॥ १७ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१८	॥ १८ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
१९	॥ १९ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२०	॥ २० ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२१	॥ २१ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२२	॥ २२ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२३	॥ २३ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२४	॥ २४ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२५	॥ २५ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२६	॥ २६ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२७	॥ २७ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२८	॥ २८ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
२९	॥ २९ ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च
३०	॥ ३० ॥	विष्णु-पञ्च-पञ्च

कश्मीरशब्दामृतम्

यत्प्रसादान्नो^१ विघ्नगणा यान्ति ह्यगण्यताम् ।
अभोप्सिताय तं वन्दे शरदीव घनाघनाः ॥ १ ॥
तां वन्दे या चतुष्पष्टिवर्णरूपेण भारती ।
वागर्थरूपवग्यायां क्रीडयत्यखिलान्कृतीन् ॥ २ ॥
कश्मीरे संस्कृता भाषा ह्यभूदित्यनुमीयते ।
पूर्वं संवाधुना कालवशात्संकरतामिता ॥ ३ ॥
सूत्रधातुनिबन्धेन शब्दाश्चाधुनिकाः क्रियाः ।
व्याक्रियन्ते तथा नोपभ्रष्टाः स्युस्ते पुनर्यथा ॥ ४ ॥
यस्य हृत्सदने वाङ्मे प्रभातोऽच्छप्रपूरिते ।
इवाभीक्षणमसापन्त्यसूचके घरणीपतेः ॥ ५ ॥
तस्य राजाधिराजस्य जम्बूकश्मीरभूभुजः ।
श्रीमच्छ्रीरणवीराख्यसिंहस्यामिततेजसः ।
अतिवेलप्रसादाप्तवृत्तिना क्रियते त्विदम् ॥ ६ ॥
संवीक्ष्य कल्पनाभोगं हृष्यन्त्वस्मिन्सुपूरुषाः ।
स्वोत्पादने पितृद्वेषी कुहनोजन्यस्य का व्यथा ॥ ७ ॥
वेदव्याकरणे किल त्रिनयनाभ्यस्ते च सारस्वत
ऐन्द्रे सादर ऐन्दवे सुमनसां यो बाहुलेयेऽपि च ।

प्रीत्या ईश्वर कौल ईशनिरतः कश्मीरशब्दामृतम्
सद्वर्षे सुतिथौ शुभोदुनि शुभे घस्त्रे च मासे व्यधात् ॥ ८ ॥'

१. (८) अस्य श्लोकस्य श्लिष्टार्थपदेभ्योऽयमर्थान्तरो व्यज्यते-वेद-
व्याकरणे वेदा इति संख्यार्थे चत्वारि, व्याकरणानि अष्टौ, अङ्कानां
वामतो गतिरिति नयेन तच्चतुरष्टरूपं संख्यानां चतुरशीतिर्भवति
तस्मिंश्चतुरशीत्यात्मके ८४ संख्याने त्रिनयनाभ्यस्ते त्रिभिर्नयनाभ्यां
द्वाभ्यां पूर्वरीत्या त्रयोविंशत्या अभ्यस्ते गुणिते सति द्वि २ त्रि ३ नव
९ एका १ तिमिका संख्या अर्थत एकोनविंशतिः शतं द्वात्रिंशच्च जायते,
तत्संख्यात्मके सद्वर्षे एकोनविंशतिशताधिकद्वात्रिंशे वैक्रमे संवत्सरे
इत्यन्वयः, तथा सारस्वते सुतिथौ सरस्वतीदेवतायां तिथौ पञ्च-
भ्यामिति यावत् पुनश्च ऐन्द्रे शुभोदुनि सति इन्द्रदेवतात्मके ज्येष्ठाः
नक्षत्रे, घस्त्रे च शुभे ऐन्दवे इन्दुदंष्टास्येत्यैन्दवः सोमवासरे इत्यर्थः,
शुभपदेन अवशिष्टः शुक्लपक्षोऽवगम्यते इति भावः ॥ तथाकृते । संवत्
१९३२ कार्तिकशुक्लपञ्चम्यां सोमवासरे ज्येष्ठानक्षत्रे ईशनिरतः
शिवभक्त ईश्वर कौलः सुमनसां सहृदयानां देवानां च प्रीत्यै कश्मीर-
शब्दामृतं नाम इदं कश्मीरभाषाव्याकरणं व्यधात् निरमादिति ॥

ॐ अक्षरसंकेतपरिपाटीयम्
यह अक्षर संकेत परिपाटी है

प्रसिद्धा वर्णाः

प्रसिद्ध-वर्ण

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग ङ
च छ ज ट ठ ड त थ द न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह क्ष

अप्रसिद्धानां संकेतः

अप्रसिद्धों के संकेत

अ आ उ ऊ ऋ च छ ज श

काश्मीरीभाषाशब्दाः—काश्मीरीभाषा के शब्दः—

अगनु अलतु आशिद् उजलु^१ ऋथ्

संस्कृतभाषाशब्दाः—संस्कृतभाषा के शब्दः—

अग्निः अलक्तः आश्विनः उज्ज्वलः ऋतुः

काश्मीरीभाषाशब्दाः—काश्मीरीभाषा के शब्दः—

पपु तनु दारु गरु^२ सरु कर्म

संस्कृतभाषाशब्दाः—संस्कृतभाषा के शब्दः—

पक्वः तनुः इमश्रुः अश्वः शीतम् कर्मः

काश्मीरीभाषाशब्दाः—काश्मीरीभाषा के शब्दः—

करि पपि दरि करु पपु दुरु

संस्कृतभाषाशब्दाः—संस्कृतभाषा के शब्दः—

वलयाः पक्वाः दृढाः वलयः पक्वः दृढः

काश्मीरीभाषाशब्दाः—काश्मीरीभाषा के शब्दः—

दरु पपु करु चरु छरु जरु पोञ्

संस्कृतभाषाशब्दाः—संस्कृतभाषा के शब्दः—

दृढा पक्वा अप्रसूता बहु रिक्तम् वधिरः पानीयम्

अत्रोर्ध्वचिह्नं स्वरस्याधोबिन्दुर्व्यञ्जनस्य ज्ञेया । तथा ऊकार-
मात्रा (पू), इकारमात्रा (रि), उकारस्य (रु) ज्ञेया ।

यहां ऊपरचिह्न स्वर का, नीचे बिन्दु व्यञ्जन का ज्ञान कराता
है एवं उकार की मात्रा—(पू), इकार की मात्रा—(रि) और उकार
की—(रु) जानना ।

१. वजलु इत्यपि

२. सर्वदा हि गरु इत्यत्र गकाराश्रितः उकारः प्रसिद्धतयोच्चार्यते

कश्मीरशब्दामृतम्

तत्रादौ

सन्धिप्रकरणम् ॥ १ ॥

अत्र वक्ष्यमाणशब्दशास्त्रे सन्धेः (अक्षरसंयोगस्य) सिद्धिः (विधानं) सन्धिसिद्धिः पदेषु ॥ १ ॥

पदेषु (लिङ्गस्वरूपेषु धातुस्वरूपेषु च) विज्ञेया ।

इस कहे जाने वाले शब्दशास्त्र में सन्धि अथवा अक्षरसंयोग की सिद्धिविधान लिङ्ग-स्वरूप एवं धातुस्वरूप पदों में जानना ।

न वाक्येषु ॥ २ ॥

अत्र तिङन्तसुबन्तसमुदायरूपेषु वाक्येषु सन्धिर्नावधार्यः ।

यहां तिङन्त एवं सुबन्त समुदायरूप वाक्यों में सन्धि नहीं करना । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् ॥ ३ ॥

ताप उकु । अनेन सन्धौ कृते । तापकु । आतपस्य । इति सिद्धम् । ताप्-उकु-यहां इस सूत्र से सन्धि किए जाने पर 'तापकु' यह सिद्ध होता है, जिसका अर्थ 'आतपस्य' धूप का-है ।

कर् यान् । अनेन संयोगे कृते कर्यान् । चकार । इति सिद्धम् । कर्-यान्—यहां इससे संयोग किए जाने पर 'कर्यान्' सिद्ध होता है, जिसका अर्थ है—'चकार' किया ।

पदेषु किम् । तिम् आय् । त आयाताः । अत्रोभयोः सुबन्ततिङन्त-योर्विद्यमानत्वात्सन्धिनिषेधः ।

पदेषु किम्, तिम् आय्, त आयाताः—यहां दोनों में सुबन्त—तिङन्त होने से सन्धि नहीं होगी ।

असवर्णेऽकारस्य लोपः ॥ ४ ॥

इयक उकु । गाट उलु । अनेन अकारस्य लोपे कृते । इयकुकु । ललाटस्य । गाटुलु । बुद्धिमान् । इति सिद्धम् ।

इयक-उकु, गाट-उलु, यहां इस सूत्र से असवर्ण होने पर अकार का लोप हुआ; जिससे 'इयकु' और 'गाटु' सिद्ध हुआ और क्रमानुसार इनका अर्थ 'ललाट का' एवं 'बुद्धिमान्' हुआ ।

पदेषु किम् । च्ह् व्वल् । त्वम् एहि । अत्र सन्धिर्न भवति । (क्वाचित्कोऽयं विधिरुकारादिष्वसवर्णेषु विध्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्) ।

पदेषु किम्, पदों में क्या ? च्ह्-व्वल्, त्वम्-एहि, यहां सन्धि नहीं होती है । (यह विधान क्वाचित्क है अर्थात् कहीं होता है और कहीं नहीं भी होता है, क्योंकि उकारादि असवर्णों में अन्य विधान नहीं कहा गया है) ।

स्वरः सवर्णं दीर्घपरलोपो ॥५॥

करान् छ्य आ । अछि इट् । अनेन दीर्घं परलोपे च कृते । करान् छ्या । (सा किं नु करोति) । अछीट् । (दुर्दृष्टिः) सू. ४।३६) इति सिद्धम् ।

करान्-छ्य-आ, अछि-इट्, यहां इस सूत्र से दीर्घ और परे अक्षर का लोप कर देने पर 'करान् छ्या' और 'अछीट्' सिद्ध हुआ, जिसका अर्थ क्रम से 'वह क्या करती है ?' एवं 'बुरी नजर' है ।

पदेषु किम् । पछि इम् । अतिथय एते । इत्यत्र सन्धिर्न भवति ।

पदेषु किम् पदों में क्या ? पछि-इम्, अतिथय-एते, यहां सन्धि नहीं होती है ।

अकारेऽकारलोपः ॥५॥

गर अन् । अनेन अकारस्य लोपः । गरन् । गृहाणि । इति सिद्धम् ।

गर-अन्, यहां इस सूत्र से अकार का लोप हो गया और 'गरन्' यह सिद्ध हुआ, जिसका अर्थ है—बहुत घर ।

अकार इकार ए ॥६॥

अकार इकारे परे एकारो भवति परलोपश्च । च्य इन् । (च्येन् । तेन पीतानि) । च्यकारादकारविश्लेषं कृत्वानेनाकारस्यैकारे कृते च्येन इति सिद्धम् ।

अकार से इकार के परे होने पर 'एकार' होता है और पर का लोप । जैसे—च्य-इन्, यहां 'च्यकार' से 'अकार' अलग कर इस

सूत्रसे 'अकार' के स्थान पर 'एकार' करने पर 'च्येन' यह सिद्ध हुआ, जिसका अर्थ है—उसने पीए ।

उकार ओ ॥७॥

अकार उकारे परे ओकारो भवति परलोपश्च । ख्य उन् । ख्योन् । तेन खादितम् । च्य उन् । च्योन् । तेन पीतम् । अत्राकारोकारयोः सन्धौ कृते अनेन ओकारपरलोपो ।

अकार से उकार के परे होने पर 'ओकार' हो जाता है और परलोप । जैसे—ख्य-उन्-ख्योन्, च्य-उन्-च्योन् । यहां अकार और उकार की सन्धि हो जाने पर इस सूत्र से 'ओकार' हो गया और परलोप भी, जिससे 'ख्योन्' और 'च्योन्', सिद्ध हुआ और क्रमानुसार इनका अर्थ 'उसने खाया' एवं 'उसने पीया' हुआ ।

एकार ऐ ॥८॥

अकार एकारे परे ऐ संपद्यते । ग एय् । (गैय् । ते गताः) । प्य एय् । (प्यैय् । ते पतिताः) । अनेन सन्धौ कृते गैय् प्यैय् इति भवति ।

अकार से एकार परे होने पर 'ऐ' होता है । जैसे—ग-एय्, प्य-एय् । यहां इस सूत्र से सन्धि करने पर क्रमशः—गैय् और प्यैय् सिद्ध होता है । जिसका अर्थ यथाक्रम है—वे गए और वे गिरे ।

ओकार औ ॥९॥

अकार ओकारे परे औ भवति । ग ओव् । अनेन सन्धौ कृते । गौव (स गतः) । प्यौव । (स पतितः) ।

अकार से ओकार परे होने पर 'औ' होता है । जैसे—ग-ओव्, प्य-ओव्, यहां इस सूत्र से सन्धि करने पर—'गौव' और 'प्यौव' सिद्ध होता है । क्रमशः अर्थ है—'वह गया', और 'वह गिरा' ।

इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः ॥१०॥

इकारोऽसवर्णो स्वरे न परलोपो यस्य तथाविधो यः संपद्यते । करि उकु । इकारस्य यत्वे परलोपाभावे च व्यञ्जनं परेण संधेयमिति (सू. ३) । कर्युकु । इति सिद्धम् ।

इकार से असवर्ण स्वर के परे होने पर परलोप नहीं होता । जैसे—करि—उकु, यहां इकार को यकार हो जाने पर परलोप के

अभाव में सूत्र-३ के नियमानुसार व्यञ्जन अपने से परले अक्षर के साथ मिल जाता है और 'कर्युकु' । यह सिद्ध होता है ।

पदेषु किम् । कति आय । कुत आगताः । इत्यत्र वाक्ययोर्विद्यमानत्वात्-सन्धिनिषेधः ।

पदेषु किम् । पदों में क्या ? कति-आय, कुत-आगताः, यहां वाक्यों में होने से सन्धि का निषेध है ।

उकारो वः ॥११॥

उकारोऽसवर्णं स्वरे परे वकारो भवति परलोपाभावश्च । करान् छुआ । अनेन वत्वे कृते । करान् छ्वा । (स किं नु करोति) इति सिद्धम् ।

उकार से असवर्ण स्वर परे होने पर 'वकार' होता है और परलोप नहीं होता । जैसे— करान् छ्वा, यहां इस सूत्र से 'वकार' कर दिए जाने पर 'करान् छ्वा' । यह रूप सिद्ध होगा, जिसका अर्थ है— वह क्या करता है ?

पदेषु किम् । पटु अन् । और्णमानय । अत्र सन्धिनिषेधः ।

पदेषु किम्, पदों में क्या ? पटु-अन्, यहां सन्धि का निषेध है और इस का अर्थ है कि ऊर्णवस्त्र लाओ ।

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे

कश्मीरशब्दामृते सन्धिप्रकरणम् ॥१॥

अथ लिङ्ग प्रकरणे ॥२॥

लिङ्गपादः ॥१॥

अकारान्तानां प्रथमैकबहुत्वे लिङ्गवत् ॥१॥

अकारान्तानां लिङ्गानामेकवचनं बहुवचनं वा स्त्रीपुंसोर्लिङ्ग-
वद्विज्ञेयम् । ड्यक । ललाटम् । ड्यक । ललाटानि । व्यत्र । भगिनी ।
व्यत्र । भगिन्यः ।

अकारान्त लिङ्गों के एकवचन वा बहुवचन स्त्रीलिङ्ग और
पुल्लिङ्ग में लिंगानुसार ही जानना । जैसे—ड्यक-ललाटम्-एकवचन,
ड्यक-ललाटानि-बहुवचन । व्यत्र-भगिनी-एकवचन। व्यत्र-भगिन्यः-
बहुवचन ।

ऊदन्तानां पुंसि ॥२॥

ऊकारान्तानां च लिंगानां प्रथमाया एकवचनं बहुवचनं च
लिंगवद्विज्ञेयं पुल्लिङ्ग एव । अत्र शारदाक्षेत्रभाषाशब्दशास्त्रे इकारान्तं
लिंगमुवर्णान्तं च लिंगं तत्तन्मात्रिकान्तमेव बोध्यम् । न तु सम्पूर्णम् ।
किन्तु तेषु पूर्ववर्णसंबन्धिनः स्वरस्याप्रसिद्धता विज्ञेया । (७० सूत्रोक्तो
विधिरयम्) । सा च आकारस्य अकारप्लुतत्वशब्दवद्भवतीति
परिभाष्यते । दानू । करकः । अनार । दानू । करकाः । बहुत
अनार । पुंसिकिम् । बडू । महती । बड़ी । वज्य । महत्यः । बड़ियां :

ऊकारान्त लिंगों के प्रथमा का एकवचन और बहुवचन लिंगा-
नुसार पुल्लिङ्ग ही जानना । इस शारदाक्षेत्र के भाषाशब्दशास्त्र में
इकारान्त लिंग और उकारान्त लिंग उस-उस मात्रा के अन्त को
लक्ष्य रखकर ही जानना, न कि सम्पूर्ण को । किन्तु उनमें पूर्व वर्ण
से सम्बद्ध स्वर की अप्रसिद्धता जानना । (सूत्र-७० में यह विधि
कही गई है) । और वह अप्रसिद्धता आकार को अकारप्लुतत्वशब्द
को तरह होती है, ऐसी परिभाषा है । जैसे-दानू-करकः-अनार ।
दानू-करकाः-बहुत अनार । पुल्लिङ्ग में क्या ? स्त्रीलिंग में भी देखिए—
बडू-महती-बड़ी । वज्य-महत्यः-बड़ियां ।

व्यञ्जनान्तानां च ॥ ३ ॥

व्यञ्जनान्तानां पुल्लिगानां प्रथमैकवहुत्वे लिङ्गवद्भवतः । जैसे-
दय् । ईश्वरः । ईश्वर । दय्-ईश्वराः । बहुत ईश्वर ।

पुल्लिङ्ग व्यञ्जनान्त शब्दों के प्रथमा विभक्ति के एकवचन और
बहुवचन में लिङ्गानुसार हुआ करता है । जैसे—दय्-ईश्वरः-ईश्वर ।
दय्-ईश्वराः-बहुत ईश्वर ।

इ प्रत्ययस्याकारो व्यञ्जने ॥४॥

व्यञ्जनान्तानां पुल्लिङ्गानामकारान्तानां च व्यञ्जने परे इ
प्रत्ययस्य अकारो भवति । गर सूतिन् । गृहेण । घर करके । वाल-
सूतिन् । वालेन । वाल करके । गर शब्दात् वाल शब्दात् च हेतौ
सूतिन्नन्तौ सूत्यन्तौ वा (सू० ५६) इत्यनेन इ सूतिन् प्रत्ययः । अनेन
इकारस्य अकारः । अकारव्यञ्जनान्तानां किम् । गुरि सूतिन् ।
अश्वेन । घोड़े करके । व्यञ्जने किम् । गुरिलोयु । अश्वेन हतः ।
घोड़े ने मारा । पुंसि किम् । मालि सूतिन् । मालया । माला करके ।

पुल्लिङ्ग व्यञ्जनान्त और अकारान्त शब्दों से परे व्यञ्जन के
आने पर 'इ' प्रत्यय का 'अकार' होता है । जैसे-गर-सूतिन्-गृहेण-
घर कर के । वाल सूतिन्-वालेन-वाल कर के । यहां 'गर' शब्द और
'वाल' शब्द से 'हेतौ सूतिन्नन्तौ सूत्यन्तौ वा (सू०-५६) इस सूत्र के
नियमानुसार 'इ सूतिन्' प्रत्यय हो गया और इसी से ही 'इकार' के
स्थान में अकार भी हो गया । अकार व्यञ्जनान्तों का क्या-गुरि-
सूतिन्-अश्वेन-घोड़े करके । व्यञ्जन में क्या-गुरिलोयु-अश्वेन हतः-
घोड़े ने मारा । पुल्लिङ्ग में क्या-मालिसूतिन्-मालया-माला कर के ।

न संख्यावाचिभ्यः ॥५॥

संख्यावाचिभ्यो व्यञ्जनान्तेभ्यो लिङ्गेभ्यः इ प्रत्ययस्य अकारो
न भवति । सति सूतिन् । सप्तभिः । सात करके । ऐठि सूतिन् ।
अष्टाभिः । आठ करके । सत् शब्दात् ऐठ् शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः ।

व्यञ्जनान्त संख्यावाचक लिङ्गों से 'इ' प्रत्यय के स्थान पर
'अकार' नहीं होता है । जैसे—सति-सूतिन्-सप्तभिः-सात कर के ।
ऐठि-सूतिन्-अष्टाभिः-आठ करके । यहां 'सत्' और 'ऐठ्' शब्द से
'इ सूतिन्' प्रत्यय हुआ ।

इतो लोपः ॥ ६ ॥

इकारात् इ प्रत्ययस्य लोपो भवति । पोथि सूतिन् । पुस्तिकया । पोथी कर के । पूथि शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः । पूर्ववर्णोकारस्योकारः स्त्रियाम् (सू. ३३) इत्यनेन उपधाया ऊकारस्य ओकारः । अनेन इकारलोपः ।

इकार से 'इ' प्रत्यय का लोप होता है । जैसे-पोथि सूतिन्-पुस्तिकया-पोथी कर के । यहां 'पूथि' शब्द से 'इ सूतिन्' प्रत्यय हुआ और पूर्व वर्ण के उपधा के 'ऊकार' को 'स्त्रियाम्' (सू० ३३) इस सूत्र से 'ओकार' हो गया और इसी से 'इकार' का लोप भी हुआ ।

यङ्गाव्यर्कठ्वडभ्य ऊकारमात्रादेशः ॥ ७ ॥

एभ्यः शब्देभ्यः इ प्रत्ययस्य ऊकारमात्रादेशो भवति । यङ् सूतिन् । उदरेण । पेट कर के । यङ् शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः । अनेन इकारस्य ऊकारमात्रादेशः । ऊदन्तत्वे सिद्धे पूर्वस्वरस्याख्याततः ज्ञेया । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू. १/३) यङ् सूतिन् । इति सिद्धम् । एवं । गोवू (सू. ७२) सूतिन् । गवा । गऊ कर के । थरू सूतिन् । पृष्ठेन । पीठ करके । कठू सूतिन् । कुष्ठेन । कुष्ठ कर के । वडू सूतिन् । व्याजेन । व्याज करके ।

यङ्, गाव्, थर्, कठ् और वड्, इन शब्दों से इ प्रत्यय के स्थान पर ऊकार मात्रा आदेश होता है । जैसे—यङ्-सूतिन्-उदरेण-पेट कर के । यहां 'यङ्', शब्द से 'इ सूतिन्' प्रत्यय हुआ और इस सूत्र से 'इकार' के स्थान पर 'ऊकार' मात्रा आदेश हुआ । ऊदन्तत्व सिद्ध हो जाने पर पूर्वस्वर का ज्ञान आख्यात से कर लेना । व्यञ्जन को अपने से परे अक्षर से जोड़ देना चाहिए (१/३) सूत्र के नियमानुसार-'यङ् सूतिन्' यह सिद्ध हुआ । इसी तरह 'गोवू (सू० ७२) सूतिन्-गवा-गऊ कर के । थरू सूतिन्-पृष्ठेन-पीठ करके । कठू सूतिन्-कुष्ठेन-कुष्ठ करके । वडू सूतिन्-व्याजेन-व्याज कर के ।

उदन्तानां लिङ्गवदेकत्वमेव ॥ ८ ॥

स्पष्टम् । कर् । कटकः । कड़ा ।

स्पष्ट ही है । कर्-कटकः-कड़ा ।

स्त्रियामिदूदन्तानाम् ॥ ९ ॥

इकारान्तानामूकारान्तानां च स्त्रियामेकवचनमेव लिङ्गवद्भवति ।
पूथि । पुस्तिका । पोथी । पट्ट । पट्टिका । फट्टी । एकवचनं किम् ।
पोथ्य । पुस्तिकाः । पोथियां । पच्य । पट्टिकाः । फट्टियां । स्त्रियां
किम् । वाच । कुटुम्बजनाः । टब्बर ।

इकारान्त और ऊकारान्त शब्दों का स्त्रीलिंग में एकवचन ही
लिंगानुसार होता है । जैसे—पूथि-पुस्तिका-पोथी । पट्ट-पट्टिका-
फट्टी । एकवचन क्या ? पोथ्य-पुस्तिकाः-पोथियां । पच्य-पट्टिकाः-
फट्टियां । स्त्रीलिंग में क्या ? वाच-कुटुम्बजनाः-टब्बर ।

व्यञ्जनान्तानां च ॥ १० ॥

व्यञ्जनान्तानां स्त्रीलिंगानामेकवचनमेव लिङ्गवद्भवति । क्रख् ।
कोलाहलः । ऊँचाशब्द । क्रकशब्दस्य । वर्गप्रथमान्तानां प्रथमायां
द्वितीयः (सू० ६६) इत्यनेन कस्य खः । एकवचनं किम् । क्रक ।
कोलाहलाः । ऊँचे शब्द ।

स्त्री लिंग में व्यञ्जनान्त शब्दों का एकवचन ही लिंगानुसार
होता है । जैसे—क्रख्-कोलाहलः—ऊँचा शब्द । यहां क्रक शब्द
के प्रथम वर्ग के प्रथम अक्षर को द्वितीय अक्षर (६६ सू०) से 'क' के
स्थान में 'ख' हो गया । एकवचन क्या ? क्रक-कोलाहलाः—ऊँचे
शब्द ।

बहुत्वेऽकारागमः ॥ ११ ॥

व्यञ्जनान्तानां (इद्) ऊदन्तानां च स्त्रीलिंगानां बहुवचने
अकारागमो भवति । (पोथ्य । पुस्तकानि । पोथियां) । पच्य ।
पट्टिकाः । फट्टियां । क्रक । कोलाहलाः । ऊँचे शब्द । पट्ट शब्दात्
अनेन अकारागमे कृते । ऊदन्तटवर्गस्य चवर्गः प्रथमावहुत्वादिषु
स्त्रियाम् (सू. २२) इत्यनेन सूत्रेण टकारस्य चकारे कृते । उवर्णान्ता-
नामिकारः (सू० ३०) इति ऊमात्राया इकारः । इकारोऽसवर्णो
योऽपरलोपः (सू० १/१०) इति यत्वम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

स्त्रीलिंग व्यञ्जनान्त और ऊदन्त शब्दों के बहुवचन में 'अकार'
का आगम होता है । जैसे—(पोथ्य-पुस्तकानि-पोथियां) । पच्य-पट्टिकाः
फट्टियां । क्रक-कोलाहलाः-ऊँचे शब्द । 'पट्ट' शब्द से इस सूत्र द्वारा
'अकार' का आगम करने पर ऊदन्त टवर्ग को चवर्ग प्रथमा के

बहुवचन में स्त्रीलिंग में हुआ करता है। इस नियम के अनुसार (सू० २२) इस सूत्र से टकार को चकार हो गया। उवर्णन्ती को इकार होता है (सू० ३०) के सिद्धान्तानुसार 'ऊ' मात्रा का इकार हो गया। इकार को असवर्ण परे होने पर 'य' होता है और अपर का लोप हो जाता है (सू० १/१०) के नियमानुसार 'य' हो गया। अन्य स्पष्ट है।

प्रत्यये सर्वत्र ॥ १२ ॥

सर्वत्र स्त्रीलिंगे पुलिङ्गे च न् प्रत्यये पर अकारागमो भवति । गुर्यन्छुह खसान् । अश्वानारोहति । घोड़ियों को चढ़ता है । कोर्यन्छुह रछान् । कन्याः पाति । (कुड़ियों) कन्याओं को पालता है । कटन् छुह मारान् । मेषान्हन्ति । भेड़ों को मारता है । गुरु शब्दात् । द्वितीयायां स्त्राव् (सू. ३८) इति 'न्' प्रत्ययः । अनेनाकारागमः । उवर्णन्तिनामिकारः (सू० ३०) इतीकारः । कूरू शब्दस्य । पूर्ववर्णोकारस्योकारः स्त्रियाम् (सू० ३३) इत्यनेनोपधाया ऊकारस्योकारः । यत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

सब जगह स्त्रीलिंग और पुल्लिंग में 'न्' प्रत्यय और फिर 'अकार' का आगम होता है। जैसे—गुर्यन् छुह खसान्-अश्वानारोहति-घोड़ियों पर चढ़ता है। कोर्यन् छुह रछान्-कन्याः पाति-कन्याओं को पालता है। कटन् छुह मारान्-मेषान्हन्ति-भेड़ों को मारता है। यहां 'गुरु' शब्द से द्वितीयायां स्त्राव् (सू० ३८) इस नियमानुसार 'न्' प्रत्यय हुआ और इसी से 'अकार' का आगम भी हुआ। उवर्णन्ती को 'इकार' होता है (सू० ३०) के नियम से 'इकार' हुआ। 'कूरू' शब्द के पूर्ववर्ण के 'उकार' को 'ओकार' स्त्रीलिंग में हुआ (सू० ३३) के नियम से उपधा के 'ऊकार' को 'ओकार' और बाद में यकार। बाकी पहिले की तरह।

नोदन्तानां पुंसि ॥ १३ ॥

ऊकारमात्रान्तानां पुल्लिङ्गानां न् प्रत्यये परे अकारागमो न भवति । दानून् छुह ख्यवान् । करकान् खादति । अनारों को खाता है । लारून् । इन्द्रवारुणीः । खीरों को । कान्जून । काञ्चिकानि । कांजी ।

पुंलिङ्ग ऊकारमात्रान्त शब्दों को 'न्' प्रत्यय और फिर 'अकार' का आगम नहीं होता है। जैसे—दानून् छुह्, ख्यवान्-करकान् खादति-अनारों को खाता है। लारून्-इन्द्रवारूणीः-खीरों को। कान्जून्-काञ्चिकानि-काँजी।

कृतादेशव्यञ्जनान्तेभ्यश्च ॥ १४ ॥

येषां व्यञ्जनान्तानां लिङ्गानामादेशः कृतो भवति न तु ऊमात्रान्तानां तेषां न् प्रत्यये परे अकारागमो न भवति। रात् । ग्रन्द् । कथ् । इति शब्दाः (सू० २३)। राचून् छुह्, परान् । रात्रीः पठति । रात्रियों को पढ़ता है। ग्रन्जून छुह्, वुछान् । संख्याः पश्यति । गिनतियों को देखता है। कछून छुह् वुठान् । सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति । लच्छे के सूत बैठता है। कृतादेशव्यञ्जनान्तेभ्यः किम् । पच्यन् छुह्, गरान् । पट्टिका घटयति । फट्टियों को गढ़ता है।

जिन व्यञ्जनान्त लिंगों को आदेश होता है न कि ऊमात्रान्तों को, उनके 'न्' प्रत्यय परे होने पर 'अकार' का आगम नहीं होता है। जैसे—रात्, ग्रन्द्, कथ्, ये शब्द (सू० २३)। राचून् छुह्, परान्-रात्रीः पठति-रात्रियों को पढ़ता है। ग्रन्जून छुह्, वुछान्-संख्याः पश्यति-गिनतियों को देखता है। कछून छुह्, वुठान्-सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति-लच्छे के सूत बैठता है। कृतादेशव्यञ्जनान्तों से क्या ? पच्यन् छुह्, गरान्-पट्टिका घटयति-फट्टियों को गढ़ता है।

वा गन्जुगासूबाचूहाञ्जूम्यः ॥ १५ ॥

एभ्यः शब्देभ्यः पुंस्त्वादकारागमो वा विकल्पेन भवति । गन्जून छुह्, मारान् । चर्मकारान्मारयति । चमिआरों को मारता है। गासून् । तृणविक्रेतून् । घसियारों को। बाचून् छुह्, प्यतरान् । कुटुम्बजनान्पाति । कुटुम्ब को पालता है। हान्जून छुह्, रछान् । नाविकान्पाति । हांजियों को पालता है। वा । गन्जन् । गासन् । वाचन् । हान्जन् ।

गन्जू, गासू, बाचू, और हान्जू शब्दों से पुंलिङ्ग होने के कारण 'अकार' का आगम विकल्प से होता है। जैसे—गन्जून छुह्, मारान्-चर्मकारान् मारयति-चमिआरों को मारता है। गासून्-तृणविक्रेतून्-घसियारों को। बाचून् छुह्, प्यतरान्-कुटुम्बजनान् पाति-कुटुम्ब को

पालता है। हान्जन् रछान्-नाविकान्पाति-हांजिओं (मल्लाहों) को पालता है। अथवा-गन्जन्, गासन्, बाचन्, हान्जन् ।

कृतादेशानामुमात्रा आगमः ॥ १६ ॥

कृतादेशशब्दस्य पुनर्ग्रहणम् । यत्र-यत्र वचने व्यञ्जनान्तानां लिङ्गानामादेशः कृतः स्यात्तत्र ऊमात्रागमो भवति । रात् । सत् । कथ् । ग्रन्द् । हान् । इति लिङ्गानि (सू० २३) । राच् । रात्रयः । रात्ते । सच् । आशाः-आशाएं । कछ् । सूत्रतन्तुराशयः । लच्छे । ग्रन्ज् । संख्या । गिनतियाँ । हात्रू । हानयः । हानियाँ । ऊमात्रान्तत्वे पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता ।

कृतादेशशब्द का पुनर्ग्रहण । जिस-जिस वचन में व्यञ्जनान्त-लिङ्गों को आदेश किया गया हो, वहां 'ऊ' मात्र आगम होता है । जैसे— रात्, सत्, कथ्, ग्रन्द्, हान्-ये लिङ्ग हैं (सू० २३) । राच्-रात्रयः-रात्ते । सच्-आशाः-आशाएं । कछ्-सूत्रतन्तुराशयः-लच्छे । ग्रन्ज्-संख्या-गिनतियाँ । हान्-हानयः-हानियाँ । 'ऊ' के अन्त में होने पर पूर्वस्वर अप्रसिद्ध हुआ करता है ।

यङ्गाक्क्वठ्थवडां च कृतादेशविधिः ॥ १७ ॥

एषां शब्दानां च कृतादेशलिङ्गाद्विधिरागमनिषेधौ भवतः । अकारागमस्य निषेधः ऊमात्रागमस्य विधिः स्यात् । यङ् । उदराणि । बहुत्त पेट । गोव् (सू० ७२) । गावः । गऊआं । क्वठ् । कुष्ठानि । औषधविशेषः । कुठे । थरू । पृष्ठानि । पोठे । वड् । कलान्तराणि । व्याजे ।

खार्मासार्सादीनां च ॥ १८ ॥

एतदादीनां व्यञ्जनान्तानां स्त्रीलिङ्गानां चाऽकारागमनिषेध ऊमात्रागमश्च भवति । खार् । खारी । खारू । खार्यः । मार । नाम नदी । मारू । नद्यः । सार् । पट्टीभेदः । सारू । पट्टयः । राश् । वणिग्धनम् । राशू । धनानि ।

स्त्रीलिङ्ग में 'एतद्' आदि व्यञ्जनान्तशब्दों में 'अकार' के आगम का निषेध होता है और 'ऊ' मात्र आगम होता है । जैसे— खार-खारी-खारू । मार-नाम नदी-मारू-नद्यः । सार-पट्टीभेदः-सारू-पट्टयः । राश्-वणिग्धनम्-राशू-धनानि ।

हान्तानां शश्च ॥ १६ ॥

इकारान्तानां स्त्रीलिङ्गानां प्रथमावहुत्वादिष्वऽकारागमनिषेध ऊमात्रागमाप्तिर्भवति अन्त्यस्य हकारस्य च शकारो भवति । काह् । एकादशी । काशू । एकादश्यः । बाह् । द्वादशी । बाशू । द्वादश्यः । पाह् । विष्टा । पाशू । विष्टाः । एवं काशूस् सूतिन् । एकादशीभिरित्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग इकारान्त शब्दों के प्रथमा-वहुवचन में 'अकार' के आगम का निषेध और 'ऊ' मात्र आगम की प्राप्ति होती है एवं अन्त के हकार को शकार हो जाता है । जैसे—काह्-एकादशी-काशू-एकादश्यः । बाह्-द्वादशी-बाशू-द्वादश्यः । पाह्-विष्टा-पाशू-विष्टाः । इसी तरह काशूस् सूतिन्-एकादशीभिरित्यादि ।

ऊकारादौकारस्य वत्वम् ॥ २० ॥

ऊमात्रायाः परस्य औकारस्य सर्वत्र पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च वकारः स्यात् । राचूस् सूतिन् । रात्रिभिः-रातों करके । यहूस् पुछ्य । उदरेभ्यः । पेटों के लिए । दानूस् सूतिन् । करकैः । अनारों कर के । बाचूस् सूत्य् । कुटुम्बैः । टब्बरों करके ।

'ऊ' की मात्रा से परे औकार को सब जगह पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में 'वकार' होता है । जैसे—राचूस् सूतिन्-रात्रिभिः—रातों करके । यहूस् पुछ्य-उदरेभ्यः-पेटों के लिए । दानूस् सूतिन्-करकैः—अनारों करके । बाचूस् सूत्य्-कुटुम्बैः-टब्बरों करके ।

ऊदितोरकारागमः स्त्रियां सकारे ॥ २१ ॥

ऊकारान्तस्येकारान्तस्य च लिङ्गस्य सकारे परेऽकारागमो भवति स्त्रियाम् । पट् । तज् । हट् । पूथि । शब्दाः । पच्य । पट्टिकाम् । फट्टी । तज्य् । तन्वीम् । पतली । हच्य । काष्ठम् । लकड़ी । पोथ्य-पुस्तिकाम्-पोथी । द्वितीयायां स्नाव् (सू० ३८) इति स् प्रत्ययः । (सुलोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० ४०) इति सकारस्य लोपः) । ऊदन्तटवर्गस्य (सू० २२) इति टस्य चः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० १।१०) इति यत्वम् । अनेनाकारागमः । पूथि शब्दस्य चानेनाकारागमः । इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू० १।१०) इति यत्वम् । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू० १।३) । पूर्ववर्णोकारस्योकारः (सू० ३३) इत्युकारस्योत्वम् ।

अकारान्त और एकारान्त लिङ्ग को सकार परे रहते अकार का आगम होता है स्त्रीलिङ्ग में । जैसे—पट्, तज्, हट्, पूथि—शब्द हैं । पच्य-पट्टिकाम्-फट्टी । तज्य-तन्वोम्-पतली । हच्य-काष्ठम्-लकड़ी । पोथ्य-पुस्तिकाम्-पोथी । द्वितीयायां स्नाव् (सू० ३८) इससे 'स्' प्रत्यय हुआ । (स् लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० ४०) से सकार का लोप) । ऊदन्तटवर्गस्य (सू० २२) इससे 'ट' को 'च' हुआ । उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) इससे ऊ' की मात्रा को इकार हुआ । इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू० १।१०) इससे 'य' हुआ और 'अकार' का आगम भी । 'पूथि' शब्द को इस सूत्र से 'अकार' का आगम हुआ । इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू० १।१०) से 'य' और व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू० १।३) से पूर्ववर्णों के 'उकार' को 'ओकार' तथा (सू० ३३) से 'ऊकार' को 'ओकार' हो गया ।

ऊदन्तटवर्गस्य चवर्गः प्रथमावहुत्वादिषु ॥ २२ ॥

प्रथमाया बहुवचनादिषु ऊमात्रायुतस्य टवर्गस्य चवर्गदिशो भवति स्त्रीलिङ्गम् । पट् । काट् । बड् । इति शब्दाः । पच्य छ्यच् । पट्टिकाः सन्ति । फट्टियां हैं । पच्यन् छुह् गरान् । पट्टिका घटयति । फट्टियों को गढ़ता है । पच्य सूतिन् । पट्टिकया । फट्टी करके । काछ्य छ्यच् । शाकादिकाष्ठानि सन्ति । सागों की लकड़ियां हैं । काछ्यन् छुह् फुटरान् । काष्ठानि भनक्ति । सागों की लकड़ियों को तोड़ता है । काछि सूतिन् । शाककाष्ठेन । सागों की लकड़ी करके । वज्य छ्यच् । महत्यः सन्ति । बडियां हैं । वज्यन् छुह् दपान् । महतीर्वदति । बड़ी स्त्रियों को कहता है । वज्यौ सूतिन् । महतीभिः । बड़ी स्त्रियों करके ।

प्रथमा के बहुवचनादिशों में 'ऊ' की मात्रा से युक्त टवर्ग को चवर्ग आदेश होता है स्त्रीलिङ्ग में । पट्, काट्, बड्—ये शब्द हैं । पच्य छ्यच्-पट्टिकाः सन्ति-पट्टियां हैं । पच्यन् छुह् गरान्-फट्टियों को गढ़ता है । पच्य सूतिन्-पट्टिकया-फट्टी करके । काछ्य छ्यच्-शाकादिकाष्ठानि सन्ति-सागों की लकड़ियां हैं । काछ्यन् छुह् फुटरान्-काष्ठानि भनक्ति—सागों की लकड़ियों को तोड़ता है । काछि सूतिन्-शाककाष्ठेन-सागों की लकड़ी करके । वज्य छ्यच्-महत्यः सन्ति-बडियां हैं । वज्यन् छुह् दपान्—महतीर्वदति—बड़ी स्त्रियों को कहता है । वज्यौ सूतिन्-महतीभिः—बड़ी स्त्रियों करके ।

तवर्गान्तानामप्रसिद्धः ॥ २३ ॥

तवर्गान्तानां स्त्रीलिङ्गानां क्रमेण अप्रसिद्धः चवर्गदेशो भवति
अप्रसिद्धो दन्त्यः । रात् । कथ् । ग्रन्द् । ईरन् । चामन । इति शब्दाः ।
राच् छचह् । रात्रयः सन्ति । रातें हैं । राचून् छुह् निवान्-रात्री-
हंरति—रातों को लेता है । राचूव् सूतिन् । रात्रिभिः । रातों करके ।
कछू-छचह् । सूत्रतन्तुराशयः सन्ति । लच्छे हैं । कछून् छह् वुठान् ।
सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति । लच्छों को बेठता है । कछूव् सूतिन् ।
सूत्रतन्तुराशिभिः । लच्छों करके । ग्रन्जू छचह् । संख्याः सन्ति ।
गिनतियां हैं । ग्रन्जून् छुह् गन्जरान् । संख्या गणयति । गिनतियों
को गिनता है । एवं । ईरजू । स्थूणाः । निहाइयां । ईरजूव् सूतिन्
स्थूणाभिः । निहाइयों करके । चामजू । आमिक्षाः । पनीर । चामजू-
व् सूतिन् । आमिक्षाभिः । पनीरों करके । सू० १४, १६, २० ।

स्त्रीलिङ्ग तवर्गान्त शब्दों को क्रम से अप्रसिद्ध चवर्ग का आदेश
होता है । अप्रसिद्ध दन्त्य को कहा गया है । रात्, कथ्, ग्रन्द्, ईरन्
चामन—ये शब्द हैं । राच् छचह्-रात्रयः सन्ति—रातें हैं । राचून्
छुह् निवान्—रात्रीहंरति—रातों को लेता है । राचूव् सूतिन्-
रात्रिभिः—रातों करके । कछू छचह्—सूत्रतन्तुराशयः सन्ति-लच्छे
हैं । कछून् छुह् वुठान्-सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति-लच्छों को बेठता है ।
कछूव् सूतिन्-सूत्रतन्तुराशिभिः-लच्छों करके । ग्रन्जू छचह्-संख्याः
सन्ति-गिनतियां हैं । ग्रन्जून् छुह् गन्जरान्-संख्या गणयति-गिनतियों
को गिनता है । इसी तरह-ईरजू-स्थूणाः-निहाइयां । ईरजूव् सूतिन्-
स्थूणाभिः-निहाइयों करके । चामजू-आमिक्षाः-पनीर । चामजूव्
सूतिन्-आमिक्षाभिः-पनीरों करके । (सू० १४, १६, २०)

न ख्वन्तन्नास्वहन्बनादीनाम् ॥ २४ ॥

एषां शब्दानां वर्गाक्षरादेशो न भवति । ख्वन् । कफोणिः ।
आरकी । ख्वन् । कफोणयः । आरकियां । तन् । तनु-देह् । तन । तन्वः ।
तनौ सूत्य् । नान् । नाभिः । नाभि । नान । नाभयः । नानौ सूतिन् ।
स्वन् । सपत्नी । साकन् । स्वन । सपत्न्यः । स्वनी सूतिन् । हनि सूतिन्
अल्पेन । वनि सूतिन् । पुञ्जेन ।

ख्वन्, तन्, नान्, स्वन्, हन् और बन आदि इन शब्दों को वर्गा-
क्षर आदेश नहीं होता है । ख्वन्-कफोणिः-आरकी । ख्वन्-कफोणयः-

आरकियां । तन्-तनुः-देह । तन-तन्वः-तनौ सूत्य् । नान्-नाभिः-नाभि ।
नान-नाभयः-नानौ सूतिन् । स्वन-सपत्नी-साकन् । स्वन-सपत्न्यः-स्वनौ
सूतिन् । हनि सूतिन्-अल्पेन । वनि सूतिन्-पुञ्जेन ।

कथादीनां च ॥ २५ ॥

कथ् । (कथा) । वथ् । (मार्गः) । व्यथ् । (वितस्ता नाम नदी) ।
लथ् । (लत्ताप्रहारः) । दथ् । (लोष्टम्) । ध्वथ् । (अन्तरायः) ।
च्वथ् । (गुदम्) । चित्थ् । (नाडीस्तम्भः) । चेथ् । (शरीरपरिवर्तनेन
क्रोडाविशेषः) । ग्थ् । (नदीप्रवाहवेगः) । पीथ् । (लेशः) । तोथ् ।
(चञ्चुः) । इति कथादयः । एषां शब्दानां च वर्गाक्षरादेशो न भवति ।
कथ । कथाः । बातां । लत । लत्ताः । लतां । दत । लोष्ठानि । (ढेले) ।
ध्वत । अन्तरायाः । (विघ्न) । च्वत । गुदानि । गांडां । चित । नाडी-
स्तम्भनानि । थंभना । कथौ सूतिन् । अन्तरायेण च्वतन् प्यठ् । गुदेषु ।
चिति सूतिन् । नाडीस्तम्भनेन । चेति सूतिन् । गति सूत्य् । प्रवाहेन ।
पीति सूत्य् । अल्पेन । तोति सूतिन् । चञ्च्वा ।

कथ्-कथा । वथ्-मार्गः । व्यथ्-वितस्ता नामनदी । लथ्-लत्ता-
प्रहार । दथ्-ढेला । ध्वथ्-विघ्न । च्वथ्-गुदा । चित्थ्-नाडीस्तम्भ ।
चेथ्-शरीरपरिवर्तन से क्रोडाविशेष । ग्थ्-नदीप्रवाहवेग । पीथ्-लेश ।
तोथ्-चोंच । ये कथादि शब्द हैं । इन शब्दों को वर्गाक्षर-आदेश नहीं
होता है । कथ-कथाः-बातां (कथाएँ) । लत-लत्ताः-लतां । दत-लोष्ठानि-
ढेले । ध्वत-अन्तरायाः-विघ्न । च्वत-गुदानि-गुदाएँ । चित-नाडीस्त-
म्भनानि-थंभना । कथौ सूतिन्-अन्तरायेण-विघ्न द्वारा । च्वतन् प्यठ्-
गुदेषु-गुदाओं में । चिति सूतिन्-नाडीस्तम्भनेन-नाडीस्तम्भन द्वारा ।
चेति सूतिन्-गति सूत्य-प्रवाहेन-प्रवाह द्वारा । पीति सूत्य-अल्पेन-घोड़े
से । तोति सूतिन्-चञ्च्वा-चोंच से ।

टवर्गान्तानां च ॥ २६ ॥

टवर्गान्तानां ऊमात्रारहितानां स्त्रोलिङ्गानां चवर्गदेशो न भवति ।
नट् । गर्वेठ् । ह्वड् । इति शब्दाः । नटि सूतिन् । कम्पेन । गर्वठि
पुछ्य् । गृहोपकरणाय । ह्वडि सूतिन् । हठेन । ऊमात्रारहितानां
किम् । च्वट् । अपूपः । च्वच्य छुह् ख्यवान् । अपूपान् खादति । च्वच्यौ
सूतिन् । अपूपैः ।

स्त्रीलिङ्ग में 'ऊ' की मात्रा से रहित टवर्गान्त शब्दों को चवर्ग आदेश नहीं होता है। नट्, गर्वेठ्, ह्वड्—ये शब्द। नटि सूतिन्-कम्पेन-कम्प से। गर्वेठि पुछ्य-गृहोपकरणाय-घर के साधन के लिए। ह्वडि सूतिन्-हठेन-हठ से। 'ऊ' की मात्रा से रहित शब्दों का क्या? च्वट्-अपूपः-पुआ। च्वच्य छुह् ख्यवान्-अपूपान्-खादति—पुए खाता है। च्वच्यौ सूतिन्-अपूपैः-पुआँ से।

वाल्साल्जाल्कलां नः ॥ २७ ॥

एषां शब्दानां अन्त्यस्य जकारो भवति स्त्रियाम्। वाल्। सर्पादिबिलम्। साल्-स्याली। जाल्। जालिका। कल्। चिन्ता। वाजू। बिलानि। साजू। स्याल्यः। जाजू। जालिकाः। कजू। चिन्ताः। वाजूव् सूतिन्। साजूव् सूतिन्। जाजूव् सूत्य्। कजूव् सूतिन्। साधनं पूर्ववत्। स्त्रियां किम्। वाल सूतिन्। एषां शब्दानां किम्। गल्। कपोलादधो गल्संज्ञः। गलौ सूतिन्। जालि सूत्य्। कम्पेन।

इन शब्दों के अन्तिम अक्षर को स्त्रीलिङ्ग में जकार होता है। वाल। सर्पादिबिलम्। साल्। स्याली। जाल्। जालिका। कल्। चिन्ता। वाजू। बिलानि। साजू। स्याल्यः। जाजू। जालिका। कजू। चिन्ताः। वाजूव् सूतिन्। साजूव् सूतिन्। जाजूव् सूत्य्। कजूव् सूतिन्। साधन पहले की तरह। स्त्रीलिङ्ग में क्या। वाल सूतिन्। इन शब्दों का क्या। गल्। कोपालादधो गल्संज्ञः। गलौ सूतिन् जालि सूत्य्। कम्पेन

हाल्शब्दस्य स्त्रियां समासेऽपि ॥ २८ ॥

हाल्शब्दस्य लकारस्य जकारो भवति स्त्रीलिङ्गवर्तमानसमासपदान्तेऽपि। हाल्। शाला। हाजू किन्य्। शालातः। हाजू प्यठ्। शालोपरि। समासान्ते यथा। स्वरहाजू अन्दर। महानसे। इस्तिहाजू अन्दर। हस्तिशालायां। स्त्रीलिङ्गे किम्। चाटहालम् अन्दर। पाठाशालायाम्।

हाल् शब्द के लकार को स्त्रीलिङ्गवर्तमानसमासपदान्त में भी जकार होता है। हाल-शाला। हाजू किन्य-शालातः। हाजू प्यठ्-शालोपरि। समासान्त में जैसे-स्वरहाजू अन्दर-महानसे-रसोईघर में। इस्तिहाजू अन्दर-हस्तिशालायां-हस्तिशाला में। स्त्रीलिङ्ग में क्या। चाटहालम् अन्दर-पाठाशालायां-पाठाशाला में।

वा कुंडल् कर्तलोः ॥२६॥

कुंडल् कर्तल् इत्यनयोः शब्दयोर्वा विकल्पेन लकारस्य जकारो भवति । कुंडल् । कपालिका । कुंडलि सूतिन् । कुंडजू सूतिन् । कर्तल् खङ्गः । कर्तलि सूतिन् । कर्तजू सूतिन् ।

कुंडल् और कर्तल् दोनों शब्दों में विकल्प से लकार को जकार हो जाता है । कुंडल्-कपालिका । कुंडलि सूतिन् । कुंडजू सूतिन् । कर्तल्-खङ्गः । कर्तलि सूतिन् । कर्तजू सूतिन् ।

उवर्णान्तानामिकारः ॥ ३० ॥

उकारान्तानां च लिङ्गानां प्रथमावहुत्वादिविभक्तिगणे अन्त्य-स्वरस्य इकारो भवति । गुरु । घोटकः । गुरिस् छुह् खसान् । अश्वमारोहति । एवं गुर्यन् । गुरि सूतिन् । इत्यादि । गुरु शब्दात् द्वितीयायां स्नाव् (सू० ३८) इति स्न् प्रत्ययौ । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः । अनेन उकारस्य इकारः । यत्वम् । पट् । पट्टिका । पच्य । पच्यन् । पचि सूतिन् । प्रथमे । बहुत्वेऽकारागमः (सू० ११) इति । अपरत्र न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः । ऊदन्तटवर्गस्य (सू० २२) इति टकारस्य चकारः । अनेन ऊकारस्य इकारः । तृतीये । इतो लोपः (सू० ६) इति इप्रत्ययस्य लोपः ।

उकारान्त और ऊकारान्त लिङ्गों के प्रथमावहुत्वादिविभक्तिगण में अन्त में होने वाले स्वर को इकार हो जाता है । गुरु-घोटकः-घोड़ा । गुरिस् छुह् खसान्-अश्वमारोहति-घोड़े परसवार होता है । इसी तरह गुर्यन्-गुरि सूतिन् इत्यादि । गुरु शब्द से द्वितीया में स्नाव् (सू० ३८) इससे स्-न् प्रत्यय । 'न्' प्रत्यय में सब जगह (सू० १२) से 'अकार' का आगम और इससे 'उकार' को इकार और इसके बाद यकार हुआ । पट्-पट्टिका-पच्य-पच्यन्-पचि सूतिन्-प्रथमा में बहुवचन में अकार का आगम (सू० ११) इससे हुआ । दूसरी जगह 'न्' प्रत्यय में सब जगह (सू० १२) से 'अकार' का आगम । ऊकारान्त टवर्ग के 'टकार' को (सू० २२) से 'चकार' हुआ और इसी से 'ऊकार' को 'इकार' हुआ । तृतीय में 'इतो लोपः (सू० ६) से 'इ' प्रत्यय का लोप हो गया ।

नोदन्तानां पुंसि ॥ ३१ ॥

ऊकारान्तानां लिङ्गानां पुल्लिङ्गे अन्त्यस्वरस्य इकारो न भवति ।

दानू । करकः । दानू । दाडिमान् । दानूव् सूतिन् । दाडिमैः । हान्जूव् सूत्य् । नाविकैः । बाचूव् सूत्य् । कुटुम्बैः । गन्जूव् सूत्य् । चर्मकारैः । ऊदन्तानां पुंसि (सू० २) इति बहुवचनं लिङ्गवत् । द्वितीयायां स्नाव् (सू० ३८) इति 'न्' प्रत्ययः । ऊकारादौकारस्य वत्वम् (सू० २०) इति सूत्रेण औ सूतिन् औ सूत्य् प्रत्यययोः औकारस्य वत्वम् । पुंसि किम् । व्यछ्यौ सूतिन् । स्थूलाभिः ।

ऊकारान्त लिङ्गों के पुंलिङ्ग में अन्त के स्वर को 'इकार' नहीं होता है । दानू-करकः-अनार । दानू-दाडिमान्-अनारों को । दानूव् सूतिन्-दाडिमैः-अनारों से । हान्जूव् सूत्य्-नाविकैः-मल्लाहों से । बाचूव् सूत्य्-कुटुम्बैः-कुटुम्बों से । गन्जूव् सूत्य्-चर्मकारैः-चमिआरों से । ऊकारान्त शब्दों को पुंल्लिग में (सू० २) से लिङ्गानुसार बहुवचन । द्वितीया में स्नाव् (सू० ३८) इससे 'न्' प्रत्यय हुआ । ऊकार से ओकार को 'व' (सू० २०) के अनुसार 'औ सूतिन्-औ सूत्य् प्रत्ययों में 'ओकार' को 'व' । पुंलिङ्ग में क्या ? व्यछ्यौ सूतिन्-स्थूलाभिः-मोटों से ।

व्यञ्जनान्तस्योकारोपधाया अन् ॥ ३२ ॥

व्यञ्जनान्तस्य शब्दस्य उपधाभूतस्य उकारस्य प्रथमावहुत्वादिषु अकारो भवति । बादर शब्दः-बादर-वानराः । बादरौ सूत्य्-वानरैः ।

व्यञ्जनान्त शब्द के उपधाभूत 'उकार' को प्रथमा के बहुवचन में 'अकार' होता है । बादर् शब्दः-बादर-वानराः-बहुत वानर । बादरौ सूत्य्-वानरैः-वानरों से ।

पूर्ववर्णोकारस्योकारः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानस्य पूर्ववर्णसंबन्धिन उकारस्य ओकारो भवति प्रथमावहुत्वादिविभक्तिगणे । पूथि (प्र० ए०) । पुस्तकम् । कूर् (प्र० ए०) । कन्या । पोथ्य (प्र० व०) । पोथ्य (द्वि० ए०) छह् परान् । पोथि सूतिन् (तृ० ए०) पोथ्यौ पुछ्य् (च० व०) । कोर्य (प्र० व०) । कन्याः कोर्य (द्वि० ए०) छह् रछान् । कोर्यन् (द्वि० व०) । कोर्यौ सूत्य् (तृ० व०) । इत्यादि । अनेन पूर्ववर्णोकारस्य ओकारः । साधनं पूर्ववत् ।

अत्र स्थानेऽन्तरतमः (पा० १।१।५०) इति वचनाद्यथा पूर्ववर्ण-संबन्धिन उकारस्य ओकारो भवति तथैव ईकारस्य एकारो भवतीति

बोध्यम् । सीरू । इष्टिका । सेर्य । इष्टिकाः । खीति । क्षेत्रम् । खेत्य । क्षेत्राणि । इत्यादि । गोरादीनां तु न । गीरादयस्तु । गीरू । (गैरिकम्) । गीदू । अर्भकविष्टा । चीरि । चीरिका । टीदू । अहंकारः । टीरू । (शीतस्थौदनस्य घनीभूतो राशिः) पीरू । (पीठकम्) । इत्यादयः प्रायशो ज्ञेयाः । गीरू । गैरिकम् । गीरि सूतिन् । गैरिकेण । इत्यादीनि स्वरूपाणि भवन्ति ।

स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान पूर्ववर्ण से सम्बद्ध 'ऊकार' को 'ओकार' होता है प्रथमावहुत्वादिविभक्तिगण में । पृथि-प्रथमा एकवचन-पुस्तकम्-पुस्तक । कूरू-प्रथमाएकवचन-कन्या-लङ्की । पोथ्य-प्रथमा-वहुवचन-पुस्तके । पोथ्य-द्वितीया एकवचन-पुस्तक को-छुह् परान् । पोथि सूतिन्-तृतीयाएकवचन-पुस्तक से । पोथ्यौ पुछ्य-चतुर्थी बहुवचन-पुस्तकों के लिए, इत्यादि । कोर्य-प्रथमावहुवचन-कन्याः-लङ्किये । कोर्य-द्वितीयाएकवचन-कन्याको-छुह् रछान् । कोर्यन्-द्वितीया बहुवचन-कन्याओं को । कोर्यौ सूत्य-तृतीया बहुवचन-कन्याओं से, इत्यादि । इससे पूर्व वर्ण के 'उकार' को 'ओकार' हुआ । साधन पहिले की तरह ।

यहां 'स्थानेऽन्तरतमः (पा० १।१।५०) इस वचन से जैसे पूर्ववर्ण से सम्बद्ध 'ऊकार' को 'ओकार' होता है, वैसे ही 'ईकार' को 'एकार' हो जाता है । ऐसा जानना । सीरू-इष्टिका-ईट । सेर्य-इष्टिकाः-ईटें । खीति-क्षेत्रम्-खेत । खेत्य-क्षेत्राणि-बहुत खेत, इत्यादि । गीरादियों को तो नहीं, गीरादि तो । गीरू-गैरिकम्-गेरी । गीदू-अर्भक-विष्टा-बच्चे की टट्टी । चीरि-चीरिका । टीदू-अहंकारः-अभिमान । टीरू-शीतस्थौदनस्य घनीभूतो राशिः-ठण्डे भात का बना हुआ पिण्ड । पीरू-पीठकम्-आसन । इत्यादि प्रायः जानना । गीरू-गैरिकम्-गेरी । गीरि सूतिन्-गैरिकेण-गेरी से । इत्यादि स्वरूप होते हैं ।

बहुषु पुंस्यप्रथमायाम् ॥३४॥

प्रथमावहुवचनं वर्जयित्वा पुल्लिङ्गे विद्यमानस्य पूर्ववर्णसम्बन्धिन ऊकारस्य बहुवचनेषु ओकारो भवति । गूरू । गोपः । गूलु-फूलसारः । गोर्यन् (द्वि. व.) । गोल्यन् । गोर्यौ सूतिन् । इत्यादि । द्वितीयायां 'न' प्रत्ययः । तृतीयायां औ सूतिन् प्रत्ययः । उवर्णान्तानामिकारः (सू.३०)

न प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इत्यकारागमः । अनेनोपधाया ऊकारस्य ओकारः । यत्वम् । बहुषु किम् । गूरिन्-गोपम् । ग्वाले को । गूलिस् । फलसारम् । अप्रथमायां किम् । गूरि । गोपाः । गूलि । फलसाराः । पुंसि किम् । कोय । कन्याः । पोथ्य । पुस्तकानि ।

प्रथमा के बहुवचन को छोड़कर पुल्लिङ्ग में विद्यमान पूर्व वर्ण से-सम्बद्ध ऊकार' को बहुवचन में 'ओकार' हो जाता है । गूरु-गोपः-ग्वाला । गूल-फलसारः-फलसार । गोर्यन्-द्वितीया बहुवचन-ग्वालों को । गोल्यन्-फलसारों को-द्वितीया बहुवचन । गोर्यौ सूतिन्-ग्वालों से-तृतीया बहुवचन, इत्यादि । द्वितीया में 'न्' प्रत्यय । तृतीया में 'औ सूतिन्' प्रत्यय । उवर्णान्ति शब्दों को 'इकार' (सू. ३०) से 'न्' । प्रत्यय होने पर सब जगह (सू. १२) से 'अकार' का आगम हुआ । इस से उपधा के ऊकार को 'ओकार' तथा 'य' हुआ । बहुवचनों में क्या ? गूरिन्-गोपम्-ग्वाले को । गूलिस्-फलसारम्-फलसार को । अप्रथमा में क्या ? गूरि-गोपाः-ग्वाले । गूलि-फलसाराः-फलसार बहुत । पुल्लिङ्ग में क्या ? कोर्य-कन्याः-कन्याएं । पोथ्य-पुस्तकानि-पुस्तकें ।

न मूलादीनाम् ॥३५॥

मूल । मूलम् । कस्तूर । (पक्षिविशेषः) । कूटु । (वृक्ष-स्तम्भः) । चूटु । (पालीवतः, सेव् इति भाषायाम्) । छूल् । (निर्भरः) । दूरु । (पात्रविशेषः, स्त्रीभियस्मिन्नन् भुज्यते) डूरु । (पुष्पादिलघुवाटिका) डूस् । गदाविशेषः) । तूरु । (शीतम्) । दूरु । (अल्पमार्गः, गलीति भाषायाम्) । नस्तूरु । (नस्तितः) । बूथ् । (भूतः) । यूर् । (अल्प-शाखा) । रूद् । (वृष्टिः) । लूख् । लोकाः, (लोग इति भाषायाम्) । लूदर् । (लोलुभः) । लूवर् । (लोलुभः) । बूठ । (उष्ट्रः) । सूर् । (भस्म) हूस् । कोलाहलः । इत्यादयः प्रायशो बोध्याः । एषां शब्दानां पूर्ण-वर्णोकारस्य ओकारो न भवति ।

मूल शब्दः

प्र.	द्वि.	तृ.	च.
ए. मूल	मूलम् वा मूल	मूल सूतिन्	मूल पुछ्य
व. मूल	मूलन् वा मूल	मूलौ सूतिन्	मूलौ पुछ्य

पं.	षं.	सं.	अ (सम्बोधन)
ए. मूल निश	मूलकु	मूलस् प्यठ्	हा मूल
व. मूलौ निश	मूलन् हन्हु	मूलन् प्यठ्	हा मूलौ

मूल-मूलम्-मूल । कस्तूर-पक्षिविशेषः-परिन्दा । कूठु-वृक्षस्तम्भः-
वृक्षस्तम्भ । चूठ-पालीवतः-सेव । छूल्-निर्भरः-भरना । टूर-पात्र-
विशेषः-पात्र-जिसमें स्त्रियों से अन्न खाया जाता है । डूर-पुष्पादिलघु-
वाटिका-फूलों की छोटी बगीची । डूस्-गदाविशेषः-विशेष गदा । तूर-
शीतम्-सर्दी । दूर-अल्पमार्गः-गली । नस्तूर-नस्तितः-नस्तित । बूथ-
भूतः-भूत । यूथ-अल्पशाखा-टहनी । रूढ-वृष्टिः-वर्षा । लूख-लोकाः-
लोग । लूद्-लोलुभः-लालची । लूब्-लोलुभः-लोभी । बूठ-उष्ट्रः-
ऊँट । सूर्-भस्म-राख । हूस्-कोलाहलः-शोर । इत्यादि प्रायः जानने ।
इन शब्दों को पूर्व वर्ण के 'उकार' को 'ओकार' नहीं होता है ।

मूल शब्द—

प्र.	द्वि.	तृ.	च.
ए. मूल	मूल को	मूल से	मूल के लिए
व. मूलों	मूलों को	मूलों से	मूलों के लिए

(द्वारा)

पं.	षं.	सं.	अ. (सम्बोधन)
ए. मूल से	मूल का	मूल में	हे मूल
व. मूलों से(अलग)	मूलों का	मूलों में	हे मूलो

व्यञ्जनान्तादकारागमो व्यञ्जने ॥३६॥

व्यञ्जनान्तात्पुल्लिङ्गात् व्यञ्जने परे अकारागमो भवति । काव् ।
काकः । काव सन्दु । काव् शब्दात् । स्त्रीसम्बन्धैकानेकत्वे स्तौ हन्हु
(सू. ४२) इति स् हन्तु प्रत्ययः । पुंप्राणिनः (सू. ४६) इति हस्य सः ।
पुंसि सम्बन्धषष्ठ्यां च (सू. ४१) इति आदिसकारस्य लोपः । अनेन
अकारागमः । पुंसि किम् । मालि हन्हु । व्यञ्जनान्तानां किम् । गुरि
सन्दु । अश्वस्य । व्यञ्जने किम् । कावौ सूतिन् । काकैः ।

पुल्लिङ्ग व्यञ्जनान्त शब्द से व्यञ्जन परे रहते 'अकार' का
आगम होता है । काव्-काकः-कौआ । काव सन्दु-यहां काव् शब्द से

‘स्त्री सम्बन्धैकानेकत्वे स्त्री हन्तु (सू. ४२) इस सूत्र से स् हन्तु प्रत्यय और ‘पुं प्राणिनः’ (सू. ४६) इस से ‘ह’ को ‘स’। ‘पुंसि सम्बन्ध-षष्ठ्यां च (सू. ४१) इस सूत्र से आदि सकार का लोप और इसी से ‘अकार’ का आगम हुआ। पुल्लिङ्ग में क्या ? मालि हन्तु। व्यञ्जनान्तों का क्या ? गुरि सन्दु-अश्वस्य-घोड़े का। व्यञ्जन में क्या ? कावौ सूतिन्-काकैः-कौओं से।

स्त्रियामिकारः ॥३७॥

व्यञ्जनान्तात् स्त्रियां वर्तमानात् लिङ्गात् व्यञ्जने परे इकारागमो भवति। माल्। माला। मालि हन्तु। मालायाः। माल् शब्दात्। स्त्री-सम्बन्धैकानेकत्वे स्त्री हन्तु (सू. ४२) इत्यादिना स् हन्तु प्रत्ययः। स् लोपः स्त्रियाम् (सू. ४०) इति स् लोपः। अनेन इकारागमः। व्यञ्जनान्तात् किम्। पच्य हन्तु। पट्टिकायाः। व्यञ्जने किम्। मालौ सूतिन्। मालाभिः।

स्त्रीलिङ्ग में व्यञ्जनान्त वर्तमान लिङ्ग से व्यञ्जन परे होने पर ‘इकार’ का आगम होता है। माल्-माला-हार। मालि हन्तु-मालायाः-माला का। माल् शब्द से ‘स्त्रीसम्बन्धैकानेकत्वे स्त्री हन्तु (सू. ४२) इत्यादि सूत्र से ‘स् हन्तु’ प्रत्यय हुआ। ‘स् लोपः स्त्रियाम् (सू. ४०) इससे ‘स्’ का लोप और इसी से ‘इकार’ का आगम। व्यञ्जनान्त से क्या ? पच्य हन्तु-पट्टिकायाः-फट्टी का। व्यञ्जन में क्या ? मालौ सूतिन्-मालाभिः-मालाओं से।

द्वितीयायां स्नावसंबन्धषष्ठ्यां च ॥३८॥

स् न् इत्येतौ द्वितीयायाः एकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः। सम्बन्धषष्ठीं वर्जयित्वा षष्ठ्याश्च क्रमेण प्रत्ययौ भवतः। गुरु। घोटकः। गुरिन् छुह् खसान्। अश्वमारोहति। गुर्यन् छुह् रखान्। अश्वान्पालयति। गुरुशब्दात् अनेन स् न् प्रत्ययौ। बहुत्वे। न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इति अकारागमः। उवर्णान्तामिकारः (सू. ३०) इति उकारस्य इकारः। यत्वम्। षष्ठ्यां यथा। ग्वरस् करिजि नमस्कार। गुरोर्नमस्कुर्यात्। द्वव्यन् दि जि चादर। रजकानां वृह-तिकां दद्यात्। ग्वर् शब्दात् अनेन स् प्रत्ययः। व्यञ्जनान्तादकारा-गमो व्यञ्जने (सू. ३६) इति अकारागमः। द्वबुशब्दात् अनेन न्

प्रत्ययः । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इति अकारागमः । उवर्णान्ति-
नामिकारः (सू. ३०) । यत्वम् ।

‘स्, न्’ ये दोनों प्रत्यय द्वितीया के एकवचन और बहुवचन में होते हैं । सम्बन्धकारक षष्ठी को छोड़ कर क्रमानुसार षष्ठी को प्रत्यय होते हैं । गुरु-घोटकः-घोड़ा । गुरिन् छुह्, खसान्-अश्वमारोहति-घोड़े पर सवार होता है । गुर्यन् छुह्, रछान्-अश्वान् पालयति-घोड़ों को पालता है । गुरु शब्द से इस द्वारा बहुवचन में ‘स्, न्’ प्रत्यय हुए । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इस से ‘अकार’ का आगम हुआ । उवर्णान्ति-नामिकारः (सू. ३०) से ‘उकार’ को इकार हुआ । फिर ‘य’ हो गया । षष्ठी में जैसे—ग्वरसु करिञ्जि नमस्कार-गुरोर्नमस्कुर्यात्-गुरु जी को नमस्कार करो । द्व्यन् दि जि चादर-रजकानां वृहतिकां दद्यात्-घोड़ी को चादर दो । ‘ग्वर’ शब्द से इस नियमानुसार ‘स्’ प्रत्यय हुआ । व्यञ्जनान्तादकारगमो व्यञ्जने (सू. ३६) से ‘अकार’ का आगम हुआ । द्वन् शब्द से इस नियमानुसार ‘न्’ प्रत्यय हुआ । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) से ‘अकार’ का आगम हुआ । उवर्णान्तिनामिकारः (सू. ३०) से ‘य’ हुआ ।

वा प्रथमावदसर्वनाम्नः ॥३६॥

सर्वनामशब्दान् वर्जयित्वा द्वितीयाया एकत्वबहुत्वे प्रथमावद्वा विकल्पेन भवतः । द्वितीयाषष्ठीसमुदायवाक्ये तु नित्यं प्रथमावद्भवत इति बोध्यम् । करु छुह्, गरान् । वा करिस् छुह्, गरान् । वलयं घटयति । च्वच्य छह्, ख्यवान् । वा च्वच्यन् छुह्, ख्यवान् । अपूपान् भक्षयति । समुदायवाक्ये यथा । द्विस् दिजि चादर् । रजकस्य वृह-तिकां दद्यात् । अत्र द्विस् इति षष्ठी । चादर इति द्वितीया । समु-दायवाक्यत्वान्नित्यं प्रथमावदेव स्यात् न तु द्विस् दिजि चादरि इति संभवेत् । असर्वनाम्नः किम् । तमिस् दपिञ्जि । तं वदेत् । कमिस् वनि । कं वदेत् । इत्यादि ।

सर्वनामशब्दों को छोड़कर द्वितीया के एकवचन और बहुवचन में प्रथमा की तरह अथवा विकल्प से होते हैं । द्वितीयाषष्ठीसमुदाय-वाक्य में तो नित्य प्रथमा की तरह ही होते हैं, ऐसा जानना चाहिए । करु छुह्, गरान्-वा करिस् छुह्, गरान्-वलयं घटयति-कङ्कण घटता

है। च्वच्य छुह्, ख्यवान् वा च्वच्यन् छुह्, ख्यवान्-अपूपान् भक्षयति-
पुए खाता है। समुदायवाक्य में जैसे-द्विस् दिजि चादर-रजकस्य
वृहृतिकां दद्यात्-धोबी को चादर दो। यहां 'द्विस्' यह षष्ठी है,
'चादर' यह द्वितीया है। समुदायवाक्यत्व से नित्य प्रथमा की तरह
ही हो, न तो 'द्विस् दिजि चादरि' यह हो। असर्वनाम से क्या ?
तमिस् दपिजि-तं वदेत्-उसे कहे। कमिस् वनि-कं वदेत्-किसे कहे,
इत्यादि।

स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र ॥४०॥

सर्वेषां स्त्रीलिङ्गानां सर्वत्र द्वितीयायां षष्ठ्यां च स् प्रत्ययस्य
लोपो भवति। मालि छुह् छुनान्। मालां पातयति। मालि हन्दु पोप्।
मालायाः पुष्पम्। माल् शब्दात् प्रथमे स् प्रत्ययः। स्त्रियामिकारः,
(सू. ३७) इति इकारागमः। अनेन स् प्रत्ययलोपः। अपरत्र स् हन्दु
प्रत्ययः। शेषं प्रथमवत्। सर्वेषां स्त्रीलिङ्गानां बोध्यम्।

सभी स्त्रीलिङ्गों के सब जगह द्वितीया और षष्ठी में 'स्' प्रत्यय
का लोप होता है। मालि छुह्, छुनान्-मालां पातयति-माला को
गिराता है। मालि हन्दु पोप्-मालायाः पुष्पम्-माला का फूल। माल्
शब्द से प्रथम 'स्' प्रत्यय। स्त्रियामिकारः (सू. ३७) इससे 'इकार'
का आगम हुआ। और इस से ही 'स्' प्रत्यय का लोप हुआ। दूसरी
जगह 'स् हन्दु' प्रत्यय। शेष पहिले की तरह। सभी स्त्री लिङ्गों
को जानना।

पुंसि सम्बन्धषष्ठ्यां च ॥४१॥

सर्वेषां पुल्लिङ्गानां सम्बन्धषष्ठ्यां स् प्रत्ययस्य लोपो भवति।
ग्वर् सन्दु चाह्। गुरोः शिष्यः। ग्वर् शब्दात्। स्त्रीसम्बन्धः (सू. ४२)
इति स् हन्दु प्रत्ययः। अनेन सूकार लोपः। पुं प्राणिनः (सू. ४६) इति
हस्य सः। व्यञ्जनान्ताद् (सू. ३६) इत्यकारागमः। ड्यक्कु। ललाट-
स्य। ड्यकशब्दात्। अप्राणिना (सू. ४८) इति स् उकु प्रत्ययः। अनेन
स् लोपः। असवर्णोऽकारस्य लोपः (सू. १४) सम्बन्धषष्ठ्यां किम्।
ग्वर्स् छुह्, नमस्कार् करान्। गुरोर्नमस्कारं करोति। साधनं पूर्ववत्।

सभी पुल्लिङ्गों के सम्बन्धषष्ठो में 'स्' प्रत्यय का लोप होता है।
ग्वर् सन्दु चाह्-गुरोः शिष्यः—गुरू का शिष्य। 'ग्वर्' शब्द से-स्त्री

सम्बन्धः (सू. ४२) इससे 'स् हन्द्' प्रत्यय और इसी से 'सकार' का लोप हुआ। पुंप्राणिनः (सू. ४६) से 'ह' को 'स' हुआ। व्यञ्जनान्ताद् (सू. ३६) इससे 'अकार' का आगम। ड्यककु-ललाटस्य-ललाट का। 'ड्यक' शब्द से 'अप्राणिना (सू. ४८) इससे 'स् उकु' प्रत्यय हुआ और 'स्' का लोप। असवर्णे ऽकारस्य लोपः (सू. ११४) से असवर्ण में 'अकार' का लोप हुआ। सम्बन्ध षष्ठी में क्या? ग्वरस् छुह् नमस्कार् करान्-गुरोर्नमस्कारं करोति-गुरु को नमस्कार करता है। साधन पहले की तरह।

स्त्रीसंबन्धकानेकत्वे स्त्री हन्द्गन्तावेकत्वे ॥४२॥

पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गशब्दस्य एकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादे-कवचने स् हन्द् प्रत्ययः स्यात्। बहुत्वेन संबन्धे सत्येकवचने न् हन्द् प्रत्ययः स्यात्। माज्य् हन्द् न्यचिवु। मातुः पुत्रः। माज्यन् हन्द् न्यचिवु। मातृणां पुत्रः। न्यचिवु शब्दस्यैकस्य पुंलिङ्गस्य माजू-शब्देन स्त्रीलिङ्गेन संबन्धात्संबन्धलिङ्गात् माजू शब्दात् स् हन्द् प्रत्यय न् हन्द् प्रत्ययौ। (ऊदितोरकारागमः स्त्रियां सकारः (सू० २१) इत्यकारागमः)। स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० ४०) इति सकार-लोपः। उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) इत्यनेन ऊमात्राया इकारः। न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः। यत्वम्।

पुंलिङ्गों का स्त्रीलिङ्गशब्द के एकत्व के साथ सम्बन्ध होने पर सम्बन्धलिङ्ग से एकवचन में न् हन्द् प्रत्यय हो। माज्य् हन्द् न्यचिवु-मातुः पुत्रः-माँ का बेटा। माज्यन् हन्द् न्यचिवु-मातृणां पुत्रः-माताओं का बेटा। 'न्यचिवु' शब्द के एकवचनपुंलिङ्ग का 'माजू' शब्द स्त्री-लिङ्ग के साथ सम्बन्ध होने से सम्बन्धलिङ्ग 'माजू' शब्द से 'स् हन्द्' और 'न् हन्द्' प्रत्यय हुए। (ऊदितोरकारागमः स्त्रियां सकारः' (सू० २१) से 'अकार' का आगम हुआ। स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र' (सू० ४०) इससे 'सकार' का लोप। 'उवर्णान्तानामिकारः' (सू० ३०) इससे 'ऊ' मात्रा को 'इकार' हुआ। 'न्प्रत्यये सर्वत्र' (सू० १२) से 'अकार' का आगम और 'य' हुआ।

बहुत्वे हन्चन्ती ॥४३॥

पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गस्यैकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादेकवचने स् हन्दि प्रत्ययः । बहुत्वेन सम्बन्धे न् हन्दि प्रत्ययो भवति । माज्य हन्दि न्यचिवि । मातुः पुत्राः । माज्यन् हन्दि न्यचिवि । मातृणां पुत्राः । अत्र न्यचिवि शब्दस्य बहुवचनत्वात् माजू शब्दात् स् हन्दि न् हन्दि प्रत्ययौ । स्लोपः । साधन पूर्ववत् ।

पुंलिङ्गों का स्त्रीलिङ्ग के एकत्व के साथ संबंध होने पर संबंध लिङ्ग से एकवचन में 'स् हन्दि' प्रत्यय और बहुत्व के साथ संबंध होने पर 'न् हन्दि' प्रत्यय होता है । माज्य हन्दि न्यचिवि-मातुः पुत्राः-मां के बेटे । माज्यन् हन्दि न्यचिवि-मातृणां पुत्राः-मांओं के बेटे । यहां 'न्यचिवि' शब्द के बहुवचन होने से 'माजू' शब्द से 'स् हन्दि-न् हन्दि' प्रत्यय और 'स्' का लोप हुआ । साधन पहिले की तरह ।

स्त्रियां हन्जू अन्तावेकत्वे ॥ ४४ ॥

स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गैकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादेकवचने स् हन्जू प्रत्ययः स्त्रीलिङ्गानेकत्वेन संबन्धे सति न् हन्जू प्रत्ययो भवति । माज्य हन्जू कूर् । मातुः कन्या । माज्यन् हन्जू कूर् । मातृणां कन्या । अत्रापि कूरशब्दस्यैकत्वासंबन्धलिङ्गात् माजू शब्दात् स् हन्जू प्रत्ययौ । साधनं पूर्ववत् ।

स्त्रीलिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग-एकत्व के साथ संबन्ध होने पर संबन्ध-लिङ्ग से एकवचन में 'स् हन्जू' प्रत्यय और स्त्रीलिङ्ग-अनेकत्व के साथ सम्बन्ध होने पर 'न् हन्जू' प्रत्यय होता है । माज्य हन्जू कूर्-मातुः कन्या-मां की बेटो । माज्यन् हन्जू कूर्-मातृणां कन्या-मांओं की कन्या । यहां 'कूर्' शब्द के एकत्व सम्बन्धलिङ्ग 'माजू' शब्द से 'स् हन्जू' प्रत्यय हुए । साधन पहिले की तरह ।

बहुत्वे हन्ज अन्ती ॥ ४५ ॥

स्त्रीलिङ्गानां बहुवचने स्त्रीलिङ्गैकानेकत्वसम्बन्धतः सम्बन्धलिङ्गात् स् हन्ज न् हन्ज प्रत्ययौ भवतः । माज्य हन्ज कोर्यं । मातुः कन्याः । माज्यन् हन्ज कोर्यं । मातृणां कन्याः ।

स्त्रीलिङ्गों के बहुवचन में स्त्रीलिङ्ग-एक-अनेकत्व सम्बन्ध से सम्बन्धलिङ्ग से 'स् हन्ज-न् हन्ज' प्रत्यय होते हैं । माज्य हन्ज कोर्य-

मातुः कन्याः-मां की बेटियां । माज्यन् हन्ज कोर्य-मातृणां कन्याः-
मांओं की बेटियां ।

पुंप्राणिन एकत्वसम्बन्धे हस्य सः सर्वत्र ॥ ४६ ॥

पुंल्लिगस्य प्रणिन एकवचनेन सह सम्बन्धे सति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गे
पुंल्लिङ्गे च हकारस्य सकारो भवति । मालि सन्दु न्यचिवु । पितुः
पुत्रः । मालि सन्ज कोर्य । पितुः कन्याः । दान्द सन्दु ह्यंग् । वृषभस्य
शृङ्गम् । गरि सन्दु लटु । अश्वस्य पुच्छः । प्राणिनः किम् । कनकु
वाल् । कर्णस्य वालः । चाग्यकु तील् । दीपस्य तैलम् । अथकु माज् ।
हस्तस्य मांसम् । अत्र अथ कन् शब्दयोः प्राणित्वसम्भवेऽपि खण्डप्राणि-
त्वादप्राणित्वमेव । प्राणिनः कर्णे छिन्नेऽपि न कर्णस्य प्राणिसंज्ञा ।
नापि छिन्नकर्णेन प्राणिनोऽप्राणित्वम् । पुंल्लिगस्य किम् । गोवू
हन्दू वछु । गावो वत्सः । गोवू हन्जू वछ्छ् । गावो वत्सा । कत्र
हन्दु प्यतु । शिलाया अग्रम् । कत्र हन्जू छल् । शिलायाः खण्डम् ।
माज्य हन्दु मोलु । मातुः पिता । माज्य हन्जू माज् । मातुर्माता ।

पुंल्लिग प्राणि का एकवचन के साथ सम्बन्ध होने पर सब जगह
स्त्रीलिङ्ग में और पुंल्लिग में 'हकार' को 'सकार' होता है । मालि
सन्दु न्यचिवू-पितुः पुत्रः-पिता का पुत्र । मालि सन्ज कोर्य-पितुः
कन्याः-पिता की बेटियें । दान्द सन्दु ह्यंग्-वृषभस्य शृङ्गम्-वैल का
सींग । गरि सन्दु लटु-अश्वस्य पुच्छः-घोड़े की पूँछ । प्राणि का क्या ?
कनकु वाल्-कर्णस्य वालः-कान का वाल । चाग्यकु तील्-दीपस्य
तैलम्-दीये का तैल । अथकु माज्-हस्तस्य मांसम्-हाथ का मांस । यहां
'अथ' और 'कन्' शब्द में प्राणित्व के सम्भव होने पर भी खण्ड-
प्राणित्व से अप्राणित्व ही । प्राणि के कान के कटने पर भी कान का
प्राणी नाम नहीं है और न ही कटे कान से प्राणि में अप्राणित्व आ
जाता है । पुंल्लिङ्ग का क्या ? गोवू हन्दु वछु-गावो वत्सः-गाय का
बछड़ा । गोवू हन्जू वछ्छ्-गाय की बछड़ी । कत्र हन्दु प्यतु-शिलाया
अग्रम्-शिला का अग्रभाग । कत्र हन्जू छल्-शिलायाः खण्डम्-शिला
का खण्ड । माज्य हन्दु मोलु-मातुः पिता-माँ-का बाप । माज्य हन्जू
माज्-मातुर्माता-माँ की माँ ।

स्वन् रूप् शब्दयोर्वा ॥ ४७ ॥

स्वन् शब्दस्य रूप् शब्दस्य चैकत्वेन सम्बन्धे सति सर्वत्र स्त्री-
लिङ्गे पुंलिङ्गे च विकल्पेन पुप्राणिवत्स्वरूपं भवति । स्वन सन्दु
कर्-स्वर्णस्य कटकः । रूप सन्दु खोस् । रौप्यस्य कंसः । स्वन सन्जू
गंगजू । स्वर्णस्य गलन्तिका । रूप सन्जु लूर् । रौप्यस्य दण्डः । स्वनकु
छथर् । स्वर्णस्य छत्रम् । ^२रूपकु थाल् । रौप्यस्य थालः । ^३स्वनचू
वाजू । स्वर्णस्योर्मिका । ^४रूप रज् । रौप्यस्य रज्जुः ।

‘स्वन्’ और ‘रूप’ शब्द का एकत्व के साथ सम्बन्ध होने पर
सब जगह स्त्रीलिङ्ग और पुंलिङ्ग में विकल्प से पुप्राणिवत्-स्वरूप
होता है । स्वन सन्दु कर्-स्वर्णस्य कटकः-सोने का कड़ा । रूप सन्दु
खोस्-रौप्यस्य कंसः-चान्दी की कौली । स्वन सन्जू गंगजू-सोने की
गलन्तिका । रूप सन्दु लूर्-रौप्यस्य दण्डः-चान्दी का दण्ड । स्वनकू
छथर्-स्वर्णस्य छत्रम्-सोने का छत्र । रूपकु थाल्-रौप्यस्य थालः ।
चान्दी का थाल । स्वनचू वाजू स्वर्णस्योर्मिका-सोने की अंगूठी ।
रूपचू रज्-रौप्यस्य रज्जुः-चान्दी की रस्सी ।

अप्राणिना पुंसोऽकुव्यो पुंसि ॥ ४८ ॥

प्राणिव्यतिरिक्तस्य पुंलिङ्गस्य एकत्वेन संबन्धे सति पुंलिङ्गात्
उकुकि क्रमेण भवतः । एकवचने उकु प्रत्ययः बहुवचने कि प्रत्ययो
भवति । दात्रुकु त्वमुल् । धान्यस्य तण्डुलः । हारुकु म्वंग् । आषाढस्य
मुद्गः । कुलिकि वथर् । वृक्षस्य पत्राणि । मागकि द्वह् । माघस्य
दिवसाः । एकत्वेन किम् । कुल्यन् हन्दि वथर् । वृक्षाणां पत्राणि ।
कुल्यन् हन्दु वथर् । वृक्षाणां पत्रम् । अप्राणिना किम् । काव् सन्दु ।
काकस्य । गोवू हन्दु । गोः ।

(४७-अत्र मूलपुस्तके ‘रूप्’ इति पाठः । शुद्धोच्चारणं तु ‘वैप्’ इत्यस्ति

(४७-स्वनकु^१ छथर्; ^२रूपकु थाल्, ^३स्वनचू वाजू, ^४रूपचू रज्; अस्मि-
न्वाक्यचतुष्टये सुवर्णादिभन्नं छत्रम्; रौप्यस्थाधाराद्यर्थं थालौ तदिभन्नोर्मिका;
रौप्यस्य बन्धनार्थं तदिभन्नरूपा रज्जुरित्येवमर्थो विवक्षितश्चेत्तदा मूलपाठः
संगच्छते-अन्यथा स्वर्णमयं छत्रम्, रौप्यमयीथाली; स्वर्णमय्योर्मिका; रौप्यमयी
रज्जुरस्मिन्नर्थे; स्वन सन्दु छथर्; वर्ष सन्दु थाल् । स्वन सन्जु । वर्ष सन्जु
रज् इत्येवं रूपाणि शुद्धानि सन्तीति ।

प्राणियों से अतिरिक्त पुंल्लिङ्ग के एकत्व के साथ सम्बन्ध होने पर पुंल्लिङ्ग से 'ठकु, कि' प्रत्यय क्रम से होते हैं। एकवचन में 'उकु' प्रत्यय और बहुवचन में 'कि' प्रत्यय होता है। दात्रुकु त्वमुल्-धान्यस्य तण्डुलः-धान के चावल। हारुकु म्वंग्-आषाढस्य मुद्गः-आषाढ के मुद्ग। कुलिकि वथर्-वृक्षस्य पत्राणि-वृक्ष के पत्ते। मागकि द्वह-माघस्य दिवसाः-माघ के दिन। एकत्व से क्या? कुल्यन् हन्दि वथर्-वृक्षाणां पत्राणि-वृक्षों के पत्ते। कुल्यन् हन्दु वथर्-वृक्षाणां पत्रम्-वृक्षों के पत्ता। अप्राणि से क्या? काव् सन्दु-काकस्य-कौए का। गोवू इन्दु-गोः-गाय का।

चूचौ न स्त्रियाम् ॥ ४६ ॥

स्त्रीलिंगानां प्राणिव्यतिरिक्तस्य पुंल्लिङ्गस्यैकत्वेन संबन्धे संबन्धि-पुंल्लिङ्गादेकवचने 'चू' प्रत्ययः बहुवचने 'न' प्रत्ययो भवति। कुलिचू लण्डू। वृक्षस्य शाखा। कुलिच लञ्ज्य-वृक्षस्य शाखाः। नागचू नारिज्। नागस्य प्रणालिका। नागच नारिज। नागस्य प्रणालिकाः। एकत्वेन किम्। कुल्यन् हन्ज लवज्य। वृक्षाणां शाखाः। नागन् हन्ज नारिज। अखातानां प्रणालिकाः। अप्राणिना किम्। गरि सन्जू जंग्। अश्वस्य जङ्घा। कट सन्ज शौर्य। मेषस्य खुराः।

स्त्रीलिङ्गों के प्राणियों से अतिरिक्त पुंल्लिङ्ग के एकत्व के साथ सम्बन्ध में सम्बन्धिपुंल्लिङ्ग से एकवचन में 'चू' प्रत्यय और बहुवचन में 'न' प्रत्यय होता है। कुलिचू लण्डू-वृक्षस्य शाखा-वृक्ष की टहनी। कुलिच लञ्ज्य-वृक्षस्य शाखाः-वृक्ष की टहनियें। नागचू नारिज्-नागस्य प्रणालिका-नाग की प्रणालिकायें। एकत्व से क्या? कुल्यन् हन्ज लवज्य-वृक्षाणां शाखाः-वृक्षों की शाखायें। नागन् हन्ज नारिज्-अखातानां प्रणालिकाः-अखातों की प्रणालिकायें। अप्राणि से क्या? गरि सन्जू जंग्-अश्वस्य जङ्घा-घोड़े की टांग। कट सन्ज शौर्य-मेषस्य खुराः-भेड़ के खुर।

मनुष्यसंज्ञयोन्यौ पुंसि ॥ ५० ॥

मनुष्यनाम्ना संबन्धे सति पुंल्लिङ्गे एकत्वबहुत्वयोः उनु नि प्रत्ययो भवतः। गण इति संज्ञा। गणानु न्यचिव्। गणस्य पुत्रः। राधाकृष्ण इति नाम। राधाकृष्णानि गरि। राधाकृष्णस्याश्वाः। ड्यकनु पत। ललाटस्य भक्तम्। अत्र ड्यक शब्दस्य दैवार्थकत्वात् उनु प्रत्ययः। अन्यत्र ड्यकक रथ्। ललाटस्य भक्तम्।

मनुष्य के नाम से संबन्ध होने पर पुल्लिङ्ग में एकवचन और बहुवचन में 'उनु, नि' प्रत्यय होते हैं। गण-यह नाम है। गणनु न्यचिवु-गणस्य पुत्रः-गण का पुत्र। राधाकृष्ण-यह नाम। राधा-कृष्णानि गरि-राधाकृष्णस्याश्वाः-राधाकृष्ण के घोड़े। ड्यकनु पत-ललाटस्य भक्तम्-ललाट का भक्त। यहां 'ड्यक' शब्द के देवार्थकत्व होने से 'उनु' प्रत्यय और दूसरी जगह ड्यककु रथ-ललाटस्य रक्तम्-ललाट का रक्त।

स्त्रियां ज्ञौ च ॥ ५१ ॥

स्त्रीलिङ्गस्य मनुष्यनाम्ना संबन्धे सति संबन्धि-लिङ्गादेक-बहुवचनयोः 'अ-अ' प्रत्ययौ भवतः। मनु इति नाम। मनिअ कूरू। मनु इत्यस्य कन्या। मनिअ कोर्य। मनु इत्यस्य कन्याः। कृपाराम इति नाम। कृपारामअ माजू। कृपारामस्य माता। कृपारामअ व्यअ। कृपारामस्य भगिन्यः।

स्त्रीलिङ्ग के मनुष्य के नाम से सम्बन्ध होने पर संबन्धि-लिङ्ग से एकवचन और बहुवचन में 'अ-अ' प्रत्यय होते हैं। मनु यह नाम है। मनिअ कूरू-मनु इत्यस्य कन्या-मनु ये इस की कन्या है। मनिअ कोर्य-मनु इत्यस्य कन्याः-मनु यह इसकी कन्याएं। कृपाराम यह नाम है। कृपारामअ माजू-कृपारामस्य माता-कृपाराम की माता। कृपारामअ व्यअ-कृपारामस्य भगिन्यः-कृपाराम की बहिनें।

सप्तम्यां स्नावन्दर्मन्जप्यठन्तौ स्वार्थभेदतः ॥ ५२ ॥

सन्तौ प्रत्ययौ। अन्दर अन्तैः। मन्ज् अन्तौ। प्यठ् अन्तौ। स्वस्वार्थभेदतः सप्तम्यां प्रत्ययौ भवतः। अन्तरार्थे अन्दरन्तौ। मध्यार्थे मन्जन्तौ। उपर्यर्थे प्यठन्ताविति। अन्तर्वाणिभाषायां तु वेषान्तावपि प्रयुज्येते इति निर्णयम्। गरस् अन्दर्। गृहस्यान्तरे। नावि मन्ज्। नौकाया मध्ये। गरन् अन्दर्। गृहाणामन्तरे। नावन् मन्ज्। नौकानां मध्ये। गुरिस् प्यठ्। अश्वस्योपरि। गुर्यन् प्यठ्। अश्वानामुपरि। गरशब्दात् स् अन्दर् न् अन्दर् प्रत्ययौ। न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इत्यकारागमः। अकारेऽकारलोपः (सू. १।५ क)। नाव् शब्दात् स् मन्ज् न् मन्ज् प्रत्ययौ। स्लोपः सर्वत्र (सू. ४०) इति सकारलोपः। स्त्रियामिकारः (सू. ३७) इति इकारागमः। गुरू शब्दात् स् प्यठ् न् प्यठ् प्रत्ययौ। उवर्णान्तिनामिकारः (सू.

३०) इति उकारस्य इकारः । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इत्यकारागमः । यत्वम् ।

‘स्’ और ‘न्’ दो प्रत्यय हैं । अन्दर अन्तः-मन्ज् अन्तौ-प्यठ् अन्तौ । अपने स्वार्थभेद से सप्तमी में प्रत्यय होते हैं । अन्तरार्थ में-अन्दरन्तौ, मध्यार्थ में-मन्जन्तौ और उपरि अर्थ में-प्यठन्तौ । अन्तर्वाणिभाषा में तो ‘वेषान्तौ’ भी प्रयुक्त होते हैं, ऐसा निर्णय लेना । गरस् अन्दर्-गृहस्यान्तरे-घर के भीतर । नावि मन्ज्-नौकाया मध्ये-नौका के बीच । गरन् अन्दर-गृहाणामन्तरे-घरों के भीतर । नावन् मन्ज्-नौकानां मध्ये-नौकाओं के बीच । गुरिस् प्यठ्-अश्वस्यो-परि-घोड़े के ऊपर । गुर्यन् प्यठ्-अश्वानामुपरि-घोड़ों के ऊपर । ‘गर’ शब्द से ‘स् अन्दर्-न् अन्दर्’ प्रत्यय । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) इस से ‘अकार’ का आगम । अकारेऽकारलोपः (सू. ११२ क) ‘नाव्’ शब्द से ‘स् मन्ज्-न् मन्ज्’ प्रत्यय । स्लोपः सर्वत्र (सू. ४०) से ‘सकार’ का लोप । स्त्रियामिकारः (सू. ३७) से ‘इकार’ का आगम । गुरु’ शब्द से ‘स् प्यठ्-न् प्यठ्’ प्रत्यय । उवर्णान्तानामिकारः (सू. ३०) इस से ‘उकार’ को इकार । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) से ‘अकार’ का आगम और ‘य’ ।

अधिकरणे क्यथन्तौ ॥ ५३ ॥

स् नौ प्रत्ययौ क्यथ् अन्तावाधारसप्तम्या एकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । थालस् क्यथ् । थाले । नावि क्यथ् । नौकायाम् । थालन् क्यथ्-थालेषु । नावन् क्यथ् । नौकासु ।

‘स्-नौ’ प्रत्यय और क्यथ् अन्त में आधार सप्तमी के एकवचन और बहुवचन में प्रत्यय होते हैं । जैसे—थालस् क्यथ्-थाले-थाल में । नावि क्यथ्-नौकायाम्-नौका में । थालन् क्यथ्-थालेषु-थालों में । नावन् क्यथ्-नौकासु-नौकाओं में ।

चतुर्थ्यां कितुकिच् अन्तौ पुंस्त्रीकर्मकतः ॥ ५४ ॥

वाक्येषु पुंल्लिङ्गैकत्वे कर्मणि सति स् नौ प्रत्ययौ कितु अन्तौ स्त्रीलिङ्गैकत्वे कर्मणि स् नौ किच् अन्तौ चतुर्थ्यामेकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । मालिस् कितु अनुन् पोञ् । पित्रे (तेन) आनीतं पानीयम् । मालिस् किच् अञ्नु गाव् । पित्रानीता गौः ।

१. पित्रानीता-मु.-पा.

वाक्यों में पुल्लिङ्ग-एकवचन में कर्म में होने पर 'स्-नौ' प्रत्यय कितु । अन्त में स्त्रीलिङ्ग-एकवचन कर्म में 'स-नौ-किचू' अन्त चतुर्थी में एकवचन और बहुवचन में प्रत्यय होते हैं । मालिस् कितु अनुन् पोत्रू-पित्रे (तेन) आनीतं पानीयम्-पिता के लिए उसने पानी लाया । मालिस् किचू अत्रून् गाव्-पित्राणीता गौः-पिताने गाए लाई ।

किति किचान्तौ कर्मबहुत्वतः ॥ ५५ ॥

वाक्ये पुल्लिङ्गस्य बहुत्वे कर्मणि सति स्नौ प्रत्ययौ किति अन्तौ स्त्री बहुत्वे कर्मणि सति स्नौ किच अन्तौ चतुर्थ्यां प्रत्ययौ भवतः । गुरिस् किति अनिन् रव । अश्वायानीताः कम्बलाः । गुर्यन् किति । अश्वेभ्यः । ग्वरस् किच अत्रन् पोथ्य । गुरवे आनीतानि पुस्तकानि । ग्वरन् किच । गुरुभ्यः । अत्रेदं ध्येयम् । कर्मिधातूनां कर्मणः स्त्रीपुं कर्मानुसारतः प्रोक्ताः प्रत्यया विज्ञेयाः । कर्तृधातूनां तु कर्तुः स्त्रीपुल्लिङ्ग कवचनबहुवचनानुसारतो बोध्याः । यथा । व्यठनस् कितु आव् । स्थूलीभवनायागतः । व्यठनस् किति आय् । स्थूलीभवनायागताः ।

वाक्य में पुल्लिङ्ग के बहुवचन में कर्म में होने पर 'स्-नौ' प्रत्यय और 'किति' अन्त में स्त्री लिङ्ग के बहुवचन में कर्म में होने पर 'स्-नौ किच', प्रत्यय अन्त चतुर्थी में होते हैं । गुरिस् किति अनिन् रव-अश्वा-यानीताः कम्बलाः-घोड़े के लिए कम्बल लाए । गुर्यन् किति-अश्वेभ्यः-घोड़ों के लिए । ग्वरस् किच अत्रन् पोथ्य-गुरवे आनीतानि पुस्तकानि-गुरु के लिए पुस्तकें लाईं । ग्वरन् किच-गुरुभ्यः-गुरुओं के लिए । यहां यह जान लेना चाहिए । कर्मिधातुओं के तो स्त्री-पुल्लिङ्ग कर्मानुसार कहे गए कर्मप्रत्यय जानने । कर्तृधातुओं के तो स्त्रीलिङ्ग और पुल्लिङ्ग के एकवचन और बहुवचन के अनुसार कर्तृ प्रत्यय जानने । जैसे-व्यठनस् कितु आव्-स्थूलीभवनायागतः-स्थूलीभवन के लिए आया । व्यठनस् किति आय्-स्थूलीभवनायागताः-स्थूलीभवन के लिए आए ।

कर्तृ तृतीयायामिदौतौ ॥ ५६ ॥

तिसृषु कर्तृ तीयाहेतुतृतीयासहार्थतृतीयासु मध्यात् इदौतौ इ

औ । इत्येतौ प्रत्ययौ कर्तृतृतीयाया एकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । अत्रापि पुंलिङ्गे इकारस्यार्धमात्रता बोध्या । स्त्रीलिङ्गेषु पूर्णता विज्ञेया । गुर् मोर् । अश्वेन हतः । तमि धनु । तेन ^१भणितम् । गुयौ मोर् । अश्वैर्हतः । तिगो धनु । तैर्^२भणितम् । कोरि दपु । कन्यया प्रोक्तम् । कोयौ दपु । कन्याभिः प्रोक्तम् ।

कर्तृतृतीया, हेतुतृतीया और सहार्थतृतीया तीनों में मध्य से इत्-औत् अर्थात् 'इ-औ' प्रत्यय । ये प्रत्यय कर्तृतृतीया के एक और बहुवचन में होते हैं । यहां भी पुंलिङ्ग में 'इकार' की आधी मात्रा जानना । स्त्रीलिङ्गों में पूरी जानना । गुर् मोर्-अश्वेन हतः-घोड़े ने मारा । तमि धनु- तेन ^३भणितम्-उसने कहा । गुयौ मोर्-अश्वैर्हतः-घोड़ों ने मारा । तिगो धनु- ^४तैर्भणितम्-उन्होंने कहा । कोरि दपु- कन्यया प्रोक्तम्-कन्या ने कहा । कोयौ दपु-कन्याभिः प्रोक्तम्-कन्याओं ने कहा ।

अन्द्रान्तौ निर्धारणे च ॥ ५७ ॥

इ औ प्रत्ययौ अन्द्र अन्तौ निर्धारणे एकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः एकत्वे इ अन्द्र प्रत्ययः । बहुत्वे औ अन्द्र प्रत्ययो भवति । गर अन्द्र छुह जान् लाँक । गृहेऽमुकः साधुरस्ति । गरौ अन्द्र छुह जान् आंगुन् । गृहाणां साध्वञ्जनमस्ति ।

'इ-औ' प्रत्यय और 'अन्द्र' अन्त में निर्धारण अर्थ में एक और बहुवचन में होते हैं । एकवचन में 'इ अन्द्र' प्रत्यय और बहुवचन में 'औ अन्द्र' प्रत्यय होता है । जैसे-गर अन्द्र छुह जान् लाँक-गृहेऽमुकः साधुरस्ति-घर में अमुक साधु है । गरौ अन्द्र छुह जान् आंगुन्-गृहाणां साध्वञ्जनमस्ति-घरों का अच्छा अङ्गना है ।

अकारव्यञ्जनान्तानां पुंस्थेकवचने वाऽनसर्वनाम्नाम् ॥ ५८ ॥

१. वणितम्-मू. पा.

३. वणितम्-मू. पा.

२. तैर्वणितम्-मू. पा.

४. तैर्वणितम्-मू. पा.

५७. गर अन्द्र छुह जान् लाँक । ईदृशेषु वाक्येषु स्वरे परेऽपि (सू. ४) उक्तो विधिरिप्रत्ययलोपोऽवगन्तव्यः । किञ्चैतद्वाक्यार्थं विवक्षिते प्रायशः गर मञ्ज छुह जान् लाँक इत्येवं रूपवाक्यमेवोच्चार्यते इति । एवं गाम अन्द्र इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।

५८. ऊमात्रान्तानामपि क्वचित्प्रत्ययादिलोपश्चेष्यते । कर्तृतृतीयाया एकत्वे अन् प्रत्ययान्तादाद्यक्षरस्याकारस्य च लोप इत्यर्थः । दानून् गञ्जून् हान्जून् इत्यादि ।

चानुकृष्टं नानुवर्तते इति निर्धारण इति निवृत्तम् । पुल्लिङ्गानां मकारव्यञ्जनान्तानां कर्तृतृतीयाया एकत्वविषये विकल्पेन अन् भवति सर्वनामशब्दान्वर्जयित्वा । तत्रेदानोन्तनभाषायामन्प्रत्यय एव साधुतयोच्चार्यते । इ प्रत्ययविकल्पः प्राचीनभाषयैवेति बोध्यम् । ईश्वरन् दपु । ईश्वरेणोक्तम् । दयि दपु-ईश्वरेणोक्तम् । ड्यकन् कर् । ललाटेन कृतम् । खरन् नचु । खुरेण नर्तितम् । अकारव्यञ्जनान्तानां किम् । शुरि वदु । बालेन रुदितम् । पुंसि किम् । जंगि लोयु । जङ्घया क्षिप्तम् । एकवचने किम् । ईश्वरौ दपु । ईश्वरैः प्रोक्तम् ।

पुल्लिङ्ग अकारव्यञ्जनान्तों के कर्तृतृतीया के एकवचन के विषय में विकल्प से 'अन्' होता है सर्वनामशब्दों को छोड़कर । वहां आजकल की भाषा में 'अन्' प्रत्यय ही अच्छी तरह से उच्चरित होता है । 'इ' प्रत्यय का विकल्प प्राचीनभाषा से ही ऐसा जानना चाहिए । जैसे-ईश्वरन् दपु-ईश्वरेणोक्तम्-ईश्वर ने कहा । दयि दपु-ईश्वरेणोक्तम्-ईश्वर ने नहा । ड्यकन् कर्-ललाटेन कृतम्-ललाट से किया । खरन् नचु-खुरेण नर्तितम्-खुर से नाचा । अकार-व्यञ्जनान्तों का क्या ? शुरि वदु-बालेन रुदितम्-बच्चे ने रोया । पुल्लिङ्ग में क्या ? जंगि लोयु-जङ्घया क्षिप्तम् । जङ्घा से फेंका । एकवचन में क्या ? ईश्वरौ दपु-ईश्वरैः प्रोक्तम्-ईश्वरों ने कहा ।

हेतौ सूतिन्नन्तौ सूत्यन्तौ वा ॥५६॥

इ औ प्रत्ययौ सूतिन् अन्तौ सूत्य् अन्तौ वा हेतुतृतीयायामेकत्व-वहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः अत्र इकारस्य पूर्णता बोध्या । अथ सूतिन् ख्योन् । हस्तेन भुक्तम् । अथौ सूतिन् ख्योन् । हस्तैर्भुक्तम् । आकि सूतिन् मोरुन् । छुरिकया हतः । आकौ सूतिन् मोरुन् -छुरि-काभिर्हतः । ख्वर् सूत्य् आव् । पादेनागतः । ख्वरौ सूत्य् गौव् । पादैर्गतः ।

'इ-औ' प्रत्यय अन्त में सूतिन् वा सूत्य् हेतुतृतीया में एक और बहुवचन में प्रत्यय होते हैं । यहां 'अकार' की पूर्णता जानना । अथौ सूतिन् ख्योन्-हस्तेन भुक्तम्-हाथ से खाया । अथौ सूतिन् ख्योन्-

हस्तेर्भुक्तम्-हाथों से खाया । आकि सूतिन् मोरुन्-छुरिकया हतः-
छुरी से मारा । आकौ सूतिन् मोरुन्-छुरिकाभिर्हतः-छुरियों से
मारा । ख्वर सूत्य् आव्-पादेनागतः-पांओं से आया । ख्वरौ सूत्य्
गौव्-पादैर्गतः-पाओं से गया ।

सहार्थायां स्नौ ॥६०॥

स् न् प्रत्ययौ सूतिन् अन्तौ सूत्य् अन्तौ वा सहार्थतृतीयाया
मेकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । मालिस् सूतिन् आव् । पित्रा
सहागतः । बायिग् सूतिन् म्यूलु । भ्रात्रा साकं संगतः ।

‘स्-न्’ प्रत्यय वा ‘सूतिन् अन्तौ सूत्य् अन्तौ’ सहार्थतृतीया में
एकवचन और बहुवचन में प्रत्यय होते हैं । मालिस् सूतिन् आव्-
पित्रा सहागतः-पिता के साथ आया । बायिग् सूतिन् म्यूलु-भ्रात्रा
साकं संगतः-भाई के साथ मिला ।

हेतोः संबन्धषष्ठी कर्तृ तृतीययोः प्रयोगलिङ्गात्प्रत्ययौ वा ॥६१॥

हेतुभूतस्याश्वादेयः संबन्धषष्ठीप्रयोगः कर्तृ तृतीयाप्रयोगो वा
स एव लिङ्गं तस्मात्प्रोक्तौ इं सूतिन् औ सूतिन् प्रत्ययौ वा इ सूत्य्
औ सूत्य् प्रत्ययौ हेतुतृतीयाया एकत्ववहुत्वयोर्भवतः । लिङ्गग्रहणं तु
तेषां प्रयोगानामागमादेशाद्यर्थम् । गुरि सन्दि सूतिन् आव् ।
अश्वेनागतः । नावि हन्दि सूत्य् वोतु । नौकया प्राप्तः । महनिव्यन्
हन्दि सूत्य् गौव् । पुरुषैर्गतः । गुरि सूत्य् आव् । अश्वेनागतः । नावि
सूत्य् वोतु । नौकया प्राप्तः । महनिव्यन् हन्दि सूत्य् गौव् । पुरुषैर्गतः ।
गुरि सूत्य् आव् । अश्वेनागतः । नावि सूत्य् वोतु-नौकया प्राप्तः ।
महनिव्यौ सूत्य् गौव् । पुरुषैर्यातः । गुरि सन्दु शब्दात् इ सूतिन्
प्रत्ययः । उवर्णान्तानामिकारः (सू. ३०) इत्यनेन सन्दु इत्यस्य
उकारस्य इकारः । एवं सर्वेषाम् ।

हेतुभूत अश्वादि का जो संबन्ध षष्ठी प्रयोग वा कर्तृ तृतीया
प्रयोग है, वही लिङ्ग है, उसी से कहे गए ‘इ सूतिन् और औ
सूतिन्’ ‘प्रत्यय वा इ सूत्य् और औ सूत्य्’ प्रत्यय हेतुतृतीया के एक-
वचन और बहुवचन में होते हैं । लिङ्ग ग्रहण तो उन प्रयोगों के
आगमादेश के लिए है । जैसे-गुरि सन्दि सूतिन् आव्-अश्वेनागतः-
अश्व ने आया । नावि हन्दि सूत्य् वोतु-नौकया प्राप्तः-नौका द्वारा
प्राप्त । महनिव्यन् हन्दि सूत्य् गौव्-पुरुषैर्गतः-पुरुषों से गया । गुरि

सूत्य् आव्-अश्वेनागतः-घोड़े से आया । नावि सूत्य् वोतु-नौकया प्राप्तः-नौका से प्राप्त । महनिव्यौ सूत्य् गौव्-पुरुषैर्यातः-पुरुषों से गया । गुरि सन्दु शब्द से इ सूतिन् प्रत्यय । उवर्णान्तानामिकारः (सू. ३०) इस से 'सन्दु' इस के 'उकार' को 'इकार' । इस तरह सभी को

खवत निश वाऽपायपञ्चम्याम् ॥ ६२ ॥

तस्मादेव संबन्धषष्ठीप्रयोगलिङ्गस्तृतीयाप्रयोगलिङ्गाद्वा खवत् प्रत्ययो निश प्रत्ययो वा अपायपञ्चम्याः स्वरूपं भवति । निश स्थाने निशिन् इति खवत स्थाने खवतन् इति च व्यवहियत इति बोध्यम् ।

ग्वर सन्दि खवत छुह् गाटुलू । गुरोः सकाशाद्दत्तो ऽस्ति । यद्वा । कश हन्दि खवत छुह् त्रकुर । शिलायाः कठिनो ऽस्ति । रुप निश छुह् स्वन् आन् । रौप्यात्स्वर्णसाध्वस्ति । यद्वा । रूपो खवत् छिह् चार् जान् । रौप्याद्धनं शुभमस्ति ।

उसी सम्बन्धषष्ठीप्रयोग लिङ्ग से वा तृतीया प्रयोगलिङ्ग से खवत प्रत्यय वा निश प्रत्यय अपायपञ्चमी का स्वरूप होता है । निश स्थान में 'निशिन्' यह और खवत स्थान में 'खवतन्' यह व्यवहार में आता है, ऐसा जानना । ग्वर सन्दि खवत छुह् गाटुलू-गुरोः सकाशाद्दत्तो ऽस्ति-गुरु के पास से दिया है । अथवा-कश हन्दि खवत छुह् त्रकुर-शिलायाः कठिनोऽस्ति-शिला से कठिन है । रुप निश छुह् स्वन् आन्-रौप्यात्स्वर्ण साध्वस्ति-चान्दी से सोना अच्छा है । अथवा-रूपो खवत छिह् चार् जान् । रौप्याद्धनं शुभमस्ति-चान्दी से धन अच्छा है ।

सामान्यचतुर्थ्यां पुछ्य ॥ ६३ ॥

संबन्धषष्ठीप्रयोगलिङ्गात्तृतीयाप्रयोगलिङ्गाद्वा चतुर्थ्यां पुछ्य प्रत्ययः स्यात् । एकवहुत्वे लिङ्गादेव बोध्येते । पुत्र पुछ्य् आव् । पुत्रायागतः । यद्वा । पुत्र सन्दि पुछ्य् । पुत्राय । पुत्रौ पुछ्य् आव् । पुत्रेभ्य आगतः । यद्वा । पुत्रन् हन्दि पुछ्य् । पुत्रेभ्यः ।

संबन्धषष्ठीप्रयोगलिङ्ग से वा तृतीया प्रयोगलिङ्ग से चतुर्थी में 'पुछ्य' प्रत्यय हो । एकवचन और बहुवचन में लिङ्ग से ही जाने जाते हैं । पुत्र पुछ्य् आव्-पुत्रायागतः-पुत्र के लिए आया । अथवा-

पुत्र सन्दि पुच्छ्य-पुत्राय-पुत्र के लिए । पुत्री पुच्छ्य् आव्-पुत्रेभ्य आगतः-
पुत्रों के लिए आया । अथवा-पुत्रन् हन्दि पुच्छ्य्-पुत्रेभ्यः-पुत्रों के लिए ।

उकुप्रत्ययस्योकारस्याऽकारः ॥ ६४ ॥

षष्ठीप्रयोगसम्बन्धिन 'उकु' प्रत्ययोकारस्य अकारः स्यात् । पट्-
यकि पुच्छ्य् । और्णवस्त्राय । पद्यकु प्रयोगलिङ्गात्पुच्छ्य् प्रत्ययः ।
अनेन उकारस्य अकारः । उवर्णान्तानाम् (सू० ३०) इति इकारागमः ।

षष्ठीप्रयोग से सम्बद्ध 'उकु' प्रत्यय के 'उकार' को 'अकार' हो ।
पट्यकि पुच्छ्य्-और्णवस्त्राय-ऊन के वस्त्र के लिए । पट्यकु प्रयोग-
लिङ्ग से 'पुच्छ्य' प्रत्यय । इस से 'उकार' को 'अकार' हुआ । उवर्णा-
न्तानाम् (सू० ३०) इससे 'इकार' का आगम हुआ ।

पञ्चम्यामिदौतौ प्यठान्तौ निशांतावन्द्रातौ वा ॥ ६५ ॥

लिङ्गात् इ औ प्रत्ययौ प्यठ अन्तौ वा निश अन्तौ वा अन्द्र अन्तौ
पञ्चम्या एकत्ववहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । ते च स्वस्वस्थानेषु प्रयु-
ज्यन्ते । गाम प्यठ । ग्रामात् । सर्प निश । सर्पात् । गामौ प्यठ ।
ग्रामेभ्यः । सर्पौ निश । सर्पेभ्यः । गर अन्द्र द्राव् । गृहान्निर्गतः ।
नावि अन्द्र द्राव् । नावो निर्गतः ।

लिङ्ग से 'इ-औ' प्रत्यय प्यठ अन्तौ वा निश अन्तौ वा अन्द्र
अन्तौ पञ्चमी से एकवचन-बहुवचन में प्रत्यय होते हैं और वे अपने
अपने स्थानों में प्रयुक्त होते हैं । गाम प्यठ-ग्रामात्-ग्राम से । सर्प
निशसर्पात्-सर्प से । गामौ प्यठ-ग्रामेभ्यः-ग्रामों से । सर्पौ निश-
सर्पेभ्यः-सर्पों से । गर अन्द्र द्राव्-गृहान्निर्गतः-घर से निकला । नावि
अन्द्र द्राव्नावो निर्गतः-नौका से निकला ।

वर्गप्रथमान्तानां प्रथमायां द्वितीयः ॥ ६६ ॥

वर्गप्रथमान्तानां लिङ्गानां प्रथमाविभक्तौ स्वस्ववर्गसंबन्धी द्विती-
याक्षरो भवति । त्रख् । द्रोणः । काछ् । काचः । कठ् । मेषः । त्रख् ।
द्रोणाः । काछ् । काचाः । कठ् । मेषाः । हथ् । शतानि । ताफ् ।
आतपः । ताफ् । आतपाः । प्रथमायां किम् । त्रक सूतिन् । द्रोणेन ।
काच सूतिन् । यक्षमणा । कट पुच्छ्य् । मेषाय । हतुकु । शतस्य ।
तापस् प्यठ् । आतपोपरि ।

वर्गप्रथमान्त लिङ्गों की प्रथमाविभक्ति में अपने-अपने वर्ग-

कश्मीरशब्दामृतम्

संबन्धो द्वितीयाक्षर होता है । त्रख्-द्रोणः-दोना । काछ्-काचः-काच । कठ्-मेषः-भेड़ । प्रथमाएकवचन । त्रख्-द्रोणाः । दोने । काछ्-काचाः शीशे । कठ्-मेषाः-भेड़ें । प्रथमा बहुवचन । हथ्-शतानि-सौ । ताफ्-आतपः-धूप । ताफ्-आतपाः-धूपें । प्रथमा में क्या ? त्रक सूतिन्-द्रोणेन-दोने से । काच सूतिन्-यक्षमणा-यक्षमा से । कट् पुछ्य्-मेषाय-भेड़ के लिए । हतुकुशतस्य-सौ का । तापस् प्यठ्-आतपोपरि-धूप के ऊपर ।

स्त्रियामेकवचन एव ॥ ६७ ॥

स्त्रीलिङ्गो वर्तमानस्य वर्गप्रथमान्तस्य प्रथमाया एकवचने एव स्वस्ववर्गद्वितीयाक्षरो भवति । क्रख । कोलाहलः । रच् । गुञ्जा । नट । कम्पः । वथ् । मार्गः । चाफ् । भुक्तिः । एकवचने किम् । क्रक । कोलाहलाः । रच । गुञ्जाः । नट । कम्पाः । वत । मार्गाः । चाप । भुक्तयः । एवं द्वितीयादिविभक्तिषु बोध्यम् ।

स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान वर्गप्रथमान्त के प्रथमा के एकवचन में ही अपने-अपने वर्ग का दूसरा अक्षर होता है । जैसे—क्रख्-कोलाहलः-शोर । रच्-गुञ्जा-रत्ती । नट्-कम्पः-कम्प । वथ्-मार्गः-मार्ग । चाफ्-भुक्तिः-भोग । एकवचन में क्या ? क्रक-कोलाहलाः-बहुत शोर । रच-गुञ्जाः-रत्तियें । नट-कम्पाः-बहुत कम्प-कम्पी । वत-मार्गाः-बहुत मार्ग । चाप-भुक्तयः-बहुत भोग । इसी तरह द्वितीया आदि विभक्तियों में जानना ।

न संयोगे तच्चोः ॥ ६८ ॥

लिङ्गान्ते पूर्ववर्णसंयुक्तयोस्तकारचकारयोर्द्वितीयाक्षरादेशो न भवति । सत्र् । सौचिकः । वत्च । वर्तिका । ब्वकञ् । बाला शुनी । मकञ् । परशुः । मस्त् । शिरोरुहः । नस्त् । नासिका । तच्चोः किम् । रेम्फ् । अल्पार्थः । चाम्फ् । सान्त्वम् । संयोगे किम् ? रथ् । रक्तम् । ऋछ् । उपजातिः ।

लिङ्गान्त में पूर्ववर्णसंयुक्त के तकार-चकार में दूसरे अक्षर का आदेश नहीं होता है । सत्र्-सौचिकः-सोची (दर्जी) । वत्च-वर्तिका-बत्ती । ब्वकञ्-बालाशुनी-छोटी कुत्ती । मकञ्-परशुः-कुल्हाड़ा । मस्त्-शिरोरुहः-सिर के बाल । नस्त्-नासिका-नाक । 'त' और 'च' में क्या ? रेम्फ्-अल्पार्थः-थोड़ा अर्थ । चाम्फ्-सान्त्वम्-शान्त । संयोग में क्या ? रथ्-रक्तम्-लाल । ऋछ्-उपजातिः-उपजाति ।

उदन्तानामोदुपधाया आत्वमप्रथमैकत्वे ॥ ६६ ॥

प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा उदन्तानामुकारान्तानां लिङ्गानामुपधा-
भूतो य ओकारस्तस्य आत्वं भवति शेषासु विभक्तिषु । तत्रादेशागमा-
दिना इकारान्तीभूतस्थाने उपधाया वक्ष्यमाणसूत्रेण (सू० ७०)
अप्रसिद्धता विज्ञेया । मालि । पितरः । मालिस् । पितरम् । मालि
सन्दु । पितुः । वालि । कुण्डलानि । वालिस्-कुण्डलम् । वालि दपु ।
कुण्डलेनोक्तम् । वायि । भ्रातरः । वायिस । भ्रातरम् । वायि सन्दु ।
भ्रातुः । मोलु । वोलु । वोयु शब्देभ्यः । उवर्णान्तानामिकारः (सू०
३०) इति सूत्रेण उमात्राया इकारमात्रादेशः । अनेनोपधाया ओकार-
स्य आत्वम् । उदन्तानां किम् । पोष् । पुष्पाणि । पोष सूतिन् ।
पुष्पेण ।

प्रथमा के एकवचन को छोड़कर उदन्त-उकारान्त लिङ्गों के
उपधाभूत जो 'ओकार' उसे शेष विभक्तियों में 'आ' होता है । वहां
आदेश आगम-आदि से इकारान्तीभूतस्थान में उपधा की वक्ष्यमाण-
सूत्र से (सू० ७०) से अप्रसिद्धता जानना । मालि-पितरः (बहुवचन) ।
मालिस्-पितरम्-पिता को । मालि सन्दु-पितुः-पिता की । वालि-
कुण्डलानि-बहुत कुण्डल । वालिस्-कुण्डलम्-कुण्डल । वालि दपु-
कुण्डलेनोक्तम्-कुण्डल ने कहा । वायि-भ्रातरः—बहुत भाई । वायिस-
भ्रातरम्-भाई को । वायि सन्दु-भ्रातुः-भाई का । मोलु, वोलु, वोयु
शब्दों से उवर्णान्तों को 'इकार' होता है (सू० ३०) इस सूत्र से
'उ' मात्रा को 'इकार' मात्र आदेश हुआ । इससे उपधा के 'ओकार'
को 'आ' हुआ । उदन्तों का क्या ? पोष्-पुष्पाणि-बहुत फूल । पोष
सूतिन्-पुष्पेण-फूल से ।

इदुदन्तानामवर्णप्रसिद्धता ॥ ७० ॥

इमात्रान्तानामुमात्रान्तानां च लिङ्गानां शब्दानां चोपधाया अव-
र्णस्याप्रसिद्धता निर्णया । उदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तानि (सू० ६६) ।
अन्यान्यपि यथा । पटु । (और्णवस्त्रम्) । हटु—(कण्ठः) । तनु ।

७०. येषां शब्दानां पूर्वसूत्रेण (६६) उपधाभूतस्योकारस्याकारः कृतस्तेषामेव
तस्योपधाकारस्य द्वितीयैकत्वेऽप्रसिद्धता विज्ञेया । यथा । मालिस् वायिस्
इत्यादि । नत्वन्येषामिदुदन्तानाम् । यथा । परिस करिस् इत्यादि ।

(तनुः) । इत्यादीनां शब्दानां स्वयमुकारमात्रान्तत्वादुपधाया अकार-
स्याऽप्रसिद्धता । एषामेव शब्दानाम् । उवर्णान्तानाम् (सू० ३०)
इत्यादिसूत्रेण बहुत्वविषये उकारस्य इकारे कृते इकारान्तीभूतत्वा-
त्तत्राप्यप्रसिद्धता । पटि । हटि । तनि । ऊमात्रान्तानां यथा । माजू ।
(माता) । काठ् । (काष्ठम्) । अत्र स्वयमूमात्रान्तत्वादप्रसिद्धता ।
बहुत्वे तु । बहुत्वेऽकारागमः (सू० ११) इति सूत्रेणाकारागमे कृते ।
ऊदन्तटवर्गस्य (सू० २२) इत्यादिना ठकारस्य छकारे च कृते । उवर्णा-
न्तानामिकारः (सू० ३०) इत्यकारस्य इकारः यत्वे च कृते उपधाया
अकारस्य प्रसिद्धता सिद्धा इति । (माज्य) । काछ्य) ।

इमात्रान्त और उमात्रान्त लिङ्गों और शब्दों की उपधा के अवर्ण
की अप्रसिद्धता का निर्णय कर लेना । उदाहरण पूर्व सूत्र में कहे जा
चुके हैं (सू. ६९) । और भी जैसे-पटु-और्णवस्त्रम्-ऊन का गर्म कपड़ा ।
हट—कण्ठः—कण्ठ । तनु—तनुः शरीर । इत्यादि शब्दों के स्वयं
उकारमात्रान्त होने से उपधा के 'अकार' की अप्रसिद्धता । इन्हीं
शब्दों के 'उवर्णान्तानाम् (सू. ३०) इत्यादि सूत्र से बहुवचन के
विषय में 'उकार' के 'इकार' करने पर इकारान्तीभूत होने से वहां
भी अप्रसिद्धता । पटि, हटि, तनि । ऊमात्रान्तों का जैसे-माजू-
माता-मां । काठ-काष्ठम्-काठ । यहां स्वयं ऊमात्रान्त होने से अप्रसिद्ध-
ता । बहुवचन में तो 'बहुत्वेऽकारागमः (सू. ११) इस-सूत्र से 'अकार'
का आगम करने पर । ऊदन्तटवर्ग का (सू. २२) इत्यादि से 'ठकार'
को 'छकार' कर देने पर । 'उवर्णान्तानामिकारः (सू. ३०) से 'अकार'
को 'इकार' और 'य' करने पर उपधा के अकार की प्रसिद्धता
सिद्ध है । माज्य-काछ्य ।

जाम ओत्वं परस्वरलोपश्च ॥७१॥

जाम् शब्दस्योपधाया ओत्वं भवति तस्मात्परस्य प्रत्ययागमादि-
जस्य स्वरस्य च लोपः स्यात् अप्रथमैकत्वे । जोम् । ननन्दरः । जोम्
वन् । ननन्दरं वद । जोम्न् । ननन्दः । जोम् दपु । ननन्द्रक्तोम् ।
जोम्व्-ननन्दभिः । जोम् हन्दु । ननन्दुः । इत्यादि ।

'जाम्' शब्द के उपधा को 'ओ' होता है, उससे परे प्रत्ययाग-
मादि 'ज' का और स्वर का अप्रथमा के एकवचन में लोप हो जाता
है । जोम्-ननन्दरः-बहुत ननदें । जोम् वन्-ननन्दरं वद-ननद को
कहो । जोम्न्-ननन्दः-ननद । जोम् दपु-ननन्द्रोक्तम्-ननद ने कहा ।
जोम्व्-ननन्दभिः-ननदों ने । जोम् हन्दु-ननन्दुः-ननद का । इत्यादि ।

गाव् शब्दस्यौकारः ॥ ७२ ॥

गाव् शब्दसंबन्धिन उपधाया आकारस्य ओकारो भवति । प्रथमेकवचनं वर्जयित्वा । गोवू । गावः । गोवून् । गावः । गोवू हन्तु । गोः । गाव् शब्दात्सर्वानेनोपधाया ओकारे कृते । यङ्गाव्क्वथर्वङां च कृतादेशविधि (सू. १७) रिति सूत्रेण अकारागमनिषेधः ।

‘गाव्’ शब्द से सम्बद्ध उपधा के ‘आकार’ को ‘ओकार’ होता है प्रथमा के एकवचन को छोड़कर । गोवू-गावः-गौएं । गोवून्-गावः-गौओं को । गोवू हन्तु-गोः-गाय का । ‘गाव्’ शब्द से सब जगह इस से उपधा का ‘ओकार’ कर देने पर ‘यङ्गाव्क्वथर्वङां च कृतादेश-विधिः (सू. १७) इससे ‘अकार’ के आगम का निषेध ।

उदन्तव्यक्षराणामुकारस्याकारः ॥ ७३ ॥

उदन्तानां व्यक्षरादीनां लिङ्गानामुपधाभूतस्य उकारस्य अकारो भवति प्रथमेकवचनं वर्जयित्वा । गाटलिस् । दक्षम् । गाटल्यन् । दक्षान् । गाटल्यौ । दक्षः । गाटलिस् प्यठ् । दक्षात् । गाटलु शब्दात् । द्वितीयायां स्तौ (सू. ३८) स् न् प्रत्ययौ । उवर्णान्तानामिकारः (सू. ३०) । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) अकारागमः । अनेनोपधाया अकारः । व्यक्षराणां किम् ? कुलिम् । वृक्षम् । कुल्यन् । वृक्षान् ।

उदन्त व्यक्षरादि लिङ्गों के उपधाभूत ‘उकार’ को ‘अकार’ होता है प्रथमा के एकवचन को छोड़कर । गाटलिस्-दक्षम्-चतुर । गाटल्यन्-दक्षान्-चतुरों को । गाटल्यौ-दक्षैः-चतुरों से । गाटलिस् प्यठ्-दक्षात्-चतुर से । गाटलु शब्द से ‘द्वितीयायां स्तौ’ (सू. ३८) से स् न् प्रत्यय । ‘उवर्णान्तानामिकारः’ (सू. ३०) न्प्रत्यये सर्वत्र (सू. १२) से ‘अकार’ का आगम । इस से उपधा का अकार । व्यक्षरों का क्या ? कुलिम्-वृक्षम्-वृक्ष । कुल्यन्-वृक्षान्-वृक्षों को ।

न.क्वछलादीनां शेषं कर्म ॥ ७४ ॥

क्वछलु । च्वतुलु । चकुलु । ग्वगुलु । वातुलु । वतुकु । गगुर् । स्वंगुर् । इत्यादयः । एषां शब्दानामुकारान्तलिङ्गशेषक्रिया न भवति, किन्तु उपधाया अकारादेशो भवति । कछल् । भारिकाः । च्वतल् । स्वव्यभिचारकारयितारः । चकल्-चक्राकाराः । ग्वगल् । वर्तुलाकाराः । वातल् । चण्डालाः । वतक् । वर्तकाः । गगर् । मूषकाः ।

म्बंगर् । छागपोताः ।

क्वच्छुलु, च्वतुलु, चकुलु, ग्वगुलु, वातुल, वतकु, गगुर्, म्वंगुर्-
इत्यादि । इन शब्दों के उकारान्तलिङ्गशेषक्रिया नहीं होती है,
किन्तु उपधा के 'अकार' का आदेश होता है । कच्छल्-भारिकाः-भार
होने वाले । च्वतल्-स्वव्यभिचारकारयितारः-अपना व्यभिचार-
कराने वाले । चकल्-चक्राकाराः-चक्र की तरह आकार वाले ।
ग्वगल्-वर्तुलाकाराः-गोल आकार वाले । वातल्-चण्डालाः-चण्डाल ।
वतक्-वर्तकाः-वर्तिए । गगर्-मूषकाः-चूहे । म्वंगर्-छागपोताः-
छागपोत ।

इकारेलोपः ॥ ७५ ॥

व्यक्षराधिकानामुकारान्तानामिकारे परे उपधाया उकारस्य
लोपो भवति । गाट्लि । दक्षाः । गाट्लि वनु । दक्षेणोक्तम् । गाट्लि
सन्धि पुच्छ्य । दक्षाय । गाट्लि सन्दु । दक्षस्य । साधनं पूर्ववत् ।
इकारे किम् ? गाट्लिस् । दक्षम् । साधितचरमेव ।

तीन अक्षर से अधिक अकारान्तों के 'इकार' परे होने पर उपधा
के 'उकार' का लोप होता है । गाट्लि-दक्षाः-चतुर (बहुत) ।
गाट्लि वनु-दक्षेणोक्तम्-दक्ष ने कहा । गाट्लि सन्धि पुच्छ्य-दक्षाय-
दक्ष के लिए । गाट्लि सन्दु-दक्षस्य-दक्ष का । साधन पहिले की
तरह । इकार में क्या ? गाट्लिस्-दक्षम्-दक्ष को ।

युकारोपधाया इत् ॥ ७६ ॥

उकारान्तानां लिङ्गानामुपधाभूतस्य युकारस्य इत् भवति
प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा । जिठि । वृद्धः । जिठिग् । वृद्धम् । ज्युठु
शब्दात् । उवर्णान्तानाम् (सू. ३०) इत्यनेन इकारे कृते । अनेन यु
उपधाया इत्वम् ।

उकारान्त लिङ्गों के उपधाभूत 'युकार' को 'इत्' होता है
प्रथमा के एकवचन को छोड़कर । जिठि-वृद्धः-बूढ़ा । जिठिग्-वृद्धम्-

(७६, ७६) महन्युवु । गहन्युवु । न्यचुवु । क्युतु । कितु । ज्युठु । जिठु ।

इत्यादयः शब्दाः उभयरूपेणात्रलिखिता अपि पृथगरूपेणैव महन्युवु
इत्याद्यात्मकेन शुद्धोच्चारणाः संगताश्चावगन्तव्याः ।

बूढ़े को । 'ज्युठु' शब्द से 'उवर्णान्तानाम्' (सू. ३०) इससे 'ईकार' करने पर 'यु' उपधा को 'इ' हो गया ।

यूकारस्येसोरीत् ॥ ७७ ॥

उकारान्तानां लिङ्गानाम् इ-स् इत्येतयोः परयोरुपधाया यूकारस्य ईकारो भवति । चीनि । भित्तयः । चीनिस्-भित्तिम् ।

उकारान्त लिङ्गों के 'इ-स्' इन से परे उपधा के 'यूकार' को 'ईकार' होता है । चीनि-भित्तयः-भित्तिम् । चीनिस्-भित्तिम्-भित्ति को ।

शेषेष्वेकारः ॥ ७८ ॥

उकारान्तानां यूकारोपधायाः शेषप्रत्ययेषु एकारो भवति । चैन्यन् । भित्तिः । चैन्यौ सूतिन् । भित्तिभिः । चैन्युकु-भित्तेः । चैन्यन् प्यठ् । भित्तिषु । साधनं पूर्ववत् ।

उकारान्तों को 'यूकार' उपधा के शेषप्रत्ययों में 'एकार' होता है । चैन्यन्-भित्तिः-भित्तिर्यों को । चैन्यौ सूतिन्-भित्तिभिः-भित्तिभ्रों से । चैन्युकु-भित्तेः-भित्ति का । चैन्यन् प्यठ्-भित्तिषु-भित्तिभ्रों में । साधन पहले की तरह ।

न गुरुत्वं ह्रस्वस्य संयोगे ॥ ७९ ॥

संयोगे परे पूर्ववर्णसंबन्धिनो ह्रस्वस्य गुरुत्वं नोच्चार्यते इति परिभाष्यते । महन्त्युवु । पुमान् । अत्र हकारसंबन्धिनः अकारस्य न गुरुत्वम् । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ।

संयोग परे पूर्ववर्ण से सम्बद्ध ह्रस्व को गुरुत्व से उच्चरित नहीं किया जाता है, ऐसी परिभाषा है । महन्त्युवु-पुमान्-पुरुष । यहां 'हकार' से सम्बद्ध 'अकार' का गुरुत्व नहीं होता है । ऐसा सब जगह जानना ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

लिङ्गप्रकरणे लिङ्गपादः प्रथमः ॥ २।१ ॥

अथ लिङ्गप्रकरणे ॥ २ ॥

संबुद्धिपादः ॥ २ ॥

आमन्त्रणे ॥ १ ॥

इत उत्तरं ये प्रत्ययास्त आह्वाने विज्ञातव्याः ।

इस के बाद जो प्रत्यय आएं, वे आह्वान अर्थात् सम्बोधन में जानना ।

पुमादराह्वाने विशिष्टान्नाम्नो वा पूर्वं हे ॥ २ ॥

पुंसा पुरुषस्यादरेण संबोधने कर्तव्ये जात्यादिना जुब् शब्दादिना विशिष्टान्नाम्नो वा शब्देन केवलान्नाम्नो वा पूर्वं हे शब्दः प्रयोज्यः । हे नारान् जुब् । हे गण कौल् ।

पुरुष द्वारा पुरुष के आदर से संबोधन करने पर जात्यादि से, जुब् शब्दादि से, विशिष्ट नाम से अथवा शब्द से अथवा केवल नाम से पूर्वं 'हे' शब्द का प्रयोग करना चाहिए । हे नारान् जुब् । हे गण कौल् !

अन्ते सा प्रत्ययश्च ॥ ३ ॥

तस्मादेव हे शब्दपूर्वाविशिष्टात्केवलान्नाम्नो वा आदरसंबोधन-विषये सा प्रत्ययो भवति । हे नारान् जुब् सा । हे राम कौल् सा । हे नारान् सा ।

उसी 'हे' शब्द पूर्व विशिष्ट अथवा केवल नाम से आदर संबोधनविषय में 'सा' प्रत्यय होता है । हे नारान् जुब् सा, हे राम कौल् सा, हे नारान् सा ।

हतसाहे पूर्वं वा ॥ ४ ॥

तस्मादेव विशिष्टात्केवलाद्वा नाम्नः 'हतसाहे' शब्दः वा पूर्वं प्रयोज्यः । सकारः सर्वत्र विकल्पेन बोध्यः । हतसा हे नारान् जुब् । हतसा हे राम कौल् । वा । हतसा हे नारान् जुब् सा । हतसा हे राम कौल् सा । विकल्पे तु । हसा हे नारान् जुब् । इत्यादि । केवलान्नाम्नस्तु सा प्रत्ययोऽवश्यं प्रयोज्यः । हतसा हे गण सा । हतसा हे गण इति न भवति ।

उसी विशिष्ट अथवा केवल नाम से 'हतसा हे' शब्द पूर्व प्रयुक्त करना चाहिए। 'सकार' सब जगह विकल्प से जानना। हतसा हे नारान् जुब्, हतसा हे राम कौल्। अथवा-हतसा हे नारान् जुब् सा, हतसा हे राम कौल् सा। विकल्प में तो—हसा हे नारान् जुब्, इत्यादि। केवल नाम से 'सा' प्रत्यय अवश्य प्रयुक्त करना चाहिए। हतसा हे गण सा, हतसा हे गण-यह नहीं होता है।

वा प्रत्ययः पुरोहितसामान्यदासेषु ॥ ५ ॥

पुरोहितस्य आद्धादिकारयितुः सामान्यजनस्य दासस्य च संबोधने कर्तव्ये केवलान्नाम्नो वा प्रत्ययो भवति हे शब्दश्च पूर्व प्रयोज्यः। हे नारान् वा। केवलान्नाम्नः किम्। हे गण ब्रेठ् वा। इति तु न भवति। ब्रेठ् अत्र जातिविज्ञेया।

आद्ध आदि कराने वाले पुरोहित और सामान्यजन एवं दास के संबोधन में केवल नाम से प्रत्यय होता है और 'हे' शब्द का पहिले प्रयोग करना चाहिए। हे नारान् वा ! केवल नाम से क्या ? हे गण ब्रेठ् वा-यहां नहीं होता। 'ब्रेठ्' यहां जाति जानना।

हतसा हे पूर्व वा वृद्धेषु ॥ ६ ॥

तेषु पुरोहितादिषु वृद्धेषु सत्सु हतसा हे पूर्व प्रयोज्यः। वा शब्दात् हतवा हे च। हतसाहे सहन् वा। हतवा हे जन वा।

उन पुरोहित आदि वृद्धों के होने पर 'हतसा हे' पहिले प्रयुक्त होना चाहिए और 'वा' शब्द से 'हतवा हे'। हतसा हे सहज् वा-हतवा हे जन वा।

आ प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः ॥ ७ ॥

कनिष्ठस्य नीचस्य च संबोधने कर्तव्ये विशिष्टात्केवलान्नाम्नो वा आ प्रत्ययः स्यात्।

कनिष्ठ और नीच के संबोधन में विशिष्ट अथवा केवल नाम से 'आ' प्रत्यय होता है।

हताशब्दः पूर्व च ॥ ८ ॥

स्पष्टम्। हता माना। हता मान कौला। हता गल्या। तृतीय-स्यात्र गलु शब्दस्योकारान्तत्वादुवर्णान्तानामिकारः (सू२. ११३०) इत्यनेन सूत्रेण इकारः। यत्वम्। व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू. ११३)। इत्थं पुल्लिङ्गानां स्त्रीलिङ्गानां च यत्किंचिद्विद्वतीयादिध्वाग-मादिकमभिहितं तत्सर्वं संबोधने चावधार्यम्।

स्पष्ट है-हता माना, हता मान कौला । हता गल्या-यहां तृतीय 'गलु' शब्द के 'उकारान्त' होने से 'उवर्णान्तानामिकारः' (सू. २. ११. ३०) इस सूत्र से 'इकार' और 'य' हुआ । 'व्यञ्जनं परेण संघेयम्' (सू. १. १३) । इस प्रकार पुंलिङ्ग और स्त्रीलिङ्गों का जो कुछ द्वितीयादि में आगमादिक कहा गया है, वह सब संबोधन में जानना ।

हा दूरविपादयोराप्रत्ययस्य चोकारः ॥ ६ ॥

स्पष्टम् । हा नारानो । हा काको ।

स्पष्ट है—हा नारानो, हा काको !

हतो वा ॥ १० ॥

नाम्नः पूर्वं दूरतो विपादतो वा संबोधने विधेये सति हतो शब्दः पूर्वं वा प्रयोज्यः । हतो पर्यो ।

नाम से पहिले दूर से अथवा थोड़ी दूरी से संबोधन किए जाने पर 'हतो' शब्द का पहिले प्रयोग करना चाहिए । जैसे-हतो पर्यो !

माजू प्रत्ययो वृद्धस्त्रियो नाम्नः ॥ ११ ॥

पुरुषेण वृद्धाया ज्येष्ठायाः स्त्रियाः संबोधने कर्तव्ये केवला-नाम्नो माजू प्रत्ययो भवति ।

पुरुष से बूढ़ी और अपने से बहुत बड़ी स्त्री का संबोधन किए जाने पर केवल नाम से 'माजू' प्रत्यय होता है ।

बिज् सामान्यायाः ॥ १२ ॥

सामान्यायास्तुल्यायाश्च स्त्रिया आह्वाने बिज् प्रत्ययः अग्रे प्रयोज्यः ।

सामान्य और समान अवस्था वाली स्त्री के बुलाने के लिए 'बिज्' प्रत्यय आगे प्रयुक्त करना चाहिए ।

हतपूर्वो पूर्व च ॥ १३ ॥

तौ माजू बिज् प्रत्ययो हतशब्दः पूर्वो ययोस्तथाविधौ पूर्वं च प्रयोज्यौ । हतमाजू पार्वत् माजू । हतबिज् सरस्वत् बिज् । वा । हत बिज् पार्वत् माजू ।

'तौ माजू' और 'बिज्' प्रत्यय 'हत' शब्द पूर्व और बाद में प्रयुक्त होना चाहिए । हतमाजू पार्वत् माजू, हतबिज् सरस्वत् बिज् अथवा-हतबिज् पार्वत् माजू ।

य् प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः ॥१४॥

पुरुषेण कनिष्ठाया नीचाया वा संबोधने कर्तव्ये नाम्नः य् प्रत्ययो भवति । तत्र नीचायां वृद्धायां सत्यां पूर्वप्रयुक्तप्रत्ययादग्रे वा प्रयोज्यः ।

पुरुष से अपने से छोटी वा नीच स्त्री के संबोधन में नाम से 'य्' प्रत्यय होता है । वहां नीच वृद्धा के होने पर पूर्वप्रयुक्तप्रत्यय से आगे प्रयोग करना चाहिए ।

हा हत हता पूर्वः पूर्वं च ॥१५॥

स एव य् प्रत्ययः हा पूर्वो हतपूर्वो हतापूर्वो वा नाम्नः पूर्व प्रयोज्यः । हाय् बछरिम् । हतय् बछरिम् । हताय् बछरिम् ।

वही 'य्' प्रत्यय हा से पूर्व, हत से पूर्व अथवा हता से पूर्व, नाम से पूर्व प्रयुक्त होना चाहिए । हाय् बछरिम्, हतय् बछरिम्, हताय् बछरिम् ।

स्त्रियादराहते पुंनाम्नो वा प्रत्ययः ॥१६॥

स्त्रिया पुरुषस्यादरेणाह्वाने कर्तव्ये पुंनाम्नो वा प्रत्ययो भवति । तत्र प्रायः पुरोहितादिष्वेवात्र प्रयुज्यते ।

स्त्री से पुरुष का आदर पूर्वक संबोधन करने पर पुं नाम से 'वा' प्रत्यय होता है, वहां प्रायः पुरोहित आदि में ही प्रयुक्त होता है ।

औ प्रत्ययः प्रियकनिष्ठयोः ॥१७॥

स्पष्टम्-स्पष्ट है ।

हतपूर्वो पूर्व च ॥१८॥

तौ वा औ प्रत्ययौ हतपूर्वौ हतशब्दः पूर्व ययोस्तथाविधौ पूर्व च प्रयोज्यौ । हतवा हिमत् वा हतौ हिमत् कोलौ । हतवा काकौ । हतौ काकौ ।

'तौ' वा 'औ' प्रत्यय 'हत' शब्द पहिले प्रयुक्त कर इनका प्रयोग करना चाहिए । हतवा हिमत् वा— हतौ हिमत् कोलौ । हतवा काकौ । हतौ काकौ ।

अ वा ॥१९॥

नाम्नः अग्रे 'अ' प्रत्ययो 'वा' प्रयोज्यः । हतवा काक । हतौ गण । नाम से आगे 'अ' प्रत्यय और 'वा' का प्रयोग करना चाहिए । हतवा काक-हतौ गण ।

बाय बायौ सामान्यसंज्ञायाश्च ॥२०॥

सामान्यसंज्ञाया लोकेषु ख्यातायाः परौ बायबायौ वा प्रयोज्यौ ।
हतवा महादेव बाय । सामान्यसंज्ञायाः किम् । हत वा काक बाय ।
इति न भवति । काक्शब्दस्य पित्रादिष्वेव विशिष्टत्वात् ।

लोगों में प्रसिद्ध सामान्य संज्ञा से परे 'बाय वा बायौ' का प्रयोग करना चाहिए । हत वा महादेव बाय—हतौ महादेव बायौ । सामान्य संज्ञा का क्या ? हत वा काक बाय-यह नहीं होता । काक शब्द की पित्रादि में विशेषता होने से ।

दूरे पूर्वं हतोव् च ॥२१॥

स्त्रिया पुरुषस्याह्वाने दूरतः कर्तव्ये हतोव् शब्दः पूर्वं प्रयोज्यः ।
हतोव् मनसा रामौ ।

स्त्री से पुरुष का संबोधन दूर से करने पर 'हतोव्' शब्द पहिले प्रयुक्त होना चाहिए । हतोव् मनसा रामौ ।

प्रत्याह्वाने म्लेच्छयापि ॥२२॥

म्लेच्छस्त्रिया भर्तुराह्वाने कर्तव्ये नाम्नो हतोव् शब्दः प्रयुज्यते ।
म्लेच्छ स्त्री से पति का संबोधन करने पर नाम से 'हतोव्' शब्द प्रयुक्त होता है ।

ब्राह्मण्यां पतिसंबोधनाभावः ॥२३॥

केवलो हतशब्दः क्वचिन्नकट्ये ॥२४॥

क्वचिद्विविक्तनिकटस्थस्य भर्तुराह्वाने कर्तव्ये नामजात्यादि-
रहितः केवलो हतशब्दः प्रयुज्यते ।

कहीं एकान्त में समीप स्थित पति के संबोधन में नाम-जाति-
आदि से रहित केवल 'हत' शब्द का प्रयोग करना चाहिए ।

स्त्रीसंबोधने पुंवत् ॥२५॥

स्त्रिया स्त्रियः संबोधने कर्तव्ये पुंवत् प्रत्यया भवन्ति । यथा
पुरुषेण स्त्रीसंबोधनं क्रियते तथैव स्त्रियापीत्यर्थः ।

स्त्री से स्त्री का संबोधन करने पर पुल्लिङ्ग की तरह प्रत्यय होते हैं । जैसे पुरुष से स्त्री का संबोधन किया जाता है, वैसे ही स्त्री से भी ।

अङ्गीकारे संबोधनमुख्यप्रत्यया आहन्शब्दात्परा उक्त्युप-
क्रमे ॥ २६ ॥

५२

अङ्गीकारे कर्तव्ये प्रोक्ताः संबोधनस्य मुख्याः प्रत्यया उक्तेरारम्भे
आहन् शब्दात्परे प्रयोज्याः । आहन्सा । आहन्वा । आहनो । आहन् ।
माजू । आहन् बिञ् । आहनिय् । आहतू । आहनुव् ।

अङ्गीकार करने पर कहे गए संबोधन के मुख्य प्रत्यय उक्ति के
आरम्भ में 'आहन्' शब्द से परे प्रयुक्त करने चाहिए । आहन्सा,
आहन्वा, आहनो, आहन् माजू, आहन् बिञ्, आहनिय्, आहतू,
आहनुव् ।

हपूर्वाच्च केवलक्रियाया अन्ते ॥ २७ ॥

केवलक्रियाया अङ्गीकारे कर्तव्ये ते सा आदि प्रत्यया ह पूर्वाः
केवलक्रियायाश्चान्ते प्रयोज्याः ।

केवल क्रिया के अङ्गीकार में 'ते-सा' आदि प्रत्यय 'ह' से पूर्व
केवल क्रिया के अन्त में प्रयुक्त करना चाहिए ।

वर्तमानायां प्रत्ययादावेव ॥ २८ ॥

वर्तमानायां विभक्तौ ते हपूर्वाः सा आदिप्रत्ययाः प्रत्ययात्पवं
प्रयोज्याः । आहन्सा करान् हसा छुह् ।

वर्तमान विभक्ति में वे 'ह' पूर्व 'सा' आदि प्रत्यय प्रत्यय से पूर्व
प्रयुक्त करने चाहिए । जैसे-आहन्सा करान् हसा छुह् ।

तदभावे नपूर्वाः ॥ २९ ॥

तस्याङ्गीकारस्याभावे सति न पूर्वा वाक्यारम्भे क्रियान्ते च
प्रयोज्याः । नवा करान् नवा छुह् । एवमन्यत् ।

उस अङ्गीकार के अभाव होने पर 'न' से पूर्व वाक्य के आरम्भ
में और क्रिया के अन्त में प्रयोग करना चाहिए । न वा करान् नवा
छुह् । इसी तरह और ।

कर्मयुक्तायाः कर्मान्ते ॥ ३० ॥

कर्मयुक्तायाः क्रियाया अङ्गीकारे अभिधेये सति वाक्यारम्भे
आहन्सो आदयो भवन्ति कर्मान्ते तु हसा आदयो भवन्ति । आहन्सा
बत हसा छह रनान् ।

कर्मयुक्ता क्रिया के अङ्गीकार में अभिधेय होने पर वाक्यारम्भ
में आहन्सा आदि होते हैं, कर्मान्त में तो हसा आदि होते हैं । आहन्सा
बत हसा छुह् रनान् ।

कर्तृयुक्तायाः कर्तुरन्ते च ॥ ३१ ॥

कर्तृ कर्मयुक्तायाः क्रियाया अङ्गीकारे गम्यमाने वाक्यारम्भे

आहन्सा आदयः प्रयोज्याः कर्तुरन्ते हंसा आदयो भवन्ति । आहन्सा नारान् हसा छुह् पूथि परान् । आहन्वा राम हवा छुस् न्यन्दर् करान् । इत्यादयो बुद्धिगता स्वयमूह्याः ।

कर्तृ-कर्म युक्त क्रिया के अङ्गीकार में गम्यमान वाक्यारम्भ में 'आहन्सा' आदि प्रयोग होने चाहिए । कर्ता के अन्त में 'हसा' आदि होते हैं । आहन्सा नारान् हसा छुह् पूथि परान् । आहन्वा राम हवा छुस् न्यन्दर् करान् । इत्यादि बुद्धिगत स्वयं समझ लेना ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते लिङ्गप्रकरणे संबुद्धिपादो द्वितीयः ॥ २।२ ॥

अथ लिङ्ग प्रकरणे ॥२॥

सर्वनाम पादः ॥३॥

तिह्, यिह्, क्याह्, हह्, हुह्, शब्दाः पुंस्यप्राणिनि ॥ १ ॥

प्र णिव्यतिरिक्तानां तदादीनां पुंसि तिह्, आदयः शब्दा भवन्ति । तद् शब्दस्य तिह्, यद् शब्दस्य यिह्, किम् शब्दस्य क्याह्, इदम् शब्दस्य हह्, अदस् शब्दस्य हुह्, शब्दो बोध्यः । प्रथमकवचनं सर्वत्र लिङ्गवदेव ज्ञेयम् ।

प्राणियों से अतिरिक्त तदादियों के पुल्लिङ्ग में तिह्, आदि शब्द होते हैं । तद् शब्द का 'तिह्', यद् शब्द का 'यिह्', किम् शब्द का 'क्याह्', इदम् शब्द का 'हह्' और अदस् शब्द का 'हुह्' शब्द जानना । प्रथमा के एकवचन को सब जगह लिङ्ग की तरह ही जानना ।

सुह्, युस् कुस् इह्, हुह्, शब्दाश्च प्राणिनि ॥२॥

प्राणिनां मनुष्यादीनां तदादिशब्देषु सुह्, आदिशब्दा अवधार्याः । सुह्, सः । युस्, यः । कुस्, कः । इह्, अयम् । छुह्, असौ । अत्राप्येकवचनं लिङ्गवत् ।

मनुष्य आदि प्राणिनों के लिए तदादि शब्दों में सुह्, आदि शब्दों का प्रयोग करना । सुह्-सः-वह । युस्-यः-जो । कुस्-कः-कोन । इह्-अयम्-यह । छुह्-असौ-वह । यहां पर भी एकवचन लिङ्गानुसार ही ।

उकारोपधायाः स्त्रियां वत्वमप्राणिनि च ॥ ३ ॥

प्राणिनां स्त्रीलिङ्गानां तदादिशब्देष्वभिधेयेषु सुह्, आदि शब्दानामुपधाभूतो य उकारस्तस्य वत्वं भवति अप्राणिनि स्त्री-लिङ्गे च । स्वह्, सा । वा । स । सा । इह्, असौ ।

स्त्रीलिङ्ग प्राणियों के तदादि शब्द अभिधेयों में सुह्, आदि शब्दों के उपधाभूत जो 'उकार' उसे 'व' होता है प्राणि-व्यतिरिक्त स्त्रीलिङ्ग में । स्वह्, सा, वा, स, सा, इह्, असौ ।

युस्कसोरन्त्यस्य द्वित्वमकारागमश्च ॥४॥

युस् कुस् इत्येतयोः शब्दयोः स्त्रियामन्त्यस्य द्वित्वं भवति अकारागमश्च । य्वस्स । या । कस्स । का ।

‘युस्, कुस्’ इन शब्दों में स्त्री लिङ्ग में अन्त के अक्षर को द्वित्व होता है और ‘अकार’ का आगम । जैसे-य्वस्स-या-जो स्त्री । कस्स-का-कौन स्त्री ।

उभयेषां तम् यस् कम् इम् हुमो द्वितीयाद्येकवचनेषु ॥५॥

उभयेषां प्राणिवाचिनामप्राणिवाचिनां च तिहादिशब्दानां द्वितीयादीनामेकवचनेषु क्रमेण तम् आदय आदेशाः स्युः । तमिस् । तम् । यमिस् । यम् । कमिस् । कम् । इमिस् । इमम् । हुमिस् । अमुम् । सुह् शब्दादिभ्यो द्वितीयायां स्नाव् (सू० २।१।३८) इत्यादिना स्पत्ययः । स्पत्यय इकारागम (सू० १७) इति इकारागमः । अनेन तम् आदाय आदेशाः । केषांचिन्मते इह शब्दस्य न्वम् आदेशो भवति । तन्मते । न्वमिस् । एनम् । इति स्वरूपं भवति ।

दोनों प्राणिवाचक और अप्राणिवाचक ‘तिह्’ आदि शब्दों के द्वितीयादि के एकवचनों में क्रम से ‘तम्’ आदि आदेश हों । जैसे-तमिस्-तम्-उसे । यमिस्-यम्-जिसे । कमिस्-कम्-किसे । इमिस्-इमम्-इसे । हुमिस्-अमुम्-उसे । ‘सुह्’ शब्द आदि से ‘द्वितीयायां स्नाव्’ (सू० २।१।३८) इत्यादि से ‘स्’ प्रत्यय । स्पत्यय इकारागमः (सू० १७) इससे ‘इकार’ का आगम और इससे ‘तम्’ आदि आदेश । कइयों के मत में ‘इह’ शब्द को ‘न्वम्’ आदेश होता है । उनके मत में ‘न्वमिस्-एनम्-यह स्वरूप होता है ।

अन्त्यस्य वाऽमिसोः ॥ ६ ॥

अन्त्यस्य ‘हुह्’ शब्दस्य इकारसकारयोः परयोर्विकल्पेन ‘अम्’ आदेशः स्यात् । अमिस् । अमुम् । अमि । अमुना । इसोः किम् । हुमौ । अमीभिः ।

अन्त के ‘हुह्’ शब्द के ‘इकार-सकार’ के परे होने पर विकल्प से ‘अम्’ आदेश होता है । अमिस्-अमुम्-उसे । अमि-अमुना-उससे । ‘इ’ और ‘स’ का क्या ? हुमौ-अमीभिः-उन्हीं से ।

अप्राणिनि स्पत्ययलोपस्तकारादेशश्च ॥ ७ ॥

अप्राणिनि अभिधेये सति तम् आदीनां स् प्रत्ययलोपो भवति ।

अन्त्यस्य च तकारादेशः स्यात् । तथ् छुह् चटान् । तच्छिनत्ति । यथ् । यत् । कथ् । किम् । इथ् । इदम् । हथ् । अदः । तिह् आदि-शब्देभ्यो द्वितीयायां स्नाव् (सू० २।१।३८) इति सप्रत्ययः । उभयेषाम् (सू० ५) इत्यादि सूत्रेण तम् आदय आदेशाः । अनेन सप्रत्यय-लोपः अन्त्याक्षराणां तकारः । वर्गप्रथमान्तानाम् (सू० २।१।६६) इति सूत्रेण तस्य थः ।

प्राणि से अतिरिक्त अभिधेय होने पर 'तम्' आदि के 'स्' प्रत्यय का लोप होता है और अन्त के अक्षर को 'तकार' का आदेश होता है । तथ् छुह् चटान्-तच्छिनत्ति-उसे काटता है । यथ्-यत्-जो । कथ्-किम्-क्या । इथ्-इदम्-यह । हथ्-अदः-वह । 'तिह्' आदि शब्दों से 'द्वितीयायां स्नाव्' (सू० २।१।३८) इससे 'स्' प्रत्यय उभयेषाम् (सू० ५) इत्यादि सूत्र से 'तम्' आदि आदेश और इससे 'स्' प्रत्यय का लोप तथा अन्त के अक्षरों को 'तकार' । वर्गप्रथमान्तानाम् (सू० २।१।६६) इस सूत्र से 'त' को 'थ' हुआ ।

छह्, ब्वहोश्च्यम्यौ च ॥ ८ ॥

त्वम् अहम् इति शब्दवाचकयोः 'चह्-ब्वह्' शब्दयोर्द्वितीया-दीनामेकवचनेषु क्रमेण च्य-म्य आदेशौ भवतः सप्रत्ययलोपश्च । च्य छह् वनान् । त्वां वदति । चह् शब्दादिद्वितीयायां स्नाव् (सू० २।१।३८) इति सप्रत्ययः । अनेन च्य आदेशः सप्रत्ययलोपश्च । एव-मन्यत् ।

त्वम्-अहम्-इन वाचकशब्दों में 'चह्-ब्वह्' शब्दों में द्वितीया आदि के एकवचनों में क्रम से 'च्य-म्य' आदेश होते हैं और 'स्' प्रत्यय का लोप । च्य छह् वनान्-त्वां वदति-तुझे कहता है । 'चह्' शब्द से 'द्वितीयायां स्नाव्' (सू० २।१।३८) इससे 'स्' प्रत्यय और इससे 'च्य' आदेश एवं 'स्' प्रत्यय का लोप हुआ । इसी तरह और ।

प्रत्ययस्य लोपो द्वितीयाकर्तृ तृतीययोः ॥ ९ ॥

चह्, ब्वह् इत्येताभ्यां शब्दाम्यां द्वितीयायां कर्तृ तृतीयायां च प्रत्ययस्य लोपः स्यात् । च्य छह् वनान् । त्वां वदति । त्वह्य छह् वनान् । युष्मान् वदति । च्य वनुथ् । त्वया प्रोक्तम् । त्वह्य वनुथ् । युष्माभिः प्रोक्तम् ।

‘च्ह्-ब्बह्’ इन शब्दों से द्वितीया में और कर्तृ-तृतीया में प्रत्यय का लोप होता है। च्य छुह् वनान्-त्वां वदति-तुम् कहता है। त्वह्य छुह् वनान्-युष्मान् वदति-तुम्हें कहता है। च्य वनुथ्-त्वया प्रोक्तम्-तूने कहा। त्वह्य वनुथ्-युष्माभिः प्रोक्तम्-तुमने कहा।

सश्च ॥ १० ॥

च्ह्-ब्बह् शब्दाभ्यां स् इत्यस्य लोपो भवति च शब्दात्कर्तृ-तृतीयासंबन्धिनोः इ औ प्रत्यययोश्च लोपः स्यात्। च्य सूतिन्। त्वया सह। म्य सूत्य्। मया सह। च्ह्-ब्बह् शब्दाभ्यां इ सूतिन् प्रत्ययः। च्ह्-ब्बहोश्च्यम्यौ च (सू० ८) इति सूत्रेण च्य म्य आदेशौ। प्रत्ययस्य लोपः (सू० ९) इत्यनेन इकारस्य लोपः। अनेन स् लोपः।

‘च्ह्-ब्बह्’ शब्दों से ‘स्’ का लोप होता है और शब्द से कर्तृ-तृतीया से सम्बद्ध ‘इ-औ’ प्रत्यय का लोप होता है। च्य सूतिन्-त्वया सह-तेरे साथ। म्य सूत्य्-मया सह-मेरे साथ। ‘च्ह्-ब्बह्’ शब्दों से ‘इ सूतिन्’ प्रत्यय और च्ह्-ब्बहोश्च्यम्यौ च (सू. ८.) इस सूत्र से ‘च्य-म्य’ आदेश तथा प्रत्यय स्य लोपः (सू ९) इससे ‘इकार’ का लोप एवं ‘स्’ का लोप हुआ।

षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य च्यख्यातत्वं च ॥ ११ ॥

च्ह्-ब्बह् शब्दाभ्यां षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य लोपो भवति च्यसंबन्धिनश्चकारस्य ख्यातत्वं च स्यात्। च्योनु। तव। म्योनु। मम। च्ह्-ब्बह् लिङ्गाभ्यां मनुष्यसंज्ञयोनु (सू० २।१।५०) इति उनु प्रत्ययः, च्ह्-ब्बहोश्च्यम्यौ च (सू. ८) इति च्य-म्य आदेशौ। अनेन अकार-लोपः। प्रत्ययादेरोत्पुंसि (सू० १३) इत्युकारस्योकारः। चकारस्य च ख्यातता बोध्या।

‘च्ह्-ब्बह्’ शब्दों से षष्ठी में अन्त के स्वर का लोप होता है और ‘च्य’ से सम्बद्ध ‘चकार’ को ख्यातत्व हो। च्योनु-तव-तेरा। म्योनु-मम-मेरा। च्ह्-ब्बह् लिङ्गाभ्यां मनुष्यसंज्ञयोनु (सू. २।१।५०) इससे ‘उनु’ प्रत्यय और ‘च्ह्-ब्बहोश्च्यम्यौ च’ (सू० ८) से ‘च्य-म्य’ आदेश तथा इससे ‘अकार’ का लोप हुआ। ‘प्रत्ययादेरोत्पुंसि (सू. १३) से ‘उकार’ को ‘ओकार’ और ‘चकार’ की ख्यातता जानना।

स्त्रियामाकारः पुं बहुत्वे च ॥ १२ ॥

स्त्रियां वर्तमानाभ्यां च्ह्-ब्बह् शब्दाभ्यां षष्ठ्यामेकत्वबहुत्वयो-

रन्त्यस्वरस्याकारो भवति पुंलिङ्गस्य बहुवचनेऽपि । च्यात्र् । तव । स्त्रीलिङ्गवाचिनः । शब्दाः । च्यानि न्यचिवि । तव पुत्राः । म्यानि न्यचिवि । मम पुत्राः । साधनं । वर्वत् ।

स्त्रीलिङ्ग के वर्तमान 'वह्-व्वह्' शब्दों से षष्ठी के एकवचन और बहुवचन में भी 'अकार' होता है । च्यात्र्-तव-तेरा । स्त्रीलिङ्गवाची शब्द । च्यात्र्-तव-तेरा । स्त्रीलिङ्गवाची बहुत-शब्द । च्यानि न्यचिवि-तव पुत्राः-तेरे बेटे । म्यानि न्यचिवि-मम पुत्राः-मेरे बेटे । साधन पहले की तरह ।

प्रत्ययादेरोत्पुंसि ॥ १३ ॥

तयोः पुंलिङ्गस्य एकवचने प्रत्ययादेरुकारस्य ओकारो भवति । च्योनु । तव । म्योनु । मम । साधितचरावेव ।

उन दोनों में पुंलिङ्ग के एकवचन में प्रत्ययादि के 'उकार' को 'ओकार' होता है । च्योनु-तव-तेरा । म्योनु-मम-मेरा ।

प्रयोगलिङ्गस्यौकारोपधाया आत्वं सर्वत्र ॥ १४ ॥

सर्वनामशब्दानां यत्र प्रयोगलिङ्गस्य उपधाभूत ओकारः स्यात्तत्र आत्वं भवति । च्यानि सूतिन् । त्वद्धेतुना । म्यानि सूतिन् । मद्धेतुना । सानि सूतिन् । अस्मद्धेतुना । तहन्दि सूतिन् । युष्मद्धेतुना । च्योनु । म्योनु । सोनु । इति प्रयोगलिङ्गेभ्यः इ सूतिन् प्रत्ययः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) इति उमात्राया इकारः । इतो लोपः (सू० २।१।६) इति इ प्रत्ययस्य लोपः । अनेनोपधाया आत्वम् । च्यानि सन्दि सूतिन् । त्वदीयेन । म्यानि सन्दि सूतिन् । मदीयेन । अत्र च्योनु म्योनु शब्दाभ्यां पूर्वं सन्दु प्रत्ययः । उवर्णान्तानाम् (सू० २।१।३०) इति इकारः । अनेनोपधाया आकारः । षष्ठीप्रयोगात् इ-सूतिन् प्रत्ययः । शेषं पूर्ववत् । बहुत्वे तु । च्यान्यौ सूतिन् । त्वदीयेः । म्यान्यौ सूतिन् । मदीयेः । तुहन्द्यौ सूतिन् । युष्मदीयेः । सान्यौ सूतिन् । अस्मदीयेः । तृतीयाया औ सूतिन् प्रत्यय एव भवति । तुहन्दि सन्द्यौ सूतिन् । एवं सर्वनामशब्देषु सर्वत्र बोध्यम् ।

सर्वनाम शब्दों के यहां प्रयोगलिङ्ग का उपधाभूत 'ओकार' हो, वहां 'आ' होता है । च्यानि सूतिन्-त्वद्धेतुना-तेरे कारण । म्यानि-सूतिन्-मद्धेतुना-मेरे कारण । सानि सूतिन्-अस्मद्धेतुना-हमारे कारण । तहन्दि सूतिन्-युष्मद्धेतुना-तुम्हारे कारण । च्योनु, म्योनु,

सोनु-इन प्रयोगलिङ्गों से 'इ सूतिन्' प्रत्यय और उवर्णान्तानामि-
कारः (सू० २।१।३०) से 'उ' मात्रा को 'इकार' तथा 'इतो लोपः'
(सू० २।१।६) से 'इ' प्रत्यय का लोप एवं इससे उपधा को 'आ' हुआ ।
च्यानि सन्दि सूतिन्-त्वदीयेन-तेरे से । म्यानि सन्दि सूतिन्-मदीयेन-
मेरे से । यहां 'च्योनु-म्योनु' शब्दों से पूर्व 'सन्दु' प्रत्यय और 'उव-
र्णान्तानाम्' (सू० २।१।३०) से 'इकार' तथा इससे उपधा का
'आकार' । षष्ठीप्रयोग से 'इ सूतिन्' प्रत्यय हुआ । बाकी पहले की
तरह । बहुवचन में तो च्यान्यौ सूतिन्-त्वदीयैः-तुम्हारों से । म्यान्यौ
सूतिन्-मदीयैः-हमारों से । तुहन्द्यौ सूतिन्-युष्मदीयैः-तुम्हारों से ।
सान्यो सूतिन्-अस्मदीयैः-हमारों से । तृतीया का 'औ सूतिन्' प्रत्यय
ही होता है । तुहन्दि सन्द्यौ सूतिन् । इस प्रकार सर्वनामशब्दों में सब
जगह जानना ।

त्वह्यस्यौ बहुत्वे ॥ १५ ॥

चह्-ब्वह् शब्दयोः सर्वत्र बहुत्वे त्वहि असि आदेशौ भवतः ।
त्वहि । यूयम् । असि । वयम् । त्वह्य । युष्मान् । अस्य । अस्मान् ।
द्वितीयायां न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० २।१।११) इत्यकारागमे कृते प्रत्ययस्य
लोपः (सू. ६) इत्यादिसूत्रेण नकारलोपः । यत्वम् ।

'चह्-ब्वह्' शब्दों में हर जगह बहुवचन में 'त्वहि-असि' आदेश
होते हैं । त्वहि-यूयम्-तुम् । असि-वयम्-हम् । त्वह्य-युष्मान्-तुम्हें ।
अस्य-अस्मान्-हमें । द्वितीया में 'न्प्रत्यये सर्वत्र' (सू० २।१।११) से
'अकार' का आगम करने पर 'प्रत्ययस्य लोपः' (सू ६) इत्यादि सूत्र
से 'नकार' का लोप और 'य' हुआ ।

तिम् यिम् कम् इम् हुमश्चोभयेषाम् ॥ १६ ॥

उभयेषां प्राणिवाचिनामप्राणिवाचिनां च शब्दानां सर्वत्र बहुत्वे
तिम् आर्दय आदेशा भवन्ति । तिम् । तान् । तानि । यिम् । यान् ।
यानि । कम् । कान् । कानि । इम् । इम् । इमानि । हुम् । हुम् ।
अमून् । अमूनि । तिह् आदिशब्देभ्यो । द्वितीयायां स्नात् (सू० २।१।
३८) इति न् प्रत्ययः । अनेन तिम् आर्दय आदेशाः । न्प्रत्यये सर्वत्र
(सू० २।१।१२) इत्यकारागमः । एवं तिम् सूतिन् । तिहन्दि पुछ्य ।
तिम् प्यठ । तिहन्दु । तिम् प्यठ् । इत्यादि विज्ञेयम् ।

दोनों प्राणिवाचक और अप्राणिवाचक शब्दों के सब जगह बहुवचन में 'तिम्' आदि आदेश होते हैं। तिमन्-तान्-तानि-उन्हें। यिमन्-यान्-यानि-जिन्हें। कमन्-कान्-कानि-किन्हें। इमन्-इमान्-इमानि-इन्हें। हुमन्-अमून्-अमूनि-उन्हें। 'तिह्' आदि शब्दों में 'द्वितीयायां स्नाव्' (सू० २।१।३८) से 'न्' प्रत्यय और इससे 'तिम्' आदि आदेश तथा 'न्प्रत्यये सर्वत्र' (सू० २।१।१२) से 'अकार' का आगम हुआ। इसी तरह-तिमौ सूतिन्, तिहन्दि पुच्छ्य, तिमौ प्यठ, तिहन्दु, तिमन् प्यठ, इत्यादि जानना चाहिए।

स्प्रत्यय इकारागमः ॥ १७ ॥

तिह् आदिशब्दानां सकारे परे इकारागमो भवति। तमिस्। तम्। एवं सर्वेषाम्। अत्र लोपविधेर्वलीयस्त्वात् अप्राप्तिविषये सकारस्य लोपे कृते प्रोक्त आगमो न भवतीति।

'तिह्' आदि शब्दों को 'सकार' परे रहते 'इकार' का आगम होता है। तमिस्-तम्-उसे। इसी तरह सभी के। यहां लोपविधि के शक्तिशाली होने से अप्राप्तिविषय में 'सकार' का लोप कर देने पर कहा गया आगम नहीं होता है।

त्वहेहन्दौ हिलोपः पुंस्त्रियोर्वस्योत्वं च ॥ १८ ॥

चह् शब्दबहुवचनियतस्य त्वहेः पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च हन्दौ परे हिलोपो भवति वकारस्य च उत्वं भवति। पुल्लिङ्गकथनात् इकारस्य सकारनिषेधः। तहन्दुः। युष्माकं पुं०। तुहन्जू। युष्माकं स्त्री। सहन्दुः सहन्जू प्रत्ययौ। एकत्र सश्च (सू० १०) इति। अपरत्र स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० २।१।४०) इति स् लोपः। अनेन हिलोपः वकारस्य उत्वं च।

चह् शब्द के बहुवचन में निश्चित 'त्वहेः' पुल्लिङ्ग और स्त्री-लिङ्ग में 'हन्दौ' परे रहते 'हि' का लोप होता है और वकार को 'उ' हो जाता है। पुल्लिङ्ग कहने से 'इकार' को 'सकार' का निषेध। तहन्दुः-युष्माकं (पुल्लिङ्ग)-तुम्हारा। तुहन्जू-युष्माकं स्त्री-तुम्हारी स्त्री। सहन्दु और सहन्जू प्रत्यय। एक जगह 'सश्च' (सू० १०) इति। दूसरी जगह 'स्' का लोप। 'स्त्रियां सर्वत्र' (सू० २।१।४०) से 'स्' का लोप। इससे 'हि' का लोप और 'वकार' को 'उ' हुआ।

असेराद्यन्तस्वरयोर्लोपाकाराबुनुजोः ॥ १९ ॥

ब्वह् शब्दस्य बहुत्वे नियतस्य असि पदस्य उनुञ् इत्येतयोः पर-
योरादिस्वरस्य लोपः अन्त्यस्वरस्य चाकारो भवति । सोनु । अस्मा-
कम् । एकवचनम् । सानि । अस्माकं । बहुवचनम् । ब्वह् शब्दात्
उनु नि प्रत्ययौ । त्वह्यस्यौ बहुत्वे (सू० १५) इति असि आदेशः ।
अनेनाकारस्य लोपः । इकारस्य च अकारः । एकत्र प्रत्ययादेरोत्पुंसि
(सू० १३) उकारस्य ओकारः । षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य (सू० ११) इत्या-
दिना अकारलोपः । अपरत्र स्त्रियामाकारः पुं. बहुत्वे च (सू० १२)
इति आकारः । स च इदन्तत्वादप्रसिद्धः (सू० २।१।७०) । एवं ।
साञ् । अस्माकम् । एकवचनं स्त्रीलिङ्गवाचकम् । साञ् । अस्मा-
कम् । बहुवचनं स्त्रीलिङ्गवाचकम् । साधनं पूर्ववत् ।

ब्वह् शब्द के बहुवचन में नियत असि पद के 'उनुञ्' ये परे
होने पर आदि स्वर का लोप और अन्त के स्वर को 'अकार' होता
है । सोनुअस्माकम्-हमारे । एकवचन । सानि-अस्माकम्-हमारे ।
बहुवचन । ब्वह् शब्द से 'उनु-नि' प्रत्यय । त्वह्यस्यौ बहुत्वे (सू०
१५) से 'असि' आदेश और इससे 'अकार' का लोप और 'इकार' को
'अकार' हुआ । एक जगह 'प्रत्ययादेरोत्पुंसि (सू० १३) से 'उकार' को
'ओकार' हुआ । षष्ठी में अन्त के स्वर के (सू० ११) इससे 'अकार'
का लोप और दूसरी जगह स्त्रीलिङ्ग में 'आकार' पुल्लिङ्ग-बहु-
वचन में होता है (सू० १२) के नियमानुसार 'आकार' हुआ और
वह इदन्त होने से अप्रसिद्ध है (सू० २।१।७०) इस तरह । साञ्
अस्माकम्-हमारे । एकवचन-स्त्रीलिङ्गवाचक । साञ्-अस्माकम्-
हमारे । बहुवचन स्त्रीलिङ्गवाचक । साधन पहले की तरह ।

प्राणिनि मिलोपो वा सकारे ॥ २० ॥

प्राणिवाचिनां तदादिशब्दानां सकारे परे मिकारस्य विकल्पेन
लोपो भवति । तस् । तम् वा तस्य । तमिस् । तम् वा तस्य । तसन्दु ।
तस्य । तमि सन्दु । तस्य । सुह् शब्दात् स्पृत्ययः । उभयेषाम् (सू०
५) इति तम् आदेशः । स्पृत्यये इकारागमः (सू० १७) । अनेन एकत्र
मिलोपः । एवं । यस् । यम् वा यस्य । यमिस् । यम् वा यस्य ।
यसन्दु । यस्य । यमि सन्दु । यस्य । कस् । कम् वा कस्य । कमिस् ।
कम् वा कस्य । कसन्दु । कस्य । कमि सन्दु । कस्य ।

प्राणिवाचक तदादि शब्दों के 'सकार' परे रहते 'मिकार' का विकल्प से लोप होता है। तस्-तम् वा तस्य-उसे वा उसके। तमिस्-तम् वा तस्य-उसे वा उसके। तसन्दु-तस्य-उसके। तमि सन्दु-तस्य-उसके। 'सुह्' शब्द से 'स्' प्रत्यय और 'उभयेषाम्' (सू० ५) इससे 'तम्' आदेश। 'स्प्रत्यये इकारागमः' (सू० १७)। इससे एक जगह 'मि' का लोप। इसी तरह। यस्-यम् वा यस्य-जिसे वा जिसके। यमिस्-यम् वा यस्य-जिसे वा जिसके। यसन्दु-यस्य-जिसके। यमिसन्दु-यस्य-जिसके। कस्-कम् वा कस्य-किसे वा किसके। कमिस्-कम् वा कस्य-किसे वा किसके। कसन्दु-कस्य-किसके। कमि सन्दु-कस्य-किसके।

इम् हुम् शब्दयोः संबन्धषष्ठ्यामेव। इसन्दु। अस्य। इमिसन्दु-अस्य। हुसन्दु-अमुष्य। हुमि सन्दु। अमुष्य। असन्दु। अस्य। अमि सन्दु। अस्य।

बहुत्वे तु सर्वेषां मन् इत्यस्य विकल्पेन लोप इष्यते। तिहन्दु वा तिमन् हन्दु। तेषाम्। यिहन्दु वा यिमन् हन्दु। येषाम्। कहन्दु वा कमन् हन्दु। केषाम्। इहन्दु वा इमन् हन्दु। एषाम्। हुहन्दु वा हुमन् हन्दु। अमीषाम्।

संबन्धषष्ठ्यां किम्। इमिस्। इमं वा अस्य। हुमिस्। अमुं वा अमुष्य। अत्र विकल्पाभावः। प्राणिनि किम्। तस्युक्। तस्य वस्तुनः।

'इम्-हुम्' शब्दों के संबन्धषष्ठी में ही। इसन्दु-अस्य-इसका। इमि सन्दु-अस्य-इसका। हुसन्दु-अमुष्य-उसका। हुमि सन्दु-अमुष्य-उसका। असन्दु-अस्य-इसका। अमि सन्दु-अस्य-इसका।

बहुवचन में तो सभी को 'मन्' इसका विकल्प से लोप हो जाता है। तिहन्दु वा तिमन् हन्दु-तेषाम्-उनका। यिहन्दु वा यिमन् हन्दु-येषाम्-जिनका। कहन्दु वा कमन् हन्दु-केषाम्-किनका। इहन्दु वा इमन् हन्दु-एषाम्-इनका। हुहन्दु वा हुमन् हन्दु-अमीषाम्-उनका।

संबन्धषष्ठी में क्या? इमिस्-इमं वा अस्य-इसे वा इसके। हुमिस्-अमुं वा अमुष्य-उसे वा उसके। यहां विकल्प का अभाव है। प्राणि में क्या? तस्युक्-तस्य वस्तुनः-उस वस्तु का।

निश्चयार्थं धातुलिङ्गस्वरूपान्ते यः प्रत्यययोर्मध्ये वा ॥ २१ ॥

धातुस्वरूपस्य वर्तमानादिषु लिङ्गस्वरूपस्य च प्रथमादिषु तद्धितादिषु च निश्चयार्थं गम्यमाने अन्ते यः प्रत्ययो भवति । द्वयोः प्रत्यययोर्मध्ये वा भवति । तसन्दुय् । तस्यैव । तमि सन्दुय् । तस्यैव । ग्वरसूय् अन्दर । गुरावेव । ग्वरनूय् अन्दर् । गुरुष्वेव । एवं सर्वेषां लिङ्गानां सर्वासु विभक्तिषु बोध्यम् । प्रत्यययोर्मध्ये यथा । ग्वरबूय् हन्दि पुछ्य् । गुरुभ्य एव । ग्वर सन्दिय् पुछ्य । गुरवे एव । अत्र एकवचने स् प्रत्ययस्य लोपे कृते सन्दु पुछ्य । इत्येतयोर्मध्ये य् प्रत्ययः । ग्वरन् हन्दि पुछ्य । वा ग्वरन् हन्दि पुछ्य । इत्यपि साधु । तद्धितप्रत्ययेभ्यो यथा । गाटलुय् । दक्ष एव । धातुस्वरूपेभ्यो यथा । करानूय् छ्ह् । करोत्येव । कर्णोनूय् । अकृतैव तेन । करिय् । करिष्यत्येव । उपमायामपि क्वचिद्व्यवहियते । यथा चाट् ति गौव् न्यचिवुय् । शिष्योऽपि पुत्र एवास्ति ।

धातुस्वरूप और वर्तमानादि में लिङ्गस्वरूप का प्रथमादि में और तद्धितादि में निश्चयार्थं गम्यमान अन्त में जो प्रत्यय होता है अथवा दोनों प्रत्ययों के मध्य में होता है । तसन्दुय्-तस्यैव-उसी का । तमि सन्दुय्-तस्यैव-उसी का । ग्वरसूय् अन्दर्-गुरावेव-गुरु में हो । ग्वरनूय् अन्दर्-गुरुष्वेव-गुरुओं में ही । इस तरह सभी लिङ्गों के सभी विभक्तियों में जानना । प्रत्ययों के मध्य में जैसे-ग्वरनूय् हन्दि पुछ्य्-गुरुभ्य एव-गुरुओं के लिए ही । ग्वर सन्दिय् पुछ्य-गुरवे एव-गुरु के लिए ही । यहां एकवचन में 'म्' प्रत्यय का लोप करने पर सन्दु पुछ्य् इन दोनों के मध्य में 'य्' प्रत्यय । ग्वरन् हन्दि पुछ्य वा ग्वरन् हन्दि पुछ्य यह भी ठीक है । तद्धितप्रत्ययों से जैसे-गाटलुय्-दक्ष एव-दक्ष ही । धातुस्वरूपों से जैसे—कराबूय्-छ्ह्-करोत्येव-करता है ही । कर्णोनूय्-अकृतैव तेन-उसने नहीं किया ही । करिय्-करिष्यत्येव-करेगा ही । उपमा में भी कहीं व्यवहृत है । यथा-चाट् ति गौव् न्यचिवुय्-शिष्योऽपि पुत्र एवास्ति-शिष्य भी पुत्र ही है ।

सोर् शब्दस्वरूपेभ्यो नित्यमेव ॥ २२ ॥

सोर् शब्दस्य यानि स्वरूपाणि तेभ्यः प्रायशो नित्यमेव य्

प्रत्ययो भवति । सोर् । सर्वः सोर्य्-सर्व एव । सारि-सर्वे । सारिय्-सर्वे एव ।

‘सोर्’ शब्द के जितने स्वरूप हैं, उनसे प्रायशः सदा ही ‘य्’ प्रत्यय होता है । सोर्-सर्वः-सब । सोर्य्-सर्व एव-सब ही । सारि-सर्वे-सब । सारिय्-सर्वे एव-सभी ।

य प्रत्यये औकारस्याव् ॥ २३ ॥

प्रत्ययसंबन्धिन औकारस्य य् प्रत्यये परे अव् भवति । गुर्य्वय् सूतिन् । घोटकैरेव । नमव्य् सूतिन् । नखैरेव । गुयौ सूतिन् । नमौ सूतिन् । इत्यनयोर्मध्ये य् प्रत्यये कृते अनेन औकारस्य अव् । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू. १।३) ।

प्रत्यय से सम्बद्ध ‘औकार’ को ‘य्’ प्रत्यय परे रहते ‘अव्’ होता है । गुर्य्वय् सूतिन्-घोटकैरेव-घोड़ों से ही । नमव्य् सूतिन्-नखैरेव-नाखूनों से ही । गुयौ सूतिन्, नमौ सूतिन्, इन दोनों के मध्य में ‘य्’ प्रत्यय करने पर इससे ‘औकार’ को ‘अव्’ हुआ । व्यञ्जन को अपने से परे के साथ मिला देना चाहिए (सू. १।३)

व्याख्यशब्दस्य बिय् प्रथमावहृत्वादिषु ॥ २४ ॥

स्पष्टम् । बिय् । अपरे । बियन् । अपरान् । बियौ । अपरैः । अनेन बिय् आदेशे कृते व्यञ्जनान्तलिङ्गवत्साधनम् ।

स्पष्ट है । बिय्-अपरे-दूसरे । बियन्-अपरान्-दूसरों को । बियौ-अपरैः-दूसरों से । इससे ‘बिय्’ आदेश करने पर व्यञ्जनान्तलिङ्ग की तरह साधन ।

कूतुशब्द स्योपधायाः प्रथमावहृत्वे द्वितीयाद्येक वचनादिषु चाप्रसिद्धता ॥ २५ ॥

स्पष्टम् । कूति । कियन्तः । कूतिम् । कियन्तम् । कूति । कियता ।

स्पष्ट है । कूति-कियन्तः-कितने । कूतिम्-कियन्तम्-कितने को । कति-कियता-कितने से ।

बहुत्वे वैत्वम् ॥ २६ ॥

कूतु शब्दस्य द्वितीयादिवहृत्वे वा ऐत्वं भवति विकल्पेनाप्रसिद्धता च । कूत्यन् । कियतः । कैत्यन् । कियतः । कूत्यौ सूतिन् । कियद्भिर्-हंतुभिः । कैत्यौ सूतिन्-कियद्भिर्हंतुभिः । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ।

‘कूतु’ शब्द को द्वितीयादि बहुवचन में ‘ऐत्व’ होता है और त्रिकल्प से अप्रसिद्धता । कूत्यन्-कियतः-कितनों को । कैत्यन्-कियतः-कितनों को । कूत्यौ सूतिन्-कियद्भिर्हेतुभिः-कितने हेतुओं से । कैत्यौ सूतिन् कियद्भिर्हेतुभिः-कितने हेतुओं से । इस तरह सब जगह जानना ।

यूतुत्यूतुयूतुशब्दानामोत्वमप्रथमेकवचने ॥ २७ ॥

प्रथमेकवचनं वर्जयित्वा एषां शब्दानां यूकारस्य ईत्वं भवति । यीति । यावन्तः । तीति । तावन्तः । ईति । इयन्तः । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

प्रथमा के एकवचन को छोड़कर इन शब्दों के ‘यू’ को ‘ई’ होता है । यीति-यावन्तः-जितने । तीति-तावन्तः-उतने । ईति-इयन्तः-इतने । इस तरह सब जगह जानना ।

मूँष् ऐत्वस् ॥ २८ ॥

मूँष् शब्दोपधायाः प्रथमावहुत्वादिषु ऐत्वं भवति । मैष । महिष्यः । मैषन् । महिषीः । मैषो सूतिन्-महिषीभिः ।

‘मूँष्’ शब्द उपधा का प्रथमा बहुवचन आदि में ‘ऐत्व’ होता है । मैष-महिष्यः-भैँसे । मैषन्-महिषीः-भैँसों को । मैषो सूतिन्-महिषीभिः-भैँसों से ।

कूँहोऽन्त्यस्य सञ्च ॥ २९ ॥

कूँह शब्दस्य उपधाया ऐत्वं भवति अन्त्याक्षरस्य च सकारो भवति । कैसि दप् । कंचिद्वद । कैसि दपु । केनचिदुक्तम् । कैसि हुन्द । कस्यचित् । इत्यादि । साधनं पूर्ववत् । कूँह शब्दापरपर्यायस्य काँह् शब्दस्य चेत्यं बोध्यम् । किञ्चानयोः शब्दयोरुभयलिङ्गत्वात् द्वितीयायां स् प्रत्ययः । स्त्रियामिकारः (सू.२।१।३७) इति इकारागमः । स्तोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू.२।१।४०) इति स् लोपः ।

‘कूँह्’ शब्द की उपधा को ‘ऐ’ होता है और अन्त के अक्षर को ‘सकार’ होता है । कैसि दप्-कंचिद्वद-किसी को कह । कैसि दपु-केनचिदुक्तम्-किसी ने कहा । कैसि हन्दु-कस्यचित्-किसी का । इत्यादि, साधन पहिले की तरह । ‘कूँह्’ शब्द के दूसरे पर्याय ‘काँह्’ शब्द को भी इसी तरह जानना और इन शब्दों में उभयलिङ्ग

होने से द्वितीया में 'स्' प्रत्यय । स्त्रियामिकारः (सू. २।१।३७) इससे 'इकार' का आगम । स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू. २।१।४०) इससे 'स्' का लोप हुआ ।

केन्च् शब्दो नित्यं बहुत्वे ॥ ३० ॥

स्पष्टम् । केन्च् । केचित् । केन्चन । कांश्चित् । केन्चौ । कैश्चित् ।

स्पष्ट है । केन्च्-केचित्-कई । केन्चन-कांश्चित्-किसी स्त्री को । केन्चौ-कैश्चित्-कड़्यों से ।

काँछाह्, केंछाह्, शब्दावेकत्वे ॥ ३१ ॥

स्पष्टम् । काँछाह् । कश्चित् । केंछाह्-किंचित् ।

स्पष्ट है । काँछाह्-कश्चित्-कोई । केंछाह्-किंचित्-कुछ ।

जह् शब्दस्य दु द्वितीयादिषु ॥ ३२ ॥

द्विवाचकस्य जह् शब्दस्य द्वितीयादिविभक्तिषु दु आदेशः स्यात् ।
दून् । द्वौ । द्वयो सूतिन् । द्वाभ्याम् ।
द्विवाचक 'जह्' शब्द के द्वितीया आदि विभक्तियों में 'दु' आदेश होता है । दून-द्वौ-दो । द्वयो सूतिन्-द्वाभ्याम्-दो से ।

अयागमः स्वरे ॥ ३३ ॥

तस्मादादेशकृतात् दु शब्दात्स्वरे परे अयागमो भवति । द्वयि सूतिन् । द्वयेन । द्वयौ सूतिन्-द्वाभ्याम् । जह् शब्दात् औ सूतिन् प्रत्ययः । पूर्वसूत्रेण दु आदेशः । अनेन अय् आगमः । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू. १।३)।

उस आदेशकृत 'दु' शब्द से स्वर परे रहते 'अय्' का आगम होता है । द्वयि सूतिन्-द्वयेन-दो से । द्वयौ सूतिन्-द्वाभ्याम्-दो से । 'जह्' शब्द से 'औ सूतिन्, प्रत्यय और पूर्वसूत्र से 'दु आदेश । इससे 'अय्' का आगम । व्यञ्जन अपने से परे के साथ मिल जाते हैं (सू. १।३)

त्रिह्, षहोरन्त्यलोपश्च ॥ ३४ ॥

त्रिह्, षह् शब्दाभ्यां स्वरं परे अयागमो भवति । अन्त्याक्षरस्य च लोपो भवति । त्रयौ सूतिन् । त्रिभिः । षयौ सूतिन् । षट्भिः ।

त्रिह् और षह् शब्द से स्वर परे रहते 'अय्' का आगम होता है और अन्त के अक्षर का लोप होता है। त्र्ययौ सूतिन्-त्रिभिः-तीनों से। षयौ सूतिन्-षट्भिः-छेयों से।

वा चोर्शब्दस्य न्प्रत्यये ह्रस्वश्च ॥ ३५ ॥

चोर शब्दस्य न्प्रत्यये परे विकल्पेनान्त्याक्षरस्य लोपः ओकारस्य च उकारो भवति। च्वन्। चतुरः। वा। चोरन्। चतुरः। चोर-शब्दात् द्वितीयायां न् प्रत्ययः अनेन रकारलोपः ओकारस्य च उकारः। उकारो वः (सू. १।११) इति वत्वम्। व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू. १।३)। अन्यत्र न्प्रत्यये (सू. २।१।१२) अकारागमः।

'चोर' शब्द के 'न्' प्रत्यय परे रहते विकल्प से अन्त के अक्षर का लोप और 'ओकार' को 'उकार' होता है। च्वन्-चतुरः-चतुर। वा। चोरन्-चतुरः-चतुर। चोर शब्द से द्वितीया में 'न्' प्रत्यय। इससे 'रकार' का लोप और 'ओकार' को उकार तथा 'उकारो वः' (सू. १।१२) से 'व'। व्यञ्जन को परे से मिला दो (सू. १।३)। दूसरी जगह 'न्प्रत्यये' (सू. २।१।१२) से 'अकार' का आगम।

पानशब्दादिप्रत्ययलोपः ॥ ३६ ॥

अयं शब्दो नित्यमेकवचन एव। देहार्थवाचकस्य पानशब्दस्य तु एकानेकत्वं भवति। पान। स्वयम्। पानस्। स्वम्। पान। स्वेन।

यह शब्द नित्य एकवचन ही है। देहार्थवाचक पान् शब्द का तो एकवचन भी बहुवचन हुआ करता है। पान-स्वयम्-खुद। पानस्-स्वम्-अपने को। पान-स्वेन-अपने से।

अकारलोपोपधाह्रस्वौ चोनुओः ॥ ३७ ॥

तस्यैव पानशब्दस्य उनु अ इत्येतयोः प्रत्यययोः परयोरकारस्य लोप उपधायाश्च ह्रस्वो भवति। पननु। स्वस्य पुल्लिङ्गे। पनञ्। स्वस्य स्त्रीलिङ्गे। साधनं पूर्ववत्। देहार्थवाचकस्य पान् शब्दस्य। पानकु। देहस्य पुल्लिङ्गे। पानचू। देहस्य स्त्रीलिङ्गे। इत्यादि स्वरूपाणि भवन्ति।

उसी 'पान' शब्द के 'उनु-ञ्' इन प्रत्ययों के परे होने पर 'अकार' का लोप और उपधा को ह्रस्व होता है। पननु-स्वस्य-

अपने का-पुल्लिङ्ग में । पानञ्-स्वस्य - अपने का-स्त्रीलिङ्ग में । साधन पहिले की तरह । देहार्थवाचक 'पान्' शब्द का-पानकु-देहस्य-शरीर का-पुल्लिङ्ग में । पानच्-देहस्य-शरीर का-स्त्रीलिङ्ग में, इत्यादि स्वरूप होते हैं ।

अखजोरयोराहगमो निश्चयसामान्ये ॥ ३८ ॥

अख्-शब्दात् द्विवाचकाज्जोरशब्दाच्च निश्चयसामान्ये गम्यमाने आह् आगमो भवति । अखाह् । एककः । जोराह् । द्विकम् । अख्-शब्दस्य प्रथमायामेव विज्ञेयम् । अपरस्य सर्वासु विभक्तिषु । अख्-शब्दग्रहणात्प्रथमैकवचनान्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो भवति । कथाह् । एक आलापः । जोराहो सूतिन् । द्विकेन ।

'अख्' शब्द से और द्विवाचक 'जोर' शब्द से निश्चयसामान्य गम्यमान में 'आह्' का आगम होता है । अखाह्-एककः-एक । जोराह्-द्विकम्-दो । 'अख्' शब्द का प्रथमा में ही जानना । दूसरे का सभी विभक्तियों में । 'अख्' शब्द के ग्रहण से प्रथमा के एकवचनान्त सभी शब्दों से होता है । कथाह्-एक आलापः-एक बात । जोराहो सूतिन्-द्विकेन-दो से ।

त्रिहस्तारादेशः ॥ ३९ ॥

निश्चयसामान्ये त्रिह् शब्दस्य तार आदेशो भवति । तार । त्रिकम् । निश्चयसामान्ये किम् । त्रिप् । त्रय एव ।

निश्चयसामान्य में 'त्रिह्' शब्द को 'तार' आदेश होता है । तार-त्रिकम्-तीन । निश्चयसामान्य में क्या ? त्रिप्-त्रय एव-तीन ही ।

चोरश्च्वमरः ॥ ४० ॥

चोर् शब्दस्य च्वमर आदेशो भवति निश्चयसामान्ये । च्वमर । चतुष्कम् । निश्चयसामान्ये किम् । चोरय् । चत्वार एव ।

'चोर्' शब्द को 'च्वमर' आदेश निश्चयसामान्य में होता है । च्वमर-चतुष्कम्-चार । निश्चयसामान्य में क्या ? चोरय्-चत्वार एव-चार ही ।

पान्चः पेंशः ॥ ४१ ॥

पान्च् शब्दस्य पेंश आदेशो भवति । निश्चयसामान्ये । पेंश । पञ्चकम् । निश्चयसामान्ये किम् । पान्चय् । पञ्चैव ।

कश्मीरशब्दामृतम्

पान्च् शब्द को 'पै' श' आदेश होता है निश्चयसामान्य में । पै-श-पञ्चकम्-पांच । निश्चय सामान्य में क्या ? पान्चय्-पञ्चैव-पांच ही ।

षहोऽन्त्यस्य खाह् ॥ ४२ ॥

षह् शब्दस्यान्त्याक्षरस्य खाह् आदेशो भवति निश्चयसामान्ये । षखाह् । षट्कम् । निश्चयसामान्ये किम् । षय् । षडेव ।

'षह्' शब्द के अन्त के अक्षर को निश्चयसामान्य में 'खाह्' आदेश होता है । षखाह्-षट्कम्-छः । निश्चयसामान्य में क्या ? षय्-षडेव-छः ही ।

सतष्ट एठागमश्च ॥ ४३ ॥

सत् शब्दस्यान्त्याक्षरस्य टकारो भवति एठ आगमश्च निश्चय-सामान्ये । सटेठ । सप्तकम् निश्चयसामान्ये किम् । सतय । सप्तैव ।

'सत्' शब्द के अन्त के अक्षर को 'टकार' और निश्चयसामान्य में 'एठ' का आगम होता है । सटेठ-सप्तकम्-सात । निश्चयसामान्य में क्या ? सतय-सप्तैव-सात ही ।

ऐठादिभ्योऽमरागमश्च ॥ ४४ ॥

ऐठ आदिभ्यः संख्याभ्यो निश्चयसामान्ये अमर आगमो भवति । ऐठमर । अष्टकम् । नवमर । नवकम् । दहमर । दशकम् । निश्चय-सामान्ये किम् । ऐठय् । अष्टावेव । नवय् । नवैव ।

'ऐठ्' आदि संख्यावाचक शब्दों से निश्चयसामान्य अर्थ में 'अमर' का आगम होता है । ऐठमर-अष्टकम्-आठ । नवमर-नवकम्-नौ । दहमर-दशकम्-दस । निश्चयसामान्य में क्या ? ऐठय्-अष्टावेव-आठ ही । नवय्-नवैव-नौ ही ।

एकत्वनिर्दिष्टपरिमाणादिशब्दात्खण्डा च ॥ ४५ ॥

एकवचनेन निर्दिष्टो यः संख्यापरिमाणादिशब्दस्तस्मान्निश्चय-सामान्ये खण्डाप्रत्ययो भवति । च शब्दात् आह् आगमोऽपि भवति । अखाह् खण्डा । एकमात्रम् । चाखाह् खण्डा । चतुष्टय मात्रम् । दहाह् खण्डा । दशकमात्रम् । हथाह् खण्डा । शतमात्रम् । क्रुहाह् खण्डा । क्रोशमात्रम् । द्रहाह् खण्डा । दिनमात्रम् । ऋथाह् खण्डा ।

ऋतुमात्रम् । रुपयाह् खण्डा । मुद्रिकामात्रम् । एकत्वनिर्दिष्टात्मिकम् । तारः । त्रयः । च्वमरः । चत्वारः । चोराह् खण्डा । इति तु न भवति । चाख् शब्दस्य त्वेकत्वनिर्देशाद्भवत्येव । परं तु यत्रैव आह् आगमो भवति तत्रैव खण्डा प्रत्ययः सस्वरः स्यात् । यत्र तु केवलः स्यात्तत्र खण्ड प्रत्ययो भवति । यथा । क्रुह् खण्ड् । क्रोशमात्रम् ।

एकवचन से निर्दिष्ट जो संख्यापरिमाणादिशब्द हैं, उससे निश्चय सामान्य अर्थ में 'खण्डा' प्रत्यय होता है और शब्द से 'आह्' का आगम भी होता है । अखाह् खण्डा-एकमात्रम्-एकमात्र । चाखाह् खण्डा-चतुष्टयमात्रम्-चार मात्र । दहाह् खण्डा-दशकमात्रम्-दसमात्र । हथाह् खण्डा-शतमात्रम्-सौ मात्र । क्रुहाह् खण्डा-क्रोशमात्रम्-कोस मात्र । द्रहाह् खण्डा-दिनमात्रम् । दिनमात्र । ऋथाह् खण्डा-ऋतुमात्रम्-ऋतुमात्र । रुपयाह् खण्डा-मुद्रिकामात्रम्-मुद्रिकामात्र । एकत्वनिर्दिष्टात्मक । तार-त्रयः-तीन । च्वमर-चत्वारः-चार । चोराह् खण्डा-यहां नहीं होता है । 'चाख्' शब्द के एकत्वनिर्देश से होता ही है । पर यहां पर 'आह्' का आगम होता है, वहां पर ही 'खण्डा' प्रत्यय सस्वर होता है । यहां पर तो केवल हो, वहां 'खण्ड' प्रत्यय होता है । जैसे—क्रुह् खण्ड्-क्रोशमात्रम्-कोसमात्र ।

सर्वेभ्यो बहुवचनान्तेभ्यो जू ॥ ४६ ॥

बहुवचनान्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो निश्चयसामान्ये जू प्रत्ययो भवति । कटजू । मेषाः । गुरिजू । अश्वाः । रुपयजू । रूपिकाः । कत्रजू । शिलाः-इत्यादि ।

बहुवचनान्त सभी शब्दों से निश्चयसामान्य अर्थ में 'जू' प्रत्यय होता है । कटजू-मेषाः-भेड़ें । गुरिजू-अश्वाः-घोड़े । रुपयजू-रूपिकाः-रुपए । कत्रजू-शिलाः-शिलायें, इत्यादि ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

लिङ्गप्रकरणे सर्वनामपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

समाप्तं चेदं लिङ्गप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ समासप्रक्रिया ॥ ३ ॥

शब्दाः संज्ञाविभक्त्यव्ययधातुभेदाच्चतुर्धा भवन्ति । तत्र विभक्तिः केवलं स्वयमर्थदानाभावात्संज्ञया संगत्य कारकार्थं जनयति । धातुना च संगत्यातोतादिकालबोधिनी क्रिया भवतीति । अव्यया हि स्वार्थदाने विभक्तिनिरपेक्षा इति । विभक्तियोगात्संपन्नयोः क्रिययोर्वक्ष्यमाणसमासरीतिवत्संयोगोऽसंभाव्योऽस्ति कित्त्वव्ययभूतैः कृतप्रत्ययेरेवेति । संज्ञा तु विशेष्यपदविशेषणपदभेदाद्द्विविधा । तत्र द्वयोर्विशेष्यपदविशेषणपदयोः परस्परसंयोगो युक्तः विशेष्याद्विशेषणस्य बहिरनवस्थानादिति । विशेष्ययोस्तु पदयोः संयोगः कदाचित्संभाव्यः स्यात् । संयोगसंभवे तु पदे विशेष्ये वा भवतां । विशेष्यविशेषणे वा भवतामिति तुल्यमस्ति । कदाचित्त्वसंभाव्यः । इति द्वे स्वरूपे । तयोस्तु तुल्यातुल्यविभक्तिसंयोजनया चत्वारि स्वरूपाणि भवन्तीत्यतः समासाश्चत्वार एव भवितुमर्हन्त्येतदर्थं युक्तायुक्तेति समासलक्षणं सूत्रयति ।

संज्ञा, विभक्ति, अव्यय और धातु भेद से शब्द चार प्रकार के होते हैं । वहां विभक्ति केवल स्वयं अर्थज्ञान न करा सकने से संज्ञा के साथ मिल कर कारक-अर्थ को पैदा करती है और धातु से मिल कर अतीत आदि काल का बोध कराने वाली क्रिया होती है । अव्यय अपने अर्थ का ज्ञान कराने में विभक्ति की सहायता नहीं चाहते । विभक्ति के योग से युक्त क्रियाओं में वक्ष्यमाण समासरीति की तरह संयोग असंभावित है, किन्तु अव्ययभूत कृत, प्रत्ययों से ही । संज्ञा तो विशेष्य और विशेषण पदभेद से दो प्रकार की होती है । वहां दोनों विशेष्य और विशेषण पदों में परस्पर संयोग उचित है, विशेष्य से विशेषण के बाहर न होने से । विशेष्य पदों में संयोग कभी संभावित है । संयोग होने पर तो 'पदे विशेष्ये वा भवतां, विशेष्यविशेषणे वा भवतां' यह समान है । कभी असंभावित है । ये दो स्वरूप हैं ।

उनमें तुल्य, अतुल्य, विभक्ति और संयोजना से चार स्वरूप होते हैं, इसलिए समास चार ही हो सकते हैं, इसके लिए 'युक्ता-अयुक्ता' यह समास का लक्षण सूत्ररूप में उपस्थित है ।

युक्तायुक्तपदविभक्तीनां संगतिकृत्समासः ॥ १ ॥

युक्तानां योग्यानामयुक्तानामयोग्यानां पदानां विभक्तीनां च संगतिकृत्संयोगकारकः समासोऽवगन्तव्यः । तत्रायुक्तपदसमविभक्तीनां संधायको द्वन्द्वः । युक्तपदसमविभक्तीनां योगकारी कर्मधारयः । युक्तपदभिन्नविभक्तीनां संधायकस्तत्पुरुषः । अयुक्तपदायुक्तविभक्तीनां संयोगकारको बहुव्रीहिरिति । संबन्धसंज्ञायां समासे विशेषः । तत्र सम्बन्धसंज्ञा द्विविधा । एका सामान्यसंबन्धसंज्ञा । द्वितीया विशेषसंबन्धसंज्ञा । तत्र तदादिशब्दाः सामान्यसंबन्धसंज्ञकाः । यथैकस्मिन्नेव मनुष्ये स्वयं वक्तारि सति ग्रहमिति संज्ञा कथ्यते । तस्मिन्नेव श्रोतृतया संनिधिस्थेन येन केनचित्प्रोक्ते त्वमिति संज्ञा । अश्रोतृतया संनिधिस्थेन प्रोक्ते अयमिति संज्ञा । असंनिधिस्थेन येन केनचित्प्रोक्ते स इति संज्ञा । द्वापरतया क इति संज्ञा । सामान्यतया य इति संज्ञा । इति सामान्यसंबन्धसंज्ञा । अत्र संबन्धः षष्ठीतत्पुरुषं विना समासावाप्तिर्नावधार्येति । विशेषसंबन्धसंज्ञापि सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधा । तत्राद्या शिल्पवशात्सूपादिसंज्ञा तस्मिन्सूपत्वशिल्पस्य समवायिसंबन्धान्न हि तदादिशब्दवदेकेन सूप इत्युच्यते अपरेण स्वर्णकार इत्युच्यत इति विशेषत्वम् । परं तु सर्वेः सूप इत्युच्यत इति सामान्यत्वमिति । अपरा पितृपुत्रादिवत्संबन्धसंज्ञा । यथा हे पितरिति पुत्रेणैव कथ्यते पैत्रिकसंबन्धात् नान्येन । स एव सहोदरेण भ्रातेति कथ्यते समानोदर्यत्वात् । इत्यादयो विशेषसंबन्धसंज्ञकाः अत्र समासावाप्तिर्धर्मिदिभरवधार्या इति ।

द्वन्द्वोदाहरणं यथा । ताप् गट । आतपान्धकारौ । अत्रातपेन साकं न कोऽपि ध्वान्तस्य संबन्धः किंतु सवविभक्तित्वात् द्वन्द्वेन संबन्धः सपन्तः ।

कर्मधारयोदाहरणं यथा । म्वटि गुरि सूतिन् गौव् । स्थूलघोटकेन गतः । अत्र य एव स्थूलः स एव घोटक इति युक्तपदत्वम् । स्थूलेन घोटकेन गत इति समविभक्तिरत्वमित्यतः कर्मधारयेण संगतिः ।

तत्पुरुषोदाहरणं यथा । राज्ञ न्यच्युवु । राजपुत्रः । अत्र राज्ञा सह पुत्रस्य योग्यत्वेऽपि राज्ञः पुत्र इत्यनयोर्भिन्नविभक्तित्वमित्यतस्तत्पुरुषेण संगतिः ।

बहुव्रीह्युदाहरणं यथा । हूनि बुधु । श्वमुखः । अत्र श्वन्शब्द-मुखशब्दयोर्न च योग्यत्वसंबन्धः नापि श्ववन्मुखं यस्य स श्वमुख इति निरुक्त्या विभक्तिसंबन्ध इत्यतो बहुव्रीहिना संगतिः ।

युक्त-योग्य, अयुक्त-अयोग्य पदों और विभक्तियों के संगतिकृत् संयोगकारक को समास जानना । वहां अयुक्तपद समविभक्तियों के संधायक को 'द्वन्द' नाम से पुकारा जाता है । युक्तपदसमविभक्तियों के योगकारी को 'कर्मधारय' कहते हैं । युक्तपदभिन्नविभक्तियों के संधायक को 'तत्पुरुष' कहते हैं । अयुक्तपद-अयुक्तविभक्तियों के संयोगकारक को 'बहुव्रीहि' कहा जाता है । संबन्धसंज्ञा में समास में विशेष है । वहां सम्बन्धसंज्ञा दो प्रकार की होती है—एक सामान्य-सम्बन्धसंज्ञा और दूसरी विशेष सम्बन्ध संज्ञा । वहां तदादिशब्द सामान्यसम्बन्धसंज्ञक हैं । जैसे एक ही मनुष्य के स्वयं वक्ता होने पर 'अहम्' यह संज्ञा कही जाती है । उसी में श्रोता के निकटस्थ होने से जिस-किसी से कहने पर 'त्वम्' यह संज्ञा होती है । अश्रोता के निकटस्थ होने से कहे जाने पर 'अयम्' यह संज्ञा होती है । निकटस्थ न होने से जिस किसी से कहे जाने पर 'स' यह संज्ञा है । द्वापर होने से 'कः' यह संज्ञा और सामान्य होने से 'यः' यह संज्ञा होती है । यह सामान्यसम्बन्धसंज्ञा है । यहां सम्बन्धषष्ठीतत्पुरुष के विना समास की प्राप्ति नहीं समझती चाहिए । विशेषसम्बन्धसंज्ञा भी सामान्य और विशेष से दो प्रकार की होती है । वहां पहली शिल्पवश से सूपादि संज्ञा, उसमें सूपत्वशिल्प के समवायिसम्बन्ध से तदादि शब्द की तरह एक से 'सूपः' यह नहीं कहा जाता, अपर से 'स्वर्णकारः' यह कहा जाता है, यह विशेष है । परन्तु सभी से 'सूपः' यह कहा जाता है, यह सामान्य है । दूसरी पितृ-पुत्र-आदि की तरह सम्बन्ध-संज्ञा है । जैसे—'हे पितः' यह पुत्र से ही कहा जाता है, पितृसम्बन्ध से दूसरे से नहीं । वही सगे भाई से 'भ्रातः' यह कहा जाता है—समानोदर्य होने से । इत्यादि विशेषसम्बन्ध संज्ञायें हैं । यहां समास की प्राप्ति बुद्धिमान् से निश्चित कर लेना चाहिए ।

द्वन्द का उदाहरण जैसे—ताप् गट-आतपान्धकारौ-धूप और अन्धेरा । यहां धूप के साथ अन्धकार का कोई सम्बन्ध नहीं है, किन्तु समविभक्ति होने से द्वन्द के साथ सम्बन्ध है ।

कर्मधारय का उदाहरण जैसे—म्बटि गुरि सूतिन् गौव्-स्थूल-घोटकेन गतः—मोटे घोड़े से गया है । यहां जो ही स्थूल है, वही घोड़ा है, यह युक्तपद है । 'स्थूलेन घोटकेन गतः ।' यह समविभक्ति है, इसी लिए कर्मधारय से संगति है ।

तत्पुरुष का उदाहरण जैसे—राज् न्यचुवु-राजपुत्रः-राजा का लड़का । यहां राजा के साथ पुत्र के योग्य होने पर भी 'राज्ञःपुत्रः' इनमें भिन्न विभक्ति है, इसलिए तत्पुरुष से संगति है ।

बहुब्रीहि का उदाहरण जैसे—हूनि बुथु-श्वमुखः-कुत्ते का मुंह । यहां 'श्वन्' शब्द और 'मुख' शब्द का योग्यत्व सम्बन्ध नहीं है और न ही 'श्वन्मुखं यस्य स श्वमुखः' इस निर्वचन से विभक्ति सम्बन्ध है, इसलिए बहुब्रीहि से संगति है ।

समासमध्ये विभक्तिलोपो व्यञ्जनाद्यवयवस्य ॥२॥

समासे कर्तव्ये पदयोर्मध्ये या विभक्तिस्तस्या व्यञ्जनाद्यवयवस्य लोपो भवति । "एको ह्यवयवो यस्य को ऽसाववयवो भवेत्" इति कथनान्न केवलव्यञ्जनरूपप्रत्ययस्य लोपः स्यात् । छत्थौ गुयौ सूतिन् आव् । श्वेतघोटकैरागतः । नीलिस् गुरिस् । अत्र स् प्रत्ययस्य केवलत्वान्न लोपः । छतु शब्दाद् गुरु शब्दाच्च औ सूतिन्प्रत्ययः अनेन मध्यविभक्तेः सूतिन् इति विभक्त्यवयवस्य लोपः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (पा.सू. १।१।६२) इति उवर्णान्तानामिकारः (२।१।३०) इति यत्वम् ।

समास करने पर दोनों पदों के मध्य जो विभक्ति, उसके व्यञ्जन आदि अवयव का लोप होता है । 'एक कोई जिसका अवयव, वह अवयवो हो' यह कहने से केवल व्यञ्जन रूप प्रत्यय का लोप न हो । छत्थौ गुयौ सूतिन् आव्-श्वेतघोटकैरागतः-सफेद घोड़ों से आया । नीलिस् गुरिस्-यहां 'स्' प्रत्यय का केवल होने से लोप नहीं होता । 'छत्त' शब्द से और 'गुरु' शब्द से 'औ सूतिन्' प्रत्यय, इससे मध्य-

विभक्ति के 'सूतिन्' इस विभक्ति अवयव का लोप । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (पा. सू. १।१।६२) इति, 'उवर्णान्तानामिकारः' (२।१।३०) इति 'य' हुआ ।

सजातीयविभक्तिकानां विजातीयपदानामन्त्यपदविभक्त्या कथनं
द्वन्द्वः ॥३॥

येषां वस्तूनां लोकेषु संयोगोऽसंभाव्योऽपि स्यात्तेष्वपि शब्देषु तुल्यविभक्तिकेषु सत्सु स्वकल्पितस्यान्त्यपदस्य विभक्त्या तेषां कथनं द्वन्द्वसमासो विज्ञेयः । * नम् नख् फल् । नभोनखफलम् । एषां पदानां यद्यपि संयोगोऽसंभाव्योऽस्ति तथाप्यनेन संगतिः । वारि कुलि फल जल पुच्छ्य् आव् । वाटिकावृक्षफलजलायागतः । वारु-शब्दात् कुलुशब्दात् फल्शब्दात् जलशब्दाच्च इ पुच्छ्य् प्रत्ययः । समासमध्ये (सू. २) इति सूत्रेण मध्यमानां पुच्छ्य् इति प्रत्यावयवानां लोपः । प्रथमयोरुवर्णान्तानामिकारः (सू. २।१।३०) इति ऊकारोकारयोरिकारः । इतो लोपः (सू. २।१।६) इति इ प्रत्ययस्य लोपः । अपरयोर्व्यञ्जनान्तत्वादिकारस्याकारः (२।१।४) । माज्य कोर्य । मातापुत्रिके । मालि पुथर् । पितापुत्रौ । हश् न्वष । श्वश्रून्नुषे । जोम् काकज । ननन्दाप्रजावत्यौ । पच्य कूच्य । पट्टिकादारुणी ।

जिन वस्तुओं का संयोग लोकों में असंभावित भी हो, उन में भी शब्दों में तुल्यविभक्तियों के होने पर स्वकल्पित अन्त के पद की विभक्ति से उनका कहना द्वन्द्व समास जानना चाहिए । नम् नख् फल्-नभोनखफलम् । इन पदों का यद्यपि संयोग असंभावित है, तो भी इस से संगति है । वारि कुलि फल जल पुच्छ्य् आव्-वाटिका-वृक्षफलजलायागतः । 'वारु' शब्द से, कुलु शब्द से, फलशब्द से और जलशब्द से 'इपुच्छ्य्' प्रत्यय । समासमध्ये (सू. २) इस सूत्र से मध्यमों के 'पुच्छ्य्' प्रत्यावयवों का लोप । प्रथमयोरुवर्णान्तानामिकारः (सू. २।१।३०) से 'ऊकार-ओकार' को 'इकार' । इतो लोपः (सू. २।१।६) से 'इ' प्रत्यय का लोप । दूसरों में व्यञ्जनान्त होने से 'इकार' को 'अकार' (२।१।४) । माज्य कोर्य-मातापुत्रिके-माँ-बेटी । मालि पुथर्-पितापुत्रो-बाप-बेटा । हश् न्वष-श्वश्रून्नुषे-सास-बहू ।

* नव् नम् -- सू० पा०

जोम् काकत्र-ननन्दाप्रजावत्यौ-ननद-प्रजावति । पच्य कूच्य-पट्टिका-
दारुणी-पट्टिका दारुणि ।

विशेषणविशेष्ययोः पूर्वोत्तरपदस्थयोरेकपदेनाभिधानं कर्मधारयः ॥४॥

विशेष्यविशेषणयोर्योग्यसंबन्धत्वाच्चत्तपदत्वं विशेष्याद्वहिर्विशेषण-
स्यानवस्थानात् तयोः समविभक्तित्वमपि नित्यमेव स्यात्तयोर्विशेषणो
पूर्वपदस्थे विशेष्ये उत्तरपदस्थे सति एकविभक्त्या यत् कथनं स
कर्मधारयसमासो विज्ञेयः । बड्यन् द्यारन् छुह् जेनान् । महद्द्रव्या-
प्यर्जयति । म्वचि च्वचि सूतिन् । स्थूलपूपेन । त्रिछि कोरि पुछ्य् ।
दक्षकन्यायै । बजि लरि प्यठ । महद्गृहात् । बज्य ग्रन्जु हन्दु ।
महत्संख्यायाः । वडिस् गुरिस् प्यठ् । महदश्वोपरि । अत्र प्रथमान्त्य-
योः न् स् प्रत्यययोः केवलत्वान्मध्येऽपि न लोपः । किन्तु न् प्रत्यये
सर्वत्र (सू. २।१।१२) इति अकारागमः । उवर्णान्तानामिकारः (सू.
२।१।३०) इति सर्वत्र इकारः । ऊदन्तटवर्गः (सू. २।१।२२) इत्यादि
सूत्रेण क्रमेण टवर्गान्तस्य चवर्गः । शेषं पूर्ववत् ।

विशेष्यविशेषण में योग्य सम्बन्ध होने से युक्तपदत्व विशेष्य से
बाहिर विशेषण के न रहने से उनमें समविभक्तित्व भी नित्य ही हो,
उनमें विशेषण के पूर्वपदस्थ होने पर, विशेष्य के उत्तरपदस्थ होने
पर एक विभक्ति से जो कहा जाता है, वह कर्मधारय समास
जानना चाहिए । बड्यन् द्यारन् छुह् जेनान्-महद्द्रव्याप्यर्जयति-बहुत
घन कमाता है । म्वचि च्वचि सूतिन्-स्थूलपूपेन-मोटे पुए से । त्रिछि
कोरि पुछ्य्-दक्षकन्यायै-दक्षकन्या के लिए । बजि लरि प्यठ-महद्-
गृहात्-बड़ेघर से । बज्य ग्रन्जु हन्दु-महत्संख्यायाः-बड़ी संख्या का ।
वडिस् गुरिस् प्यठ-महदश्वोपरि-बड़े घोड़े पर । यहां प्रथम और
अन्त के 'न्-स् प्रत्यय में केवलत्व होने से मध्य में भी लोप नहीं होता
है, किन्तु 'न्' प्रत्यय में सर्वत्र (सू० २।१।१२) इससे 'अकार' का
आगम । उवर्णान्तानामिकारः (सू. २।१।३०) से सर्वत्र 'इकार' ।
ऊदन्तटवर्गः (सू. २।१।२२) इत्यादि सूत्र से क्रमपूर्वक टवर्गान्त
को चवर्ग । बाकी पहिले की तरह ।

अप्रथमान्ते पूर्वपदे विभिन्नविभक्तिकयोः पदयोर्युगपत्कथनं
तत्पुरुषः ॥ ५ ॥

संभाव्यसंयोगसत्ताकयोः पदयोर्मध्यात्प्रथमाविभक्तिव्यतिरिक्ते पूर्वपदस्थे सति तुल्यातुल्यप्रथमादिविभक्तिके उत्तरपदस्थे तयोर्यद्यु-
गपत्कथनं स तत्पुरुषसमासो बोध्यः । श्राकि खश् । छुरिकाच्छेदः ।
टोपि फलु । शिरस्त्रमान्तम् । सर्प वय् सूतिन् । सर्पभयेन । राज-
न्यच्चिवि पुछ्य । राजपुत्राय । बट कोर्यं हन्दु । ब्राह्मणकन्यायाः ।
स्वन डब अन् । स्वर्णपुटकमानय । म्यचि फवतु थव् । मृत्कटोलं
निधेहि ।

संभाव्यसंयोगसत्ताकपदों के मध्य से प्रथमाविभक्ति से व्यति-
रिक्त पूर्वपद में स्थित होने पर तुल्यातुल्यप्रथमादि विभक्तिक उत्तर-
पदस्थ में उनका जो एक साथ कथन, वह तत्पुरुष समास जानना ।
श्राकि खश्-छुरिकाच्छेदः-छुरी से काटना । टोपि फलु-शिरस्त्र-
मान्तम्-शिर का कवच । सर्प वय् सूतिन्-सर्पभयेन-सांप के डर से ।
राज न्यच्चिवि पुछ्य-राजपुत्राय-राजकुमार के लिए । बट कोर्यं
हन्दु-ब्राह्मणकन्यायाः-ब्राह्मणकन्या का । स्वन डब अन्-स्वर्णपुटक-
मानय-सोने का डिब्बा लाओ । म्यचि फवतु थव्-मृत्कटोलं निधेहि-
मिट्टी के प्याले को रक्खो ।

उत्तरपदस्थस्य पोत्रुशब्दस्य यो वः ॥ ६ ॥

समासविषये पोत्रुशब्द उत्तरपदस्थे सति पोत्रुशब्दसंबन्धिनः
पकारस्य वकारः स्यात् । गंग वोत्रु । गङ्गाजलम् । व्यथ वोत्रु ।
वितस्ताजलम् । शीन वोत्रु । हिमजलम् । वुग वोत्रु । ओघजलम् :
मार वोत्रु । मारीजलम् । क्रीरि वोत्रु । कूपपानीयम् । रूद वोत्रु ।
वर्षापानीयम् । नाग वोत्रु । अखातजलम् । समासे किम् । व्यथि
हन्दि पात्रि सूतिन् । वितस्तायाः पानीयेन ।

समासविषय में 'पोत्रु' शब्द उत्तरपद में स्थित होने पर 'पोत्रु'
शब्द से सम्बद्ध 'यकार' को 'वकार' होता है । गंग वोत्रु-गङ्गाजलम्-
गङ्गा का जल । व्यथ वोत्रु-वितस्ताजलम्-वितस्ता का जल । शीन
वोत्रु-हिमजलम्-बर्फ का जल । वुग वोत्रु-ओघजलम्-प्रवाह का जल ।
मार वोत्रु-मारीजलम्-मारी का जल । क्रीरि वोत्रु-कूपपानीयम्-
कुएं का जल । रूद वोत्रु-वर्षापानीयम्-वर्षा का जल । नाग वोत्रु-
अखातजलम्-खाई (गड्ढे) का जल । समास में क्या ? व्यथि हन्दि
पात्रि सूतिन्-वितस्तायाः पानीयेन-वितस्ता के जल से ।

पूर्वपदस्थे ञस्यानुस्वारः ॥ ७ ॥

समासविषये पोत्रुशब्दे पूर्वपदस्थे सति ञकारस्यानुस्वारो भवति । पाँ त्रख् । पानीयद्रोणः । पाँ नटु । पानीयकुम्भः । समासे किम् । पात्रुकु त्रख् । पानीयस्य द्रोणः ।

समास के विषय में 'पोत्रु' शब्द के पूर्वपद में स्थित ञकार' को अनुस्वार होता है । पाँ त्रख्-पानीयद्रोणः-पानी का दोना । पाँ नटु-पानीयकुम्भः-पानी का घड़ा । समास में क्या ? पात्रुकु त्रख्-पानीयस्य द्रोणः-पानी का दोना ।

दात्रशब्दस्यापि ॥ ८ ॥

समासविषये दात्रशब्दे पूर्वपदस्थे सति ञकारस्यानुस्वारो भवति । दाँ खार् । धान्यखारी । दाँ पवतु । धान्यकटोलः । अपि-शब्दादन्येभ्योऽपि । वाँ द्यलु । वणिक्तृणां । वाँ कूरू । वणिक्कन्या । समासे किम् । दात्रचू खार् ।

समास के विषय में 'दात्र' शब्द के पूर्वपद में स्थित होने पर 'ञकार' को अनुस्वार होता है । दाँ खार्-धान्यखारी-धान की खारी । दाँ पवतु-धान्यकटोलः-धान का बुखागा । अपि शब्द से अन्यो से भी । वाँ द्यलु-वणिक् तृणां-वणिके का घास । वाँ कूरू-वणिक् कन्या-वणिके की लडकी । समास में क्या ? दात्रचू खार् ।

पथर्शब्दस्य पुंलिङ्गे च ॥ ९ ॥

पथर्शब्दः स्वयं पुंलिङ्गः समासेऽपि पुंलिङ्गेन निर्देशे कर्तव्ये पकारस्य वकारो भवति । वोत्रि वथर् । छायावृक्षपत्रम् । पोषवथर् । पुष्पपत्रम् । ख्यल्ल वथर् । पद्मतृणपत्रम् । हाक वथर्-शाकपत्रम् । पुंलिङ्गेन किम् । मुलि पत्र् । मूलिकापत्रम् । ग्वग्जिपत्र् । इत्यादि ।

'पथर्' शब्द स्वयं पुंलिङ्ग समास में भी पुंलिङ्ग से निर्देश देने पर 'पकार' को 'वकार' होता है । वोत्रि वथर्-छायावृक्ष-पत्रम्-छायादार वृक्ष का पत्ता । पोष वथर्-पुष्पपत्रम्-फूलपत्ता । ख्यल्ल वथर्-पद्मतृणपत्रम्-कमल के तिनके का पत्ता । हाक वथर्-शाक-पत्रम्-साग का पत्ता । पुंलिङ्ग से क्या ? मुलि पत्र्-मूलिकापत्रम्-मूली का पत्ता । ग्वग्जि पत्र्-इत्यादि ।

पंचाहः समासे ॥ १० ॥

समासविषये पंचाह् शब्दस्य पकारस्य वकारो भवति । अक-
वन्जाह् । द्ववन्जाह् । कुनवन्जाह् । इत्यादि ।

समास के विषय में 'पंचाह्' शब्द के 'पकार' को 'वकार' होता है । अकवन्जाह् । द्ववन्जाह् । कुनवन्जाह्-इत्यादि ।

शैठः शस्य हः ॥ ११ ॥

कुनहैठ् । अकहैठ् । द्वहैठ् । इत्यादि ।

चवद्दशब्दस्य म्वंडू आदेशः सस्यव्यतिरिक्ते ॥ १२ ॥

सस्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः अपूपार्थके चवद्दशब्दे उत्तरपदस्ये
म्वंडू आदेशो भवति । दूल्-म्वंडू । अण्डापूपः । नदूर् म्वंडू ।
बिसापूपः । चामञ्- म्वंडू । आमिक्षापूपः । अद्रक्-म्वंडू । आद्रकापूपः ।
सस्यव्यतिरिक्तं किम् । त्वम्ल-चवद्द । तण्डुलापूपः । कन्क-चवद्द ।
गोधूमापूपः । वृष्कि-चवद्द । यवापूपः । सस्येऽपि पुंलिङ्गनिर्देशेन
म्वंडू आदेश इष्यते । त्वम्ल-म्वंडू । अव-म्वंडू । इत्यादि ।

सस्य (घास-खेती) से भिन्न वस्तु के अपूप अर्थ में 'चवद्द' शब्द
के उत्तरपद में स्थित होने पर 'म्वंडू' आदेश होता है । दूल्-
म्वंडू-अण्डापूपः-अण्डे के पूए । नदूर्म्वंडू-बिसापूपः-बिस के पूए ।
चामञ् म्वंडू-आमिक्षापूपः-पनीर के पूए । अद्रक्-म्वंडू-आद्रकापूपः-
अदरक के पूए । सस्य से अतिवित्त क्या ? त्वम्ल-चवद्द-तण्डुलापूपः-
चाबल के पूए । कन्क-चवद्द-गोधूमापूपः-गन्धम के पूए । वृष्किचवद्द-
यवापूपः-जौ के पूए । सस्य में भी पुंलिङ्गनिर्देश से 'म्वंडू' आदेश
होता है । त्वम्ल-म्वंडू, अवम्वंडू । इत्यादि ।

पूर्वोत्तरपदस्थभेद्यभेदकोभयविशिष्टान्यपदबोधकोवहुब्रीहि ॥ १३ ॥

विशेष्ये पूर्वपदस्थे विशेषणे चोत्तरपदस्थे सति तदुभयेन
विशिष्टस्यान्यपदस्य ज्ञानविधायको बहुब्रीहिविज्ञेयः । यड-बडू ।
वृहदुदरः । दारि-ज्यूठू । दीर्घश्मश्रुः । कन-चवद्द । छिन्नकर्णः । दु-
वहर् । द्विवाषिकः । दु-वरिश् । द्विवाषिकी । सत-बोचु । सप्तकुटु-
म्बः । पाँच-प्यतुर । पञ्चपुत्रः । हन्ति-बुथु । श्वमुखः । अत्र मध्य-
पदलोपो वृद्धिमतावधार्यः ।

विशेष्य के पूर्वपद में स्थित होने पर और विशेषण के उत्तरपद में स्थित होने पर उन दोनों से विशिष्ट अन्य पद का ज्ञानविधायक बहुव्रीहि जानना । यड-बडू-वृहदुदरः-बड़े पेट वाला । दारि-ज्यूठू-दोघंश्मश्रुः-लम्बी दाढ़ी वाला । कन-चवटु-छिन्नकर्णः-कटे हुए कान वाला । दु-वहरू-द्विवार्षिकः-दुवरिश्-दो साला । द्विवार्षिकी-दुवरिश्-दो साली । सत्त-बोचु-सप्तकुटुम्ब-सात कुटुम्ब वाला- । पाँच-प्यतुर-पञ्चपुत्रः-पाँचपुत्रों वाला । ह् नि-वुथु-श्वमुखः-कुत्ते की तरह मुख वाला । यहां बुद्धिमान् पुरुष को मध्यपदलोप कर लेना चाहिए ।

द्विरुक्तेन च ॥ १४ ॥

एकेनैव पदेन द्विरुक्तेन विशिष्टस्यान्यपदस्यावबोधकृच्च बहुव्रीहि-विज्ञेयः । स च स्त्रीलिङ्गः । ठ्वल ठ्वल् । शृंगाशृङ्गि । टप टप् । खुराखुरि । ठूंक ठूँक् । भृङ्गाभृङ्गि । चप चप् । दन्तादन्ति ।

इति श्री शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते समास-प्रक्रिया समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ तद्धितप्रक्रिया ॥ ४ ॥

जातेरपत्यार्थे पूतु ॥ १ ॥

अपत्येऽभिधेये सति जातेर्जातिवाचकाच्छब्दात् 'पूतु' प्रत्ययो भवति । दर-पूतु । कौल-पूतु । तिकि-पूतु । इत्यादि । दर् कौल् त्युकु इति जातिवाचकाः शब्दाः । अनेन सूत्रेण पूतु प्रत्ययः । व्यञ्जनान्ता-नामकारागमः (सू० २।१।३६) । तृतीये युकारोपधाया इत्वम् (सू० २।१।७६) । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) । एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् । जातिशब्दग्रहणात्पशुपक्ष्यादीनां जातिर्गृह्यते । काव-पूतु । काकपोतः । पछिन्-पूतु । पक्षिपोतः । क्वकर्-पूतु । कुक्कुटपोतः । कट पूतु । मेषपोतः । म्याँ-पूतु । मेषपूतः । कोतर्-पूतु । कपोतपोतः । इत्यादि ।

अपत्य के अभिधेय होने पर जाति से वा जातिवाचकशब्द से 'पूतु' प्रत्यय होता है । दर-पूतु, कौल-पूतु, तिकिपूतु, इत्यादि । दर्, कौल्, त्युकु ये जातिवाचक शब्द हैं । इस सूत्र से 'पूतु' प्रत्यय । व्यञ्जनान्ता-नामकारागमः (सू० २।१।३६) । तृतीये युकारोपधाया इत्वम् (सू० २।१।७६) । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) । इसी तरह आगे भी जानना । जातिशब्दग्रहण से पशु-पक्षी आदि की जाति ग्रहण की जाती है । काव-पूतु-काकपोतः-कौए का बच्चा । पछिन्-पूतु-पक्षिपोतः-परिन्दे का बच्चा । क्वकर्-पूतु-कुक्कुटपोतः-कुक्कड़ का बच्चा । कट-पूतु-मेषपोतः-भेड़ का बच्चा । म्याँ-पूतु-मेषपूतः-बिल्ली का बच्चा । कोतर्-पूतु-कपोतपोतः-कबूतर का बच्चा, इत्यादि ।

न संज्ञायाः ॥ २ ॥

पित्रादिनाम्नः परः पूतु प्रत्ययो न भवतीति परिभाष्यते । पितृ-आदि नाम से परे 'पूतु' प्रत्यय नहीं होता है, ऐसी परिभाषा है ।

चूरशब्दाद्वालक्रीडायां च ॥ ३ ॥

पित्रादौ स्तनन्धगं क्रीडयति सति चूरशब्दात् पूतु प्रत्ययो भवति ।
च शब्दाच्चौरपुत्रेऽभिधेयेऽपि । चूर-पूतु । चौरपोतः ।

पितृ-आदि में दूध पीने वाले बच्चे के खेलने के अर्थ में 'चूर' शब्द से 'पूतु' प्रत्यय होता है, 'च' शब्द से चौरपुत्र अभिधेय में भी ।
चूर-पूतु-चौरपोतः-चौर का बच्चा ।

मिञ्शब्दात्स्वार्थे ॥ ४ ॥

चुम्बनवाचकात् मिञ् शब्दात्-स्वार्थ एव पूतु प्रत्ययो भवति ।
मिञ्-पूतु । चुम्बनम् । मिञ् इत्यस्य म्वञ् च कथ्यते । तेन । म्वञ्-
पूतु । चुम्बनम् । इत्यपि भवति ।

चुम्बनवाचक 'मिञ्' शब्द से स्वार्थ में ही 'पूतु' प्रत्यय होता है ।
मिञ्-पूतु-चुम्बनम् । 'मिञ्' इसे 'म्वञ्' भी कहा जाता है, जिससे
म्वञ्-पूतु-चुम्बनम्-चुम्बन, यह भी होता है ।

अनादरापत्यार्थेऽधमशब्देभ्यः कठ् ॥ ५ ॥

अनादरेण क्रोधेन च अपत्ये अभिधेये इति अधमशब्देभ्यः परः
कठ् प्रत्ययो भवति । चूर-कठ् । चौरपुत्रः । गान-कठ् । विटपुत्रः । पोग-
कठ् । नाशपुत्रः । वाज्-कठ् । सूदपुत्रः । रास्-कठ् । जारजः । क्व-
कठ् । कुपुत्रः । सुशब्दादपि दृश्यते । स्व-कठ् । सुपुत्रः । स्वख्-कठ् ।
सुखपुत्रः ।

अनादर से और क्रोध से अपत्य अभिधेय होने पर अधम शब्दों
से परे 'कठ्' प्रत्यय होता है । चूर-कठ्-चौरपुत्रः-चौर का लड़का ।
गान-कठ्-विटपुत्रः-विट का पुत्र । पोग-कठ्-नाशपुत्रः-नाश का पुत्र ।
वाज्-कठ्-सूदपुत्रः-रसोइए का लड़का । रास्-कठ्-जारजः-जार से
पैदा हुआ । क्व-कठ्-कुपुत्रः-कुपुत्र । 'सु' शब्द से भी दिखाई देता
है । स्व-कठ्-सुपुत्रः-सुपुत्र । स्वख्-कठ्-सुखपुत्रः-सुख का पुत्र ।

स्वस्वकार्थोद्यमेनाभिधेये कटु ॥ ६ ॥

जातिवाचकानां शिल्पवाचकानां च शब्दानां निजनिजकार्य-
स्योद्यमेनापत्ये अभिधेये सति कटु प्रत्ययो भवति । वट-कटु । ब्राह्मण-
पुत्रः । दर-कटु । दरपुत्रः । कौल-कटु । कौलपुत्रः । स्वन्-कटु । स्वर्ण-
कारपुत्रः । मन्-कटु । शङ्खिकपुत्रः । छान-कटु । तक्षकपुत्रः ।

जातिवाचक और शिल्पवाचक शब्दों के अपने-अपने कार्य के

उद्यम से अपत्य अभिधेय होने पर 'कटु' प्रत्यय होता है । वट-कटु-
ब्राह्मणपुत्रः-ब्राह्मण का बेटा । दर-कटु-दरपुत्रः-दर का बेटा । कौल-
कटु-कौल पुत्रः-कौल का बेटा । स्वन्-कटु-स्वर्णकारपुत्रः-सुनार का
बेटा । मन्-कटु-शास्त्रिकपुत्रः-शास्त्रिक का बेटा । छान-कटु-तक्षक-
पुत्रः-तक्षक का बेटा ।

मूँषशब्दाच्च ॥ ७ ॥

महिषीवाचकस्य मूँषशब्दस्यापत्ये अभिधेये कटु प्रत्ययो भवति ।
मेँष कटु । महिषः । मूँषशब्दात् कटु प्रत्ययः । व्यञ्जनान्तानामकारा-
गमः (सू० २।१।३६) । मूँष ऐत्वम् (सू० २।३।२८) इति सूत्रेण ऊकारस्य
ऐत्वम् ।

महिषीवाचक 'मूँष' शब्द के अपत्य अभिधेय में 'कटु' प्रत्यय
होता है । मेँष कटु-महिषः-भैंसा । 'मूँष' शब्द से 'कटु' प्रत्यय । व्य-
ञ्जनान्तानामकारागमः (सू० २।१।३६) । मूँष ऐत्वम् (सू० २।३।२८)
इस सूत्र से 'ऊकार' को 'ऐ' ।

पित्रोः सहजापत्योयसंबन्धे पुंसि तुर् ॥ ८ ॥

पित्रोर्जनयितुर्जनन्याश्च सहजौ पितृभ्राता पितृभगिनी मातृभ्राता
मातृभगिनी च तयोः पुमपत्यसंबन्धिनि संबन्धे अभिधेये सति तत्त-
च्छब्दात् तुर् प्रत्ययो भवति । प्वफतुर् बोयु । पैतृष्वस्त्रीयः । मासतुर्
बोयु । मातृष्वस्त्रीयः । मामतुर् बोयु । मातुलपुत्रः ।

जन्म देने वाले पिता और माता के सगे पिता का भाई (चाचा),
पिता की बहिन (बुआ), माता का भाई (मामा) और माता की बहिन
(मासी), उन दोनों में पुरुष सन्तान से सम्बद्ध संबन्ध के अभिधेय
होने पर उस-उस शब्द से 'तुर्' प्रत्यय होता है । प्वफतुर् बोयु-
पैतृष्वस्त्रीयः-पैतृष्वस्त्रीय । मासतुर् बोयु-मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वस्त्रीय ।
मामतुर् बोयु-मातुलपुत्रः-मामे का लड़का ।

स्त्रियां त्र् ॥ ९ ॥

तेषामेव शब्दानां स्त्र्यपत्यसंबन्धिनि संबन्धे अभिधेये सति 'त्र्'
प्रत्ययः स्यात् । प्वफत्र् व्यञ् । पैतृष्वस्त्रीया । मासत्र् व्यञ् ।
मातृष्वस्त्रीया । मामत्र् व्यञ् । मातुलपुत्रिका ।

उन्हीं शब्दों का स्त्री-सन्तान से सम्बद्ध संबन्ध के अभिधेय होने पर 'त्' प्रत्यय होता है। प्वफत् व्यञ्-पैतृष्वस्त्रीया-पैतृष्वस्त्रीया। मासत् व्यञ्-मातृष्वस्त्रीया-मातृष्वस्त्रीया। मामत् व्यञ्-मातुल-पुत्रिका-मामा की बेटी।

पितृशब्दात्तृलोपः ॥ १० ॥

स्पष्टम्। पितुर् बोयु। पैतृव्यः। पितृ व्यञ्। पितृव्यपुत्री। एवं प्वफत् बायि काकञ्। पैतृष्वस्त्रीयभार्या। मासत्-बायि काकञ्। मातृष्वस्त्रीयभार्या। मामत् बायि काकञ्। मातुलपुत्र-भार्या। पितृ बायि काकञ्। पैतृव्यभार्या।

स्पष्ट है। पितुर् बोयु-पैतृव्यः-चाचे का लड़का। पितृ व्यञ्-पितृव्यपुत्री-चाचा की लड़की। इसी तरह प्वफत् बायि काकञ्-पैतृष्वस्त्रीयभार्या। मासत् बायि काकञ्-मातृष्वस्त्रीयभार्या। मामत् बायि काकञ्-मातुलपुत्रभार्या। पितृ बायि काकञ्-पैतृव्य-भार्या।

व्यञ्बोयुशब्दाभ्यां पुमपत्ये थ्रन्त्ययोर्नबौ च ॥ ११ ॥

व्यञ्बोयुशब्दयोः पुमपत्येऽभिधेये सति थ्र् प्रत्ययो भवति अन्त्या-क्षरयोश्च क्रमेण नकारवकारादेशौ भवतः। व्यन् थ्र्। भागिनेयः। बाव थ्र्। भ्रातृव्यः।

'व्यञ्-बोयु' शब्दों को पुरुषसन्तान में अभिधेय होने पर 'थ्र्' प्रत्यय होता है और अन्त के अक्षरों में क्रम से 'नकार-वकार' आदेश होते हैं। व्यन् थ्र्-भागिनेयः-बहिन का लड़का। बाव थ्र्-भ्रातृव्यः-भाई का लड़का।

स्त्र्यपत्ये नो नबौ च ॥ १२ ॥

तयोर्व्यञ्बोयुशब्दयोः स्त्र्यपत्येऽभिधेये सति ज्ञ प्रत्ययो भवति अन्त्याक्षरयोश्च नकारवकारौ भवतः। व्यन्ज्ञ। भागिनेयी। बाव्ज्ञ। भ्रातृपुत्री।

उन व्यञ् और बोयु शब्दों में स्त्री-सन्तान के अभिधेय होने पर 'ज्ञ' प्रत्यय होता है और अन्त के अक्षरों में 'नकार और वकार' होते

हैं। व्यन्ज-भागिनेयी-बहिन की लड़की। बावज-भ्रातृपुत्री-भाई की लड़की।

द्रियुशब्दस्य चारारदेशश्च ॥ १३ ॥

देवरवाचकस्य द्रियुशब्दस्य पुंस्त्र्यपत्येऽभिधेये पूर्वोक्तौ प्रत्ययो भवतः। द्रियुशब्दस्य च चार आदेशः स्यात्। चारथर्। देवरपुत्रः। चारज्ज। देवरपुत्री।

‘देवर’ वाचक ‘द्रियु’ शब्द के पुरुष और स्त्री सन्तान के अभिधेय होने पर पूर्वोक्त प्रत्यय हुआ करते हैं और ‘द्रियु’ शब्द को ‘चार’ आदेश होता है। चारथर्-देवरपुत्रः-देवर का लड़का। चारज्ज-देवरपुत्री-देवर की लड़की।

तदस्यास्तीत्यलादयः ॥ १४ ॥

तत् अस्ति अस्य इत्यस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणा अलादयः प्रत्ययाः स्युः। ‘वह इसका है’ इस अर्थ में वक्ष्यमाण ‘अल्-आदि’ प्रत्यय होते हैं। स्वमूर्तिवर्तमानद्रव्यगुणवत्त्वाभिधेयेऽल् ॥ १५ ॥

प्राणिनोऽप्राणिनो वा निजमूर्तौ वर्तमानं यद्द्रव्यं गुणो वा तद्वत्वेन तस्मिन्नभिधेये सति द्रव्यशब्दाद्गुणशब्दाच्च अल् प्रप्ययो भवति न चात्र गुणशब्देन शुक्लादिगुणा गृह्यन्ते इति। दार्यल्। इमश्रुलः। गोछल्। गुम्फवान्। डग्वल। काकपक्षवान्। बबल्। स्तनवती। कोछल्। कोष्ठवान्। ह्यङ्गल्। शृङ्गी। टूंकल्। शृङ्गाघाती। ट्वलल्। शृङ्गाघाती। चपल्। दन्ताघाती। फशल। वेशवान्। ग्यत्रल्। वलिनः। स्यसल्। सीमावान्। प्वंदल्। क्षुतवान्। मछ्यट्यचल्। तिलकालकः। चासल्। कासवान्। व्रूंटल्। पर्दी। साधनं पूर्ववत्।

प्राणि से वा अप्राणि से अपनी मूर्ति में वर्तमान जो द्रव्य वा गुण, उससे सम्बद्ध होने से उस अभिधेय में द्रव्यशब्द और गुण शब्द से ‘अल्’ प्रत्यय होता है और यहां गुणशब्द से शुक्लादि गुणों का ग्रहण नहीं किया जाता। दार्यल्-इमश्रुलः-दाढ़ी बाला। गोछल्-गुम्फवान्-गुम्फ बाला। डग्वल-काकपक्षवान्-घुंघराले बालों बाला। बबल्-स्तनवती-स्तनों बाली। कोछल्-कोष्ठवान्-कोष्ठ बाला। ह्यङ्गल्-शृङ्गी-

सींगबाला । टूंकल्-शृङ्गाघाती-सींग से प्रहार करने बाला । ट्वलल्-शृङ्गाघाती-सींग से प्रहार करने बाला । चपल्-दन्ताघाती-दान्तों से प्रहार करने बाला । फशल्ल-वेशवान् वेशयुक्त । ग्यत्रल्-वलिनः-वली का । स्यसल्-सीमावान्-सीमा बाला । प्वंदल्-क्षुतवान् । मछ्यट्यचल्—तिल कालकः । चासल्-कासवान् । ब्रूटल्-पर्दी साधन पहिले की तरह ।

हाचोऽभियोक्तरि ॥ १६ ॥

अभियोगकृदर्थे हाच् शब्दादल् भवति न त्वभियोज्यार्थे । हाचल्-अभियोक्ता ।

अभियोगकृत अर्थ में 'हाच्' शब्द से 'अल्' प्रत्यय होता है, न कि अभियोज्य अर्थ में । हाचल्-अभियोक्ता ।

ज्यवः सूचके ॥ १७ ॥

ज्यव् शब्दात्सूचकार्थे अल् प्रत्ययो भवति । ज्यवल् । सूचकः । न तु जिह्वावान् । किन्तु तत्र । ज्यविसस्तु, वा-ज्या विवोलु (सू० २४) इति भवति ।

'ज्यव्' शब्द से सूचक अर्थ में 'अल्' प्रत्यय होता है । ज्यवल्-सूचकः-सूचक, न कि जिह्वा बाला, किन्तु वहां ज्यविसस्तु-वा-ज्या-विवोलु (सू० २४) यह होता है ।

व्यग्रकूशब्दाभ्यामश्लीले ॥ १८ ॥

स्पष्टम् । व्यग्रल् । कोर्यल् । अश्लीले किम् । व्यग्रवोलु (सू० २४) । भगिनीवान् । कोरिवोलु । कन्यावान् ।

स्पष्ट है । व्यग्रल्, कोर्यल् । अश्लील में क्या ? व्यग्र वोलु (सू० २४) । भगिनीवान्-बहिन बाला । कोरिवोलु-कन्यावान्-कन्या बाला ।

दारुशब्दाद्यागसो वा ॥ १९ ॥

स्पष्टम् । दारियाल् । श्मश्रुलः ।

स्पष्ट है । दारियाल्-श्मश्रुलः—दाढ़ी बाला ।

क्वचित्तदपि ॥ २० ॥

द्रव्यगुणवत्त्वऽभिधेये सति क्वचित् लद् प्रत्ययोऽपि भवति । स च प्रायो दोष एव । फकलद् । दुर्गन्धः । छ्वकलद् । विदग्धः । छ्वकलद् । व्रणी । बकलद् । भषणवान् । द्वखलद् । दुःखी । द्रागलद् । दुर्भिक्षहतः । क्वचिद्ग्रहणात् । गोछलद् । डखलद् । बचलद् । इति न भवति । किन्तु ग्यत्रलद् । स्यसूलद् । चासिलद् । इत्यादीनां द्रव्यमेव भवति ।

द्रव्यगुणवत्त्व अभिधेय होने पर कहीं पर 'लद्' प्रत्यय भी होता है और वह प्रायः दोष ही । फकलद्-दुर्गन्धः-वदब् । छ्वकलद्-विदग्धः-चतुर । छ्वकलद्-व्रणी-जखमी । बकलद्-भषणवान् । द्वखलद्-दुःखी । द्रागलद्-दुर्भिक्षहतः-दुर्भिक्ष से मारा । कहीं ग्रहण करने से । गोछलद्, डखलद्, बचलद्, यहां नहीं होता है । किन्तु ग्यत्रलद्, स्यसूलद्, चासिलद्, इत्यादि के दोनों ही होता है ।

फश उन्मादिनि ॥ २१ ॥

फञ् शब्दादुन्मत्तस्यार्थे लद् भवति । फशलद् । उन्मत्तकल्पः । अन्यत्र-फशल । वेशकारी ।

'फञ्' शब्द से उन्मत्त के अर्थ में 'लद्' होता है । फशलद्-उन्मत्त-कल्पः-उन्मत्तकल्प । और जगह 'फशल'-वेशकारी ।

पजु अपजु शब्दाभ्यां योरु ॥ २२ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां सहितत्वे वाच्ये योरु प्रत्ययो भवति । पजि-योरु । सत्यवक्ता । अपजियोरु । असत्यवक्ता ।

पजु और अपजु शब्दों से सहितत्व वाच्य में 'योरु' प्रत्यय होता है । पजियोरु-सत्यवक्ता-सच बोलने वाला । अपजियोरु-असत्यवक्ता-झूठ बोलने वाला ।

मन्ज्युमृशब्दाद्भूतार्थे ॥ २३ ॥

भूतस्यार्थे मन्ज्युमृशब्दात् योरु प्रत्ययो भवति । मन्ज्युम्योरु । भूतः ।

भूत के अर्थ में 'मन्ज्युम्' शब्द से 'योरु' प्रत्यय होता है । मन्ज्यु-म्योरु-भूतः-भूत ।

मूर्तिबाह्यवस्तुवत्त्वे वोलुप्राकौ ॥ २४ ॥

निजमूर्तेर्भिन्नैर्वस्तुभिः सहितत्वेऽभिधेये ग्राक्बोलु प्रत्ययौ भवतः ।
 छारबोलु । धनवान् । लरिवोलु । गृहवान् । शायिवोलु । स्थानवान् ।
 कोरिवोलु । कन्यावान् । न्यचिविवोलु । पुत्रवान् । गपनबोलु । गोप-
 शवान् । इत्यादि । एवं लरिग्राक् । इत्यादिस्वरूपाणि भवन्ति । गर-
 शब्दस्य गृहाध्यक्षार्थेऽकारलोप इष्यते । गर्बोलु । गृहाधिपः । अन्यत्र ।
 गरबोलु । गृहवान् ।

अपनी मूर्ति से भिन्न वस्तुओं के साथ सहितत्व अभिधेय में 'ग्राक्
 और बोलु' प्रत्यय होते हैं । छारबोलु-धनवान्-धनी । लरिवोलु-
 गृहवान्-घर बाला । शायिवोलु-स्थानवान्-स्थान बाला । कोरिवोलु-
 कन्यावान्-कन्या बाला । न्यचिविवोलु-पुत्रवान्-पुत्रबाला । गपनबोलु-
 गोपशवान्-गोपशबाला । इत्यादि । इसी तरह 'लरिग्राक्' इत्यादि
 स्वरूप होते हैं । 'गर' शब्द का गृह के अध्यक्ष के अर्थ में 'अकार'
 का लोप होता है । गर्बोलु-गृहाधिपः-घर का स्वामी । दूसरी
 जगह । गरबोलु-गृहवान्-घर बाला ।

जोवादिव्यथाकारिभ्यो हतु ॥ २५ ॥

यैर्यरान्तरीयैर्बाह्यैर्वा वस्तुभिर्जोवादिनैव पीडा भुज्यते न तु
 देहेन तत्सहितत्वे अभिधेये सति हतु प्रत्ययः स्यात् । न्यदरि हतु ।
 निद्राहतः । त्रेषहतु । तृषाहतः । ब्वछहतु । वुभुक्षाहतः । क्रुदहतु ।
 क्रोधाहतः । गुमहतु । स्वेदाहतः । तापहतु । आतपाहतः । तूरिहतु ।
 शीताहतः । आरहतु । दयाहतः । लवर्हतु । जलकणाहतः । ताव-
 हतु । दाहहतः । इति द्वयमन्यस्मिन्नपि विशेषणी क्रियते । तावहचू
 बुतराय् । दाहहता पृथ्वी इति ।

जिन-जिन अन्दरूनी वा बाहरी वस्तुओं द्वारा जीव आदि से
 ही पीड़ा भोगी जाती है न कि देह से, तत्सहित अभिधेय होने पर
 'हतु' प्रत्यय होता है । न्यदरि हतु-निद्राहतः-नीन्द से आहत । त्रेषहतु-
 तृषाहतः-प्यास से आहत । ब्वछहतु-वुभुक्षाहतः-भूख से आहत ।
 क्रुदहतु-क्रोधाहतः-क्रोध से आहत । गुमहतु-स्वेदाहतः-अपने देह से
 आहत । तापहतु-आतपाहतः-भूष से आहत । तूरिहतु-शीताहतः-सर्दी
 से आहत । आरहतु-दयाहतः-दया से आहत । लवर्हतु-जलकणाहतः-
 जल की बूंदों से आहत । तावहतु-दाहहतः-आग की जलन से आहत ।
 ये दो और भी जगह विशेषण के रूप में आते हैं । तावहचू बुतराय् ।

दाहहता पृथ्वी । आग की जलन से हत पृथ्वी ।

मंदच्छमोदमानेभ्यो व्यतु ॥ २६ ॥

एभिस्त्रिभिः शब्दैः सहितत्वे ऽभिधेये व्यतु प्रत्ययो भवति ।
मंदच्छव्यतु । मन्दाक्षयुतः । मोदव्यतु । आदरयुतः । मानव्यतु ।
मानयतः ।

इन तीनों शब्दों से सहितत्व अभिधेय में 'व्यतु' प्रत्यय होता है ।
मंदच्छव्यतु । मन्दाक्षयुतः । मन्दाक्षयुक्त । मोदव्यतु । आदरयुतः ।
आदरयुक्त । मानव्यतु । मानयुतः मानयुक्त ।

वर्साशब्दादादयार्थे ॥ २७ ॥

स्पष्टम् । वर्साव्यतु । आढयः ।

स्पष्ट है । वर्साव्यतु-आढयः-अमीर ।

दन्दनस्तोरनिष्ठार्थे आन् ॥ २८ ॥

दंदनस्त् शब्दाभ्यामनिष्ठार्थाभ्यां सहितत्वेऽभिधेये सति आन्
प्रत्ययो भवति । दंदान् । दन्तुरः । नस्तान् । दुर्नासिकः ।

'दंद' और नस्त् 'शब्दों से अनिष्ट अर्थ में सहितत्व अभिधेय में
'आन्' प्रत्यय होता है । दंदान्-दन्तुरः । नस्तान्-दुर्नासिकः-खराब
नाक वाला ।

उवा ॥ २९ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां विकल्पेन उ प्रत्ययो भवति । नस्तु । दंदु ।
पक्षे । नस्तूरु । दंदूर् ।

इन शब्दों से विकल्प से 'उ' प्रत्यय होता है । नस्तु दंदु । पक्ष
में । नस्तूरु । दंदूर् ।

यड्शब्दादवृद्धावल् ॥ ३० ॥

स्पष्टम् । यडल् । तुन्दिलः । तोन्द बाला ।

जिघत्सावलोपश्च ॥ ३१ ॥

स्पष्टम् । यडल् । कुक्षिभरिः । पेदू ।

हर्शब्दात्ताच्छील्ये ॥ ३२ ॥

अस्माच्छब्दात्ताच्छीले अर्थे अल् प्रत्ययोऽकारलोपश्च स्यात् ।

हर्ल् । कलहशीलः ।

इस शब्द से तच्छील अर्थ में 'अल्' प्रत्यय और 'अकार' का लोप होता है । हर्ल्-कलहशीलः-भगड़ालू स्वभाव बाला ।

जत्शब्दात्तद्वति ॥ ३३ ॥

स्पष्टम् । अच्ल् । रोमवान् ।

स्पष्ट है । अच्ल्-रोमवान्-रोम बाला ।

वैसो जैवातूकेऽट् ॥ ३४ ॥

वैसशब्दादायुष्मत्त्वेऽभिधेये सति अट् प्रत्ययो भवति । वैसट् । आयुष्मान् ।

'वैस्' शब्द से आयुष्मत्त्व अभिधेय होने पर 'अट्' प्रत्यय होता है । वसट्-आयुष्मान्-दीर्घजीवी ।

रषस्ताच्छील्ये ॥ ३५ ॥

'रष्' शब्दात्ताच्छील्यार्थे अट् प्रत्ययो भवति । रषट् । ईर्ष्यालुः ।

'रष्' शब्द से ताच्छील्य अर्थ में 'अट्' प्रत्यय होता है । रषट्-ईर्ष्यालुः-हसद करने बाला ।

अच्छिशब्दाद्दुहृष्टाविट् ॥ ३६ ॥

दुहृष्टौ पुरुषेऽभिधेये सति अच्छिशब्दात् इट् भवति । अच्छीट् । दुहृष्टिः ।

दुहृष्टि में पुरुष अभिधेय होने पर 'अच्छि' शब्द से 'इट्' होता है । अच्छीट्-दुहृष्टिः-बुरी नज़र ।

रूप्लूबाभ्यामतिशये ॥ ३७ ॥

रूप्लूब्शब्दयोर्भूरिवत्त्वेऽभिधेये सति इट् प्रत्ययो भवति । रूपिट् । अतिसुन्दरः । लूविट् । लोलुभः ।

'रूप्-लूब्' शब्दों के भूरिवत्त्व अभिधेय होने पर 'इट्' प्रत्यय होता है । रूपिट्-अतिसुन्दरः-अतिसुन्दर । लूविट्-लोलुभः-लालची ।

ज्यवश्च ॥ ३८ ॥

ज्यविट् । सूचकः । सूचित करने बाला ।

त्यकल्शब्दाद्दुट् ॥ ३९ ॥

स्पष्टम् । त्यकलूट् । अश्लीलदः । अश्लील कहने बाला ।

भावे ॥ ४० ॥

इत उत्तरं ये प्रत्ययास्ते भावे विज्ञेयाः । भावस्तु संज्ञाभावधातु-
भावभेदादिविविधः । संज्ञाभावे अधिकारोऽयम् । धातुभावस्तु
कृत्प्रक्रियायां निरूपयिष्यते ।

इस के बाद जो प्रत्यय हैं, वे भाव में जानने चाहिए । भाव तो
संज्ञाभाव और धातुभाव भेद से दो प्रकार का होता है । संज्ञाभाव
में यह अधिकार है । धातुभाव तो कृत् प्रक्रिया में निरूपित करेंगे ।

विशेष्यायत्तानामर् ॥ ४१ ॥

विशेष्यस्य भेद्यस्य अधीना ये विशेषणशब्दास्तेषां भावे अर्
प्रत्ययो भवति । उदाहरणार्थे सर्वत्र । र्तु शब्दस्य तु देहशुभता-
यामेव भावप्रत्ययः स्यादिति वेद्यम् ।

विशेष्य भेद्य के अधीन जो विशेषण शब्द हैं, उनके भाव में
'अर्' प्रत्यय होता है । उदाहरण आगे सब जगह । 'र्तु' शब्द के
तो देहशुभता में ही भावप्रत्यय होता है । यह जानना ।

त्र्यक्षराधिकानामार् ॥ ४२ ॥

ते नित्यविशेष्यनिघ्नाः शब्दाश्चेत् त्र्यक्षरास्तदधिका वा
स्युस्तदा आर् प्रत्ययो भवति । ब्वज्ज्यार् । रक्तता । म्वक्ज्यार् ।
मुक्तता ।

वे नित्यविशेष्यनिघ्न शब्द यदि तीन अक्षर वाले वा उस से
अधिक हों, तब 'आर्' प्रत्यय होता है । ब्वज्ज्यार्-रक्तता-लालिमा ।
म्वक्ज्यार्-मुक्तता-स्वतन्त्रता ।

टोठोर्वाऽनागमोऽन्त्यस्वरलोपश्च ॥ ४३ ॥

टोठुशब्दाद्विकल्पेन आर् प्रत्ययः अन् आगमश्च भवति अन्त्यस्यो-
कारस्य च लोपः स्यात् । टाठआर् । प्रियता । अत्र लिङ्गस्य अनागम-
व्यवहितत्वात् टवर्गान्तानां च (सू. ४६) इत्यनेन ठकारस्य छकारो न
भवति, किन्तु तवर्गान्तानामप्रसिद्धः (सू. ५०) इत्यनेन नकारस्य
अकारः । पक्षे । टाछ्यर् । प्रियता ।

'टोठु' शब्द से विकल्प के साथ 'आर्' प्रत्यय और 'अच्' का

आगम होता है तथा अन्त के 'उकार' का लोप होता है। टाठजार्-प्रियता-लोकप्रिय होना। यहां लिङ्ग का अनागमव्यवहित होने से 'टवर्गान्तानां च' (सू. ४६) इससे 'ठकार' को 'छकार' नहीं होता है, किन्तु 'तवर्गान्तानामप्रसिद्धः' (सू. ५०) इससे 'नकार' को 'अकार' होता है। पक्ष में-टाछ्यर्-प्रियता।

क्वचित्पूर्व एव ॥ ४४ ॥

त्र्यक्षराधिकानां क्वचित्स्थाने पूर्वः अर् प्रत्यय एव भवति। अपजर्। असत्यता। कृहजर्। कार्पण्यम्। काचर्यर्। कपिलता। कावर्यर्। नीलता। कृपजर्। कार्पण्यम्। कायर्यर्। असारता। खोवर्यर्। वामता। ग्यश्याम्यर्। श्यामता। चतर्यर्। चतुरता। विसम्यर्। विषमता। इत्यादि।

तीन अक्षरों से अधिक शब्दों को कहीं स्थान में पूर्व 'अर्' प्रत्यय ही होता है। अपजर्-असत्यता-भूठ। कृहजर्-कार्पण्यम्-कृपणता। काचर्यर्-कपिलता-भूरा। कावर्यर्-नीलता-नीला। कृपजर्-कार्पण्यम्-कंजूसी। कायर्यर्-असारता-सारहीन। खोवर्यर्-वामता-उल्टा। ग्यश्यामर्-श्यामता-सांवला। चतर्यर्-चतुरता-चतुराई। विसम्यर्-विषमता-भेदभाव। इत्यादि।

हशोऽश्लीले ॥ ४५ ॥

हश् शब्दादश्लीलेऽर्थे अर् भवति। हशर्। गालीदानेन श्वश्रूत्वम्। अश्लीले किम्। हशतोनु। श्वश्रूत्वम्। (सू० ६३) तोनु प्रत्ययः।

'हश्' शब्द से अश्लील अर्थ में 'अर्' होता है। हशर्-गालिदानेन श्वश्रूत्वम्-गाली के रूप में सास। अश्लील में क्या? हशतोनु-श्वश्रूत्वम्-सास। (सू० ६३) से 'तोनु' प्रत्यय।

क्वबुगशुभ्यां वा लोपः ॥ ४६ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां विकल्पेन भावप्रत्ययलोपः स्यात्। क्वब्यर्। कुब्जता। गश्यर्। जालमता। पक्षे। क्वबु। कुब्जता। गशु। जालमता।

'क्वबु और गशु' शब्दों से विकल्प के साथ भावप्रत्यय का लोप होता है। क्वब्यर्-कुब्जता-कुबड़ापन। गश्यर्-जालमता-जालमपन।

पक्ष में-क्वबु-कुसजता-कुवड़ापन । गशु-जाल्मता-जाल्मपन ।

कवर्गान्तानां चवर्गदेशः क्रमात् ॥ ४७ ॥

तेषां विशेष्यनिघ्नानां द्व्यक्षराणां त्र्यक्षराणां च ग्रन्थस्य उकार-विशिष्टस्य कवर्गीयाक्षरस्य क्रमेण चवर्गीयाक्षरादेशो भवति । निकु । निच्यर् । क्षुद्रत्वम् । टकु । टच्यर् । तैक्ष्ण्यम् । हखु । हछ्यर् । शुष्कता । त्र्युखु । त्रिछ्यर् । दक्षता । द्वगु । द्वज्यर् । दुर्लभता । स्र्वगु । स्र्वज्यर् । सुलभता । निकुशब्दाद्विशेष्यायत्तानामर् (सू० ४१) अनेन ककारस्य चकारः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) यत्वम् । त्र्युखुशब्दोपधायुकारस्य इकारः (सू० २।१।७६) । सर्वत्र-यत्वम् ।

उन विशेष्यनिघ्न दो अक्षरों बाले और तीन अक्षरों बाले शब्दों के अन्त में उकारविशिष्ट कवर्गीय-अक्षरों को क्रम से चवर्गीय-अक्षरों का आदेश होता है । निकु-निच्यर्-क्षुद्रत्वम्-क्षुद्रता । टकु-टच्यर्-तैक्ष्ण्यम्-तीक्ष्णता । हखु-हछ्यर्-शुष्कता-सूखापन । त्र्युखु-त्रिछ्यर्-दक्षता-चतुराई । द्वगु-द्वज्यर्-दुर्लभता-बड़ी कठिनाई से प्राप्त होने वाली । स्र्वगु-स्र्वज्यर्-सुलभता-आसानी । निकुशब्दाद्विशेष्यायत्तानामर् (सू० १४) इस से 'ककार' को चकार । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) से 'य' । त्र्युखुशब्दोपधायुकारस्य इकारः (सू० २।१।७६) सब जगह 'य' ।

न च्वकुखूँखुशब्दयोः ॥ ४८ ॥

च्वकुशब्दखूँखुशब्दसंबन्धिनोः ककारखकारयोश्चवर्गदेशो न भवति । च्वकु । च्वक्यर् । अम्लत्वम् । खूँखु । खूँख्यर् । अवनाट्यव-द्वचनम् ।

'च्वकु' शब्द और 'खूँखु' शब्द से सम्बद्ध 'ककार और खकार' में 'चवर्ग' का आदेश नहीं होता है । च्वकु-च्वक्यर्-अम्लत्वम्-खट्टा-पन । खूँखु-खूँख्यर् । अवनाट्य की तरह वचन ।

टवर्गान्तानां च ॥ ४९ ॥

टवर्गान्तानां विशेष्यनिघ्नानां शब्दानां च क्रमेण चवर्गदेशो भवति । म्वटु । म्वच्यर् । स्थौल्यम् । गटु । गच्यर् । अल्पोज्ज्वलता । द्रौटु । द्राँछ्यर् । कठोरता । मूँटु । मैँछ्यर् । मन्दता । म्वँडु ।

म्बज्यर् । कुण्ठता । बडु । पज्यर् । महत्ता । प्रोगु । प्रात्रर् । पुराणता ।

तवर्गान्त विशेष्यनिघ्न-शब्दों को क्रम से 'चवर्ग' का आदेश होता है । म्वटु-म्वच्यर्-स्थौल्यम्-मोटापन । गटु-गच्यर्-अल्पोज्ज्वलता-थोड़ा उज्जला । द्रोंठु-द्राँछ्यर्-कठोरता-कठोरपन । मूँठु-मैँछ्यर्-मन्दता-मूर्खता । म्वंडु-म्वज्यर्-कुण्ठता-खूँडापन । बडु-पज्यर्-महत्ता-बडप्पन । प्रोगु-प्रात्रर्-पुराणता-पुरानापन ।

तवर्गान्तानामप्रसिद्धः ॥ ५० ॥

तवर्गान्तानां विशेष्यनिघ्नानां शब्दानामन्त्याक्षरस्य क्रमेणा-प्रसिद्धश्चवर्गदेशो भवति अप्रसिद्धो दन्त्यः । ततु । तचर् । तप्तता । मतु । मचर् । मत्तता । वथु । वछर् । विस्ततता । थदु । थजर् । औन्नत्यम् । मंदु । मज्जर् । मान्द्यम् । तनु । तत्रर् । तनुता । गुमनु । गुमत्रार् । ईषन्मालिन्यम् । तमनु । तमत्रार् । कार्ण्यम् । तूरनु । तूरत्रार् । शीतता । कटमलिनु । कटमलित्रार् । धूसरता । पनुनुशब्दस्या-दिस्वरस्य दीर्घ इष्यते । पानत्रार् । आत्मीयता ।

तवर्गान्त विशेष्यनिघ्न शब्दों के अन्त के अक्षर के क्रम से अप्रसिद्ध 'चवर्ग' का आदेश होता है । अप्रसिद्ध दन्त्यवाचक है । ततु-तचर्-तप्तता-ताप (गर्मी) । मतु-मचर्-मत्तता-मस्ती । वथु-वछर्-विस्ततता-विस्तार । थदु-थजर्-औन्नत्यम्-उन्नति । मंदु-मज्जर्-मान्द्यम्-मूर्खता । तनु-तत्रर्-तनुता-पतलापन । गुमनु-गुमत्रार्-ईषन्मालिन्यम्-थोड़ी मलिनता । तमनु-तमत्रार्-कार्ण्यम्-कालापन । तूरनु-तूरत्रार्-शीतता-सर्दी । कटमलिनु-कटमलित्रार्-धूसरता-मटियाला । पनुन् शब्द के आदि स्वर को दीर्घ होता है । पानत्रार्-आत्मीयता-अपनापन ।

अप्रसिद्धादिलोपः ॥ ५१ ॥

अप्रसिद्धाच्चवर्गात् इकारस्य लोपो भवति उदाहरणानि पूर्व-सूत्रोक्तानि अप्रसिद्धचवर्गतिपरस्य इकारस्य लोपः स्वयं बुद्धिमता निर्णयः । छ्वचु । छ्वचर् । रिक्तता । अछु । अछर् । नेर्वत्यम् । पजु । पजर् । सत्यता । अनु । अत्रर् । अन्धता ।

अप्रसिद्ध चवर्ग से 'इकार' का लोप होता है, उदाहरण पूर्व-

सूत्र में कहे गए हैं। अप्रसिद्ध चवर्ग से परे 'इकार' के लोप का स्वयं बुद्धिमान् ने निर्णय कर लेना चाहिए।

छ्वचु-छ्वचर्-रिक्तता-खालीपन । अछु-अछर्-नैर्वल्यम्-निर्वलता । पजु-पजर्-सत्यता-सच्चाई । अनु-अनर्-अन्धता-अन्धापन ।

लान्तानां जः ॥ ५२ ॥

लकारान्तानां विशेष्यनिघ्नानामन्त्यस्य जकारो भवति । खलु । खज्यर् । विस्तृतत्वम् । बलु । वोज्यर् । चाञ्चल्यम् । कुमुलु । कुमज्यार् । कोमलता । एवं । ब्वजज्यार् । उज्ज्वलता । म्वकज्यार् । मुक्तता । जायज्यार् । सूक्ष्मता । पिशज्यार् । पेशलता । लान्तानां किम् । विय्यर् । पर्युषितत्वम् । चर्यर् । आधिक्यम् । फहर्यर् । पारुष्यम् । नव्यर् । नवीनता ।

लकारान्त विशेष्यनिघ्न शब्दों के अन्त के अक्षर को 'जकार' होता है । खलु-खज्यर्-विस्तृतत्वम्-विस्तृत । बलु-वोज्यर्-चाञ्चल्यम्-चञ्चलता । कुमुल-कुमज्यार्-कोमलता । इसी तरह-ब्वजज्यार्-उज्ज्वलता-उज्जलापन । म्वकज्यार्-मुक्तता-स्वतन्त्रता । जायज्यार्-सूक्ष्मता-बारीकी । पिशज्यार्-पेशलता-चतुरता । लकारान्तों का क्या ? विय्यर्-पर्युषितत्वम्-बासापन । चर्यर्-आधिक्यम्-अधिकता । फहर्यर्-पारुष्यम्-कठोरता । नव्यर्-नवीनता-नयापन ।

त्रकुरुशब्दस्य च ॥ ५३ ॥

अन्त्यव्यञ्जनस्य रकारस्य जकारो भवति । त्रकज्यार् । कठोरता । पक्षे । त्रकर्यर् ।

अन्त के व्यञ्जन के 'रकार' को 'जकार' होता है । त्रकज्यार्-कठोरता । पक्ष में-त्रकर्यर् ।

हान्तानां शः ॥ ५४ ॥

स्पष्टम् । हिहु । हिश्यर् । सादृश्यम् । चोहु । चाश्यर् । कटुता । हान्तानां किम् । गश्यर् । जाल्मता । चाष्यर् । कटुत्वम् । फरिग्यर् । पारुष्यम् ।

स्पष्ट है । हिहु-हिश्यर्-सादृश्यम्-समानता । चोहु-चाश्यर्-कटुता-कड़वा । हकारान्तों का क्या ? गश्यर्-जाल्मता-जाल्मपन ।

चाष्यर्-कटुत्वम्-कड़वा । फरिश्यर्-पारुष्यम्-कठोर ।

सान्तानां वा छः ॥ ५५ ॥

स्पष्टम् । कूँसु । कैँछर् । कनिष्ठता । पक्षे-कैँसर् । कनिष्ठता । पवर्गान्तान्युदाहरणानि यथा । पपु । पप्यर् । पक्वता । फफु । फफ्यर् । लोहलत्वम् । ग्वबु । ग्वब्यर् । गुरुत्वम् । ओमु । आम्यर् । आमता । इति ।

स्पष्ट है । कूँसु-कैँछर्-कनिष्ठता-छोटापन । पक्ष में-कैँसर-कनिष्ठता । पवर्गान्तों के उदाहरण जैसे—पपु-पप्यर्-पक्वता-पकापन । फफु-फफ्यर्-लोहलत्वम्-लालिमा । ग्वबु-ग्वब्यर्-गुरुत्वम्-भारापन । ओमु-आम्यर्-आमता-अम्लापन । इति ।

बडुशब्दादीमी वा ॥ ५६ ॥

बडुशब्दात्परो विकल्पेन ईमी प्रत्ययो भवति । आदेशाभावश्च । बडु । बडीमी । महता । पक्षे । वज्यर् । इति ।

‘बडु’ शब्द से परे विकल्प से ‘ईमी’ प्रत्यय होता है और आदेश का अभाव । बडु-वडीमी-महत्ता-बड़पन । पक्ष में-वज्यर्-इति ।

श्रूचुछ्यदुशब्दाभ्यां यारू च ॥ ५७ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां पक्षे भावे यारू च भवति । श्रूचु । श्रूचियारू । शुद्धता । छ्यटु । छ्यटियारू । उच्छिष्टता । पक्षे । श्रोचर् । छ्यचर् । इति भवतः ।

श्रूचु और छ्यटु शब्दों से पक्ष में और भाव में ‘यारू’ प्रत्यय होता है । श्रूचु-श्रूचियारू-शुद्धता-सफाई । छ्यटु-छ्यटियारू-उच्छिष्टता-भूठापन । पक्ष में-श्रोचर्-छ्यचर्-ये होते हैं ।

योरुशब्दान्ताज्ज ॥ ५८ ॥

योरुशब्दाद्भावविषये ज् प्रत्ययो भवति । मंजिमूयार्ज् । दूतता । पजियार्ज् । सत्यता । अपजियार्ज् । असत्यता । यार्ज् । मित्रता । श्रूचियार्ज् । शुद्धता । छ्यटियार्ज् । अशुद्धता ।

‘योरु’ शब्द से भावविषय में ‘ज्’ प्रत्यय होता है । मंजिमूयार्ज्-दूतता-दूतपन । पजियार्ज्-सत्यता-सच्चाई । अपजियार्ज्-असत्यता-भूठापन । यार्ज्-मित्रता-दोस्ती । श्रूचियार्ज्-शुद्धता-सफाई । छ्यट्-

टियार्ज्-अशुद्धता-गन्दगी ।

विशेष्यानायत्तानामिल् आज् प्रत्ययो ॥ ५६ ॥

भावे इत्यनुवर्तते स्वयं विशेष्यपदानां भावे अभिधेये इल् प्रत्ययः
आज् प्रत्ययश्च भवति । पण्डिताज् । पण्डितता । पक्षे । पण्डितिल् ।
छानिल् । वा । छानाज् । तक्षकता । गूरिल्-वा-गोराज्-पुरोहितता ।
इत्यादि ।

‘भावे’ इस की अनुवृत्ति की जाती है, स्वयं विशेष्य पदों के
भावअभिधेय में ‘इल्’ और ‘आज्’ प्रत्यय होता । पण्डिताज्-पण्डितता-
पण्डिताई । पक्ष में-पाण्डितिल्-छानिल्-अथवा-छानाज् । तक्षकता-
बढईयन । गूरिल्-अथवा-गोराज्-पुरोहितता-पुरोहिताई, इत्यादि ।

क्वचिदेकतरः ॥ ६० ॥

क्वचिच्छब्दे एकतर एव प्रयुज्यते । द्वसिलाज् । लेपकता । द्वसि-
लिल् । इति न साधुशब्दः ।

किसी शब्द में एकतर ही प्रयुक्त होता है । द्वसिलाज्-लेपकता-
लेपन । द्वसिलिल्-यह साधु शब्द नहीं है ।

क्वचिद्युगपच्च ॥ ६१ ॥

क्वचित्स्थाने प्रोक्तौ प्रत्ययौ युगपत्प्रयुज्येते । मतिल् । वा । मति-
लाज् । उन्मत्तता । अत्र मनुशब्दस्य विशेष्यनिघ्नत्वात्पूर्वं मचर्-
स्वरूपे सिद्धेऽपि प्रोक्तकर्माथमेव पुनरुदाहृतम् । गूरिलाज् । छानि-
लाज् । व्रीठिलाज् । इत्यादि ।

किसी स्थान में कहे गए प्रत्यय युगपत् प्रयुक्त होते हैं । मतिल्-
वा-मतिलाज्-उन्मत्तता-पागलपन । यहां ‘मनु’ शब्द का विशेष्य-
निघ्नत्व होने से पूर्व ‘मचर्’ स्वरूप के सिद्ध होने पर भी कहे गए
कर्म के लिए ही फिर कहा गया है । गूरिलाज्, छानिलाज्, व्रीठि-
लाज्, इत्यादि ।

लाँछशब्दस्योपधाया ऊत्वं वा ॥ ६२ ॥

लूँछिल् । पक्षे । लाँछिल् । नपुंसकता ।

लूँछिल्-पक्ष में-लाँछिल्-नपुंसकता-नपुंसकपन ।

संबन्धिनां तोनु ॥ ६३ ॥

नाडीसंबन्धिनां भावे अभिधेये सति तोनु प्रत्ययो भवति । मालि-
तोनु । पितृत्वम् । माजितोनु । मातृत्वम् । वायि तोनु । भ्रातृत्वम् ।
पुतरतोनु । पुत्रत्वम् । हशतोनु । ज्वश्रूत्वम् । इत्यादि । कृत्रिम-

संबन्धिनां भावे तु तकारस्य चकार इष्यते । व्यसपोनु । वयस्या-
त्वम् । दायपोनु । धात्रीत्वम् । पाजिपोनु । नीचत्वम् । इत्यादि ।

नाडीसंबन्धियों के भाव-अभिधेय होने पर 'तोनु' प्रत्यय होता है । मालितोनु-पितृत्वम्-पितापन । माजितोनु-मातृत्वम्-मातापन । वायि तोनु-भ्रातृत्वम्-भाईपन । पुत्रतोनु-पुत्रत्वम्-पुत्रपन । हशतोनु-श्वश्रूत्वम्-सासपन । इत्यादि । कृत्रिम संबन्धियों के भाव में तो 'तकार' को 'पकार' होता है । व्यसपोनु-वयस्वात्वम्-मित्रपन । दाय-पोनु-धात्रीत्वम्-धायपन । पाजिपोनु-नीचत्वम्-नीचपन इत्यादि ।

शत्रुमित्रपितुर्ऋषिवन्धुभ्य उत् ॥ ६४ ॥

एषां शब्दानां भावे गम्यमाने सति उत् प्रत्ययो भवति । शत्-
रुत् । शत्रुत्वम् । म्यत्रुत् । मित्रत्वम् । पितुरुत् । सजातीयत्वम् ।
ऋष्युत् । ऋषित्वम् । बन्दुत् । बन्धुत्वम् ।

इन शब्दों के भाव-गम्यमान होने पर 'उत्' प्रत्यय होता है । शत्-
रुत्-शत्रुत्वम्-शत्रुता । म्यत्रुत्-मित्रत्वम्-मित्रता । पितुरुत्-सजातीय-
त्वम्-सजातीयता । ऋष्युत्-ऋषित्वम्-ऋषिपन । बन्दुत्-बन्धुत्वम्-
बन्धुता ।

मैत उन् ॥ ६५ ॥

शववाचकात् मैतशब्दाद्भावे उन् प्रत्ययो भवति । मैत् । मैतुन् ।
शवता ।

शव वाचक 'मैत्' शब्द से भाव में 'उन्' प्रत्यय होता है । मैत्-
मैतुन्-शवता-मुदपिन ।

म्बंङ् शब्दादुस् ॥ ६६ ॥

विधवावाचकात् म्बंङ् शब्दाद्भावे उस् प्रत्ययो भवति । म्बंङुस् ।
वैधव्यम् ।

विधवा वाचक 'म्बंङ्' शब्द से भाव में 'उस्' प्रत्यय होता है ।
म्बंङुस्-वैधव्यम्-विधवापन ।

द्वबुशब्दात्सृगर्थे ॥ ६७ ॥

स्पष्टम् । द्वबुस् । सृगः । अन्यत्र । द्वविल् । रजकता ।

स्पष्ट है । द्वबुस्-सृगः । दूसरी जगह-द्वविल-रजकता-धोबीपन ।

स्वनशब्दाद्बटु ॥ ६८ ॥

स्पष्टम् । स्वनबटु । सापत्न्यम् ।

साफ है । स्वनबटु-सापत्न्यम्-सौकनपन ।

बोजुशब्दाद्बटु च ॥ ६९ ॥

अस्माच्छब्दात् बटु प्रत्ययो भवति पक्षे बटु प्रत्ययश्च स्यात् ।
बाजि बटु । साधारणता । पक्षे । बाजिबटु । साधारणता ।

‘बोजु’ शब्द से ‘बटु’ प्रत्यय होता है, पक्ष में ‘बटु’ प्रत्यय होता है । बाजिबटु-साधारणता-साधारणपन । पक्ष में—बाजिबटु-साधारणता-साधारणपन ।

हतादिभ्यः संख्यायाम् ॥ ७० ॥

हत् आदीनां संख्यावाचकानां बटु प्रत्ययो भवति । हतबटु । शतशः । सासबटु । सहस्रशः । लक्ष्यबटु । लक्षशः । इत्यादि ।

‘हत्’ आदि संख्यावाचक शब्दों को ‘बटु’ प्रत्यय होता है । हत-बटु-शतशः-सौ बार । सासबटु-सहस्रशः-हजार बार । लक्ष्यबटु-लक्षशः-लाख बार । इत्यादि ।

शाकादिभ्यो मुष्टयर्थे ॥ ७१ ॥

शाकानां मुष्टावभिधेयायां सत्यां बटु प्रत्ययो भवति । हाकबटु । शाकमुष्टिः । मुजिबटु । मूलिकामुष्टिः । ग्वगजिबटु । सर्पशाक-मुष्टिः ।

शाकों के मुष्टि अर्थ में अभिधेय होने पर ‘बटु’ प्रत्यय होता है । हाकबटु-शाकमुष्टिः-हाक शाक । मुजिबटु-मूलिकामुष्टिः-मूली । ग्वगजिबटु-सर्पशाकमुष्टिः-सरसों का शाक ।

उलु ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं वक्ष्यमाणार्थेषु उलु प्रत्ययो भवति । यह अधिकार है । इसके बाद वक्ष्यमाण अर्थों में ‘उलु’ प्रत्यय होता है ।

गाटशब्दान्निपुणे ॥ ७३ ॥

स्पष्टम् । गाटलु-निपुणः-निपुण ।

क्वडोऽल्पार्थे ॥ ७४ ॥

क्वण्ड इति । बृहत्कुण्डं । तस्याल्पार्थे उलु प्रत्ययो भवति । क्वण्डुलु । कुण्डलाकृतिः ।

‘क्वण्ड’ यह बड़े कुण्ड के अर्थ में प्रयुक्त होता है, उसके छोटे अर्थ में ‘उलु’ प्रत्यय होता है । क्वण्डुलु-कुण्डलाकृतिः कुण्डल की आकृति ।

गंडो वस्तुसाकल्ये ॥ ७५ ॥

वस्तुनः साकल्ये अभिवेये ग्रन्थिवाचकाद्गण्डशब्दात् उलु प्रत्ययो भवति । गण्डुलु । वस्तुसामस्त्यम् ।

वस्तु के साकल्य अर्थ में ग्रन्थिवाचक ‘गण्ड’ शब्द से ‘उलु’ प्रत्यय होता है । गण्डुलु-वस्तुसामस्त्यम्-वस्तुओं का समूह ।

गुत्तशब्दादतिशये ॥ ७६ ॥

नदीप्रवाहवाचकात् गुत्त शब्दादतिशयेऽर्थे उलु भवति । गुतुल । बहुलम् ।

नदी के प्रवाह के वाचक ‘गुत्त’ शब्द से अतिशय अर्थ में ‘उलु’ होता है । गुतुलु-बहुलम्-अधिक (बहुत) ।

गदश्च ॥ ७७ ॥

स्पष्टम् । गदुलु । बहुलम् ।

स्पष्ट है । गदुलु-बहुलम्-बहुत ।

टुशब्दान्मानावपने ॥ ७८ ॥

द्रोणद्वयवाचकात् टु शब्दात्परिमाणभाण्डाथ उलु प्रत्ययो भवति । टुलु । काष्ठावपनम् ।

द्रोणद्वय-वाचक ‘टु’ शब्द से परिमाणभाण्ड-अर्थ में ‘उलु’ प्रत्यय होता है । टुलु-काष्ठावपनम्-काठ का बना हुआ मापने वाला बर्तन ।

द्रुगुप्त्वतुशब्दाभ्यां सादृश्ये ॥ ७९ ॥

द्रुगु । मुष्टिः । प्वतु । अर्भकः । आभ्यां सादृश्यार्थे उलु प्रत्ययो भवति । द्रुगुलु । पिण्डम् । प्वतुलु । शिलामयी मूर्तिः ।

द्रुगु-मुष्टि-मूठमात्र । प्वतु-अर्भकः-बच्चा । इन दोनों शब्दों से समान अर्थ में ‘उलु’ प्रत्यय होता है । द्रुगुलु-पिण्डम्-पिण्ड । प्वतुलु-

शिलामयो मूर्तिः—पत्थर को बनी मूर्ति ।

म्बल्सादोस्तद्वति ॥ ८० ॥

स्पष्टम् । म्बलुलु । बहुमूल्यम् । सादुलु । स्वादवान् ।

स्पष्ट है । म्बलुलु-बहुमूल्यम्-बहुत कीमती । सादुलु-स्वादवान्-स्वादिल्ल ।

क्वच्छ् शब्दाद्भारिके ॥ ८१ ॥

स्पष्टम् । क्वच्छुलु । भारवाहः ।

स्पष्ट है । क्वच्छुलु । भारवाहः-भार ढोने वाला ।

छ्वक्शब्दात्स्पष्टतायाम् ॥ ८२ ॥

छ्वक् । शोधना । तस्मात्स्पष्टार्थे उलु प्रत्ययो भवति । छ्वकुलु । गद्गदम् ।

छ्वक्-शोधना-स्पष्टता । उससे स्पष्ट अर्थ में 'उलु' प्रत्यय होता है । छ्वकुलु-गद्गदम्-गद्गद ।

चट्शब्दाच्चोरे ॥ ८३ ॥

चट् । छदनम् । तस्माच्चौरार्थे उलु भवति । चटुलु । चौरः ।

चट्-छदनम् । उससे 'चौर' अर्थ में 'उलु' प्रत्यय होता है । चटुलु-चौरः-चौर ।

पत्शब्दादुडुपे ॥ ८४ ॥

स्पष्टम् । पतुलु । उडुपः ।

स्पष्ट है । पतुलु-उडुपः-नक्षत्र ।

च्वच्छब्दात्स्वव्यभिचारे ॥ ८५ ॥

गुदवाचिनः च्वत्शब्दात्स्वव्यभिचारकारयितरि उलु स्यात् । च्वतुलु । स्वव्यभिचारकारयिता । गांडू ।

'गुदा' 'वाचक' 'च्वत्' शब्द से स्वयं व्यभिचार कराने वाले अर्थ में 'उलु' प्रत्यय होता है । च्वतुलु-स्वव्यभिचारकारयिता-स्वयं व्यभिचार कराने वाला (गांडू) ।

रात् दुहोस्तत्काले ॥ ८६ ॥

रात् दुहशब्दाभ्यां तत्तत्कालेऽभिधेये उलु प्रत्ययः स्यात् । रातुलु । निशाकालः । दुहुलु । दिनकालः ।

‘रात् और दुह्’ शब्दों से उस-उस काल के अभिधेय में ‘उल्’ प्रत्यय होता है। रातुल्-निशाकालः-रात का समय। दुहुल्-दिन-कालः-दिन का समय।

मूनशब्दाद्वस्त्रे ॥ ८७ ॥

उपधाह्रस्वश्च निपात्यते। मुनुल्। औणवासः।

उपधा-ह्रस्व का निपात किया जाता है। मुनुल्-औणवासः-ऊन का कपड़ा।

युल् ॥ ८८ ॥

इत उत्तरं वक्ष्यमाणार्थेषु युल् भवति। अधिकारोऽयम्।

इस के अनन्तर वक्ष्यमाण अर्थों में ‘युल्’ प्रत्यय होता है। यह अधिकार है।

टपुजटोर्जटाधारिणि ॥ ८९ ॥

टपु शब्दात् जट्शब्दाच्च तद्धारिणोऽर्थे युल् स्यात्। टप्युल्। जटाधारी। जट्युल्। जटाधारी।

‘टपु’ शब्द से और ‘जट्’ शब्द से उनके धारण करने के अर्थ में ‘युल्’ प्रत्यय होता है। टप्युल्-जटाधारी-जटा धारण किए हुए। जट्युल्-जटाधारी-जटाधारण किए हुए।

दाहः करुणायामुपधाह्रस्वश्च ॥ ९० ॥

स्पष्टम्। दह्युल् छुर् वदान्। सकरुणं रोदिति।

स्पष्ट है। दह्युल् छुर् वदान्-सकरुणं रोदिति-करुणा के साथ रो रहा है।

रसात्तद्वति ॥ ९१ ॥

स्पष्टम्। रस्युल् छुह् ग्यवान्। सरसं गायति।

स्पष्ट है। रस्युल् छुह् ग्यवान्-सरसं गायति-सरस गाता है।

मच्छ्त्रिहोः स्नेहवति ॥ ९२ ॥

मच्छ् इति। सान्त्वनं। स्त्रिह् इति स्नेहस्तयोः शब्दयोः युल् प्रत्ययो भवति। मच्छ्युल्। सस्नेहः। स्त्रिह्युल्। सस्नेहः।

‘मच्छ्’ यह सान्त्वना अर्थ में और ‘स्त्रिह्’ यह स्नेह अर्थ में ‘युल्’ प्रत्यय होता है। मच्छ्युल्-सस्नेहः-स्नेहपूर्वक। स्त्रिह्युल्-सस्नेहः-

कदमीरशब्दामृतम्

स्नेह के साथ ।

मिषान्नखमांसलेशे ॥ ६३ ॥

स्पष्टम् । मिष्युलु । नखमांसलेशः ।

स्पष्ट है । मिष्युलु-नखमांसलेशः-नाखूनों का लेशमात्र मांस ।

स्यक्ः स्वादादिसादृश्ये ॥ ६४ ॥

स्यक् । सिकता । तत्मादृश्येन स्वादादावभिधेये युलु प्रत्ययः स्यात् । स्यक् युलु चूँठु । सिकतास्वादसदृशः पालीवतः । स्यकिजूबुत-राथ् । सैकतिला भूमिः ।

स्यक्-सिकता-रेत, उसके सादृश्य से स्वाद आदि अभिधेय में 'युलु' प्रत्यय होता है । स्यक् युलु चूँठु-सिकतास्वादसदृशः पालीवतः-सिकतास्वाद के समान... । स्यकिजू बुतराथ्-सैकतिला भूमिः-रेतीली जमीन ।

माजूशब्दादपत्रपिण्णौ ॥ ६५ ॥

मातृवाचकात् माजूशब्दात् लज्जावदर्थे युलु प्रत्ययः स्यात् । माज्युलु । लज्जावान् ।

मातृवाचक 'माजू' शब्द से लज्जा की तरह अर्थ में 'युलु' प्रत्यय होता है । माज्युलु-लज्जावान्-शर्मीला ।

मलाद्यनु तद्वति ॥ ६६ ॥

मलशब्दात्तद्वदर्थे यनु प्रत्ययो भवति । मल्यनु । मलिनः ।

'मल' शब्द से उस की तरह अर्थ में 'यनु' प्रत्यय होता है । मल्यनु-मलिनः-मलिन ।

कूटुशब्दादल्पार्थे उनु ॥ ६७ ॥

कूटू । वृहत्काष्ठम् । तस्याल्पार्थे उनु प्रत्ययो भवति । कूटुनु । क्षुद्रकाष्ठम् ।

कूटु वृहत्काष्ठम्-बड़ी लकड़ी । उसके छोटे अर्थ में 'उनु' प्रत्यय होता है । कूटुनु-क्षुद्रकाष्ठम्-छोटी लकड़ी ।

दगादायुधे ॥ ६८ ॥

दग् । घातः । तस्मादायुधार्थे उनु प्रत्ययो भवति । दगनु । सृगः ।

दग्-घातः-प्रहार, उस से 'आयुध' अर्थ में 'उनु' प्रत्यय होता है ।

दगनु-सृगः-आयुधविशेष ।

रंगस्वन्मन्चम् दाँद् काँदभ्यः शिल्पिनि र् ॥६६॥

एभ्यः शब्देभ्यः शिल्पिनि अर्थे र् प्रत्ययो भवति । रंग् । रजकः । स्वनर्-स्वर्णकारः । मन् । शास्त्रिकः । चम् । चर्मकारः । दाँद । शाकविक्रयी । काँद । कान्दविकः ।

रंग्, स्वन्, मन्, चम्, दाँद्, काँद् इन शब्दों से शिल्पी अर्थ में 'र्' प्रत्यय होता है । रंग्-रजकः - धोबी । स्वनर्-स्वर्णकारः-सुनार । मन्-शास्त्रिकः-शास्त्रिक । चम्-चर्मकारः-चमार । दाँद-शाक-विक्रयी-शाक बेचने वाला । काँद-कान्दविकः ।

डास्फासोविनाशकभेदकयोः ॥१००॥

स्पष्टम् । डास् । विनाशकः । नाश करने वाला । फास् । भेदकः । फोड़ने वाला ।

बंगात्तत्पायिनि ॥१०१॥

बंगशब्दात्तत्पायिनि अर्थे र् प्रत्ययो भवति । बंग् । भङ्गापः । 'बंग' शब्द से उसके पीने के अर्थ में 'र्' प्रत्यय होता है । बंग्-भङ्गापः-भाग पीने वाला ।

बमोऽन्तरायिणि ॥१०२॥

बम् शब्दाद्विघ्नकारकेऽर्थे र् प्रत्ययः स्यात् । बम् । विघ्नकृत् । 'बम्' शब्द से विघ्नकारक अर्थ में 'र्' प्रत्यय होता है । बम्-विघ्नकृत्-विघ्न डालने वाला ।

लमो विलम्बके ॥१०३॥

लमशब्दाद्विलम्बकर्त्रर्थे र् प्रत्ययो भवति । लम् । विलम्बकः । 'लम' शब्द से विलम्ब करने अर्थ में 'र्' प्रत्यय होता है । लम्-विलम्बकः-देर करने वाला ।

लावो वार्धुषिके ॥१०४॥

लाव्शब्दात् उक्तार्थे र् प्रत्ययः स्यात् । लाव् । वृद्धाजीवः । 'लाव्' शब्द से उक्त अर्थ में 'र्' प्रत्यय होता है । लाव्-वृद्धा-जीवः-बूढ़ा आदमी ।

सालो जग्ये ॥१०५॥

साल्शब्दान्तिमन्त्रितजन्यार्थे र् प्रत्ययो भवति । सालर् ।
जन्याः ।

‘साल्’ शब्द से जन्य अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय होता है । सालर्-
जन्याः ।

लूटो लुण्ठके ॥१०६॥

लूट्शब्दात् लुण्ठकार्थे र् प्रत्ययः स्यात् । लूटर् । लुण्ठकः ।

‘लूट्’ शब्द से लूटने के अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय होता है । लूटर्-
लुण्ठकः-लूटने वाला ।

ब्रमो भ्रमपदे ॥१०७॥

स्पष्टम् । ब्रमर् । भ्रमदः । बहम देने वाला ।

लूबोऽत्यस्य दश्च ॥१०८॥

लूब्शब्दात्तद्वत्त्वार्थे र् प्रत्ययो भवति । अत्यस्य वकारस्य च
दकारो भवति । लूदर् । लोलुभः ।

‘लूब्’ शब्द से उसी के अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय होता है और अन्त
के ‘वकार’ को ‘दकार’ होता है । लूदर्-लोलुभः- लालची ।

तौल्यपरिमिते युजु ॥१०९॥

तुलया परिमिते वस्तुनि युनु प्रत्ययो भवति । तच्च द्विधा । एकं
स्वयं वस्तु कियदस्तीति द्वितीयं कियन्मितस्य वस्तुन आधारभूत-
मस्तीत्यनयोर्द्वयोरेव योगारम्भः । त्रक्चनु कठ् । द्रौणिको मेषः ।
सीर्यनु थालु । प्रास्थिकः स्थालः । खार्यनु बोरु । खारिको भारः ।
त्रक्चनु नटु । द्रौणिकः कुम्भः । सीर्यनुवान । प्रास्थिकं भाण्डम् ।
अत्र त्रक् शब्दस्योपधाया दीर्घः सेरशब्दस्य एकारस्य ईकारो दृश्यते ।
प्रस्थवाची सीर्यनु शब्दः । पलवाची पल्शब्दापरपर्यायः पल्यनु-
शब्दश्चेतराववधायौ । अन्यत्र । च्वत्रोकु । चतुर्द्रौणिकः । च्वत्रा-
क्यनु । चतुर्द्रौणिकः ।

तराजू से तोले जाने पर वस्तु में ‘युनु’ प्रत्यय होता है और वह
दो प्रकार का है । एक स्वयं वस्तु कितनी है और दूसरा कितना
तुली हुई वस्तु का आधारभूत है । इन दोनों में ही योगारम्भ है ।

त्राक्यनु कट्-द्रौणिको मेषः-द्रोण मात्र भेड़ । सीर्यनु थाल्-प्रास्थिकः-स्थालः-प्रस्थमात्र थाल । खार्यनु बोरु-खारिको भारः-खारमात्र भार । त्राक्यनु नटु-द्रौणिकः कुम्भः-द्रोणमात्र कुम्भ । सीर्यनु वान-प्रास्थिकं भाण्डम्-प्रस्थ मात्र वर्तन । यहां 'त्रख्' शब्द की उपधा को दीर्घ 'सेर्' शब्द के 'एकार' को 'ईकार' दिखाई देता है । प्रस्थवाचक 'सीर्यनु' शब्द, पलवाचक पल् शब्द और दूसरा पर्याय 'पत्यनु' शब्द जानने चाहिए । दूसरी जगह-चवत्रोक्-चतुर्द्रौणिकः-चार द्रोण मात्र । चवत्राक्यनु-चतुर्द्रौणिकः-चार द्रोणमात्र ।

पाँजुवुशब्दस्य वस्य शश्च ॥ ११० ॥

द्रोणार्धवाची पाँजुवु शब्दस्तत्तौल्येनाभिहिते वस्तुनि युनु प्रत्ययो भवति वकारस्य च शकारो भवति । पाँजुशनु । अर्धद्रौणिकः ।

द्रोणार्ध का वाचक 'पाँजुवु' शब्द उसके बराबर तोल से कही जाने वाली वस्तु में 'युनु' प्रत्यय होता है और 'वकार' को शकार होता है । पाँजुशनु । अर्धद्रौणिकः-अर्धद्रोणमात्र ।

षष्टयादेर्मौल्यसंख्यायां च ॥ १११ ॥

मौल्यसंख्याया वस्तुनि अभिधेये सति षष्टेः परतः यनु प्रत्ययो भवति । शीठ्यनु । षाष्टिकः । सतत्यनु । साप्ततिकः । षष्टयादेः किम् । दहन् हन्दु दाँद । दशानां वृषः ।

मौल्य संख्या से वस्तु के कथन पर षष्टी से परे 'यन' प्रत्यय होता है । शीठ्यनु-षाष्टिकः-साठवां । सतत्यनु-साप्ततिकः-सत्तरवां । षष्ट्यादि से क्या ? दहन् हन्दु दाँद-दशानां वृषः-दसों का बल ।

सर्वनामशब्देभ्यश्च ॥ ११२ ॥

तीत्यनु । तावतिकः । यीत्यनु । यावतिकः । कूत्यनु । कियतिकः-ईत्यनु । एतावतिकः ।

सर्वनामशब्दों से भी 'यनु' प्रत्यय होता है । तीत्यनु-तावतिकः-उतना । यीत्यनु-यावतिकः-जितना । कूत्यनु-कियतिकः-कितना । ईत्यनु-एतावतिकः-इतना ।

वर्षार्थे च ॥ ११३ ॥

वार्ष्यनु । वार्षिकः ।

वर्ष के अर्थ में 'यनु' प्रत्यय होता है । वार्ष्यनु-वार्षिकः-सालाना ।

संख्यायाश्च पूरणे युमु ॥ ११४ ॥

संख्यायाः पूरणेऽर्थे युमु प्रत्ययो भवति च शब्दात्सर्वनाम-
शब्देभ्यश्च । अक्यमु । प्रथमः । दह्यमु । दशमः । बुह्यमु । विशः ।
हत्यमु । शततमः । सास्यमु । सहस्रतमः । पुंस्त्रियोः कतिशब्दवाच-
काभ्यां कच् कच शब्दाभ्यामपि विज्ञेयः । कच्यमु । कतमः । यीत्यमु ।
यतमः । तीत्यमु । ततमः । ईत्यमु । इतमः । स्त्रीलिङ्गे तु युकारस्य
इकारो भवति । कचिम् । कतमा । यीतिम् । यतमा । इत्यादि ।

संख्या से पूरण-अर्थ में 'युमु' प्रत्यय होता है 'च' शब्द से और
सर्वनामशब्दों से । अक्यमु-प्रथमः-पहला । दह्यमु-दशमः-
दसवां बुह्यमु-विशः-बीसवां । हत्यमु-शततमः-सौवां । सास्यमु-
सहस्रतमः-हजारवां । पुंलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में कति शब्द वाचक
'कच् और कच' शब्दों से भी जानना । कच्यमु-कतमः-कौन सा ।
यीत्यमु-यतमः-जौन सा । तीत्यमु-ततमः-तीन सा । ईत्यमु-इतमः-
इतना सा । स्त्रीलिङ्ग में तो 'युकार' को 'इकार' होता है । कचिम्-
कतमा-कौन सी । यीतिम्-यतमा-जौन सी । इत्यादि ।

अष्टसंख्यावधि शतार्थे हत् ॥ ११५ ॥

स्पष्टम् । अख्हत् । एकशतम् । जह्हत् । शतद्वयम् । त्रिहत् ।
त्रिशती । इत्यादि ।

स्पष्ट है । अख्हत्-एकशतम्-एक सौ । जह्हत्-शतद्वयम्-दो-
सौ । त्रिहत्-त्रिशती-तीन सौ, इत्यादि ।

तत्परतो हस्य शः ॥ ११६ ॥

नवसंख्यामारभ्य शतार्थे हकारस्य शकारो भवति । नवशत् ।
नवशतानि । काह्-शत् । एकादशशतानि । बाह्-शत् । द्वादशशतानि ।
इत्यादि ।

नौ संख्या से लेकर 'सौ' अर्थ में 'हकार' को 'शकार' होता है ।
नवशत्-नवशतानि-नौ सौ । काह्-शत्-एकादशशतानि । ग्यारह
सौ । बाह्-शत्-द्वादशशतानि-बारह सौ । इत्यादि ।

देशभवे इ प्रत्ययश्च ॥ ११७ ॥

स्पष्टम् । सोव्पूर् नि नाव् । सय्यपुरजा नौः । इरानि गुरु । ईरानदेशजोऽश्वः । चीनि खोसु । चीनदेशभवः कंसः । हिन्दुस्तानि कपर् । इत्यादि ।

देश में पैदा होने पर 'इ' प्रत्यय होता है । सोव्पूर् नि नाव्-सय्य-पुरजा नौः-सय्यपुर से पैदा हुई नौका । ईरानि गुरु-ईरानदेशजोऽश्वः-ईरानदेश में पैदा हुआ घोड़ा । चीनि खोसु-चीनदेशभवः कंसः-चीन देश में पैदा हुआ कंस (कौल) । हिन्दुस्तानि कपर्-हिन्दुस्तान में बना कपड़ा ।

कशोर्देशभवे उरु अन्त्यस्वरादिलोपोपधादीर्घौ च ॥ ११८ ॥

काश्मीरभाषायां कश्मीरः कशीर् इति स्त्रीलिङ्गवाची शब्दः कथ्यते । तस्या उद्भूते वस्तुनि अभिधेये सति उर् प्रत्ययो भवति अन्त्य स्वराद्यवयवस्य लोप उपधायाश्च दीर्घो भवति । काशर् क्वङ् । काश्मीरं कुङ्कुमम् । काशर् पशमीन । काश्मीरं बहुमूल्यं (राङ्गवम्) । काशिरू क्वठ् । काश्मीरं कुष्ठम् । इत्यादि ।

काश्मीरी भाषा में 'कश्मीर-कशीर्' यह स्त्रीलिङ्गवाचक शब्द कहा जाता है । वहां से पैदा हुई वस्तु के अभिधेय में होने पर 'उर्' प्रत्यय होता है । अन्त के स्वरादि अवयव का लोप और उपधा को दीर्घ होता है । काशर् क्वङ्-काश्मीरं कुङ्कुमम्-काश्मीर का केसर । काशर् पशमीन-काश्मीरं बहुमूल्यं राङ्गवम्-काश्मीर का बहुमूल्य पशमीना । काशिरू क्वठ्-काश्मीरं कुष्ठम्-काश्मीर की कुठ ।

देशकालभवे चोक् अस्त्रियाम् ॥ ११९ ॥

देशभवे कालभवे च वस्तुनि अभिधेये उक् प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गं वर्जयित्वा । कत्यक् । कुत्रत्यः । तत्यक् । तत्रत्यः । इत्यक् । इहत्यः । यत्यक् । यत्रत्यः । हुत्यक् । अत्रत्यः । गरुक् । गृह्यः । करुक् । किकालिकः । रातक् । ह्योभवः । परसुक् । परारिभवः । इत्यादि । अज्शब्दादिकारागमश्चेष्यते । अज्युक् । अद्यतनः ।

देशज और कालज वस्तु अभिधेय में स्त्रीलिङ्ग को छोड़ कर

‘उकु’ प्रत्यय होता है। कत्यकु-कुत्रत्यः-कहां का। तत्यकु-तत्रत्यः-वहां का। इत्यकु-इहत्यः-यहां का। यत्यकु-यत्रत्यः-जहां का। हुत्यकु-अत्रत्यः-यहां का। गरुकु-गृह्यः-ग्रहण करने योग्य। करुकु-किंकालिकः-किस समय का। रातकु-ह्यो भवः-बीते हुए कल का। परमुकु-आगे आने वाले परसों का-परारिभवः। इत्यादि। ‘अज्’ शब्द से ‘इकार’ का आगम होता है। अज्यकु-अद्यतनः-आज का।

मिलोपयुक्तात्पारिप्रत्ययान्तात्सर्वनाम्नो यमु ॥ १२० ॥

उक्तप्रत्ययो भवतीति स्पष्टम्। पार्यमु। पारदेशजः। कपार्यमु। किं पार्ष्वः। तपार्यमु। तत्पार्ष्वः। यपार्यमु। यत्पार्ष्वः। हुपार्यमु। अपारजः। इपार्यमु। एतत्पार्ष्वः। अपार्यमु। पारजः। अस्त्रियां किम्। कतिञ्च। कुत्रत्या। एवं। पारिमू। पारजा। इत्यादि। दिग्भवे च दछिनु खोवरुशब्दौ वर्जयित्वा यमु भवति। ब्रूठ्यमु। अग्रिमः। पत्यमु। पश्चिमः। हीर्यमु। वा। प्यठ्यमु। उर्ध्वः। तल्यमु। वा। व्वन्युमु। अधरः। अन्दर्यमु। आन्तरः। न्यबर्यमु। बाह्यः। अद्वौ प्रोक्तौ किम्। दछिन्त्यकु। दक्षिणः। खोवर्यकु। वामः।

‘यमु’ प्रत्यय होता है, यह स्पष्ट है। पार्यमु-पारदेशजः-पार देश में पैदा हुआ। कपार्यमु-किं पार्ष्वः-क्या पास। तपार्यमु-तत्पार्ष्वः-उस के पास। यपार्यमु-यत्पार्ष्वः-जिस के पास। हुपार्यमु-अपारजः-पार में पैदा नहीं हुआ। इपार्यमु-एतत्पार्ष्वः-इस के पास। अपार्यमु-पारजः-पार पैदा हुआ। पुलिङ्ग में क्या? कतिञ्च-कुत्रत्या-कहां की। इसी तरह-पारिमू-पारजा-पार पैदा हुई। इत्यादि। दिग्भव में ‘दछिनु खोवरु’ शब्दों को छोड़ कर ‘यमु’ प्रत्यय होता है। ब्रूठ्यमु-अग्रिमः-आगे का। पत्यमु-पश्चिमः-पश्चिम। हीर्यमु, वा प्यठ्यमु-ऊर्ध्वः-ऊपर। तल्यमु-वा-व्वन्युमु-अधरः-नीचे। अन्दर्यमु-आन्तरः-भीतरो। न्यबर्यमु-बाह्यः-बाहिर का। दो को छोड़कर कहने से क्या? दछिन्त्यकु-दक्षिणः-दाया। खोवर्यकु-वामः-वांया।

समूहे ख्यलु ॥ १२१ ॥

स्पष्टम्। गोवृख्यलु। गोसमूहः। गुरिख्यलु। अश्वसमूहः। गुपन्ख्यलु। गोपशुसमूहः। तीरिख्यलु। मेषादि समूहः। जनानख्यलु स्त्रैणम्। महनिविख्यलु। मानुष्यकम्। इत्यादि।

समूह में 'ख्यलु' प्रत्यय होता है । गोवृख्यलु-गोसमूहः । गायों का समूह । गुरिख्यलु-अश्वसमूहः-घोड़ों का समूह । गुपन्ख्यलु-गोपशु-समूहः-गाय-पशुओं का समूह । तीरिख्यलु-मेषादिसमूहः-भेड़ आदि का समूह । जनानख्यलु-स्त्रैणम्-स्त्रियों का समूह । महनिविख्यलु-मानुष्यकम्-मनुष्यों का समूह । इत्यादि ।

लूकशब्दादय् ॥ १२२ ॥

लूकशब्दात्समूहे अय् भवति । लूकय् । जनता ।

'लूक्' शब्द से समूह अर्थ में 'अय्' होता है । लूकय्-जनता-लोग ।

पानशब्दादनु उपधाह्रस्वश्च ॥ १२३ ॥

'पान' शब्द से 'उनु' प्रत्यय और उपधा को ह्रस्व होता है : पनुनु-आत्मीयः-अपना ।

पर्शब्दादुदु ॥ २४ ॥

'पर्' शब्द से 'उदु' प्रत्यय होता है । परुदु-परकीयः-पराया ।

तिहादिभ्यः प्रकारोक्तौ थः ॥ १२५ ॥

तिह्, यिह् आदिभ्यः पञ्चभ्यः प्रकारवचने गम्यमाने थ प्रत्ययो भवति । तिथ । तथा । यिथ । यथा । क्यथ् । कथम् । इथ् । इत्थम् । हुथ् । इत्थम् ,

तिह्-यिह् आदि पाँचों से प्रकार वचन वा गम्यमान अर्थ में 'थ' प्रत्यय होता है । तिथ-तथा-वैसे । यिथ-यथा-जैसे । क्यथ्-कथम्-कैसे । इथ्-इत्थम्-ऐसे । हुथ्-इत्थम्-ऐसे ।

उपमाने थु ॥ १२६ ॥

तिह् आदिशब्देरुपमाने वाच्ये सति थु प्रत्ययो भवति । तिथु । तादृशः । यिथु । यादृशः । किथु । कीदृशः । इथु । एतादृशः । हुथु । ईदृशः । लिङ्गप्रकरणोक्तनिश्चयप्रत्ययान्ताश्च (सू. २।३।२१) यथा । तिथय् । तथैव । यिथय् । यथैव । क्यथय् । कथमेव । इथय् । इत्थमेव । हुथय् । इत्थमेव । एवं बुद्धिमता निश्चयार्थप्रत्ययस्य सर्वत्र प्राप्तिरवधार्या ।

तिह्-आदि शब्दों से उपमान वाच्य अर्थ में 'थु' प्रत्यय होता है । तिथु-तादृशः-वैसा । यिथु-यादृशः-जैसा । किथु-कीदृशः-कैसा । इथु-एतादृशः-ऐसा । हुथु-ईदृशः-ऐसा । लिङ्गप्रकरणोक्तनिश्चय-प्रत्ययान्ताश्च (सू.२।३।२१) जैसे-तिथय्-तथैव-वैसे ही । यिथय्-यथैव-जैसे ही । कथय्-कथमेव-किसी तरह ही । इथय्-इत्थमेव-इस तरह ही । हुथय्-इत्थमेव-इस तरह ही । इस तरह बुद्धिमान् पुरुष को निश्चय अर्थ में 'य' प्रत्यय की सब जगह प्राप्ति का निश्चय कर लेना चाहिए ।

तस्मात्परौ पाठि पाठिन् वा ॥ १२७ ॥

तस्मात्प्रकारप्रत्ययान्तात् परः पाठि प्रत्ययः पाठिन् प्रत्ययो वा प्रयोज्यः । तिथपाठ् । तथा । यिथपाठि । यथा । कथपाठि । कथम् । इथ पाठि । इत्थम् । हुथपाठि । इत्थम् । एवं तिथपाठिन् । यिथपाठिन् । इत्यादि ।

उस प्रकार प्रत्ययान्त से परे 'पाठि' प्रत्यय अथवा 'पाठिन्' प्रत्यय का प्रयोग करना चाहिए । तिथपाठि-तथा-वैसा । यिथपाठि-यथा-जैसा । कथपाठि-कथम्-कैसे । इथपाठि-इत्थम्-इस तरह । हुथपाठि-इत्थम्-इस तरह । इसी तरह-तिथपाठिन्, यिथपाठिन्, इत्यादि ।

अन्यतोऽपि च ॥ १२८ ॥

तौ पाठिपाठिन् प्रत्ययौ अन्येभ्योऽपि दृश्येते । वियपाठिन् । इत-रथा । सारियपाठि । सर्वथा । हलिपाठि । वक्रप्रकारम् । इत्यादि ज्ञेयम् । एवं सम्बन्धषष्ठ्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो बोध्यम् ।

वे 'पाठि-पाठिन्' प्रत्यय अन्यो से भी देखे जाते हैं । वियपाठिन्-इतरथा-और तरह से । सारियपाठि-सर्वथा-सब तरह से । हलिपाठि-वक्रप्रकारम्-ढेढाप्रकार । इत्यादि ।

क्याहो ह्रस्वः ॥ १२९ ॥

क्याह् शब्दस्य ह्रस्वो भवति । क्याह् पाठि । कथम् । कथ्यताञ्-पाठि । केनापि प्रकारेण ।

'क्याह्' शब्द को ह्रस्व होता है । क्याह् पाठि-कथम्-किअ तरह । कथ्यताञ्पाठि-केनापि प्रकारेण-किसी भी प्रकार से ।

प्राणिनो द्वितीयादीनामेकवचनेषु (सू० २।३।५) ये तमादय
आदेशाः कृतास्तेभ्यः प्रकारवचने गम्यमाने रंग प्रत्ययो भवति च
शब्दादन्येभ्योऽपि । तमिरंग । तथा । यमिरंग । यथा । कमिरंग ।
कथम् । इमिरंग । इत्थम् । हुमिरंग । इत्थम् । अमिरंग । इत्थम् ।
अक्रिरंग । एकधा । द्वयिरंग । द्विधा । त्रययरंग । त्रिधा । सारि-
रंग । सर्वथा । यचिरंग । वा । सिंठाहिरंग । बहुधा । इत्यादि
ज्ञेयम् । साधनं पूर्ववत् ।

प्राणि के द्वितीयादि एकवचनों में (सू० २।३।५) से जो 'तम' आदि आदेश किए गए, उन से प्रकारवचनगम्यमान अर्थ में 'रंग' प्रत्यय होता है और अन्य शब्दों से भी यही प्रत्यय होता है। तमिरंग-तथा-वैसा। यमिरंग-यथा-जैसा। कमिरंग-कथम्-कैसा। इमिरंग-इत्थम्-इस तरह। हुमिरंग-इत्थम्-इस तरह। अमिरंग-इत्थम्-इस तरह। अकिरंग-एकधा-एक प्रकार। द्वयिरंग-द्विधा-दो प्रकार। त्रयिरंग-त्रिधा-तीन प्रकार। सारिरंग-सर्वथा-सब तरह। यच्चिरंग-चा-सिंहाहिरंग-बहुधा-बहुत बार। इत्यादि जानना। साधन पहिले की तरह।

प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र ॥ १३१ ॥

सर्वत्र लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च प्रत्ययेषु परेषु हकारस्य लोपो भवति । कथं पाठिन् । कथम् । क्याह् शब्दात् थ प्रत्ययान्तात् पाठिन् प्रत्ययश्च अनेन हकारस्य लोपः । क्याहो ह्रस्वः (सू० १२६) इत्यनेनाकारम्याकारः ।

सब जगह लिङ्ग प्रकरण और धातु प्रकरण में परे के प्रत्ययों में 'हकार' का लोप होता है। कथ पाठिन्-कथम्-किस तरह। 'क्याह्' शब्द से 'थ' प्रत्ययान्त से 'पाठिन्' प्रत्यय और इस से 'हकार' का लोप। क्याहो ह्रस्वः (सू. १२६) इससे 'आकार' को 'अकार' हुआ।

अप्राणिभ्यः स्थाने इ प्रत्ययश्च ॥ १३२॥

तेभ्यः अप्राणिक्तादेशेभ्यः सामान्यस्थाने गम्यमाने इ प्रत्ययो भवति । तत्र **पञ्चम्यां प्रसिद्धता** सप्तम्यां तु पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता ।

तति । तनि । ततः । तत्र । यति । यति । यतः । यत्र । कती । कुतः ।
कुत्र । इति । इति । अतः । अत्र । हुति । हुति । अमुतः । अमुत्र ।
अति । अति । अतः । अत्र ।

उन अप्राणिकृत आदेशों से सामान्यस्थान गम्यमान अर्थ में 'इ' प्रत्यय होता है । वहां पञ्चमी में प्रसिद्धता, सप्तमी में तो पूर्वस्वर की अप्रसिद्धता । तति-तनि-ततः-तत्र-वहाँ । यति-यति-यतः-यत्र-यहाँ । कति-कुतः-कुत्र-कहाँ । इति-इति-अत-अत्र-यहाँ । हुति-हुति-अमुतः-अमुत्र-वहाँ, अति-अति-अतः-अत्र-यहाँ ।

तस्मादनऽनसौ वा ॥ १३३ ॥

तस्मात् इ प्रत्ययान्ताच्छब्दात् अन् प्रत्ययः अनस् प्रत्ययो वा भवति । कत्यन् वा कत्यनस् । कुत्र । तत्यन् वा तत्यनस् । तत्र । यत्यन् वा यत्यनस् । यत्र । अत्यन् वा अत्यनस् । अत्र । एवमन्यत् । अनसः सकारस्य नकारोऽपि दृश्यते । यत्यनन् । यत्र । अत्यनन् । अत्र । एवमन्यत् ।

उस 'इ' प्रत्ययान्त शब्द से 'अन्' प्रत्यय वा 'अनस्' प्रत्यय होता है । कत्यन् वा कत्यनस्-कुत्र-कहाँ । तत्यन् वा तत्यनस्-तत्र-वहाँ । यत्यन् वा यत्यनस्-यत्र-यहाँ । अत्यन् वा अत्यनस्-अत्र-यहाँ । इसी तरह और । 'अनस्' के 'सकार' को 'नकार' भी देखा जाता है । यत्यनन्-यत्र-यहाँ । अत्यनन्-अत्र-यहाँ । इसी तरह और ।

पञ्चम्यां प्यठान्तोऽपि ॥ १३४ ॥

स एव इ प्रत्ययान्तः शब्दः प्यठान्तो विशेषतः पञ्चमी-प्रयोगो भवति । ततिप्यठ । ततः । यतिप्यठ । यतः । कतिप्यठ । कुतः । इति-प्यठ । इतः । हुतिप्यठ । अमुतः । गरप्यठ । गृहतः । गामप्यठ । ग्रामतः । इत्यादि ।

वही 'इ' प्रत्ययान्त शब्द प्यठान्त विशेषकर पञ्चमी में प्रयुक्त होता है । ततिप्यठ-ततः-वहाँ से । यति प्यठ-यतः-यहाँ से । कति-प्यठ-कुतः-कहाँ से । इतिप्यठ-इतः-यहाँ से । हुतिप्यठ-अमुतः-वहाँ से । गरप्यठ-गृहतः-घर से । गामप्यठ-ग्रामतः-ग्राम से । इत्यादि ।

सप्तम्यामनन्तादी च ॥ १३५ ॥

अन् प्रत्ययान्ताच्छब्दात्सप्तम्यां विशेषत ई प्रत्ययोऽपि भवति ।
तत्त्यनी । तत्र । यत्यनी । यत्र । कत्यनी । कुत्र । इत्यनी । अत्र ।
हुत्यनी । अमुत्र ।

‘अन्’ प्रत्ययान्त, शब्द से सप्तमी में विशेषकर ‘ई’ प्रत्यय भी
होता है । तत्त्यनी-तत्र-वहां । यत्यनी-यत्र-यहां । कत्यनी-कुत्र-कहां ।
इत्यनी-अत्र-यहां । हुत्यनी-अमुत्र-वहां ।

अर्तुप्रत्ययौ वान्त्यलोपश्च ॥ १३६ ॥

तेभ्यः अप्राणिकृतादेशेभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यां ओर् प्रत्ययः तु
प्रत्ययो वा भवति । अन्त्याक्षरस्य च लोपो भवति । तु प्रत्ययस्योका-
रान्तत्वात्पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता ज्ञेया । तोर् । तत्र । योर् । यत्र ।
कोर् । कुत्र । योर् । अत्र । होर् वा ओर् । अमुत्र । एवम् । तनु ।
यतु । कतु । इतु । हतु । अतु । विज्ञेयाः । तु प्रत्ययान्तात् त् प्रत्यय-
श्चेष्यते । तनुत् । यतुत् । कतुत् । इतुत् । हतुत् । अतुत् । इत्यादि ।
य प्रत्यये ओकारस्य ऊकार इष्यते । तूर्यं । तत्रैव । यूर्यं । यत्रैव । कूर्यं ।
कुत्रैव । यूर्यं । अत्रैव । ऊर्यं । अमुत्रैव । एवं तनुय् । यतुय् । कतुय् ।
इतुय् । हतुय् । अतुय् । बोध्याः ।

उन अप्राणिकृत आदेश शब्दों से सप्तमी में ‘ओर्’ प्रत्यय वा
‘तु’ प्रत्यय होता है और अन्त के अक्षर का लोप होता है । ‘तु’
प्रत्यय के ऊकारान्त होने से पूर्वस्वर की अप्रसिद्धता जानना । तोर्-
तत्र-वहां । योर्-यत्र-यहां । कोर्-कुत्र-कहां । योर्-अत्र-यहां । होर्
वा ओर्-अमुत्र-वहां । इस तरह-तनु, यतु, कतु, इतु, हतु, अतु,
जानना । ‘तु’ प्रत्ययान्त होने से ‘त्’ प्रत्यय होता है । तनुत्, यतुत्,
कतुत्, इतुत्, हतुत्, अतुत्, इत्यादि । ‘य’ प्रत्यय में ‘ओकार’ को
‘ऊकार’ होता है । तूर्यं-तत्रैव-वहीं । यूर्यं-यत्रैव-यहीं । कूर्यं-कुत्रैव-
कहीं । यूर्यं-अत्रैव-यहीं । ऊर्यं-अमुत्रैव-वहीं । इसी तरह-तनुय्,
यतुय्, कतुय्, इतुय्, हतुय्, अतुय्, जानना ।

पञ्चम्यामपर ओर् ॥ १३७ ॥

अकारः परो यस्मात्तथाविधः ओर प्रत्ययः पञ्चम्यां भवति । तोर् ।
ततः । योर् । यतः । कोर् । कुतः । होर् वा ओर् । अमुतः । इति ।

‘अकोर’ परे है जिससे वैसे ‘ओर’ प्रत्यय पञ्चमी में होता है।
 तोर-ततः-उससे। यतः-योर-जिससे। कोर-कुतः-कहाँ से। होर वा
 ओर-अमृतः-वहाँ से। इति।

तिहादिभ्यः कालेऽलिः ॥ १३८ ॥

तिहादिभ्यः कालविषये अलि प्रत्ययो भवति। त्यलि। तदा।
 य्यलि। यदा। क्यलि। कदा। प्रत्ययस्य इदन्तत्वात्पक्षे पूर्वस्वरस्या-
 प्रसिद्धता बोध्या। त्यलि। य्यलि। क्यलि। इति।

तिह्-आदि से कालविषय में ‘अलि’ प्रत्यय होता है। त्यलि-तदा-
 तब। य्यलि-यदा-जब। क्यलि-कदा-कब। प्रत्यय के इदन्त होने से
 पक्ष में पूर्वस्वर की अप्रसिद्धता जानना। त्यलि। य्यलि। क्यलि।
 इति।

इह्-हुहोर्वुञ्ज्-वज्जादेशौ ॥ १३९ ॥

अनयोः शब्दयोः सविभक्तिकयोः वुञ् व्वञ् आदेशौ क्रमेण
 भवतः। वुञ्। एतहि। व्यञ्। अघुना।

सविभक्तिक इन शब्दों में ‘वुञ् और व्वञ्’ आदेश क्रम से होते
 हैं। वुञ्-एतहि-यह। व्वञ्-अघुना-अब।

क्याहः कर् ॥ १४० ॥

‘क्याह्’ शब्दस्य कालविषये कर् आदेशो भवति। कर्। कदा।

‘क्याह्’ शब्द को कालविषय में ‘कर्’ आदेश होता है। कर्-
 कदा-कब।

उत्त्वन्ताभ्यां रातृद्वह्-भ्यामिः ॥ १४१ ॥

स्पष्टम्। रातृलि। नक्तम्। द्वह्-लि। दिवा।

स्पष्ट है। रातृलि। नक्तम्। रात्रि। द्वह्-लि। दिवा। दिन।

रातः कितु च ॥ १४२ ॥

स्पष्टम्। रात्तिकितु। नक्तम्।

स्पष्ट है। रात्तिकितु-नक्तम्-रात्रि।

अन्यतोऽपि च ॥ १४३ ॥

न्यहपवलि। प्रभातम्। सुलि। अचिरेण। यच्चकालि। चिरेण।
 कालि। कालेन। कालिक्यथ्। परतरेद्युः। ततिकालिक्यथ्। परतर-

तरेद्युः । कमिविज्जि । कदा । तमिविज्जि । तस्मिन्काले । यमिविज्जि । यस्मिन्काले । इत्यादयो विज्ञेयाः ।

न्यहपवलि-प्रभातम्-सुबह । सुलि-अचिरेण-जल्दी । यच्चकालि-चिरेण-देर से । कालि-कालेन-समय से । कालिक्यथ्-परतरेद्युः-परसों । ततिकालिक्यथ्-परतरतरेद्युः-परसों से भी परे का दिन । कमिविज्जि-कदा-कब । तमिविज्जि-तस्मिन्काले-उस समय । यमिविज्जि-यस्मिन्काले-जिस समय । इत्यादि जानना ।

कोजु मिम्युज्जुशब्दाभ्यां स् ॥ १४४ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां काले गम्यमाने स् प्रत्ययो भवति । काजिस् । प्राल्लम् । मिमिजिस्-अपराल्लम् ।

कोजु और मिम्युज्जु शब्दों से कालगम्यमान अर्थ में 'स्' प्रत्यय होता है । काजिस् प्राल्लम्-प्राल्ल । मिमिजिस्-अपराल्लम्-अपराल्ल ।

शेषेभ्योऽप्यन् ॥ १४५ ॥

शेषेभ्यो रात्रिदिनविभागेभ्यः अन्येभ्योऽपि अन् प्रत्ययो भवति । मन्दित्रन् । मध्याल्लम् । दुपहरन् । मध्याल्लम् । कालचनन् । सायम् । बतन्यंगन् वा बतदवन् । नक्तम् । अड्रातन् । अर्धरात्रे । पतिम्पहरन् । रात्रिपश्चाद्यामे । एवमितरभाषाशब्देभ्योऽपि व्यवहियते : सुबहन् । प्रभातम् । शामन् । सायम् । इति ।

शेष रात-दिन के विभाग से और औरों से भी 'अन्' प्रत्यय होता है । मन्दित्रन्-दुपहरन् । मध्याल्लम् । मध्याल्ल । कालचनन् । सायम् । शाम । बतन्यंगन् वा बतदवन्-नक्तम्-रात । अड्रातन्-अर्धरात्रे-आधी रात । पतिम्पहरन्-रात्रिपश्चाद्यामे-रात के पिछले पहर में । इस तरह दूसरे भाषा के शब्दों से भी व्यवहृत होता है । सुबहन्-प्रभातम्-प्रभात । शामन्-सायम्-शाम । इति ।

अः प्रत्यर्थे लिङ्गात्पूर्वः प्रथ् च ॥ १४६ ॥

प्रतिशब्दस्यार्थे गम्यमाने अप्रत्ययौ भवति लिङ्गात्पूर्वः प्रथशब्दश्च प्रयोज्यः । प्रथ्द्रह । प्रतिदिनम् । प्रथ्पहर । प्रतिप्रहरम् । प्रथ्वरिह्य । प्रतिवर्षम् । इत्यादि ।

द्वितीयान्तेभ्यः शब्देभ्योऽपि दृश्यते । प्रथ् अकिस् । प्रत्येकम् । प्रथ्विज्जि । प्रतिकालम् । प्रथ्महनिविस् । प्रतिपुरुषम् । प्रथ्जनानि । प्रतिस्त्रियम् । इत्यादि बोध्यम् ।

प्रतिशब्द के अर्थ में गम्यमान में 'अ' प्रत्यय होता है और 'प्रथ्' शब्द लिङ्ग से पूर्व प्रयुक्त करना चाहिए । प्रथ्द्वह-प्रतिदिनम्-प्रतिदिन । प्रथ्पहर-प्रतिप्रहरम्-प्रतिप्रहर । प्रथ्वरिह्य-प्रतिवर्षम् । प्रतिवर्ष । इत्यादि ।

द्वितीयान्त शब्दों से भी देखा जाता है । प्रथ् अकिस्-प्रत्येकम्-प्रत्येक । प्रथ्विज्जि-प्रतिकालम्-प्रतिकाल । प्रथ्मह्निविस्-प्रतिपुरुषम्-प्रतिपुरुष । प्रथ्जनानि-प्रतिस्त्रियम्-प्रतिस्त्री । इत्यादि जानना चाहिए ।

द्वहः प्रथ्लोपो वा ॥ १४७ ॥

द्वहशब्दात्पूर्वस्य प्रथ्शब्दस्य लोपो भवति । द्वह । प्रतिदिनम् । 'द्वह' शब्द से पूर्व 'प्रथ्' शब्द का लोप होता है । द्वह-प्रतिदिनम्-हररोज्ज ।

य प्रत्यये नित्यम् ॥ १४८ ॥

तस्मादेव द्वह्शब्दात् य प्रत्यये परे नित्यं प्रथ्शब्दस्य लोपो भवति । द्वह्य् । प्रतिदिनमेव । प्रथ्द्वह्य् । इति तु न भवति ।

उसी 'द्वह्' शब्द से 'य' प्रत्यय परे रहते नित्य 'प्रथ्' शब्द का लोप होता है । द्वह्य्-प्रतिदिनमेव-प्रतिदिन ही । 'प्रथ्द्वह्य्' यह तो नहीं होता ।

वीप्सायामाद्यात्पथन्वर्थे ॥ १४९ ॥

अनुशब्दस्यार्थं गम्यमाने वीप्सायां द्विरुक्तशब्दस्य आद्यात् पथ् प्रत्ययो भवति । द्वहपथ्द्वह । अनुदिनम् । वरिह्यपथ् वरिह्य । अनुवर्षम् । जनिपथ् जनि । अनुजनम् । इत्यादि ।

'अनु' शब्द के अर्थ में गम्यमान-वीप्सा में द्विरुक्तशब्द के पूर्व 'पथ्' प्रत्यय होता है । द्वहपथ् द्वह-अनुदिनम्-दिन के बाद । वरिह्यपथ् वरिह्य-अनुवर्षम्-वर्ष के बाद । जनिपथ् जनि-अनुजनम्-मनुष्य के बाद । इत्यादि ।

इह्ब्रौंशब्दाम्यां वर्षार्थे उस् ॥ १५० ॥

स्पष्टम् । इहस् । ऐषमः । ब्रौंठुस् । आगामिवर्षे ।

स्पष्ट है । इहस्-ऐषमः- इस । ब्रौंठुस्-आगामिवर्षे-आने वाले वर्ष में ।

पथो रकारश्च ॥ १५१ ॥

पथ् शब्दात् वर्षार्थे उस् प्रत्ययो भवति अन्त्यस्य रकारादेशश्च ।
परस् । परारि ।

‘पथ्’ शब्द से वर्ष के अर्थ में ‘उस्’ प्रत्यय होता है और अन्त को ‘रकार’ का आदेश । परस्-परारि-आने वाला वर्ष ।

पूर्वतरार्थे प्रार्थदेशः ॥ १५२ ॥

पथ्शब्दात् पूर्वतरवर्षार्थे उस् प्रत्ययो भवति । पथशब्दस्य
प्रार्थि आदेशश्च । प्रार्थुस्, पूर्वतरे वर्षे ।

‘पथ्’ शब्द से पूर्वतर ‘वर्ष’ के अर्थ में ‘उस्’ प्रत्यय होता है और ‘पथ्’ शब्द को ‘प्रार्थि’ आदेश । प्रार्थुस्-पूर्वतरे वर्ष-पूर्वतर वर्ष में ।

पञ्चम्यन्तादिगर्थे किनि ॥ १५३ ॥

पञ्चमीप्रत्ययान्तेभ्यस्तदादिशब्देभ्यो दिगर्थे अभिधेये किनि
प्रत्ययो भवति । (सू० १३२) । ततिकिनि । ततः । यतिकिनि । यतः ।
कतिकिनि । कुतः । इतिकिनि । इतः । हुतिकिनि । अमुतः । इत्यादि ।
ब्रूँठिकिनि । अग्रतः । पत्तिकिनि । पृष्ठतः । दछिन्किनि । दक्षिणतः ।
खोव्त्किनि । वामतः । तल्किनि । अधरस्तात् । प्यठ्किनि ।
ऊर्ध्वतः । इत्यादि ।

एवमितरपञ्चम्यन्तेभ्यो यथा (सू० १३७) । तत्र प्रत्ययाद्येकार-
स्याकारः अन्त्यस्य तु पूर्णता दृश्यते । तोरकनि । ततः । योरकनि ।
यतः । कोरकनि । कुतः । ओरकनि । वा होरकनि । अमुतः । इतः ।

प्राणिश्रुतादेशेभ्यश्च यथा । तमिकनि । तवकनि । ततः । यमि-
कनि । यवकनि । यतः कमिकनि । कवकनि । कुतः । इमिकनि ।
इवकनि । इतः । हुमिकनि । अमिकनि । अवकनि । कुतः । इमिकनि ।
इवकनि । इतः । नमिकनि । अमिकनि । अवकनि । अतः । एभ्य एव
शब्देभ्योऽनन्तरवाचकः पतशब्दश्च प्रयोज्यः । तमिपत । ततोऽनन्त-
रम् । तवपत । ततोऽनन्तरम् । इत्यादि बुद्धिमता स्वयं ज्ञेयम् ।

पञ्चमीप्रत्ययान्त तदादि शब्दों से ‘दिक्’ अर्थ में ‘किन्’ प्रत्यय
होता है । (सू० १३२) । ततिकिन्-ततः-उससे । यतिकिन्-यतः-
जहाँ से । कतिकिन् कुतः-कहाँ से । इतिकिन्-इतः-यहाँ से । हुति-
किन्-अमुतः-वहाँ से । इत्यादि । ब्रूँठिकिन्-अग्रतः-आगे से । पत्ति-

किन्-पृष्ठतः-पीछे से । दक्षिन्किन्-दक्षिणतः-दक्षिण से । खोवर्-
किन्-वामतः-वाम से । तल्किन्-अधस्तात्-नीचे से । प्यठ्किन्-
ऊर्ध्वतः-ऊपर से । इत्यादि ।

इस तरह पञ्चम्यन्तों से जैसे (सू० १३७) । वहाँ प्रत्यय आदि
के 'एकार' को 'अकार' अन्त के अक्षर की तो पूर्णता देखी जाती
है । तोरकनि-ततः-उससे । योरकनि-यतः-जिस से । कोरकनि-कुतः-
कहाँ से । ओरकनि वा होरकनि-अमुतः-वहाँ से, इतः-यहाँ से ।

प्राणिकृत आदेशों से जैसे—तमिकनि-तवकनि-ततः-उससे ।
यमिकनि-यवकनि-यतः-जिससे । कमिकनि-कवकनि-कुतः-कहाँ से ।
इमिकनि-इवकनि-इतः-यहाँ से । हुमिकनि-अमिकनि-अवकनि-अतः-
इससे । 'एभ्य एव' शब्दों से अनन्तरवाचक 'पत' शब्द का प्रयोग
करना चाहिए । तमिपत-इसके बाद । तवपत-इसके बाद । इत्यादि
बुद्धिमान् को स्वयं जान लेना चाहिए ।

कालार्थे कालवाचिभ्यः ॥ १५४ ॥

अज्कनि । अद्य प्रायः । पगाह्कनि । श्वः प्रायः । कालिक्य-
धकनि । परश्वः प्रायः । ऊत्रकनि । परह्यः प्रायः । दहम्कनि । दशम्यां
प्रायः । हारकनि । आषाढमासे प्रायः । इत्यादि ।

अज्कनि-अद्यप्रायः-आज । पगाह्कनि-श्वः प्रायः-कल । कालि-
क्यथ्कनि-परश्वः प्रायः-परसों । ऊत्रकनि-परह्यः प्रायः-बीता हुआ
परसों । दहम्कनि-दशम्यां प्रायः-दशमी में । हारकनि-आषाढमासे-
प्रायः-आषाढ महीने में । इत्यादि ।

अन्येभ्यः इ केवलश्च ॥ १५५ ॥

तदादिशब्दव्यतिरिक्तेभ्यः अन्येभ्यः शब्देभ्यः केवलं इ प्रत्ययश्च
भवति दिगर्थे गम्यमाने । ब्रूठि । अग्रतः । पति । पृष्ठतः । खोवर् ।
वामतः । दक्षिन् । दक्षिणतः । तल् । अधस्तात् । प्यठि । ऊर्ध्वतः ।
इत्यादि ।

तदादि शब्दों से अतिरिक्त अन्य शब्दों से 'दिग्' अर्थ-गम्यमान
में केवल 'इ' प्रत्यय होता है । ब्रूठि-अग्रतः-आगे से । पति-पृष्ठतः-
पीछे से । खोवर्-वामतः-वाम से । दक्षिन्-दक्षिणतः-दक्षिण से ।
तल्-अधस्तात्-नीचे । प्यठि-ऊर्ध्वतः-ऊपर से । इत्यादि ।

सर्वेभ्यः पारि च ॥ १५६ ॥

सर्वेभ्यः प्राणिकृतादेशतदादिभ्यः अन्येभ्योऽपि शब्देभ्यो दिगर्थे अभिधेये पारि प्रत्ययो भवति । कमिपारि वाकपारि । कस्मात्पार्श्वतः । तमिपारि वा तपारि । तस्मात्पार्श्वतः । यमिपारि वा यपारि । यस्मात्पार्श्वतः । इत्यादि । हुमिपारि वा हुपारि । अमुष्यात्पार्श्वतः इमिपारि वा इपारि । अस्मात्पार्श्वतः । अमिपारि वा अपारि । अमुष्यात्पार्श्वतः । ब्रूँठिपारि । अग्रपार्श्वतः । पातिमिपारि । पश्चात्पार्श्वतः । इत्यादि ज्ञेयम् ।

सभी प्राणिकृत आदेश तदादिओं से, अन्य भी शब्दों से दिगर्थ अभिधेय में 'पारि' प्रत्यय होता है । कमिपारि वा कपारि-कस्मात्पार्श्वतः-किसके पास से । तमिपारि वा तपारि-तस्मात्पार्श्वतः । उसके पास से । यमिपारि वा यपारि-यस्मात्पार्श्वतः-जिसके पास से । इत्यादि । हुमिपारि वा हुपारि-अमुष्यात्पार्श्वतः-उसके पास से । इमिपारि वा इपारि-अस्मात्पार्श्वतः-इसके पास से । अमिपारि वा अपारि-अमुष्यात्पार्श्वतः-उसके पास से । दक्षिणिपारि-दक्षिणपार्श्वतः-दाईं तरफ से । खोव्रिपारि-वामपार्श्वतः-बाईं तरफ से । ब्रूँठिपारि-अग्रपार्श्वतः-आगे की तरफ से । पतिमिपारि-पश्चात्पार्श्वतः-पीछे की तरफ से । इत्यादि जानना ।

चोरो विश्वगर्थे च्वच्ववादेशौ च ॥ १५७ ॥

चोरशब्दात्पारि प्रत्ययो भवति । चोरश्च च्व च्ववा आदेशौ भवतः । च्वपारि वा च्ववापारि । विश्वतः । विश्वगर्थे किम् । चोरिपारि । चतुष्पार्श्वतः ।

'चोर्' शब्द से 'पारि' प्रत्यय होता है और 'चोर' शब्द को 'च्व और च्ववा' आदेश हाता है । च्वपारि वा च्ववापारि-विश्वतः-चारों तरफ से । विश्वक् अर्थ में क्या ? चोरिपारि-चतुष्पार्श्वतः-चारों तरफ से ।

सप्तम्यन्तात्कुन् ॥ १५८ ॥

सप्तमीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यो दिगर्थे गम्यमाने कुन् प्रत्ययो भवति । तोर्कुन् । तस्यां दिशि । योर्कुन् । यस्यां दिशि । कोर्कुन् । कस्यां दिशि । योर्कुन् । अस्यां दिशि । हाकुन् वा ओर्कुन् । अमुष्यां

दिशि (सू० १३६) । एवं ततुकुन् । तस्यां दिशि । यतुकुन् । यस्यां दिशि । कतुकुन् । कस्यां दिशि । इतुकुन् । अस्यां दिशि । हतुकुन् वा अतुकुन् । अमुष्यां दिशि । (सू० १३६) इति । तूर्यकुन् । तस्यामेव दिशि । इत्यादयश्चोह्याः । उकाररहितात्प्रत्ययादपि व्यवहियते । तथ्कुन् । यथ्कुन् । कथ्कुन् । इथ्कुन् । हुथ्कुन् । अथ्कुन् । इति । यप्रत्ययविशिष्टाच्च यथा । तूर्यकुन् । यूर्यकुन् । तथ्यकुन् । यथ्यकुन् । इत्यादयः स्वयं विचार्याः । एवं । गाम्कुन् । गरकुन् । क्वलि-कुन् । कारिकुन् । ह्यरुकुन् । ह्यूरुकुन् । व्वन्कुन् । इत्यादि । षष्ठ्यन्त-लिङ्गादपि प्रयुज्यते । मालिस् कुन् । पितुः पार्श्वे : माज्य कुन् । मातुः पार्श्वे । तमिस् कुन् । तस्य पार्श्वे । यमिस् कुन् । यस्य पार्श्वे । इत्यादि ।

सप्तमीप्रत्ययान्त शब्दों से दिक् अर्थ गम्यमान में 'कुन्' प्रत्यय होता है । तोर्कुन्-तस्यां दिशि-उस दिशा में । योर्कुन्-यस्यां दिशि-जिस दिशा में । कोर्कुन्-कस्यां दिशि-किस दिशा में । योर्कुन्-अस्यां दिशि-इस दिशा में । होर्कुन् वा ओर्कुन्-अमुष्यां दिशि-इस दिशा में (सू० १३६) । इमी तरह-ततुकुन्-तस्यां दिशि-उस दिशा में । यतुकुन्-यस्यां दिशि-जिस दिशा में । कतुकुन्-कस्यां दिशि-किस दिशा में । इतुकुन्-अस्यां दिशि-इस दिशा में । हतुकुन्-वा अतुकुन्-अमुष्यां दिशि-इस दिशा में । (सू० १३६) इति । तूर्यकुन्-तस्यामेव दिशि-उसी दिशा में । इत्यादि समझ लेना । 'उकार' से रहित प्रत्यय से भी व्यवहृत होता है । तथ्कुन्, यथ्कुन्, इथ्कुन्, हुथ्कुन्, अथ्कुन् । इति । 'य' प्रत्यय विशिष्ट से जैसे-तूर्यकुन्, यूर्यकुन्, तथ्यकुन्, यथ्यकुन्, इत्यादि स्वयं विचार लेना । इस तरह-गाम्कुन्, गरकुन्, क्वलि-कुन्, कारिकुन्, ह्यरुकुन्, ह्यूरुकुन् व्वनकुन्, इत्यादि । षष्ठ्यन्त-लिङ्ग से भी प्रयुक्त होता है । मालिस् कुन्-पितुः पार्श्वे-पिता के पास में । माज्य कुन्-मातुः पार्श्व-माता के पास में । तमिस् कुन्-तस्य पार्श्वे-उस के पास में । इत्यादि ।

मयार्थे उवु ॥ १५६ ॥

तन्मयः अस्तीत्यस्मिन्नर्थे 'उवु' प्रत्ययो भवति । स्वमुवु । स्वर्ण-मयः । म्यच्युवु । मृणमयः । काठवु । काष्ठमयः । इत्यादि ।

‘तन्मय है’ इस अर्थ में ‘उवु’ प्रत्यय होता है। स्वमुवु-स्वर्णमयः-सोने का बना हुआ। म्यच्युवु-मृण्मयः-मिट्टी का बना हुआ। कार्वु-काष्ठमयः लकड़ी का बना हुआ। इत्यादि।

अधीनार्थे बुज्य ॥ १६० ॥

तस्याधीनमित्यस्मिन्नर्थे बुज्य् प्रत्ययो भवति। लूकबुज्य्। लोकाधीनम्। खडबुज्य्। गर्ताधीनम्। कलयबुज्य्। भार्याधीनम्। इत्यादि।

‘उस के अधीन’ इस अर्थ में ‘बुज्य’ प्रत्यय होता है। लूक-बुज्य-लोकाधीनम्-लोगों के अधीन। खडबुज्य-गर्ताधीनम्-गर्त के अधीन। कलयबुज्य-भार्याधीनम्-भार्या के अधीन। इत्यादि।

अडल्यकुशब्दो विकलात्थे ॥ १६१ ॥

विकले वस्तुनि अभिधेये सति अडल्यकु शब्दो निपात्यते। अडल्यकु। विकलः। अडल्यचू कोम्। विकला क्रिया। अडल्यचू लर्। विकला शाला। इत्यादि।

विकल वस्तु अभिधेय में ‘अडल्यकु’ शब्द निपातित है। अडल्यचू कोम्। विकला। क्रिया-विकल क्रिया। अडल्यचू लर्। विकला शाला-विकल शाला। इत्यादि।

अभ्रधूमवातमात्रायां रिग् ॥ १६२ ॥

एषां त्रयाणां विकलत्वे मात्रायामभिहितायां सत्यां रिग् प्रत्ययः स्यात्। अवररिग्। अभ्रमात्रा। द्हरिग्। धूममात्रा। बावरिग्। वातमात्रा। इति।

इन तीनों के विकलत्व में मात्रा के कहे जाने पर ‘रिग्’ प्रत्यय होता है। अवररिग्-अभ्रमात्रा-अभ्रमात्र। द्हरिग्-धूममात्रा। धूममात्र। बावरिग्-वातमात्रा-वातमात्र। इति।

प्राणप्रकाशयोर्लथ् ॥ १६३ ॥

प्राणप्रकाशयोर्मात्रायामभिहितायां लथ् प्रत्ययो भवति। अथकार आदेशकृतोऽस्तीति ज्ञेयम्। प्राणलथ्-प्राणमात्रा। शाहलथ्-श्वासमात्रा। गशलथ्-प्रकाशमात्रा। चांगिलथ्-दीपमात्रा।

प्राण और प्रकाश में मात्रा के कहे जाने पर ‘लथ्’ प्रत्यय होता है। यहाँ ‘थकार’ आदेशकृत है। यह समझना चाहिए। प्राण लथ्-

प्राण मात्रा-प्राणमात्र । शाहल्य-श्वासमात्रा-श्वासमात्र । गाशल्य-
प्रकाश मात्रा-प्रकाशमात्र । चांगिल्य-दीपमात्रा-दीपमात्र ।

पटस्य त् ॥ १६४ ॥

पटस्य वस्त्रादेर्मात्रायां त् प्रत्ययो भवति ।

कपर्त्त । कार्पासखण्डः । पटित् । और्णखण्डः ।

‘पट’ के वस्त्र आदि की मात्रा में ‘त्’ प्रत्यय होता है । कपर्त्त-
कार्पासखण्डः-रूपास का खण्ड । पटित्-और्णखण्डः-ऊन के कपड़े
का खण्ड ।

छल्लितिलिमावन्यतञ्च ॥ १६५ ॥

वस्त्रादेरन्यस्यापि मात्रायामभिहितायां छल् प्रत्ययः तिलिम्
प्रत्ययश्च स्यात् । कपर्त्तिलिम् । कार्पासखण्डः । च्वच्यतिलिम् ।
अपूपखण्डः । बुर्जतिलिम् । भूर्जखण्डः । इत्यादि । एवं कपर्त्तिलिम् ।
बुर्जखण्डः । च्वच्यखण्डः । पट्टीखण्डः । कृत्तमाजखण्डः ।
यकृत्खण्डः । इत्यादि ।

वस्त्र आदि अन्य की भी मात्रा के कहने पर ‘छल्’ और ‘तिलिम्’
प्रत्यय होता है । कपर्त्तिलिम्-कार्पासखण्डः-कार्पासखण्ड । च्वच्य-
तिलिम्-अपूपखण्डः-अपूपखण्डः । बुर्जतिलिम्-भूर्जखण्डः-भूर्ज-
खण्ड । इत्यादि । इसी तरह कपर्त्तिलिम् । बुर्जखण्डः । च्वच्यखण्डः ।
पट्टीखण्डः । कृत्तमाजखण्डः । मकूलेकडे इत्यादि ।

रेम्फ अल्पकरुणयोः ॥ १६६ ॥

अल्पस्य करुणायाश्चार्थे रेम्फ भवति । करुणायां यथा । शरि-
रेम्फ-पोतकः । गरिरेम्फ-अश्वकः । महनिविरेम्फ-पुरुषकः । अल्पार्थे
यथा-चूँठिरेम्फ-क्षुद्रपालीवतः । इत्यादि ।

अल्प और करुणा के अर्थ में ‘रेम्फ’ होता है । करुणा में जैसे-
शरिरेम्फ-पोतकः-बच्चा । गरिरेम्फ-अश्वकः-घोड़ा । महनिविरेम्फ-
पुरुषकः-पुरुष । अल्प अर्थ में जैसे-चूँठिरेम्फ-क्षुद्रपा लीवतः । इत्यादि ।

रेंछ संबन्धस्य ॥ १६७ ॥

संबन्धस्याल्पत्वे अभिधेये रेंछ प्रयुज्यते । संबन्धस्तु वस्त्रादि-
कस्य वा भवतु जीवस्य वा भवत्विति । कपर्त्तरेँछ । कार्पासखण्डः ।
मातामाल रेँछ छ्यह । मातामहगृहसंबन्धमात्रास्ति ।

संबन्ध के अल्पत्व अभिधेय में 'रेँछ' प्रत्यय प्रयुक्त होता है। संबन्ध तो वस्त्रादि का वा जीव का हो। कपर् रेँछ-कापसिखण्डः-वस्त्र का टुकड़ा। मातामाल् रेँछ छयह्-नाना के घर का सबन्ध मात्र है।

जंडकाञ्जत्वश्च शाककाष्ठयोः ॥१६८॥

शाकानां काष्ठानां च सामान्येन मात्रायामभिहितायां सत्यां जंड प्रत्ययः काञ् प्रत्ययो वा तलु प्रत्ययो वा भवति। च शब्दात् थोपु प्रत्ययश्च स्यात्। हांकजंड। किचिच्छाकः। काठजंड। किचित्काष्ठम्। पोषजंड। किचित्पुष्पाणि। हाककाञ्। पोषकाञ्। हाकतलु। काठतलु। पोषतलु। जिनितलु। सिनितलु। मुज्यतलु।

शाकों के और काष्ठों के सामान्य से मात्रा में कहे जाने पर 'जंड' प्रत्यय, काञ् प्रत्यय वा तलु प्रत्यय होता है और 'थोपु' प्रत्यय होता है। हांकजंड-किचिच्छाकः-कुछ शाक। काठजंड-किचित्काष्ठम् कुछ काठ। पोषजंड-किचित्पुष्पाणि-कुछ पुष्प। हाककाञ्, काठकाञ्, पोषकाञ्। हाकतलु, पोषतलु, जिनितलु, सिनितलु, मुज्यतलु।

सस्यादीनां फलु ॥२६९॥

सस्यानां मात्रायां सामान्येन वाच्यायां सत्यां फलु प्रत्ययो भवति दाँ फेलु (सू० ३८)। किचिद्धान्यम्। त्वम्लफलु। किचित्तण्डुलः। करफलु। किचित्कलायः। म्वंगफलु। किचिन्मुद्गः इत्यादि। आदिशब्दादन्येभ्योऽपि। च्त्रफलु। किचिदङ्गारः बठिफलु। किचित्करीषः। म्यच्यफलु। किचिन्मृत्तिका। फलुशब्दस्य बहुत्वनिर्दशत-स्तेषां कणा एव निर्णयन्ते। न तु तेषां साकल्यम्। यथा। दाँफलि। धान्यकणाः। त्वम्लफलु। तण्डुलकणाः इत्यादि।

सस्य (खेती) आदि की मात्रा में सामान्य से वाच्य में होने पर 'फलु' प्रत्यय होता है। दाँफलु (सू० ३८)-किचिद्धान्यम्-कुछ धान। त्वम्लफलु-किचित्तण्डुलः-कुछ चावल। करफलु-किचित्कलायः-कुछ कलाय। म्वंगफलु-किचिन्मुद्गः-कुछ मूँग। इत्यादि। 'आदि' शब्द से दूसरों से भी। च्त्रफलु-किचिदङ्गारः-कुछ अङ्गारे। बठि-फलु-किचित्करीषः-कुछ करीष। म्यच्यफलु-किचिन्मृत्तिका-कुछ

मिट्टी । फलु शब्द के बहुत्वनिर्देश से उन के कण ही निर्णीत किए जाते हैं न कि उनके साकल्य । जैसे-दाँफलि-धान्यकणाः-धान के कण । त्वमूलफलि-तण्डुलकणाः-चाबल के कण । इत्यादि ।

सर्वेभ्योऽस्येभ्यो म्वया हना वा लक्ष्यतः ॥ १७० ॥

अभ्रादिभ्यः सस्यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्यः सामान्येन मात्रायां वाच्यायां म्वया हना वा भवति । लक्ष्यतो व्यवहारानुसारतः । अनयोराशब्दः सामान्यप्रत्ययजो ज्ञेयः । अवरम्वया । अवरहना । दहम्वया । दह-हना । वावम्वया । वावहना । एवं सर्वेषाम् । हाकम्वया । हाकहना । इति पक्वस्यैव ज्ञेयः । हाकतुल्वा । इति पक्वापक्वयोरपि । एवं । पोषम्वया । पोषहना । काष्ठस्य तु न । एवं । च्जम्वया । च्जहना । म्यच्यम्वया । म्यच्यहना । अस्येभ्यः किम् । दाँम्वया । इति न भवति । किन्तु । वतफल्वा । वतम्वया । वतहना । इत्यास्मिन्सर्वे साधवः । शेषा व्यवहारतो ज्ञेयाः ।

सस्यवर्जित सभी 'अभ्रादिभ्यो' से सामान्य से मात्रा वाच्य में 'म्वया-वा-हना' प्रत्यय होता है । लक्ष्य से व्यवहारानुसार से । इन में 'आ' शब्द सामान्य प्रत्यय से पैदा हुआ जानना । अवरम्वया । अवरहना । दहम्वया । दहहना । वावम्वया । वावहना । इस-तरह सभी के लिए । हाकम्वया । हाकहना । यह पके हुए को ही जानना । हाकतुल्वा । यह पके हुए और नहीं पके हुए में भी । इस तरह पोष-म्वया । पोषहना । काष्ठ के लिए तो नहीं । इस तरह । च्जम्वया । च्जहना । म्यच्यम्वया । म्यच्यहना । सस्य से अतिरिक्तों का क्या ? दाँम्वया । यहाँ नहीं होता है । किन्तु-वतफल्वा । वतम्वया । वत-हना । इस में सभी साधु हैं । शेष व्यवहार से जानने ।

जलस्थानार्थ एव बल् ॥ १७१ ॥

बल् प्रत्ययः जलसंबन्धिस्थानस्यार्थ एव प्रयुज्यते । व्यथबल् । वितस्तास्थानम् । गंगबल् । गङ्गास्थानम् । मारबल् । मारी (नदी) स्थानम् । प्वरवरिबल् । वापीस्थानम् । क्रूरिबल् । कूपस्थानम् । आवरिबल् । चितास्थानम् । शिम्शानबल् । श्मशानस्थानम् ।

'बल्' प्रत्यय जलसंबन्धिस्थान के लिए ही प्रयुक्त होता है । व्यथबल्-वितस्तास्थानम्-वितस्ता का स्थान । गंगबल्-गङ्गास्थानम्-

गङ्गा का स्थान । मार्बल्-मारीनदीस्थानम्-मारीनदी का स्थान ।
 प्वरवरिबल्-वापीस्थानम्-वावली का स्थान । क्रूरिबल्-कूपस्था-
 नम्-कुएं का स्थान । आवरिअबल्-चितास्थानम्-चिता का स्थान ।
 शिम्शानबल्-श्मशानस्थानम्-श्मशानस्थान ।

अन्यत्रापि च बलिदानस्थाने ॥ १७२ ॥

यत्र जलदेवायान्यस्मै भूदेवाय भूतादिभ्यश्च बलिः प्रदीयते तत्रा-
 पि बल्शब्दः प्रयुज्यते । सवबल् । सभास्थानम् । वरबल् । वरार्थ-
 यत्र पाकः क्रियते । कोदबल् । इष्टिकापाकस्थानम् । राजबल् ।
 श्मशानस्थानम् । गटबल् । जलधरस्थानम् । इत्यादि ।

यहां पर जलदेवता, दूसरे पृथ्वी के देवता और भूतादि को
 बलि दी जाती है । वहां भी 'बल्' शब्द प्रयुक्त होता है । सवबल्-
 सभास्थानम्-सभास्थान । वरबल्-वरार्थ यत्र पाकः क्रियते-वर के
 लिए यहां खाना पकाया जाता है । कोदबल्-इष्टिकापाकस्थानम्-
 ईंटों को पकाने का स्थान । राजबल्-श्मशानस्थानम्-श्मशानस्थान ।
 गटबल्-जलधरस्थानम्-बादलों का स्थान । इत्यादि ।

वारशब्दस्य स्नानस्थाने वस्य यः ॥ १७३ ॥

यत्रैव नरैः स्नानं क्रियते तत्रैव देवर्षिपितृभ्यो वारिदानं वितीर्यते,
 इति कश्मीरसंप्रदायः । अतो नद्यादेर्यत्र कुत्रचित्स्थाने स्नानादि
 क्रियते तत्र वार् शब्दात् बल् प्रत्ययो भवति वकारस्य च यत्वम् ।
 यारबल् । स्नानस्थानम् ।

यहां पर मनुष्यों से स्नान किया जाता है, वहां पर ही देव,
 ऋषि और पितरों को जलदान किया जाता है, यह कश्मीर का
 संप्रदाय है । इसलिए नदी आदि के जिस किसी स्थान में स्नान आदि
 किया जाता है, वहां 'वार्' शब्द से 'बल्' प्रत्यय होता है और
 'वकार' को 'य' । यारबल्-स्नानस्थानम्-स्नान करने की जगह ।

पैस्युगले टूंकु ॥ १७४ ॥

'टूंकु' शब्दो निपात्यते । टूंकु । पणयुगम् ।

'टूंकु' शब्द का निपात किया जाता है । टूंकु-पणयुगम्-दो
 पैसे ।

तत्परतो हत् ॥ १७५ ॥

व्यादि पणानां संख्यायामभिहितायां हत् प्रत्ययः स्यात् । त्रिहत् ।

परात्रयम् । चोहृथ् । पराचतुष्कम् ॥ पाँचहृथ् । परापञ्चकम् ।
परन्तु यथा पूर्वोक्तसूत्रेषु शतसंख्यायां नवभ्यः शत् इति व्यवह्रियते
(सू. १२५) इत्यादि । तथैवात्रापि विज्ञेयम् । नवशथ् । परानवकम् ।
इत्यादि । किन्तु वरिणजनैः परादशकस्यापि सहस्रवाची सास् शब्दः
परिभाष्यते ।

तीन आदि पराणों की संख्या में कहे जाने पर 'हत्' प्रत्यय होता
है । त्रिहथ्-परात्रयम्-तीन पराणक । चोहृथ्-पराचतुष्कम्-चार पराणक ।
पाँच हृथ्-परापञ्चकम्-पाँच पराणक । परन्तु जैसे पूर्वोक्त सूत्रों में
शत संख्या में नव से सौ यह व्यवहृत होता है । (सू. १२५) इत्यादि ।
वैसा ही यहां भी जानना । नवशथ् । परानवकम् । नौ पराणक ।
इत्यादि । किन्तु वरिण दश पराणक को भी सहस्रवाची 'सास्' शब्द
से पुकारते हैं ।

शतावधि जनसंख्यायां जनुशब्देनैव संख्यासमासः ॥ १७६ ॥

जनसंख्यायां वाच्यायां सत्यां जनु शब्दादेव पूर्वमुत्तरं वा संख्या-
शब्दाः संगन्तव्याः । जन् पंचाहमर् (सू. २।३।४४) । पञ्चाशजनाः ।
शेठ् जन् षष्टिजनाः । इत्यादि ।

जनसंख्या वाच्य में होने पर 'जनु' शब्द से ही पूर्व अथवा बाद
में संख्या शब्द जोड़ देने चाहिए । जन् पंचाहमर् (सू. २।३।४४)
पचास आदमी । शेठ् जन् षष्टिजनाः साठ आदमी । इत्यादि ।

लूक्शब्देन शतादिषु ॥ १७७ ॥

जनानां शतसहस्रादिसंख्यायां वाच्यायां लूक् शब्देन संख्याशब्दाः
पूर्वमुत्तरं वा संघेयाः । हथ् लूक । शतं जनाः । जहृ हथ् लूक ।
जजानां द्विशती । त्रिहथ् लूक् । जनानां त्रिशती । इत्यादि ।
हृथ् जनि । शतं जनाः । सास् जनि । सहस्रं जनाः । इति च कदाचि-
द्व्यवह्रियते तदल्पत्वाद्गौणमेव बोध्यम् ।

आदिप्रियों के शतसहस्रादि संख्या-वाच्य अर्थ में 'लूक्' शब्द से
संख्याशब्द पूर्व वा बाद में मिलाने चाहिए । हथ् लूक-शतं जनाः-सौ
आदमी । जहृ हथ् लूक-जनानां द्विशती-दो सौ आदमी । त्रिहृथ्
लूक-जनानां त्रिशती-तीन सौ आदमी । इत्यादि । हथ् जनि-शतं जनाः-
सौ आदमी । सास् जनि-सहस्रं जनाः-हजार आदमी । ऐसा कभी

व्यवहृत होता है, उससे थोड़ा होने पर गौण ही जानना ।

त चार्थे ॥ १७८ ॥

च शब्दस्यार्थे त भवति । सुह् त च्ह्-स च त्वम् ।

‘च’ शब्द के अर्थ में ‘त’ होता है । सुह् त च्ह्-स च त्वम्-वह और तूं ।

अपि शब्दार्थेति ॥ १७९ ॥

स्पष्टम् । बहुवचनेषु त शब्दस्थाने ति शब्द एव प्रयुज्यते । सह् ति च्ह् ति सोऽपि त्वमपि । महनिवि ति गुपन् ति आय् । नराश्च पशवश्चागताः । न तु महनिवि त गुपन् त आय् । इति भवति ।

‘अपि’ शब्द के अर्थ में ‘ति’ प्रत्यय होता है । बहुवचनों में ‘त’ शब्द के स्थान में ‘ति’ शब्द ही प्रयुक्त होता है । सह् ति च्ह् ति-सोऽपि त्वमपि-वह भो तूं भा । मह् निवि ति गुपन् ति आय्-नराश्च पशवश्चागताः-मनुष्य और पशु आए । न कि ‘मह् निवि त गुपन् त आय्’ यह होता है ।

बियः पुनरपरार्थे ॥ १८० ॥

पुनः शब्दस्यार्थे बियशब्दः ‘स्यात् अपरार्थे च । बिय कर्जिं पुनः कुर्याः । बिय वति । अपरमार्गेण ।

पुनः शब्द के अर्थ में और अपरार्थ में ‘बिय’ शब्द होता है । बिय कर्जि-पुनः कुर्याः-फिर करे । बिय वति-अपरमार्गेण-दूसरे मार्ग से ।

इवार्थे जन् ॥ १८१ ॥

इव शब्दस्यार्थेऽत्र जन् शब्दो भवति । तोत जन् छुह् परान् । शुक इवाधीते । मालिस् जन् छुह् रछान्-पितेव रक्षयते ।

‘इव’ शब्द के अर्थ में यहाँ ‘जन्’ शब्द होता है । तोत् जन् छुह्-परान्-शुक इवाधीते-तोते की तरह पढ़ता है । मालिस् जन् छुह् रछान्-पितेव रक्षयते-पिता की तरह रक्षा करता है ।

सादृश्याथे ह्यहु ॥ १८२ ॥

स्पष्टम् । मालिस् ह्यहु (वा हिहु) । पितृसंनिभः । समासे तु । मोलु ह्यहु छुस् । सः पितृसंनिभस्तस्यास्ति । स्वन् ह्यहु छुह् नापान् । स्वर्ण इव दीप्यते । इत्यादि ।

‘सादृश्य’ अर्थ में ‘ह्यहु’ प्रत्यय होता है । मालिस् ह्यहु (वा हिहु)-पितृसंनिभः-पिता के समान । समास में तो-मोलु ह्यहु छुस्-सः पितृ-

संनिभस्तस्यास्ति-वह उस का पिता के समान है। स्वन् ह्यहु छुह्, तांपान्-स्वर्णं इव दीप्यते-सोने की तरह चमकता है। इत्यादि।

निर्धारणे च ॥ १८३ ॥

स्पष्टम् । बहु ह्यहु अन्विज्यन् । वृद्धमिव समानयेः । नात्र कोऽपि वृद्धसदृशो नरोऽवगम्यते, किन्तु य एव वृद्धो भवेत्तमेवानयेरित्य-वधार्यम् ।

स्पष्ट है। बहु ह्यहु अन्विज्यन्-वृद्धमिव समानयेः-वृद्ध की तरह लाए। यहाँ वृद्ध के समान कोई मनुष्य नहीं जाना जाता है, किन्तु जो हो वृद्ध हो, उसे ही 'आनयेः-लाए' ऐसा जानना चाहिए।

अन्यप्राधान्ये सहार्थे सूत्य् ॥ १८४ ॥

इतरस्य प्राधान्ये सति तेनैव साकं सहार्थे अभिधेये सूत्य् प्रत्ययो भवति, वा सूतिन् शब्दो भवति । (सू० २।१।६०) । सहार्थतृतीयाभ्यां विकल्पकथनात् । मालिस् सूत्य् आव् । पित्रा सहागतः । अत्र पितैव प्रधानः पुत्रस्तु तत्सहितेनैवागमनकारी ।

अन्य प्रधान होने पर उसी के साथ 'सह' अर्थ अभिधेय में 'सूत्य' प्रत्यय होता है वा 'सूतिन्' शब्द होता है । (सू० २।१।६०) । सहार्थ-तृतीया से विकल्प होने से । मालिस् सूत्य् आव्-पित्रा सहागतः-पिता के साथ आया । यहाँ पिता ही प्रधान है, पुत्र तो उसके संपर्क से ही आया ।

स्वप्राधान्ये सान् ॥ १८५ ॥

आत्मनः क्रियाप्राधान्ये सतीतरस्य सहार्थे अभिधेये सान् प्रत्ययः । मालिस् सान् आव् । सतात आयातः । अत्र पुत्र एव प्राधान्येनागम-कृत् तातस्तु गौणतया तत्सहितेनोदिष्ट इत्यादि स्वयमूह्यम् ।

अपनी क्रियाप्रधान होने पर दूसरे के सहार्थ अभिधेय में 'सान्' प्रत्यय । मालिस् सान् आव्-सतात आयातः-पिता के साथ आया । यहाँ पुत्र ही प्रधान होने से आगमकृत्, तात तो गौण होने से उसके संपर्क से कहे गए । इत्यादि स्वयं जान लेना चाहिए ।

द्वयादिभ्यः पञ्चभ्यो युगपदर्थे शवय् ॥ १८६ ॥

द्विवाचकात् जह् शब्दादारभ्य पञ्चभ्यः संख्याशब्देभ्यो युगपदर्थे शवय प्रत्ययो भवति । पाँचशब्दाच्छकारलोपः । द्वशवय् । द्वावेव ।

त्र्यशवय् । त्रय एव । च्वशवय् । चत्वार एव । पाँचवय् । पञ्चैव । षशवय् । षडेव ।

द्विवाचक 'जह्' शब्द से लेकर पञ्च संख्यावाचक शब्दों से युग-पद्-अर्थ में 'शवय्' प्रत्यय होता है । 'पाँच्' शब्द से 'शकार' का लोप । द्रशवय्-द्वावेव-दो ही । त्र्यशवय्-त्रय एव-तीन ही । च्यशवय्-चत्वार एव-चार ही । पाँचवय्-पञ्चैव-पाँच ही । षश्वय्-षडेव-छः ही ।

न वय् वापाँचभ्यः ॥ १८७ ॥

एभ्योऽपाँचभ्यः पाँच्शब्दवर्जितेभ्यो युगपदर्थे विकल्पेन नवय् वा प्रत्ययो भवति । द्वनवय् । द्वावेव । त्र्यनवय् । त्रय एव । च्वन-वय् । चत्वार एव । षनवय् । षडेव । अपाँचभ्यः किम् । पाँचवय् । पञ्चैव ।

इन 'पाँच्' शब्दवर्जित 'अपाँच्' शब्दों से युगपद्-अर्थ में विकल्प से 'नवय्' प्रत्यय होता है । द्वनवय्-द्वावेव-दो ही । त्र्यनवय्-त्रय एव-तीन ही । च्वनवय्-चत्वार एव-चार ही । षनवय्-षडेव-छः ही । 'अपाँच्' शब्दों से क्या ? पाँचवय्-पञ्चैव-पाँच ही ।

सप्तादिभ्यो वय् ॥ १८८ ॥

सप्तादिसंख्यायाः साकल्येनार्थे गम्यमाने वय् प्रत्ययो भवति । सतवय् । सप्तैव । ऐठवय् । अष्टावेव । नववय् । नवैव । इत्यादि । अत्रेदं ध्येयम् । वय् प्रत्ययान्तेभ्यो द्वितीयायां षष्ठ्यां च नी प्रत्ययो यलोपश्च स्यात् । कर्तृ तृतीयायां तु इ प्रत्ययः । वय्शब्दात्पूर्वं च विकल्पेन वकारागम इति च ।

'सप्त' आदि संख्या के 'साकल्य' अर्थ गम्यमान में 'वय्' प्रत्यय होता है । सतवय्-सप्तैव-सात ही । ऐठवय्-अष्टावेव-आठ ही । नववय्-नवैव-नौ ही । इत्यादि । यहां इस बात का ध्यान रखना चाहिए । 'वय्' प्रत्ययान्तों से द्वितीया में और षष्ठी में 'नी' प्रत्यय और 'य' का लोप होता है । कर्तृ तृतीया में तो 'इ' प्रत्यय होता है और 'वय्' शब्द से पहले विकल्प से 'वकार' का आगम होता है ।

आद्यखण्डवीप्सापूर्वाः प्रथमे वा ॥ १८९ ॥

प्रथमे द्रशवय् इत्याद्याः आद्यखण्डस्य द्रश् त्र्यश् इत्यादिकस्य वीप्सापूर्वा युगपदर्थे वा कथ्यन्ते । द्रशि द्रशवय् । द्वावेव । त्र्यशि

त्र्यशवय् । त्रय एव । च्वशि च्वशवय् । चत्वार एव । पूंचि पांचवय् ।
इत्यादि ।

प्रथम में 'द्वशवय्' इत्यादि आद्यखण्ड के द्वश्-त्र्यश् इत्यादि के
वीप्सापूर्व युगपद् अर्थ में कहे जाते हैं । द्वशि द्वशवय्-द्वावेव-दो ही ।
त्र्यश् त्र्यशवय्-त्रय एव-तीन ही । च्वशि च्वशवय्-चत्वार एव-चार
ही । पूंचि पांचवय् । इत्यादि ।

चोरश्च्चादेशो दशभ्यश्च ॥ १६० ॥

चोरशब्दस्यात्रापि दशसंख्यापरतश्च च्व आदेशो भवति ।
च्वशवय् । चत्वार एव । च्वदाह् । चतुर्दश । च्ववह् । चतुर्विंशति ।
इत्यादि ।

'चोर' शब्द का यहां भी दश संख्या से परे 'च्व' आदेश होता है ।
च्वशवय्-चत्वार एव-चार ही । च्वदाह्-चतुर्दश-चौदह । च्ववह्-
चतुर्विंशति-चौबीस । इत्यादि ।

कुमु एककार्थे ॥ १६१ ॥

केवलस्यार्थे कुनुशब्दो निपात्यते । कुनु । एककः ।

केवल के अर्थ में 'कुनु' शब्द निपात किया जाता है । कुनु-
एककः-अकेला ।

हर्जोरौ युगलार्थे ॥ १६२ ॥

तत्र हर्शब्दः प्रायशो प्राणिव्यतिरिक्तवस्तुन्येव प्रयुज्यते । यथा-
ड्यज्यहर् । ताटङ्कयुगलम् । दूरहर् । कर्णिकायुगम् । बालिहर् ।
कुण्डलयुगम् । पुलहर् । तृणपादुकायुगम् । खावहर् । काष्ठपादुका-
युगम् । इत्यादि । ग्राम्यजनैस्तु । दाँदहूरि । वृषयुगम् । इति
शब्दोऽपि भाष्यते । जोरशब्दस्तु प्रायः प्राणिविषये प्रयुज्यते
क्वचिदप्राणिविषये च । यथा हूरिशब्दस्तथा जूरिशब्दश्चावधार्यः ।
म्बक्त जूरि । मुक्तायुगम् । दाँदजूरि । वृषयुगम् । कोतरजूरि ।
कपोतयुगम् । गरिजूरि । अश्वयुगम् । अखजोर । एकं युगम् ।
जहजोर । युगद्वयम् । त्र्यहजोर । युगत्रयम् । इत्यादि । अखहर् ।
एकं युगम् । जहहरि । युगद्वयम् । त्र्यहहर् । युगत्रयम् । इत्यादि
सर्वं बुद्धिमता स्वयमूह्यम् । आदिदशावधिसंख्यानामेकत्वेन त्रिच
चाक् पञ्चपक सतु ऐठि नमु दहु शब्दाः क्रमेण निपातनादेव विचार-
णीयाः । चित्र । त्रयम् । चाख् । चतुष्कम् । पंजु । पञ्चकम् । षक ।
षटकम् । सतु । सप्तकम् । ऐठि । अष्टकम् । नमु । नवकम् । दहु ।
दशकम् । इत्यादि ।

वहां 'हर्' शब्द प्रायशः प्राणि से अतिरिक्त वस्तु में ही प्रयुक्त होता है । जैसे-इयज्यहर्-ताटङ्गयुगलम्-दो ताटङ्ग । दूरहर्-कर्णिकायुगम्-दो कर्णिका । वालिहर्-कुण्डलयुगम्-दो कुण्डल । पुलहर्-तृणपादुकायुगम्-दो पुलें । खावहर्-काष्ठपादुकायुगम्-खड़ाऊं का जोड़ा । इत्यादि । देहाती लोगों से तो-दाँदहर्-वृषयुगम्-बैलों को जोड़ी । यह शब्द भी कहा जाता है । 'जोर' शब्द तो प्रायः प्राणी के विषय में प्रयुक्त होता है और कहीं अप्राणी के विषय में । जैसे 'हर्' शब्द और वैसे ही 'जूर' शब्द समझना । म्वक्तजूरि-मुक्तायुगम्-दो मोती । दाँदजूरि-वृषयुगम्-बैलों की जोड़ी । कोतर-जूरि-कशोतयुगम्-कबूतरों का जोड़ा । गरिजूरि-अश्वयुगम्-दो घोड़े । अखजोर-एक युगम्-एक जोड़ी । ज्हजोर-युगद्वयम्-दो जोड़ी । त्र्यहजोर-युगत्रयम्-तीन जोड़ी । इत्यादि । अखहर्-एक युगम्-एक जोड़ी । ज्हहर्-युगद्वयम्-दो जोड़ी । त्र्यहहर्-युगत्रयम्-तीन जोड़ी । इत्यादि सब बुद्धिमान् को स्वयं समझ लेना चाहिए । तीन आदि से दश तक संख्याओं के एकत्व से त्रिच चाक् पंजु षक सतु ऐठि नमु दहु शब्द क्रम से निपातन से ही विचार लेना चाहिए । त्रिच-त्रयम्-तीन । चाख्-चतुष्कम्-चार । पंजु-पञ्चकम्-पांच । षक-षट्कम्-छः । सतु-सप्तकम्-सात । ऐठि-अष्टकम्-आठ । नमु-नवकम्-नौ । दहु-दशकम्-दश । इत्यादि ।

किंचिदर्थे पहान् ॥ १६३ ॥

विशेष्यस्य वस्तुनः किंचिद्विशेषणार्थं वाच्ये पहान् शब्दः अग्रे प्रयोज्यः । बडु पहान् । किंचिन्महान् । व्यठु पहान् । किंचित्स्थूलः । वुषण पहान् । किंचिदुणः । इत्यादि । दिग्देशकालवाचिभ्यश्च शब्देभ्योऽग्रे प्रयोज्यः । दूर पहान्-किंचिद्दूरम् । न्यूर पहान् । किंचित्समीपम् । ब्रौठ पहान्-किंचित्पूर्वम् । पथ्पहान् । किंचित्पश्चात् । चीरि पहान् । किंचिच्चिरेण । काशर् पहान् । किंचित्कश्मीर-देशजः । बंगालकु पहान् । किंचिद्बंगलादेशजः । उहुर्येदु पहान् । यहुर्येदु पहान् । इत्यादि विज्ञेयम् ।

विशेष्य वस्तु के कुछ विशेषण अर्थ-वाच्य में 'पहान्' शब्द आगे प्रयुक्त करना चाहिए । बडुपहान्-किंचिन्महान्-कुछ बड़ा । व्यठु पहान्-किंचित्स्थूलः-कुछ मोटा । वुषण पहान्-किंचिदुणः-कुछ गर्म ।

इत्यादि । दिग्, देश, काल, वाचक शब्दों से आगे प्रयुक्त करना चाहिए । दूर पहान् किञ्चिद्दूरम्-कुछ दूर । न्यूर पहान्-किञ्चित्समीपम्-कुछ पास । ब्रां पहान्-किञ्चित्पूर्वम्-कुछ पहले । पथ् पहान्-किञ्चित्पश्चात्-कुछ पीछे । चोरि पहान्-किञ्चिच्चरेण-कुछ देर से । काशर् पहान्-किञ्चित्कश्मीरदेशजः-कुछ कश्मीर देश में पैदा हुआ । बंगालकु पहान्-किञ्चिद्बंगलादेशजः-कुछ बंगला देश में पैदा हुआ । उहुर्येदु पहान् । यहुर्येदु पहान् । इत्यादि जानना चाहिए ।

इति श्री शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ ४ ॥

अथ अव्ययप्रक्रिया ॥ ५ ॥

क्रियासंबन्धिनोऽव्यया नित्यम् ॥ १ ॥

ये अव्ययशब्दास्ते नित्यं क्रियासंबन्धिनो भवन्ति । यद्वनै करख् । यदि कुर्याः ।

जो अव्यय शब्द हैं, वे नित्य क्रिया से सम्बद्ध होते हैं । यद्वने करख्-यदि कुर्याः-यदि तू करे ।

धातुभ्य आनव्यये ॥ २ ॥

क्रियासंबन्धिनि अन्यधात्वर्थे अभिधेये सति तस्माद्धातोः आन् प्रत्ययो भवति स चाव्ययः । व्यठान् आन्-स्थूलमागतः । स्थूलं यथा स्यात्तथा आगत इत्यर्थः ।

क्रिया से सम्बद्ध अन्य धात्वर्थ अभिधेय होने पर उस धातु से 'आन्' प्रत्यय होता है और वह अव्यय है । व्यठान् आव्-स्थूलमागतः-मोटा हो गया । स्थूल (मोटा) जैसा हो वैसा आया, यह अर्थ है ।

वीप्सया वा ॥ ३ ॥

स्पष्टम् । व्यठान् व्यठान् गौव् । स्थूलं स्थूलं गतः । बहुत मोटा हो गया ।

स्वरान्ताद्धान् ॥ ४ ॥

स्वरान्ताद्धातोरव्यये वान् प्रत्यय इष्यते । ख्यवान् ख्यवान् । खादन् खादन् ।

स्वरान्त धातु से अव्यय होने पर 'वान्' प्रत्यय होता है । ख्यवान् ख्यवान्-खादन् खादन्-खाता खाता हुआ ।

लिङ्गाभीक्ष्ण्येन च ॥ ५ ॥

यस्यैव विशेषणरूपस्य लिङ्गस्य क्रियासंबन्धः स्यात्तस्य शब्दस्य आभीक्ष्ण्येन द्विरुक्तेन क्रियासंबन्धो अव्ययः स्यात् च शब्दात्केवलेनापि । चतुर् चतुर् । शीघ्रं शीघ्रं । ल्वतु ल्वतु । मन्दं मन्दं । पक्ष ल्वति ल्वति । ग्ववु ग्ववु छुह् पकान् । गुरु गुरु चलति । केवलेनापि यथा । चतुर् ख्यवान् छुह् । चतुरमत्ति । ल्वतु करान् छुह् । लघु करोति । ग्ववु पकान् छुह् । गुरु गच्छति ।

जिस भी विशेषणरूप लिङ्ग का क्रिया से संबन्ध हो, उस शब्द का आभीक्ष्ण्य दो बार कहने से और केवल से भी क्रिया से सम्बद्ध अव्यय होता है । चतुर् चतुर्-शीघ्रं शीघ्रं-जल्दी-जल्दी । ल्वतु ल्वतु-मन्दं मन्दं-धीमे धीमे । पक्ष में-ल्वति ल्वति । ग्वबु ग्वबु छुह् पकान्-गुरु गुरु चलति-भारी भारी चलता है । केवल से भी जैसे-चतुर् ख्यवान् छुह्-चतुरमत्ति-जल्दी खाता है । ल्वतु करान् छुह्-लघु करोति-धीमे करता है । ग्वबु पकान् छुह्-गुरु गच्छति-भारी चलता है ।

इति श्री शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
अव्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ५ ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥ ६ ॥

स्त्रियाम् ॥१॥

अत्राधिकारे ये वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्ते स्त्रियामेवेत्यधिक्रियन्ते ।

यहां अधिकार में जो वक्ष्यमाण प्रत्यय हैं, वे स्त्रीलिङ्ग में ही अधिकृत किए जाते हैं ।

मनुष्यजातेः सर्वत्र बाय् ॥ २ ॥

जातिद्विविधा एका साम्प्रदायिका अन्या शिल्पवशात्स्वर्णकाराद्या जातिलोक के प्रोच्यते । न चात्र पशुपक्ष्यादीनां जातिगृह्यते मनुष्य-शब्दस्य सूत्रे नियमात् । तयोर्द्वयोरेव जात्योः स्त्रीशब्दे अभिधेये सति बाय् प्रत्ययो भवति । दरबाय् । कौलबाय् । इत्यादि । बटबाय् । आर्यस्त्री । स्वनर्बाय् । स्वर्णकारस्त्री । खारबाय् । लोहकारस्त्री । इत्यादि । मनुष्यजातेः किम् । कोतर्बाय् । कोतर् नाम्नी जाति-स्तत्संबन्धिनी स्त्री । न तु कपोतस्त्री तत्र । कोतर् इति भवति ।

जाति दो प्रकार की होती है—एक साम्प्रदायिका, दूसरी शिल्प के अनुसार स्वर्णकार आदि जाति लोक में कही जाती है । यहां पशु-पक्षी आदि की जाति नहीं ली जाती है, सूत्र में 'मनुष्य' शब्द का नियम होने से । उन दोनों ही जातियों के स्त्रीशब्द के अभिधेय होने पर बाय् प्रत्यय होता है । दरबाय्-कौलबाय्-इत्यादि । बटबाय्-आर्य-स्त्री-आर्य की स्त्री । स्वनर्बाय्-स्वर्णकारस्त्री-सुनार की स्त्री । खार-बाय्-लोहकारस्त्री-लुहार की स्त्री । इत्यादि । मनुष्य जाति का क्या ? कोतर्बाय्-'कोतर' नाम की जाति विशेष है, उससे सम्बद्ध स्त्री । 'कबूतर की स्त्री' यहां नहीं समझना, 'कोतर्' यह होता है ।

अनादरार्थे क्वल्य् ॥ ३ ॥

मनुष्यजातिवाचकाच्छब्दादनादरेण स्त्रीशब्दे अभिधेये क्वल्य् प्रत्ययो भवति । बटकल्य् । ब्राह्मणस्त्री । छानकल्य् । तक्षकस्त्री । अत्र यद्यपि क्वल्य् शब्दो भार्यार्थवाची वर्तते परन्तु समासेनादरार्थो-ऽवगम्यते ।

मनुष्यजातिवाचकशब्द से अनादरपूर्वक स्त्रीशब्द अभिधेय में 'क्वलय्' प्रत्यय होता है। बटकलय्-ब्राह्मणस्त्री-ब्राह्मण की स्त्री। छानकलय्-तक्षकस्त्री-तरखान की स्त्री। यहां यद्यपि 'क्वलय्' शब्द 'भार्या' अर्थवाचक है, परन्तु संक्षेप में 'अनादर' अर्थ में जाना जाता है।

सर्वेषामुकारान्तानामुकारादेशः ॥ ४ ॥

सर्वेषां विशेष्यशब्दानां विशेषणशब्दानां चोकारान्तानां स्त्री-लिङ्गविषये ऊमात्रादेशो भवति। पटु। पटू। पट्टिका। म्वटु। म्वटू। स्थूला। गर्। गर्। कठिना। गरु। गरू। अश्वा। द्वबु। द्वबू। रजकी। वोवर्। वोवर्। (सू० ८) तन्तुवाया। गगर्। गगर्। (सू० ८) मूषका। पक्षे-मनुष्यजातेः। द्वविबाय्। वोवर्बाय्।

सभी विशेष्य और विशेषण शब्दों के तथा उकारान्तों के स्त्री-लिङ्गविषय में 'ऊ' मात्र आदेश होता है। पटु-पटू। पट्टिका-फट्टी। म्वटु-म्वटू-स्थूला-मोटी। गर्-गर्-कठिना-कठिन। गर्-गर्-अश्वा-घोड़ी। द्वबु-द्वबू-रजकी-धोबिन। केवरु-वोवर्- (सू० ८) तन्तुवाया-जुलाही। गगरु-गगरू- (सू० ८)-मूषका-चूही। पक्ष में मनुष्य जाति के-द्वविबाय्। वोवर्बाय्।

वा छटुशब्दात् ॥ ५ ॥

स्पष्टम्। छ्वटु। छ्वटू। ह्रस्वा। पक्षे छ्वटिञ्। इति मनुष्य जातेरेव।

स्पष्ट है। छ्वटु-छ्वटू-ह्रस्वा-ठिगना। पक्ष में-छ्वटिञ्-यह मनुष्य जाति का ही।

खरश्च ॥ ६ ॥

खर्शब्दात्स्त्रीलिङ्गविषये विकल्पेन ऊमात्रागमो भवति। खर्। खरी। पक्षे। खरिञ्।

'खर्' शब्द से स्त्रीलिङ्गविषय में विकल्प से 'ऊ' मात्र आगम होता है। खर्-खरी-पक्ष में-खरिञ्।

लान्तानां नः ॥ ७ ॥

उकारविशिष्टानां लकारान्तानां लकारस्य नकारादेशो भवति। वोलु। वाजू। (ऊर्मिका) कुण्डलिका। डुलोऽन्त्यात् लि आगमः इष्यते। डुलु। डुलिजि। कुण्डलिका।

‘उकार’ विशिष्ट लकारान्तों के ‘लकार’ को ‘जकार’ आदेश होता है। वोलु-वाजू-(ऊँमिका) कुण्डलिका। डुल के अन्त के अक्षर से ‘लि’ आगम होता है। डुलु-डुलुजि-कुण्डलिका।

अक्षरादीनामुलोप उलोश्च ॥ ८ ॥

अक्षरादिकानां शब्दानां उलु प्रत्ययसंबन्धिन उपधाया उकारस्य लोपो भवति। गाटुलु। गाट्जू। दक्षा। फुटुलु। फुट्जू। पोटलिका। चक्लु। चक्जू। चक्रिका। पतुलु। पत्जू। उडुपिका। ग्वगुलु। ग्वग्जू। रक्तालुः। च्वतुलु। च्वतुजू। व्यभिचारिणी। वातुलु। वात्जू। चण्डाली। टटुलु। टट्जू। काष्ठपात्रिका। अक्षरादिकानां किम्। गर्ह्। अश्वा। गूर्ह्। गूर्ह्। गोपालिका। खर्ह्। खलतिः। खर्ह्। रोगविशेषः। उलोः किम्। चोलू। चाजू। मोलू। माजू। गूलू। गूजू।

तीन अक्षरों वाले शब्दों के ‘उलु’ प्रत्यय से संबद्ध उपधा के ‘उकार’ का लोप होता है। गाटुलु-गाट्जू-दक्षा-चतुर। फुटुलु-फुट्जू-पोटलिका-पोटली। चक्लु-चक्जू-चक्रिका—चक्र बाली। पतुलु-पत्जू-उडुपिका-नक्षत्रों बाली। ग्वगुलु-ग्वग्जू-रक्तालुः-शलगम। च्वतुलु-च्वत्जू-व्यभिचारिणी-व्यभिचार कराने बाली। वातुलु-वात्जू-चण्डाली-चण्डालिन। टटुलु-टट्जू-काष्ठपात्रिका-लकड़ी का छोटा वर्तन। अक्षरादि का क्या? गर्ह्-अश्वा-घोड़ी। गूर्ह्-गूर्ह्-गोपालिका-ग्वालिन। खर्ह्। (खलतिः) खर्ह्-रोगविशेषः-विशेष रोग। उलु से क्या? चोलु-चाजू। मोलु-माजू। गूलु-गूजू।

कवर्गान्तानां चवर्गः ॥ ९ ॥

उकारविशिष्टानां केवलानां च कवर्गान्तानां पुल्लिङ्गानां स्त्रीलिङ्गविषये चवर्गदेशो भवति। बतकु। बत्तू। वर्तिका। हखु। हछु। शुष्का। ड्यूगु। डौजू। सूत्रादिगुटिका।

उकारविशिष्ट केवल और कवर्गान्त पुल्लिङ्गों के स्त्रीलिङ्ग विषय में ‘चवर्ग’ आदेश होता है। बतकु-बत्तू-वर्तिका-बत्ती। हखु- हछु-शुष्का-सूखी। ड्यूगु-डौजू-सूत्रादिगुटिका।

न खूंखुचवकोः ॥ १० ॥

स्पष्टम्। खूंखु। खूंखू। अवटीटा। च्वकु। च्वकू। अम्ला।

तवगन्तानामप्रसिद्धः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् । मनु । मचू । उन्मत्ता । क्वथु । क्वछू । भारिका ।
व्वरुदु । व्वरजू । पुनर्भूः । वन् । वञ् । वन्या । मान् । माञ् । वैश्या ।
छान् । छाञ् । तक्षकी । हूनु । हूञ् । शुनी । एवं सर्वत्र ।

स्पष्ट है । मनु-मचू-उन्मत्ता-पागल । क्वथु-क्वछू-भारिका-भार
ढोने वाली । व्वरुदु-व्वरजू-पुनर्भू । वन्-वञ्-वन्या-जंगजी । मान्-
माञ्-वैश्या । छान्-छाञ्-तक्षकी-तरखानिन । हूनु-हूञ्-शुनी-कुतिया ।
इसी तरह सब जगह ।

कंगोऽल्पाथैराकारश्च ॥ १२ ॥

कङ् वृहदङ्गारधानिका । तस्मादल्पाथ र् प्रत्ययो भवति आका-
रश्च भवति । काङ्ग् । हसन्तिका ।

‘कङ्’ बहुत से अङ्गारों को रखने का पात्र । उससे ‘थोड़े’ अर्थ
में ‘र्’ प्रत्यय और ‘आकार’ होता है । काङ्ग्-हसन्तिका-काङ्गड़ी ।

चासः कृत्रिमे सस्य च खः ॥ १३ ॥

चास् सहजकासस्तस्मात्कृत्रिमेऽर्थे र् प्रत्ययः सकारस्य च खकारो
भवति । चाख् । कृत्रिमकासः ।

‘चास्’ स्वाभाविक खाँसी, उससे कृत्रिम अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय और
‘सकार’ को ‘खकार’ होता है । चाख्-कृत्रिमकासः-कृत्रिम खाँसी ।

त्रकस्तुलायाम् ॥ १४ ॥

तुलाया अर्थे त्रक्शब्दात् र् प्रत्ययो भवति । त्रक् । द्रोणः । त्रक्
तुला ।

‘तराजू’ अर्थ में ‘त्रक्’ शब्द से ‘र्’ प्रत्यय होता है । त्रक्—द्रोणः-
मापविशेष । त्रक्-तुला-तराजू ।

म्बंडुशब्दस्यान्त्यस्वरलोपः ॥ १५ ॥

म्बंडु वृहत्काष्ठम् । तस्मादल्पस्यार्थे र् प्रत्ययो भवति । अन्त्य-
स्वरस्य च लोपो भवति । म्बंडु । म्बंडर् । अल्पकाष्ठम् ।

म्बंडु-बड़ा काठ का टुकड़ा । उससे ‘छोटे’ अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय
होता है और अन्त के स्वर का लोप होता है ।

पवतुशब्दस्य च ॥ १६ ॥

र् प्रत्ययान्त्यस्वरलोपो भवतः पवतु । पवतर् । कटोलिका ।

‘र्’ प्रत्यय और अन्त के स्वर का लोप होता है पवतु-पवतर्-
कटोलिका ।

लटोश्च ॥ १७ ॥

लटु पुच्छस्तस्मादल्पस्यार्थे र् प्रत्ययान्त्यस्वरलोपो भवतः ।
लटु । लट् । पुच्छिका । तत्सादृश्येऽपि व्यवहियते । कूटि लट् ।
क्षुद्रकाष्ठम् ।

‘लटु’ पूँछ को कहते हैं, उससे ‘थोड़े’ अर्थ में ‘र्’ प्रत्यय और
अन्त के स्वर का लोप होता है । लटु-लट्-पुच्छिका-छोटी पूँछ ।
तत्सादृश्य में भी व्यवहृत होता है । कूि लट्-क्षुद्र काष्ठम्-छोटी
लकड़ी ।

मक्षब्दान्चप्रत्ययः ॥ १८ ॥

मख् परशुस्तस्मादल्पाथे च प्रत्ययो भवति । मक्च् । पर-
स्वधिका ।

अल्पाथे कृत्रिमार्थं च स्त्रीलिङ्गोद्देशकेऽपि च ।

सादृश्ये स्वविशेषेऽर्थे स्त्रीलिङ्ग प्रत्ययाः खलु ॥

अल्पाथं यथा । कतुरू । कपालः । कतुरू । कपालिका । कृत्रि-
मार्थे यथा । चाखर् । कृत्रिमकासः । वस्तुनः सजीवस्य निर्जीवस्य
वा स्त्रीलिङ्गोद्देशे कर्तव्ये सति स्त्रीप्रत्ययो भवति । म्वंग्रू-
छागपोतः । म्वंग्रू-छागपोता । बछु । वत्सः । बछर् । वत्सा । न चात्र
वत्सस्य स्त्रीवत्सा इत्यवगम्यते, किन्तु बछु शब्दस्य पुल्लिङ्गस्य
स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । सादृश्ये यथा । क्वथु । क्वछु ततुरु-पीड़ा ।
ततुरू । कोपपीड़ा स्व-विशेषेऽर्थे यथा । नर् । वस्त्रभुजः । नरू ।
भुजः । अत्र नरूशब्दस्य स्वयं स्त्रीलिङ्गत्वान्नाल्पत्वाद्यर्थग्रहः, किन्तु
वस्त्रभुजस्याधारार्थेऽत्र स्त्रीलिङ्गोद्देशः यद्वा परस्परं विनिमयोपश-
माद्यत्राद्यः शब्दः पुल्लिङ्गोभवति तत्र तत्संबन्धिनोऽन्यशब्दस्य स्त्री-
लिङ्गोद्देशः क्रियते । यत्र तु स्त्रीलिङ्गस्तत्र पुल्लिङ्गोद्देशः ।
नरू । नरू । खेरू । खरू । खलतिः ।

‘मख्’ कुल्हाड़ा, उससे ‘थोड़े’ अर्थ में ‘च’ प्रत्यय होता है । मक्च्-
परस्वधिका-कुल्हाड़ी ।

अल्प अर्थ में, कृत्रिम अर्थ में, स्त्रीलिङ्ग-उद्देशक में, सादृश्य
में और स्वविशेष अर्थ में स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय होते हैं ।

अल्पाथं में जैसे—कतुरू-कपालः—खोपड़ा । कतुरू—कपालिका—
—खोपड़ी ।

कृत्रिम अर्थ में जैसे—चाखर्-कृत्रिमकासः—कृत्रिम खांसी । सजीव वा निर्जीव वस्तु के स्त्रीलिङ्ग से उद्देश करने पर स्त्री-प्रत्यय होता है । म्वंगर्-छागपोतः—बकरे का बच्चा । म्वंगर्-छाग-पोता—बकरे की बच्ची । बछु-वत्सः-बछड़ा । बछर्-वत्सा-बछड़ी । यहां बछड़े को स्त्री बछड़ी नहीं समझी जाती, किन्तु 'बछु' शब्द पुल्लिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग से निर्देश है ।

सादृश्य में जैसे—क्वथु-क्वछु । ततुरु-पीड़ा-दर्द । तत्रु-कोप-पीड़ा-क्रोध से पीड़ा ।

स्वविशेष अर्थ में जैसे-नरु-वस्त्रभुजः-कपड़े की भुजा । नरु—भुजः-भुजा । यहां 'नरु' शब्द के स्वयं स्त्रीलिङ्ग होने से न कि अल्पत्व से अर्थग्रहण होता है, किन्तु वस्त्र की भुजा के आधार अर्थ में यहां स्त्रीलिङ्ग उद्देश है । अथवा परस्पर विनिमय के उपशम से यहां आद्य शब्द पुल्लिङ्ग होता है । वहां उससे सम्बद्ध अन्य शब्द का स्त्रीलिङ्ग से उद्देश किया जाता है । यहां स्त्रीलिङ्ग है, वहां पुल्लिङ्ग उद्देश है । नर्, नरु, खर्, खरु खलतिः ।

हस्तुशब्दान्नित्यमिञ् ॥१६॥

उकारान्तत्वात् ऊमात्रादेशनिवृत्यर्थं नित्यमिञ् प्रत्ययो भवति । हस्तित्र । हस्तिनी ।

उकारान्त होने से 'ऊ' मात्र आदेश निवृत्ति के लिए नित्य 'इञ्' प्रत्यय होता है । हस्तित्र-हस्तिनी-हथिनी ।

काव्नाग्वूट्भ्यश्च ॥२०॥

एभ्यः शब्देभ्यो नित्यमिञ् भवति । कावित्र् । काकी । नागिस्-नागा । वूटित्र् । उष्ट्रा ।

इन शब्दों से नित्य 'इञ्' प्रत्यय होता है । कावित्र्-काकी-छोटी लड़की । नागिस्-नागा-नागिन । वूटित्र्-उष्ट्रा-ऊँटिनी ।

अन्यतोऽपि पशुजातेः ॥ २१ ॥

स्पष्टम् । खरित्र्-खरी-गदही ।

व्यठुगूठ्भ्यां निन्दार्थे ॥ २२ ॥

स्पष्टम् । व्यठित्र् । स्थूला । गूठित्र् । स्थूला । निन्दायां किम् व्यठू । स्थूला ।

स्पष्ट है । व्यठित्र्-स्थूला-मोटी । गूठित्र्-स्थूला-मोटी । निन्दा में क्या ? व्यठू-स्थूला-मोटी ।

व्वटशब्दातिस्त्रयाम् ॥ २३ ॥

स्त्रीलिङ्गविषये इञ् भवति न निन्दार्थे । व्वटिञ् । बटिञ् ।
व्वटजातिः स्त्री । पक्षे । व्वटबाय् ।

स्त्रीलिङ्गविषय में 'इञ्' होता है, निन्दा अर्थ में नहीं । व्वटिञ् -
बटिञ्-व्वटजातिः स्त्री-व्वट जाति की स्त्री, पक्ष में, व्वटबाय् ।

बुगियशब्दाद्यलोपश्च ॥ २४ ॥

बुगिस्वामी तस्मादिञ् प्रत्ययो भवति । यकारस्य च लोपो
भवति । बुगिञ् । स्वामिनी ।

'बुगिस्' स्वामी, उससे 'इञ्' प्रत्यय होता है और 'यकार' का
लोप होता है । बुगिञ्-स्वामिनी-मालकिन ।

जलात्पादनिदाघे ॥ २५ ॥

जलशब्दात्पादस्वेदार्थे इञ् भवति । जलिञ् । पादस्वेदः ।

'जल' शब्द से पाँओं के पसीने के अर्थ में 'इञ्' होता है ।
जलिञ्-पादस्वेदः-पाँओं का पसीना ।

गराद्गृहसंस्कारे ॥ २६ ॥

गृहसंस्कारेऽभिधेये गरशब्दातिस्त्रयामिञ् भवति । गरिञ् ।
गृहसंस्कारिणी । अन्यत्र । गर्वाज्यञ् । गृहिणी ।

गृहसंस्कार-अभिधेय में 'गर' शब्द से स्त्रीलिङ्ग में 'इञ्' होता
है । गरिञ्-गृहसंस्कारिणी-घर का संस्कार करने वाली । दूसरी
जगह-गर्वाज्यञ्-गृहिणी-घर वाली ।

द्वबुशब्दादायुधे ॥ २७ ॥

स्पष्टम् । द्वविञ् । सृगरूपो रजकायुधः । अन्यत्र । द्वू वा
द्वबिवाय् । रजकस्त्री ।

स्पष्ट है । द्वविञ्-सृगरूपो रजकायुधः-सृग रूप धोबी का आयुध-
विशेष । दूसरी जगह-द्वबिवाय्-रजकस्त्री-धोबी की स्त्री ।

मनुष्यजातेरञ् ॥ २८ ॥

मनुष्यजातिवाचकाच्छब्दादञ् प्रत्ययो भवति । बटञ् । ब्राह्मणी ।
मुसल्मानञ् । म्लेच्छानी । हाकग्राकञ् । शाकविक्रेत्री-चाज्यञ्-
वणिक्स्त्री ।

मनुष्य जाति वाचक शब्द से 'अञ्' प्रत्यय होता है । बटञ्-ब्राह्मणी-
ब्राह्मणस्त्री । मुसल्मानञ्-म्लेच्छानी-म्लेच्छस्त्री । हाक ग्राकञ्-शाक

विक्रेत्री-शाक बेचने वाली । चाञ्च्यञ्-वणिक्स्त्री-वणिए की स्त्री ।
 वोलुप्रत्ययान्तान्नित्यम् ॥ २९ ॥

स्पष्टम् । गर्वाञ्च्यञ्-गेहिनी । न तु गर्वोलुशब्दस्य उकारान्त-
 त्वात् ऊमात्रादेशः स्यान्नित्यग्रहणात् । प्रत्ययान्तान्नित्यम् वोलु ।
 वाजू ।

स्पष्ट है । गर्वाञ्च्यञ्-गेहिनी-घर वाली । वोलुशब्द के उकारान्त
 होने से 'ऊ' मात्रा आदेश हो नित्य ग्रहण से । प्रत्ययान्त से नित्य ।
 वोलु-वाजू ।

प्रत्ययादेर्यो रान्तेभ्यः ॥ ३० ॥

रकारान्तेभ्यः शब्देभ्यः प्रत्ययादिवर्णस्य यकारो भवति ।
 सालर्यञ् । अतिथिस्त्री । प्वह्र्यञ् । गृहागता । रंगर्यञ् । रजक-
 स्त्री । स्वनर्यञ् । स्वर्यकारस्त्री । दौदर्यञ् । शाकविक्रेत्री । काँद-
 र्यञ् । आपूपिकी । स्वञ्च्यञ् । पुत्रश्वश्रूः । महार्यञ् । महाराजस्त्री ।
 राज्यर्यञ् । राजस्त्री ।

रकारान्त शब्दों से प्रत्ययादिवर्ण को 'यकार' होता है ।
 सालर्यञ्-अतिथिस्त्री-अतिथि की स्त्री । प्वह्र्यञ्-गृहागता-घर आई ।
 रंगर्यञ्-रजकस्त्री-धोबी की स्त्री । स्वनर्यञ्-स्वर्यकारस्त्री-सुनार की
 स्त्री । दौदर्यञ्-शाकविक्रेत्री-शाक बेचने वाली । काँदर्यञ्-आपूपिकी-
 । स्वञ्च्यञ्-पुत्रश्वश्रूः-बेटे की सास । महार्यञ्-महाराजस्त्री-
 महाराज की स्त्री । राज्यर्यञ्-राजस्त्री-राजा की स्त्री ।

पण्डितगुजरयोरा ॥ ३१ ॥

आभ्यां शब्दाभ्यां प्रत्ययादिवर्णस्य अप्रसिद्ध आकारो भवति ।
 पण्डिताञ् । पण्डितस्त्री । गुजराञ् । जाबालस्त्री ।

'पण्डित' और 'गुजर' शब्दों से प्रत्ययादि वर्ण को अप्रसिद्ध
 'आकार' होता है । पण्डिताञ्-पण्डितस्त्री-पण्डितानी । गुजराञ्-
 जाबालस्त्री-गुजरी ।

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
 स्त्रीप्रत्ययप्रक्रियासमाप्ता ॥ ६ ॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥७॥

धातुपाठः ॥१॥

धातवोऽन्योन्यसांकर्यात्कथ्यन्ते दोषसंज्ञया ।

ते दोषज्ञेन शोध्यन्ते सांकर्याच्च विकीर्णनात् ॥ १॥

तथा गिरं प्रणम्यादौ शारदाक्षेत्रधातवः ।

संकीर्णश्चविकीर्णश्च ग्रथ्यन्ते यत्रतो मया ॥ २ ॥

तत्र येषां धातूनामतीतकाले केवलं कर्मप्रयोगाः केवलं भाव-
प्रयोगा एव संपद्यन्ते तेषां संकेतो यथा (अक) (अभा) । शेषा धातवो-
ऽतीतकालेऽपि कर्तृप्रयोगिनो भवन्ति ।

वहां जिन धातुओं का अतीत काल में केवल कर्म में प्रयोग,
केवल भाव में प्रयोग ही हुआ करता है, उनका संकेत जैसे—(अक)
(अभा) । बाकी धातुएं अतीतकाल में भी कर्ता में प्रयुक्त हुआ करती
हैं ।

धातुपाठः

अकाराद्याः

धातुः	अर्थः	हिन्दी
अच	प्रवेशे	प्रवेश में
अछ	दौर्बल्ये	दुर्बलता में
अड	नैर्बल्येऽभियोगे च	निर्बलता और अभियोग में
अदर	आर्द्राभवने	गीला होने में
अक अद्राव्	आर्द्राकरणे	गीला करने में
अक अन, आन इति केचित्	आनयने	लाने में
अक अन्जूर	समापने	समापन में
अक अन्ज्राव	च	और
अन्द	अवसाने	अवसान में
अक अवस,	वेष्टने	वेष्टन में
अबसाव	च	और

अक कतर	मेधाविभवि	मेधा के आविर्भाव में
अक अवराव्	च	और
अक अर्ज	अर्जने	कमाने में
अक अर्पाव	पातने	गिराने में
अल	अध्रुवीभावे	अनिश्चय भाव में
अक अलर	चेष्टादाने कम्पने च	चेष्टा देने और कम्पन में
अक अलराव	च	और
अक अस	हसने	हंसने में
अक अहल	मानने	मानने में

आकाराद्याः

अक आछन	परिचयने	चुनने में
अक आजूर	तत्परतायाम्	तत्परता में
अक आँट्र	कोपाद्विचारणे	गुस्से से विचार करने में
अक आड्र	मिश्रणे पिण्डीकरणे	मिलने में और पिण्ड बनाने में
आडराव्	च	और
अक आपर	हस्तेन परमुखार्पणे	हाथ से दूसरे के मुख में देने में
अक आपराव	च	और
आमन	वैवर्ण्ये	रंग के बिगड़ने में
अक आयव	सम्य...	...
अक आरद	आराधने	आराधना में
अक आरव	परुषीकरणे	कठोर करने में
अक आलव	ऊर्ध्वभ्रामणे नौका-परिवर्तने च	ऊपर घुमाने में और नौका परिवर्तन में
अक आवर	व्यापने आवरणे च	व्यापन में और ढकने में
अक आवराव	च	और
आवस	विशरणे	विशरण में
आस	सत्तायाम्	सत्ता में

इकाराद्याः

अक इछ इच्छायाम् इच्छा में

ईकाराद्याः

ईर ऊर्ध्वभ्रमणे ऊपर भ्रमण में

ककाराद्याः

अक कड	निष्कासने	निकालने में
अक कत	यन्त्रवेष्टने	यन्त्र के वेष्टन में
अक कतर	कृन्तने	काटने में
अक कन्ज	पक्षिभर्जने	पक्षिभर्जन में
अभा कन्जूर	निर्द्रव्यीभवने	द्रव्यरहित होने में
अभा कन्जराव	च	और
अक कपट	कृन्तने	काटने में
अक कपटाव	च	और
अक कमव	अर्जने	कमाने में
अक कमनाव	च	और
अक कर	करणे	करने में
कल	मूकीभावे	चुप हो जाने में
अभा कश	कण्डूयने	खुजलाने में
अक कस	तैलादिपचने	तैल आदि के पकने में
कहर	पारुष्ये	कठोरता में
काचर	पिङ्गलीभवने	पीला होने में
अक काँछ	काङ्क्षायाम्	काङ्क्षा में
अक काँट	अप्रत्यक्षहरणं	पीठ पीछे हरण करने में
काठ	कर्कशीभावे	कठोर होने में
कान	काणीभवने पराभवे	काणा होने में और
	च	तिरस्कार में
काम्प	कम्पने	कांपने में
अक काय	आलस्ये	आलस्य में
कायर	निःसारीभावे	निःसार होने में
अक कार	कवथने	कढ़ने में
कावर्	श्यामीभवने	काला होने में

अक	कास	मुण्डनोपनयनयोः	मुण्डन और उपनयन में
	वयन्त	क्लेदने	क्लिन्न होने में
	कुठ	वृत्तिसंकोचे	वृत्ति के संकोच में
	कुप	कोपे	क्रोध में
	क्वब	कुब्जीभवने	कुबड़ा होने में
	कुमल	कोमलीभवने	कोमल होने में
अक	कुह	निष्कर्ष	निष्कर्ष में
अक	कूर	निष्कर्षमूलशिथिली-	निष्कर्ष और मूल के
		करणयोः	शिथिल करने में
	कूर	क्रूरत्वे	क्रूरता में
	कृट, क्रट	कार्श्ये	कुशता में
अक	कृप	कतने	काटने में
	कृहन	कृष्णीभवने	काला होने में
अक	कोंकव	गुणप्रशंसायाम्	गुण प्रशंसा में
	कोल	लौहित्ये	लाल रंग में
	क्च	आर्द्रीभवने	गीला होने में
अक	क्चव	आर्द्रीकरणे	गीला करने में
अक	क्न	विक्रीणने	बेचने में
अक	क्राव	करणे	करने में
	क्रेट	कार्कश्ये	कर्कशता में
प्रभा	क्रेश	गृध्नुतायाम्	गृध्नुता में

खकाराद्याः

अक	खट	गोपने	छिपाने में
अक	खण्ड्र	विभाजने	विभाग करने में
अक	खण्ड्राव	च	और
अक	खन	अवदारणे	अवदारण में
अभा	खप	व्यभिचारे	व्यभिचार में
अभा	खम	उच्छ्वासनिःश्वासे	सांस-निःश्वास में
	खर	अप्रीती	अप्रीति में
	खल	विस्तारे	विस्तार में
अक	(खर च)	(व्ययोकरणे)	खर्च करने में

खस	आरोहे	आरोह में
अक खह	चित्रीकरणे	चित्रित करने में
अक खार	आरोहणे	चढ़ने में
अक खि	खादने	खाने में
अभा खिष्क	दम्भगतौ	दम्भगति में
खखर	निःसारतायाम्	निःसारता में
अक खखलाव	वस्तुनो जलावगाहने	वस्तु के जलावगाहन में
अक खुत	अधः खनने	नीचे खोदने में
अक खून्त्र	तनूरुहकर्षणे	वृक्ष के खींचने में
खोच	भये	भय में
खोर	भये	भय में
खोल	उद्धाटने	खोलने में
अक ख्स	तनूरुहकर्षणे	वृक्ष के खींचने में

गकाराद्याः

गछ	गतौ युक्तीभवने च	गति में और युक्तीभवन में
अक गण्ड	ग्रन्थे	ग्रन्थ में
(गन)	(घनीभवने)	घना होने में
अक गन्जूर	संख्याने	संख्यान में (गिनती)
अक गन्जुराव	च	और
अक गर	घट्टने	घट्टन में
गर्म	घर्मीभवने	गर्म होने में
गल	नाशे	नाश में
गाँगल	परैश्चाञ्चल्ये	दूसरों से चञ्चलता करने पर
आँगल	च	और
अक गार	प्रसादे अन्वेषणे च	प्रसाद में और खोज में
अक गाल	नाशने	नाश में
अक गिन्द	क्रीडायां	खेल में
ग्यमट्	कृशीभवने	कृश होने में
अक गिलव	अपहरणे भ्रामणे च	अपहरण और धुमाने में

कश्मीरशब्दाभृतम्

अक ग्यव	गीती	गीति में
गीर	अमरणे	धूमने में
अभा गुजराव	उपेक्षायाम्	उपेक्षा में
अभा गुन्द	उपालम्भे	उलाहने में
अक गुप	गोपने	छिपाने में
ग्वब	गौरवे	गौरव में
गुमन	धूसरे (धूसरतायाम्)	धूसरता में
गुरट	गौरे (गौरतायाम्)	गौरता में
अक गुलव	मुखलाडने	मुख लाडन में
चमक	दीप्तौ	दीप्ति में
अक ...	आवरणे	आवरण में
गेल	वियोगे (उपहासे च)	वियोग में और उपहास में
अक गोर	विलापे	विलाप करने में
गोवर	निद्राहतत्वे	निद्राभङ्ग होने में
अक	चाञ्चल्यपाका- तिशययोः	चञ्चलता और अधिक पकाने में
अभा अज	गर्जने	गर्जना में
अक,भा आश्र	ग्रहणे वृष्टिबन्धे च	ग्रहण में और वृष्टि बांधने में
अक,भा आश्राव	च	और
ग्वच	पात्रस्थजलादि- चेष्टायाम्	पात्र में स्थित जल आदि चेष्टा में
अक ग्ह	घर्षणे	घिसने में
चकाराद्याः		
अक चताव	स्तुती	स्तुति में
चमक	दीप्तौ	चमकने में
अक चार	बलाद्वन्धने	जबरदस्ती बांधने में
अक चाव	पायने	पिलाने में
अक चि	पाने	पीने में
अक चीर	निष्पीडने	पीड़न करने अर्थ में

अक चुकाव	मूल्यनिश्चयीकरणे	मूल्य निश्चित करने में
अभा चुम	दीनतायाम्	दीनता में
चौखर	संकोचने	संकोच करने में

छकाराद्याः

अक छक	कीर्णने	कीर्णन में
अक छक्	अवकीर्णने	अवकीर्णन में
अक छक्त्राव	च	और
अक छक्त्राव	श्वेतीकरणे	सफेद करने में
छत	श्वेत्यै	सफेदी में
छन	पाते	गिराने में
अक छप	वृष्टिकालयोः क्षेपे	वृष्टि और काल विताने में
अभा छर	पुरीषोत्सर्गे	शौच करने में
अक छल	क्षालने	धोने में
अक छान	उत्पवने शातने च	उत्पवन और शातन में
अक छाँट	क्रोधादगुह्याविष्करणे	क्रोध से गुह्य बात प्रकट करने में
अक छाव	उपभोगे क्षेपणे च	उपभोग और फेंकने में
अभा छिक	सेचने प्रमेहने च	सींचने और प्रमेहन में
अक छिन्द्र	मोहने	मोहित करने में
छिव	मदे	मद में
अक छिव्त्राव	मादने	मस्ती पैदा करने में
छ्वकल	संघट्टाभावे	संघट्ट (समूह) न होने में
अक छ्वकव	जलावगाहने	जल में स्नान करने में
अक छ्वत्र	ऊनीकरणे	ऊनीकरण में
अक छ्वत्राव	च	और
छ्वन्न	अपचये	घटने में
अक छ्वप्	व्ययीकरणे	खर्च करने में
अक छ्वप्त्राव	च	और
अक छ्वम्ब	कर्णमर्दने	कान मसलने में
अक छेर	अधिक्षेपे	अधिक्षेप में
अक छोर	त्यागे	त्याग में

जकाराद्याः

अभा जख	सेवायाम्	सेवा में
अक जर	उट्टङ्कने	उट्टङ्कना करने में
अभा जूर	उपसेवायाम्	उपसेवा में

अप्रसिद्धचकाराद्याः

अक चट	छेदने	काटने में
चम	अल्पीभवने संगते च	थोड़ा होने में और इकट्ठा होने में
चमठ	पर्युषितत्वे	वासा होने में
चर	उपचये	वृद्धि में
चर	अन्तः कोपे(स्त्री भा)	भीतरी गुस्सा में
अक चर्च	चारक्रियायाम्	चारक्रिया में
चल	चलने	चलने में
अभा चस	अतिहासे	अति हंसने में
अक चान	प्रवेशने	प्रवेश करने में
अक चाप	अदने	खाने में
अक चार	चयने	चुनने में
अक चाल	सहने	सहन करने में
अभा च्यखल	सोत्प्राशे	सोत्प्राश में
अभा च्यङ्ग	हर्षे	हर्ष में
अभा च्यत्र	उपेक्षयेव प्रेक्षणो	उपेक्षा से ही देखने में
अक च्यल्ल	वलात्प्रवेशने (वला- त्प्रवेशनान्यस्य पीडने)	जबरदस्ती प्रवेश करने में (वलपूर्वक प्रवेश से दूसरे के तंग करने में)
अक चीञ्	संज्ञापने	संज्ञापन में
अक चीञ्त्राव	च	और
च्वक्	क्रोधेऽस्लीभवने च	क्रोध में और खट्टा होने में
अकभा च्वक्	कोपने	गुस्सा करने में
अकभा च्वक्त्राव	च	और
अक च्वगनाव	चतुर्गुणीकरणे	चौगुना करने में
च्वच	वृत्तिसंकोचे	वृत्ति के संकोच में

अक च्वम्ब	वेधने	बींधने में
अक च्वम्राव	अल्पीकरणे संगती- करणे च	थोड़ा करने में और इकट्ठा करने में
अकभा चुव	कलहे	भगड़ा करने में
अभा चूँट	अधः शब्दे (अपान शब्दे)	अधोवायु शब्द के साथ निकलने में
अक चूर	योन्याघाते	योनि-प्रहार में
अक चेट	कुट्टने	कूटने में
अकभा चेन	चेतने	होश में
अक च्ह	चूषे	चूसने में

अप्रसिद्धछकाराद्याः

अक छट	उत्क्षेपणे	ऊपर फेंकने में
छर	रिक्तीभवने	खाली होने में
अ(क)छल	छलने	छल करने में
अक छाड़	अन्वेषणे	खोजने में
अक छाँड़	च	और
अक छण्ड	च	और
छाँछन	लघ्वीभवने	छोटा होने में
छ्यट	अशुद्धिभवने	अशुद्धि होने में
अक छ्यट्र	अशुद्धिकरणे	अशुद्ध करने में
अक छ्यटराव	च	और
छ्यन्न	छेदे	सुराख में
छ्यव	शमे	शान्ति में
अक छ्यव्र	शामने	शान्त करने में
अक छ्यव्राव	च	और
छ्वच	निःसारीभवने	निःसार होने में
छ्वट	ह्रस्वीभवने	ठिगना होने में
अक छ्वटर	ह्रस्वोकरणे	छोटा करने में
अक छ्वटराव	च	और
अक छुन	पातने	गिराने में

अप्रसिद्धजकाराद्याः

अक ज्जर	तक्षणे	तक्षण में
अक जप	जपने	जप करने में
अक जर	सहने	सहन करने में
जल	जलवत्स्वादावगमे	जल की तरह स्वाद की प्रतीति होने में
अभा जाग	प्रतिजागरे	प्रतिजागर में
अक जान	अवबोधने	जानने में
अक जाल	दाहै	जलाने में
जि	जनने	पैदा करने में
जिङ्गर	विक्कलीभवने	व्याकुल होने में
अक जीठ्	दीर्घीकरणे	लम्बा करने में
अक जीठ्राव	च	और
ज्वङ्गर	वैकल्ये	व्याकुलता में
ज्वजर	जर्जरत्वे	जीर्ण होने में
जुव	जीवने	जीवन में
अक जुव्	सजीवीकरणे	सजीव करने में
अक जुव्राव	च	और
अभा ज्वस्	कासे	खांसी में
जेठ	आयतीभवने	चौड़ा होने में
अक जेन	जये	जय में
जोत	दीप्तौ	चमकने में
अक जोवर	उत्पादने	पैदा करने में
अक जोव्राव	च	और
अक ज्ख	सहने	सहन करने में
अक जल्	तक्षणे	तक्षण में

टकाराद्याः

अक टक	शब्दवद्दन्तैश्छेदने	शब्द के साथ दान्तों से काटने में
अभा टप	परोक्षपरिभाषणे	पीठ पीछे बात करने में
टल	परिवर्ते	परिवर्त में

अभा टाँग	घोरवाशिते	घोरवाशित में
अभा टाल	उपेक्षागमने	उपेक्षा से जाने में
ट्यठ	तिक्तीभवने	तोखा होने में
अक ट्यप	संघट्टे	समूह में
ट्यम्ब	लोपे	लोप में
अक टुक	आखुवच्छेदने	चूहे की तरह काटने में
शक ट्वकव	कटाघाते	कपट से प्रहार करने में
ट्वट	वृत्तिसंकोचे	वृत्ति के संकोच में
अक टुव	संकोचने	संकोच करने में
टोठ	प्रसादे	प्रसाद में
अभा ट्क	धावने	दौड़ने में
अक ट्स	अन्तर्नयने	भीतर ले जाने में
अक ट्सन	च	और

ठकाराद्याः

ठग	छलने	छलने में
अक ठगाव	शाठ्ये	शठता में
ठहर	संस्थाने	ठहरने में
अक ठाक	उत्खनने (निरोधने)	खोदने में (रोकने में)
अक ठास	उत्खनने	खोदने में
ठीक	स्थितौ	स्थिति में
अक ठुक	उत्खनने	खोदने में

डकाराद्याः

अक डक	शब्दवत्पाने	शब्द के साथ पीने में
अक डखव	दण्डवदाधारीकरणे	दण्ड की तरह बनाने में
अक डख्र	आधारीकरणे	आधार बनाने में
अक डख्राव	च	और
डर	भये	भय में
डल	उल्लङ्घने	उल्लङ्घन में
अकभा डाँट	विद्वेषे	विद्वेष में
अक डाल	परिवर्तने	परिवर्तन में
डयल	शैथिल्ये	शिथिलता में
ड्वक	देहानार्जवे	देहानार्जव में

	डुब	मज्जने	डूबने में
अक	डुलनाव	गोलवद्भ्रामणे	गोले की तरह घुमाने में
अक	डुलव	च	और
अक	डुव	संमार्जने	बुहारी फेरने में
	ड्वस	देहानार्जवे	देहानार्जव में
अक	डेष	प्रेक्षणे	देखने में
	डोल	अपरिचयने	नहीं चुनने में
	ड्वल, इत्यपरे	„	„

तकाराद्याः

	तग	तज्जतायाम्	तज्जता में
	तङ्ग	संकोचे	संकोच में
अक	तच्	तापने	तपाने में
अक	तच्	च	और
अभाक	तछ	तक्षणे	तक्षण में
अक	तञ्	विरलीकरणे	विरला करने में
अक	तञ्	च	और
	तत	तप्तीभवने	गर्म होने में
	तन	विरलीभवने	विरला होने में
अक	तप	औष्ण्योपादाने	गर्मी लेने में
	तम्बल	चाञ्चल्ये	चाञ्चलता में
	तर	तरणे	तैरने में
अक	तल	स्नेहपाके	तैल-घी के भीतर पकाने में
अक	तव	भर्जने	भूनने में
अक	ताड	कोपाद्विचारणे	गुस्सा से विचार करने में
अक	तार	तारणे	तारने में
अक	ताल	उत्थापने	उठाने में
अक	ताव	तापने	तापने में
	त्यग्ब	इक्चाञ्चल्ये	नेत्रों की चाञ्चलता में
अक	तीज्	निशाने	निशान में
अक	तीज्	च	और

तीलन	स्निग्धपूतीभावे	तल-घी आदि में पवित्र होने में
तुन्द	तीक्ष्णीभवने	तेज होने में
अक त्वम्ब	तूलवद्विवरणे	तूलवत् विवरण में
अक तुल	उत्थापने	उठाने में
तूर	शीतीभवने	ठण्डा होने में
तूरण	च	और
तेज	तीक्ष्णीभवने	तेज होने में
तेल	विस्फोटादिदंशे	विस्फोट आदि दंश में
अक तोल	तुलने	तोलने में
अक तोवर	क्रूरदृष्टौ	क्रूरदृष्टि में
अक तोवराव	च	और
तोष	तोषे	सन्तोष में
अक त्रकर	कर्कशोभवने	कर्कश होने में
अक त्रकराव	कर्कशोकरणे	कठोर करने में
अक त्रगुनाव	त्रिगुणीकरणे	तीन गुना करने में
त्रच	भये	भय में
अक त्रचराव	त्रासने	डरने में
अक त्राव	त्यागे	त्याग में
अक त्रुक	कणशश्छेदने भक्षणे	कणशश्छेदन और भक्षण में
	च	
अक त्रवप्	आच्छादने	ढकने में
अक त्रवम्ब	सूचीघाते	सुई से सुराख करने में
अक त्रवम्बव	च	और
त्रवश	कठिनीभवने	कठिन होने में
अक त्रवश्राव	कठिनीकरणे	कठिन करने में
त्रोर	विस्फोटादिकार्कश्ये	विस्फोट आदि कार्कश्य में
थकाराद्याः		
थक	श्रमे	थकावट में
अक थजूर	उच्चैः करणे	...
अक थजूराव	च	और
थद	उन्नतीभवने	ऊँचा होने में

थम	अवष्टम्भे	ठहराने में
थर	कम्पने	कांपने में
अक थल	शाखाच्छेदने	टहनी काटने में
अक थव	स्थापने	स्थापित करने में
अक थाव, इति	„	„
केचित्		
थाथर	(सभयं) त्वरायाम्	(डर के साथ) जल्दी में
अकभा थ्यक	श्लाघायाम्	श्लाघा में
अभा थिप	ताडने	मारने में
अभा थ्वक	निष्ठीवने	थूकने में
अक थुर	घटने	घटने में
दकाराद्याः		
अक दग	घातने	मारने में
दज्ज	भस्मीभवने	राख होने में
अक ददुराव	क्षीणीकरणे	क्षीण करने में
अक दप	आज्ञायां कथने च	आज्ञा में और कहने में
अभा दबव	भूमिक्षेपे	भूमि पर फेंकने में
अभा दम	वाताग्निशब्दयोः	वायु और आग के शब्द में
दर	स्थैर्याविस्मृति- वर्षनिरोधेषु	स्थैर्याविस्मृति वर्ष निरोधों में
अक दरं	स्थिरीकरणे	स्थिर करने में
अक दल	विदारेण	फाड़ने में
अभा दव	शीघ्रगतौ	शीघ्रगति में
अक दस	घातने	मारने में
अक दाञ्जूर	ध्याने	ध्यान में
अक दाञ्ज्राव	च	और
अक दार	धारणोद्धारयोः	धारण और उद्धार में
अक दाव	दापने	दिलाने में
अक दि	दाने	देने में
अक द्वगव	अवखण्डने	अवखण्डन में
अक द्वग्नाव	द्विगुणीकरणे	दुगुना करने में
द्वदर	जीर्णीभवने	जीर्ण होने में

अक द्वदराव	जीर्णिकरणे	जीर्ण करने में
अक द्वर्	भूमिक्षेपे	जमीन पर फेंकने में
अक द्व्ब्राव	च	और
अक द्वय	दोहने	दोहने में
द्वष	च्यवने	च्यवन में
अक द्वन्ध्वर	पृथक्पृथक्करणे	अलग अलग करने में
अक द्वन्ध्वराव	च	और
दूर	दूरीभवने	दूर होने में
अक दोन	पिचुवद्विवरणे	पिचुवत् विवरण में
दोर	गतिचातुर्ये	गति की चतुराई में
अक दन	वस्त्रादिरजोपहरणे	वस्त्र आदि रजोपहरण में
अक दनव	च	और
अभा द्य	वैमनस्ये	वैमनस्य में
अभा द्वक्	क्रीडायाम्	खेल में
द्वग	मूल्यातिशये	अधिक कीमत में
अक द्वग्ग्राव	दुर्मूल्यीकरणे	खराब कीमत डालने में
द्रेष्ठ	कार्कश्ये	कर्कशता में
अक द्ष्राव	दोषदाने	दोष देने में

नकाराद्याः

अभा नच्	नर्तने	नाचने में
अक नञ्र	नग्नीकरणे	नंगा करने में
अक नञ्राव	च	और
नट	कम्पे	कांपने में
अक नट्राव	कम्पने	कांपने में
नन	नग्नीभवने	नंगा होने में
अभा नप	उत्कोचदाने (उत्कोच-ग्रहणे)	रिश्वत देने (लेने) में
नम	नम्रोभवने	नम्र होने में
नव	अतिशयीभवने नूतन-तायां च	अधिक होने में और नूतनता में
नश	अदर्शने	दर्शन न होने में

अक नहाव	क्रियाधाते	क्रियाधात में
नाँठ	निष्फलीभवने	निष्फल होने में
नाँप	दीप्तौ	चमकने में
अक नाव	शोधने	शोधन में
अक नाश्र	नाशने	नाश में
अक नाश्राव	च	और
अक नि	हरणे	हरण करने में
निक	अल्पीभवने	थोड़ा होने में
अक निक्र	खण्डशःकरणे	टुकड़े करने में
अक निक्राव	च	और
अक न्यङ्गल	निगरणे	निगलने में
अक न्यत	पशुरोमकृन्तने	पशु के बाल काटने में
अक न्यवाञ्ज	निवेदने	निवेदन में
नील	हरितीभवने	हरा होने में
अक न्वमूर	नम्रीकरणे	नम्र करने में
अक न्वमूराव	च	और
अक न्ववूर	अतिशयीकरणे	अधिक करने में
अक न्ववूराव	च	और
अक नेछव	ख्यातीकरणे	प्रसिद्धि करने में
नेर	निर्गमने	निकलने में
अक नोमूर	संक्षेपीकरणे	संक्षेप करने में
अक नोमूराव	च	और
अक न्याव	हरणे	हरण में

पकाराद्याः

पक	गतौ	जाने में
पच	ऋणविश्वासे	ऋणविश्वास में
अकभा पछताव	पश्चातापे	पश्चाताप में
अक पछान	उपलक्षणे	उपलक्षण में
पञ्ज	युक्तीभवने सत्या- विर्भावे च	युक्त होने में और सत्य के आविर्भावे में

अक पञ्चर	अवेष्ट्य सोचने	बैठन देकर सींचने में
अक पञ्चराव	च	और
अक पञ्चर	सत्याविष्करणे	सत्य के प्रकट करने में
अक पञ्चराव	च	और
पट	प्राप्तौ	प्राप्ति में
अभा पटाव	गतौ	गति में
पठ	सिद्ध्याम्	सिद्धि में
अक पठ्	संस्कारे मोनादिशो-	संस्कार में और मछली
	धने च	आदि के साफ करने में
अक पठ्राव	संस्करणे साधने च	संस्करण और साधन में
अभा पद	कुत्सिते शब्दे	कुत्सित शब्द में
पप	परिणामे	परिणाम में
अक पय	धात्वादिपाके	धातु आदि के पकाने में
अक पर	पठने	पढ़ने में
अक पखोव	परीक्षायाम्	परीक्षा में
अक पर्जन	उपलक्षणे	उपलक्षण में
अक पर्जनाव	च	और
अक पल	गुप्तदाने	गुप्त दान में
पलज	उपसेवायाम्	उपसेवा में
पलट	द्रवीभवने	पिघलने में
अभा पश	विषादे	विषाद में
पष्प	क्षरणे	खरने में
पाकन	विस्फोटादिपाके	फोड़ा आदि पकाने में
अक पाकव	पचने	पकने में
अक पाज	निःसारणे	निकालने में
पाथ	सद्भावे	सद्भाव में
पार	केशवेणीकरणे पण-	केशों की चोटी बाँधने में
	स्थापने च	और पणस्थापन में
अक पाल	रक्षणो	रक्षा करने में
अक पाव	पातने	गिराने में
अभा पास्र	धिवकरणे	धिवकार करने में

अक	पास्त्राव	च	और
	पि	पतने	गिरने में
अभा	पिट	परिदेवने	रोने में
अक	पिट्राव	दीनोकरणे	दीनता पैदा करने में
अक	प्यतर	पालने	पालन करने में
	प्यद	वृत्तज्ञतायाम्	वृत्तज्ञता में
	पिल	प्राप्तौ	प्राप्ति में
अक	पिलन	प्रापणे	प्राप्त करने में
अक	पिलनाव	च	और
अभा	प्यव	पाकार्थमग्न्यारम्भे	पकाने के लिए आग के आरम्भ में
	पिशल	पेशलीभवने	पेशलीभवन में
	पिस	पाकेन बहिर्निःसर्षणे	पाक से बाहिर निकलने में
अक	पिह्	संचूर्णन	संचूर्णन में
	पीट	खेदात्समीक्षणे	खेदपूर्वक देखने में
अभा	पीठ्	सशिक्षं प्रतिक्षेपणे	सशिक्ष प्रतिक्षेपण में
अभा	पीठ्राव	च	और
अक	पीनव	प्रसावने	प्रसावन में
	पीर	मेदुरतायाम्	मेदुरता में
अक	पुचन	पुष्पादिखण्डशः	पुष्प आदि के टुकड़े २
		करणे	करने में
	पुन	शापसाफल्ये	शाप की सफलता में
अभा	प्वन्द	क्षुते	क्षुत में
	प्लव	नेर्बल्ये	निर्बलता में
अक	पुश्	अर्पणे	अर्पण करने में
अक	पुश्त्राव	च	और
अक	पूज	पूजायाम्	पूजा में
अक	पूठ्	स्थूलीकरणे	मोटा करने में
अक	पूठ्राव	च	और
अक	पूर	पूरणे	भरने में
	पेड	निर्यासे	निर्यास में

पोठ	स्थूलीभवने	मोटा होने में
पोर	पर्याप्त्यनार्द्रतयोः	पर्याप्ति एवं अनार्द्रता में
अभा पोर व	वाधने	रुकावट में
पोष	पर्याप्ततायाम्	पर्याप्तता में
प्रख्ट	प्रकटने	प्रकट करने में
अक प्रजन	उपलक्षणो	उपलक्षण में
अक प्रजनाव	च	और
प्रजल	प्रज्वलने	प्रज्वलन में
प्रन	नैर्मल्ये	निर्मलता में
प्रय	प्रीणने	प्रीति में
प्रस	प्रसवे	प्रसव में
अक प्राट	खनने	खोदने में
प्राण	पुराणीभवने	पुराना होने में
प्रार	समीक्षणे	समीक्षा करने में
अक प्राव	प्राप्तौ	प्राप्ति में
अक प्रिछ	पृच्छायाम्	पृच्छने में
अक प्रिण	उपालम्भे	उलाहने में
अक प्रिन्ज	प्रेरणे	प्रेरणा करने में

फकाराद्याः

अक फक	सक्त्वादिभक्षणे (दारिद्र्याविष्कारे च)	सत्तू आदि के खाने में और दरिद्रता के आवि- ष्कार में
फट	काष्ठभेदाङ्कुरोद्- भेदयोर्जलनिमज्ज- नादिषु च	काष्ठभेद और अङ्कुर फूटने एवं जल में निम- ज्जन आदि करने में
फब	प्रशस्तीभवने	प्रशंसा होने में
फर	स्तेये	चोरी में
अक फर्कावि	अर्थोपसर्जने	अर्थोपसर्जन में
फल	वस्त्रजीर्णनसाफल्य विभागयोश्च	वस्त्रजीर्णन एवं साफल्य विभाग में
फस	बन्धीभवने	बंधे होने में

अक फस्	बद्धीकरणे	बांधने में
फहर	पारुष्ये	कठोरता में
अभा फांग	शिशुमार्जारोदने	बिल्ले के बच्चे के रोने में
अक फान	निःशेषीकरणे	निःशेषीकरण में
फाफल	क्रियायोग्यीभवने	क्रियायोग्यीभवन में
अक फालव	काष्ठभेदने	लकड़ी तोड़ने में
अक फास्	बद्धीकरणे	बांधने में
अक फास्राव	च	और
फिच	विस्मरणे	भूलने में
अक पयचव	अप्रत्यक्षहरणे	पीठ पीछे हरण में
अक फिर	पुस्तककथाभाण्डानां परिवर्तने	पुस्तक-कथा-भाण्ड आदि के परिवर्तन में
अक फिख	भ्रामणे	धुमाने में
अक पयश	श्रोष्ठादिलेहने	होंठ आदि के चाटने में
अक फुक	अङ्गारप्रदीपने	अंगारों के प्रदीप्त करने में
अक फुकार	कोपालापे	क्रोध की बातचीत में
फुट	भङ्गे	टूटने में
अक फुट्र	भञ्जने	तोड़ने में
फुट्राव	च	और
फवल्ल	विकसने	विकसित होने में
फुश (पवश्)	अन्तः कोपे (स्त्री भा)	भीतरी क्रोध में
फुह	च	और
अक फूंक	आघ्राणे	सूँघने में
फेर	अमणविस्त्रीभवन- पश्चातापवैलोम्येषु	अमणविस्त्रीभवनपश्चाताप वैलोम्य में
अक फेश	श्रोष्ठादिलेहने	होंठ आदि के चाटने में
फोर	स्फुरणं	फड़कने में
अक पयार	रसनिष्कासने	रस निकालने में
अभा फक	उच्छ्वासनिःश्वासयोः उच्छ्वास-निःश्वास में	

वकाराद्याः

अकभा वक	भाषणे	बोलने में
अक बगार	अक्षणे	अक्षण में
वच	अनाहततायाम्	अनाहतता में
अक वचराव	भयादिरक्षणे	भय आदि से रक्षा करने में
अक बज्र	सेवायां स्नेहने च	सेवा में और स्नेह करने में
बड	गतिवृद्धयोः	गति और वृद्धि में
अक बडाव	गतिशमनयोः	गति और शान्त करने में
अक बड्	वर्धने	बढ़ाने में
अक बड्राव	च	और
अक बदराव	पूपाङ्गारपाके	पूपाङ्गारपाक में
बन	भवने	भवन में
अक बन्जूर	विभाजने	विभाग करने में
अक बन्जुराव	च	और
अकभा बर	पूरणे वियोगदेन्ये च	भरने में और विरह की दीनता में
अक बर्काव	पातने	गिराने में
बल	आरोग्ये प्राणने च	आरोग्य में और प्राण-सञ्चार में
अक बलूर	आरोग्यीकरणे	आरोग्य करने में
अक बलूराव	च	और
बस	निवासे	निवास में
बसन	पीती भवने	पीला होने में
बहर	शूरतायाम्	शूरता में
बाखन	बुद्धिभ्रंशे	बुद्धि भ्रष्ट होने में
अक बाग्र	विभाजने	विभाग करने में
अक बागूराव	च	और
अक बाजूर	च	और
अक बाजूराव	च	और
बाद (बाद)	प्रवलीभवने	प्रवल होने में
बाँवर	त्वरायाम्	उतावलेपन में

कवसौरशब्दावृतम्

अक बाव	अभिप्रायाविष्करणे देवार्पणे च	अभिप्राय प्रकट करने में और देवता के अर्पण करने में
बावज	रोचने	अच्छा लगने में
अक बाप	उच्चारणे	उच्चारण करने में
बास	भासने	चमकने में
बिगर	विकारे	विकार में
अक ब्यज्र	विवरणे भिन्नी- करणे च	विवरण में और अलग करने में
अक ब्यज्राव	च	और
ब्यन्न	भिन्नीभवने	अलग होने में
बिय	पर्युषितत्वे	बासा होने में
ब्यह	उपवेशने	वठने में
अक बुछ	दंशक्रियायाम्	डसने की क्रिया में
अक बुज	भर्जने	भूतने में
ब्बड	निमज्जने	डूबने में
बुड	स्थविरोभवने	बूढ़ा होने में
ब्बव	उत्पत्तौ	उत्पत्ति में
अक बूग	भोगे	भोग में
अभा बेछ	भिक्षायाम्	भिक्षा में
अक बोज	निशामने	सुनाने में
अक बोल	पक्षिशब्दे	पक्षी के शब्द में
अक ब्रक	दंष्ट्राघातकोपयोः	दान्त की चोट और क्रोध में
ब्रज	दोप्यौ	चमकने में
ब्रम	आन्तौ	वहम में
अक ब्रमूर	बुद्धिहरणे	बुद्धि के हरने में
अक ब्रमूराव	च	और
अक ब्रश	दंष्ट्राघातकोपयोः	दान्त की चोट और क्रोध में
अक ब्रिछ	परिदेवने	रोने में
ब्रेठ	मूर्खीभवने	मूर्ख होने में

मकाराद्याः

अक मङ्ग	याचने	मांगने में
अक मच्चाव	उन्मादने	पागलपन में
अक मठार	समीकरणे सान्त्वने च	अच्छा करने में और तसल्ली देने में
अक मण्ड	वस्त्रमर्दनालंकरणयोः	वस्त्र मसलने और सज्जाने में
मत	उन्मादे	पागलपन में
अक मथ	मर्दने	मसलने में
अक मनव	कोपापनयने	गुस्सा दूर करने में
अक मन्जर्	विकलीकरणे	व्याकुल करने में
अक मन्ज्राव	च	और
अक मन्द	मन्थने	मथने में
मन्दछ	मन्दाक्षे	कमजोर नज़र में
ममल	निश्चैतन्ये	जड़ में
अक मर	मरणसंघापनयोः	मरण और संघापन में
मर्च	अन्तः कोपे	भीतरी गुस्से में
अक मर्दाव	विस्फोटादिमर्दने	विस्फोट आदि के मर्दन में
अक मल	मर्दने	मसलने में
मष	विस्मृतौ	विस्मृति में
अक मष्	विस्मारणे	भुलाने में
अक मष्चाव	च	और
अक महार	कणशः करणे	कण-कण करने में
अक माज	तत्परतायां शोधने च	तत्परता में और शोधन में
अक माँज	धातुनिर्मलीकरणे	धातु को साफ करने में
अक मार	मारणे	मारने में
अक मिलव	संयोजने	मिलाने में
अक मिलनाव	च	और
म्वकल	मुक्ती	मुक्ति में
म्वच्	अवशेषे	अवशिष्ट में
अक मुचर	उद्धरणे	उद्धारन में
अक मुचराव	च	और

अक	मुख	व्रतादित्यागे	व्रत आदि के त्याग में
	म्वट	स्थूलीभवने	मोटा होने में
अक	म्वट्र	स्थूलीकरणे	मोटा करने में
अक	म्वट्राव	च	और
	म्वण्ड	कुण्ठीभवने	कुण्ठित होने में
अक	म्वण्ड्र	कुण्ठीकरणे	कुण्ठित करने में
अक	म्वड्राव	च	और
	म्वदुर	मधुरीभवने	मधुर होने में
अक	म्वदुराव	मधुरीकरणे	मधुर करने में
अक	मुन	धान्यखण्डने	धान तोड़ने में
अक	म्वलव	मूल्यनिश्चयीकरणे	मूल्य निश्चित करने में
अक	मुष	मोषणे	मोषण में
अक	मुस	असम्यग्भक्षणे	अच्छी न रह न खाने में
अक	मुसर	उद्धाटने	उद्धाटन में
अक	मुसराव	च	और
अक	मुह	मोहने	मोहन में
अभा	मून्छ्र	समीक्षणे	समीक्षा करने में
अभा	मून्छ्राव	च	और
अक	मूत्र	मन्त्रायत्ती (करणे)	मन्त्र के अधीन होने
		भवने	वा करने में
अक	मूर	त्वचो निष्कर्षे भक्षणे	त्वचा के निष्कर्ष में और
		च	खाने में
	मेठ	मधुरी भवने	मधुर होने में
अक	मेन	मापने	मापने में
	मेल	संगमे	संगम में
	मोर	शमे	शान्ति में
अक	मोरव	पीड़ासहने	पीड़ा सहन करने में

यकाराद्याः

अक	यतर	शक्तौ	शक्ति में
अक	यत्राव	च	और
	याप	व्याप्तौ	व्याप्ति में

अक याए	संख्याने	गिनती में
यि	आगमने	आने में
अक येर	तन्तुसंताने	तन्तुओं के समूह में
रकाराद्याः		
अक रञ्ज	रञ्जने	रंगने में
अक रछ	रक्षायाम्	रक्षा में
अक रछ्	सम्यक्संस्करणे	अच्छी तरह संस्कार करने में
अक रछ्राव	च	और
अक रट	ग्रहणे	ग्रहण करने में
अक रन	पाके	पकाने में
रञ्ज	प्रीतौ रागे च	प्रीति और अनुराग में
अक रञ्जनाव	प्रीणने	प्रसन्न करने में
अक रञ्जव	च	और
रम्ब	शोभायाम्	शोभा में
रस	सरसीभवने	सरस होने में
राव	नष्टीभवने	नष्ट होने में
अक रावर	नष्टीकरणे	नष्ट करने में
अक रावराव	च	और
अभा रिन्जव	छद्मगतौ	कपट की चाल में
अभा रिं	अलंकरणतत्परतायाम्	अलंकरण तत्परता में
अक रुव	रोपणे	लगाने में
रोच	रोचने	अच्छा लगने में
रोज	स्थितौ	स्थिति में
रोट	अवष्टम्भे	अवष्टम्भ में
रोष	रुष्टौ	क्रोध में
अक र्कव	भूसंगानयने	भूसंगानयन में
रुड	रुढीभवने	रुढ़ि होने में
रुत	साध्वीभवने	साधु होने में
रुण	जीर्णीभवने	जीर्ण होने में
अभा र्स	गमने	जाने में

लकाराद्याः

अक लख	अन्तर्नयने	भीतरी नेत्र में
लग	सङ्गे पीडायां	सङ्ग में, पीडा में और
अभा लङ्ग	सामञ्जस्यै च	सामञ्जस्य में
लज्ज	पङ्गवीभवने	लंगडा होने में
अभा लटाव	योग्यतायाम्	योग्यता में
अभा लड	गमने	जाने में
अक लडाव	गुद्धे	युद्ध में
अक लतव	संप्रहारणे	प्रहार करने में
अक लतार	लताघाते	लताप्रहार में
अक लद	अधिक्षेपे	अधिक्षेप में
	वस्तुप्रेषणे गृहादि	वस्तु भेजने में गृह आदि
	निर्माणोर्ध्वान्तरो-	निर्माण आदि ऊर्ध्वान्तरी
	करणयोः सूत्रादि	करने में और सूत्रादि कर्म
	कर्मणि च	में
अक लव	प्राप्तौ	प्राप्ति में
अक लम	आकर्षणे	आकर्षण में
लय	अर्घणे	अर्घण में
अक ललव	अङ्कपालने	अङ्कपालन में
लस	सम्यग्जीवने	अच्छी तरह जीने में
लहन	नाडीशिथिलीभवने	नाडी के ढीला होने में
अक लाग	अनुकरणधारण-	अनुकरण-धारण एवं
	कृषिसंपर्चनेषु	कृषिसंपर्चन में
अक लाय	आघाते प्रक्षेपे च	आघात और प्रक्षेप में
अक लार	स्पर्शानुगमन-	स्पर्श-अनुगमन एवं
	स्निग्धीकरणेषु	स्निग्धीकरण में
अक लिख	लेखने	लिखने में
ल्यच	निर्बलीभवने	निर्बल होने में
ल्यड	पराजयीभवने	पराजयी होने में
अक लिथव	मर्दने	मसलने में
ल्यद्	पीतीभवने	पीला होने में
अक ल्यद्वाव	पीतीकरणे	पीला करने में

अक	लिव	लेपने	लेप करने में
अक	ल्यव	लेहने	चाटने में
	लिस	प्रसन्नतायाम्	प्रसन्नता में
	ल्वत	लाघवे	हल्का होने में
अभा	ल्वल	उपक्रीडायाम्	उपक्रीडा में
अक	लूक्श्रव	क्षुद्रीकरणे	क्षुद्रीकरण में
अक	लूट	लुण्ठने	लूटने में
	लूब	लोभने	लालच करने में
अक	लूर	विनष्टीकरणे	नष्ट करने और गिराने में
		निपातने च	
अक	लेख	लेखने	लिखने में
	लोक	क्षुद्रीभवने	क्षुद्र होने में
अक	लोन, ल्वन, इति केचित्	लवणे	नमक में
	लोर	वैकल्ये	घबराहट में
	लोस	श्रमे	थकावट में
	ल्य	सम्यक्पर्याप्तौ	अच्छी तरह पर्याप्ति में
	ल्ह	च	और
	ल्हन	पाकविकारे	पकाने के विकार में

वकाराद्याः

अक	वखन	व्याख्याने	व्याख्यान में
अभा	वज्र	वाद्यस्वने	बाजे की आवाज में
अक	वज्रव	सार्त्रीकरणे	गीला करने में
अक	बट	वेष्टने	बेठने में
अक	वड्	निक्षेपे	फेंकने में
अक	वड्श्रव	च	और
अक	वथर	आस्तरणे	बिछाने में
अक	वथराव	च	और
अभा	वद	शोदने	रोने में
अक	वन	भाषणे	भाषण करने में
अक	वनव	स्त्रीभाषणेकस्वनगुणे	स्त्रियों के एक स्वर से
		गाने में	

अक वन्द	उपहारे	भट देने में
वय	पथ्यीभवने	पथ्य लेने में
अक वर	वरणे	वरण में
अक बल	आच्छादने	ढकने में
अक वव	वापने	वापन में
अक वष	वर्षणे	वर्षा होने में
वस	अवरोहणे	अवरोह में
अक वहार	विस्तारणे मक्षिका-	विस्तार करने में और
	छपवारणे च	मक्खी आदि के हटाने में
अक वहाराव	च	और
अभा वांच	वञ्चने	ठगने में
अक वाट	संधापने	संधापन में
वात	प्रापणे	प्राप्त करने में
अक वाम	मक्षिकाछपवारणे	मक्खी आदि के हटाने में
अक वाल	अवतारणे वृष्टिपाते	उतारने में और वर्षा होने में
	च	
विगल	विगलने	विगलन में
अक विचार	विचारे	विचार में
व्यच	संभवे	संभव होने में,
अक व्यछन	विवरणे	विवरण में
अक व्यज्ञ	ज्ञातीकरणे	ज्ञातीकरण में
अक व्यज्ञाव	च	और
अक व्यज्ञर	पृथक्पृथक्करणे	अलग-अलग करने में
अक व्यज्ञाव	च	और
व्यठ	स्थूलीभवने	मोटा होने में
अक व्यठर	स्थूलीकरणे	मोटा करने में
अक व्यठ्राव	च	और
व्यदर	शैथिल्ये	शिथिलता में
अक व्यदराव	शिथिलीकरणे	शिथिल करने में
अक व्यन्द	आचरणे	आचरण में
व्यप	संभवे	संभव होने में

अक	व्यप्	संभावने	संभावना में
अक	व्यप्राव	च	और
	व्यलर	अस्वास्थ्ये	अस्वस्थता में
अक	व्यव	विकीर्णने	बिखेरने में
अक	व्यव्	च	और
अक	व्यव्राव	च	और
	व्वतल	ऊर्ध्वीभवने	ऊपर होने में
	व्वथ	उत्थाने	उठाने में
अक	व्यथर	अवमार्जने	बुहारने में
अक	व्यथराव	च	और
	वुद	जागरणे	जागरण में
	वुदर	वियोगखेदे	वियोग के दुःख में
	वुन	दैवानार्जवे	दैवानार्जव में
	व्वन्नत	उन्नतीभावे	उन्नत होने में
	वुप	अन्तर्दहि	भीतरीजलन में
	व्वपज	उत्पत्तौ	उत्पत्ति में
	वुफ	विहायसागतौ	पक्षी की चाल में
अक	व्वफर	शैथिल्ये	शिथिलता में
	व्वबर	समाप्तौ	समाप्ति में
	व्वबस	बहुलीभवने	बहुत होने में
	व्वम	सीमानधिगमे	सीमा के प्राप्त न होने में
	वुय	पर्याप्तौ	पर्याप्ति में
अक	वुर	उम्भपटप्रच्छादन-	उम्भपटप्रच्छादन एवं
		निपातनेषु	निपातन में
अक	व्वलङ्ग	उल्लंघने	उल्लंघन में
	व्यसर	विशीर्णने	विशीर्णन में
	विस	प्रसन्नीभवने	प्रसन्न होने में
	व्वक	दोषादिचेष्टायाम्	दोष आदि की चेष्टा में
	वुक्	वक्त्रीभवने	टेढा होने में
अक	वुक्त्राव	वक्त्रीकरणे	टेढा करने में
अक	व्वखर	ऊर्ध्वाधरीकरणे	ऊपर-नीचे करने में
अक	व्वखराव	च	और
	(व्वगन	उत्तानीयवने)	ऊपर होने में

कश्मीरशब्दामृतम्

अक	वुग्राव	ऋणप्रतिग्रहणे	कर्जा लेने में
अक	वुङ्ग	स्वरवे	कुत्ते की आवाज में
	वुच	दग्धीभवने	जलने में
अक	वुछ	प्रेक्षणे	देखने में
	वुज	जागरणे जलादिव्य-	जागरण और जलादि
		क्तीभवने च	व्यक्त होने में
	व्वजल	रक्तीभवने	लाल होने में
	व्वट	प्लवगतौ	प्लव गति में
अक	कुठ	वेष्टने	वेठने में
	वड	उड्डयने	उडने में
अक	वुडाव	नाशने चालने	नाश करने में और चलाने में
	व्वनल	अलंकरणे	सजाने में
	व्वलस	उल्लसने	उल्लसित होने में
	व्वशल	लौहित्ये	लाल रंग में
	वुष्ण	उष्णीभवने	गर्म होने में
	व्वस	वाहुल्ये	बहुलता में
अक	वुसर	उद्धाटने	उद्धाटन में
अक	वुसराव	च	और
	वुह	अनिर्वाणे	अनिर्वाण में
अभा	व्वहव	शापे	शाप में
अक	वोन	तन्तुवायकर्मणि	जुलाहे के कार्य में
अभा	वोर	भाषणे विस्मृत्यालापे	बोलने एवं विस्मृति के
		च	भीतर आलाप करने में
	वोल	चञ्चलीभवने	चञ्चल होने में
अक	वोव्र	धातूनां तक्षणे	धातुओं के काटने में
अक	वोव्राव	च	और

शकाराद्याः

अक	शग्नाव	षड्गुणीकरणे	छः गुना करने में
शम	उपशमो	शान्ति	में

अकभा शष	सहने	सहन करने में
शहल	शीतिभवने	ठण्डा होने में
अभा शाश	उच्छ्वासनिःश्वासे	उच्छ्वास-निःश्वास में
(शिग्न	परेर्ष्यादाने)	दूसरे से ईर्ष्या करने में
शिठ	शीनीभवने	शीनी होने में
श्रिठ	च	और
श्वङ्ग	शयने	सोने में
श्वद्ध	शोधने	शोधन में
शूब	शोभायाम्	शोभा में
अक शूबृश	शोभने	अच्छा लगने में
अक शूबूराव	च	और
अकभा शे क	शङ्कायाम्	शङ्का में
अक शेर	संस्करणे	संस्करण में
श्रप	जीर्णने	जीर्ण होने में
अभा श्र्वक	क्रन्दने	चीखने में
अक श्रुत	शब्दवत्पाने	शब्द के साथ पीने में
श्रोच	शुद्धौ	शुद्धि में

सकाराद्याः

सखर	प्रस्थाने	प्रस्थान करने में
अक सगव	वृक्षादिसिञ्चने	वृक्ष आदि के सींचने में
अक सगनाव	च	और
अक सजूर	अगाधीकरणे	गहरा करने में
अक सजूराव	च	और
अभा सताव	बाधने	बाधा डालने में
सन	अगाधीभवने	गहरा होने में
अक सन्जूर	सज्जीकरणे	तय्यार करने में
अक सन्दर	संधुक्षणं	जलने में
अक सन्दराव	च	और
अक सन्दार	प्राणस्वास्थ्ये	प्राणों की स्वस्थता में
सपज	सिद्धौ	सिद्धि में
सपद	च	और

सपन	च	और
सम	साम्ये	समता में
समख	समक्षीभवने	सामने होने में
अक संवाल	संस्करणे	संस्करण में
अक सर	स्मरणे	याद में
अकभा सह	सहने	सहन करने में
सांगर	विशरणे	विशरण में
अक साद	संराद्धी	संराद्धि में
अक सार	स्वारैकत्रीभवनक्रमा-	स्वारैकत्रीभवनक्रमा-
	नयनेषु	नयनों में
अक साव	शायने	सुलाने में
अक स्यजूर	ऋज्वीकरणे	सीधा करने में
अक स्यज्राव	च	और
अक स्यज्राव	अढ्ठीकरणे	ढठ न करने में
स्यद	सिद्धयूज्वीभवनयोः	सिद्धि और सीधा होने में
स्यन्द्र	अरुणीभवने	लाल होने में
स्यन्त	अकर्कशीभवने	कठोर न होने में
अक सिव	सेवने पाकविशेषे च	सेवन में और पाक विशेष में
सीर	भ्रमणे	भ्रमण में
अक सुक	व्यभिचारे (अन्तरा- वेशने)	व्यभिचार में
अक स्वखव	मृडने	मृडन में
अक स्वखनाव	च	और
स्वग	मूल्याल्पतायाम्	कम कीमत में
अक स्वग्राव	सुमूल्यीकरणे	अच्छा मूल्य करने में
अक स्वचराव	शामने	शान्त करने में
स्वत	शमने	शान्त होने में
अक स्वम्ब्र	समीकरणैकत्रीकर-	उचित और इकट्ठा करने में
	णयोः	
अक स्वर	स्मरणे	याद में

अक सुरव	भाजनभस्मशुद्धौ	पात्रों को शुद्ध करने वाली भस्म में
अक स्वर्श	हस्तादिशुद्धौ	हाथ आदि की शुद्धि में
अक सुलव	अङ्कपालने	गोदी में पालने अर्थ में
अक सुव	सूचीकर्मणि	सुई के कार्य में
स्वसर	काष्ठादिजीर्णने	काठ आदि के जीर्ण होने में
अक सोज	प्राणिप्रेषणे	प्राणी के भेजने में
सोर	अवसाने	समाप्ति में
अकभा स्त	संघने	संघन में
स्व	क्षरणे	क्षरण में
स्वगराव	सुमूल्यीकरणे	अच्छा मूल्य करने में
अभा सुस	अपानवायौ	अपान वायु में

हकाराद्याः

हकर	कार्कश्ये	कर्कशता में
अभा हग हट	पुरीषोत्सर्गे	शौच करने में
	क्षीणीकरणे	क्षीण करने में
अक हट्ट	क्षीणीकरणे	क्षीण करने में
अक हट्टराव	च	और
हन्दर	शीतीभवने	ठण्डा होने में
अक हन्दराव	शीतीकरणे	ठण्डा करने में
हप	कार्श्ये	कृश होने में
हम	शमने	शान्त होने में
हर	क्षरणपतनयोः	क्षरण और पतन में
हल	वक्रतायाम्	वक्रता में
अक हहर	विवाहकर्मणि	विवाहकार्य में
हाँकल	शीतसंकोचने	सर्दी से सुकड़ने में
हाँठ	निष्फल्ये	निष्फलता में
अक हाँठराव	निष्फलीकरणे	निष्फल करने में
हान	शैत्ये	सर्दी में
हामन	शीतलापाके (श्या- मीभवने)	शीतला के पकने में (श्याम होने में)

कश्मीरशब्दामृतम्

अकभा हार	पराजयनिपातयोः	पराजय और निपात में
अक हाव	दर्शने	दर्शन में
अक हि	ग्रहणक्रीणनधारणेषु	लेना, खरीदना और धारण- करने में
अक ह्यक	शक्ती	शक्ति में
अक ह्यछ	शिक्षायाम्	शिक्षा में
अभा ह्यड	परिभाषणे	परिभाषण में
हिल	प्रवलीभवने	प्रबल होने में
ह्लख	शोषे	सूखने में
अक ह्लखर्	शोषणे	शोषण करने में
अक ह्लख्राव	च	और
ह्लच	विस्त्रीभवने	विस्त्री होने में
अक ह्लच्राव	विस्त्रीकरणे	विस्त्रीकरण में
अक ह्लब्र	पराजयने	पराजित करने में
अक ह्लब्राव	च	और
अक हुम	होमे	हवन में
अक ह्लम्र	शामने	शान्त करने में
अक ह्लम्राव	च	और
होन	उत्कटीभवने	उत्कट होने में
अक होर	प्रतिदाने	प्रतिदान में
ह् न	शोथे	शोथ में
ह् र	उपचये	वृद्धि में
ह् न	प्रसवारम्भे	प्रसव के शुरू में
अक ह् सव	श्वादिसूचनायाम्	कुत्ते आदि की सूचना में
अक ह् सनाव	च	और

इति श्री शास्त्राक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते धातुपाठ-
प्रक्रिया समाप्ता ॥ ७।१ ॥

अथ परिशिष्टनामधातवो लिख्यन्ते ॥२॥

अभ्य-लगुन्	अग्नाविव रिप्वादिषु संमुखीभवनम्	आग की तरह शत्रु आदि में सामने होना
अगादि-गच्छुन्	निष्कारणं क्रोधा-विष्कारः	बिना कारण क्रोध का आविष्कार
खल्-दिञ्	जन्तुनो भूमौ भ्राम-णम्	जन्तु का भूमि पर घुमाना
छित्-करुन्	तिरस्करणम्	तिरस्कार करना
जीर्-दिञ्	क्रोधाविष्काराय प्रेरणम्	क्रोध के आविष्कार के लिए प्रेरणा
डाल-मारञ्	उपेक्षाकरणम्	उपेक्षा करना
ड्यम्ब-ड्यम्ब-करुन्	अन्तः सुषिरस्य शब्दा-नुकरणम्	अन्तः सुषिर के शब्द का अनुकरण
तोथ्-करञ्	अहंकारपूर्वकं भर्त्स-नम्	अहंकार पूर्वक डाँटना
दाम्-द्युन्	स्तन्यवत्पानम्	स्तनों के दूध की तरह पीना
दारिथ्-द्युन्	प्रपातनम्	गिराना (भरना)
निन-युन्	अनवधानता	असावधानता
न्यूह्-युन्	समीपागमनम्	नजदीक आना
पाय्-करुन्	उपायकरणम्	उपाय करना
फूह्-करुन्	कोपपूर्वकं चोदनम्	क्रोध से प्रेरित
फश्-द्युन्	विनष्टीकरणम्	नाश करना
वर्-गच्छुन्	अनादरेण रोषणम्	अनादर के साथ गुस्सा करना
मान्मान्-करञ्	स्पर्धाकरणम्	स्पर्धा करना
रथि-खारुन्	सफलीकरणम्	सफल करना
वनु-द्युन्	स्मृतिपूर्वकमन्वे-षणम्	याद से ढूँढना

वस्य-प्यन्	हृदयंगमीभवनम्	हृदयंगम होना
बोडाल-करुन्	उपेक्षाकरणम्	उपेक्षा करना
सर-करुन्	निर्णयीकरणम्	निर्णय करना
स्वर-करुन्	ईषच्चेष्टाकरणम्	थोड़ी चेष्टा करना
ह्-क-युन्	शीघ्रागमनम्	जल्दी आना

(अन्येऽपि यथायोग्यं बोध्याः ।)

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते-धातुप्रक्रियायाः
परिशिष्टे नामधातवः समाप्ताः ॥ ७।२ ॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥ ८ ॥

वर्तमानपादः ॥ १ ॥

अथ शब्दो मङ्गलार्थः ।

कालत्रयतद्विशेषक्रियाकर्मकर्त्रवबोधकृदाख्यातः ॥ १ ॥

कालत्रयस्य भूतभविष्यद्वर्तमानरूपस्य तद्विशेषाणां विध्यादीनां क्रियाकर्मणोः कर्मकर्तरि तथा विभक्तिस्वरूपेष्वप्रयुक्ततच्छब्दादिकर्तृषु क्रियाकर्त्रोश्चावबोधकृत्सम्यग्बोधकारक आख्यातो विज्ञेयः ।

भूतभविष्यवर्तमानरूप तीनों कालों की विशेष विधि आदि के क्रिया-कर्म का कर्म-कर्ता में तथा विभक्तियों के स्वरूपों में अप्रयुक्त उनके शब्द आदि कर्ताओं में क्रिया और कर्ता का ज्ञान कराने वाला अच्छी तरह ज्ञान कराने वाला 'आख्यात' जानना ।

आरब्धानारब्धसमापितक्रियाकाला वर्तमानभविष्यद्भूतसंज्ञाः

॥ २ ॥

आरब्धक्रियाकालो वर्तमानसंज्ञः । अनारब्धक्रियाकालो भविष्य-
त्संज्ञा । समापितक्रियाकालो स्तीतसंज्ञो भवति

आरब्धक्रियाकाल वर्तमान, अनारब्धक्रियाकाल भविष्यत् और समापित क्रियाकाल अतीत नाम से पुकारा जाता है ।

अश्रोतृश्रोतृवक्तृभेदात्प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ३ ॥

तेषु कालत्रयेषु तद्विशेषेषु च प्रत्येकस्मिन् अश्रोता प्रथमपुरुषः । श्रोता मध्यमपुरुषः । वक्ता उत्तमपुरुषो बोध्यः । अश्रोतेति लक्षणात्संनिधाने ऽपि पुरुषे अयं करोतीति श्रोतारं वदेत्त्वमपि कुर्विति किमुतासंनिधाने इति निर्णयम् ।

उन तीनों कालों और उसके विशेषों में हर एक में 'अश्रोता' प्रथम पुरुष, 'श्रोता' मध्यम पुरुष और 'वक्ता' उत्तमपुरुष जानना चाहिए । 'अश्रोता' इस लक्षण से संनिधान भी पुरुष में 'यह करता है' यह 'श्रोता' को कहे 'तू भी कर' यह क्या नजदीक न होने पर-यह निर्णय लेना चाहिए ।

एकानेकाम्यां द्वे द्वे वचने ॥ ४ ॥

तेषु त्रिषु पुरुषेषु प्रत्येकस्मिन्नेकवचनबहुवचनभेदाद्द्वे द्वे वचने भवतः । सुह्, छुह्, परान् । सः पठति । तिमि छिह्, परान् । तौ पठतः वा ते पठन्ति ।

उन तीनों पुरुषों में हर एक में एक वचन-बहुवचन भेद से दो वचन होते हैं । सुह्, छुह्, परान्-सः पठति-वह पढ़ता है । तिमि छिह्, परान्-तौ पठतः-वे दो पढ़ते हैं वा ते पठन्ति-वे पढ़ते हैं ।

युगपदुक्तौ वाचकासन्नो मुख्यः ॥ ५ ॥

द्वयोस्त्रयाणां वा पुरुषाणां युगपत्क्रियाया उक्तौ सत्यां वाचकासन्नः पुरुष एव मुख्यो विज्ञेयः । तद्यथा तच्छब्दयुष्मच्छब्दयोर्युगपद्वचने वाच्ये वाचकासन्नो युष्मच्छब्द एव मुख्यः संमुखत्वात् । एवं युष्मच्छब्दास्मच्छब्दयोर्युगपद्वचने वाच्ये वाचकस्यात्मैवासन्नतरः । अतस्तत्रास्मच्छब्दस्य मुख्यत्वम् । एवं तच्छब्दास्मच्छब्दयोस्त्रयाणामप्यवधार्यः । सुह्, त च्ह्, परिव् । स च त्वं पठतम् । च्ह्, त ब्वह्, परव् । त्वं चाहं पठाव । सुह्, त ब्वह्, परव् । स चाहं पठाव । सुह्, त च्ह्, त ब्वह्, परव् । स च त्वं चाहं पठाम ।

दोनों वा तीनों पुरुषों की एक साथ क्रिया की उक्ति में वाचक के नजदीक का पुरुष ही मुख्य जानना चाहिए । सो जैसे 'तत्' शब्द और 'युष्मद्' शब्द के एक साथ कहने पर वाच्य में वाचक के नजदीक का 'युष्मद्' शब्द ही मुख्य है-संमुख होने से । इसी प्रकार 'युष्मद्' शब्द और 'अस्मद्' शब्द के एक साथ कहने पर वाच्य में वाचक की आत्मा ही नजदीकतर है । इस लिए वहां 'अस्मद्' शब्द की मुख्यता है । इसी तरह 'तत्' शब्द और 'अस्मद्' तथा तीनों को ही समझ लेना चाहिए । सुह्, त च्ह्, परिव्-स च त्वं पठतम्-वह और तू पढ़ो । च्ह्, त ब्वह्, परव्-त्वं चाहं पठाव । तं और मैं पढ़ूं । सुह्, त च्ह्, त ब्वह्, परव्-स च त्वं चाहं पठाम-वह और तू और मैं पढ़ूं ।

घातोः परे प्रत्ययाः ॥ ६ ॥

कालत्रयसंबन्धिविभक्तिप्रत्यया घातोः परे भवन्तीति परिभाष्यते । परान् छुह् । पठति । परव् । अपठत् । परि । पठिष्यति ।

तीनों कालों से सम्बद्ध विभक्ति-प्रत्यय धातु से परे होते हैं, ऐसा कहा जाता है। परान् छुह्-पठति-पढ़ता है। परन्-अपठत्-पढ़ा। परि-पठिष्यति-पढ़ेगा।

तदा त्वारब्धे वर्तमाना ॥ ७ ॥

तत्काले आरब्धे कर्मणि धातोर्वर्तमाना विभक्तिर्भवति। पकान् छुह्। गच्छति। परान् छुह्। पठति।

उस समय शुरु किए कार्य में धातु से वर्तमान विभक्ति होती है। पकान् छुह्-गच्छति-जाता है। परान् छुह्-पठति-पढ़ता है।

नैर्यन्तरारब्धे च ॥ ८ ॥

यस्याः क्रियायाः कदाचिदपि उच्छित्तिर्न स्यात्तत्कर्म निरन्तरारब्धम् तस्मिन्नपि वर्तमाना विभक्तिर्भवति। ईश्वर जगतस् रक्षान् छुह्। ईश्वरो जगद्रक्षति। पान पानस् रक्षान् छुह्। आत्म (ना)-त्मानं पालयति।

जिस क्रिया की कभी भी उच्छित्ति न हो, वह कर्म निरन्तर शुरु हो, उसमें भी वर्तमान विभक्ति होती है। ईश्वर जगतस् रक्षान् छुह्-ईश्वरो जगद्रक्षति-ईश्वर संसार की रक्षा करता है। पान पानस् रक्षान् छुह्-आत्मनात्मानं पालयति-अपने से अपने को पालता है।

नियमारब्धे च ॥ ९ ॥

प्रतिकुम्भं गङ्गायाः स्नानं करिष्यामीत्यादिनियमेन या या क्रिया आरब्धा स्यात्तस्यां वाच्यायां सत्यां तत्र वर्तमाना विभक्तिर्भवति। व्याकरण् परान् छुह् त्वकटु। व्याकरणमधीते बालः। गंगाय गङ्गान् छुह्-प्रथ् कुम्बस्। गङ्गां गच्छति प्रतिकुम्भम्।

हर कुम्भ में गङ्गा का स्नान करूंगा, इस नियम से जो जो क्रिया शुरु की जाए, उसके वाच्य होने पर वहां वर्तमान विभक्ति होती है। व्याकरण् परान् छुह् त्वकटु-व्याकरणमधीते बालः-बालक व्याकरण पढ़ता है। गंगाय गङ्गान् छुह् प्रथ् कुम्बस्-गङ्गां गच्छति प्रतिकुम्भम्-हर कुम्भ में गङ्गा जाता है।

अनेककार्यवित्कर्तृसत्तायां तत्तत्क्रिया धातुभ्यश्च ॥ १० ॥

एकाधिककार्यज्ञस्य कर्तुः सत्तायां देहपाताभावे सति तत्संबन्धिषु कर्मस्वभिधेयेषु सत्सु धातुभ्यो वर्तमाना विभक्तिर्भवति। एककार्यज्ञस्य तु नियमासम्भवे वर्तमाना प्राप्तिरासीदिति। क्याह्, छुह्, मुचं,

करान् । किं मूर्तीः कुर्वन्नस्ति क्याह्, छुह्, जान्, लेखान् । किं साधु लिखन्नस्ति क्याह्, छुह्, रतु ग्यवान् । किं साधु गायन्नस्ति । कथनसमकालमेव यदि प्रोक्तकियाविदो देहपातः स्यात् तदातीतावाप्तिर्भवेन्न तु वर्तमानाप्राप्तिरित्यादिविशेषा बुद्धिमद्भिः स्वयमूहाः । किं च वर्तमानस्य केवलं न संप्रतिकालीनक्रियातो वर्तमानसंज्ञास्ति किन्तु वर्तमानकर्तृसत्त्वे एव प्रायशो वर्तमानसंज्ञास्तीति ।

एक से अधिक कार्य को जानने वाले कर्ता की सत्ता में देहपाताभाव होने पर उससे सम्बद्ध कर्म अभिधेय होने पर घातुओं से वर्तमान विभक्ति होती है । एक कार्य जानने वाले का तो नियमारम्भ से वर्तमान की प्राप्ति नहीं थी । क्याह्, छुह्, मुर्च, करान्-क्या मूर्तियों को कर रहा है—किं मूर्तीः कुर्वन्नस्ति । क्याह्, छुह्, जान्, लेखान्-किं साधु लिखन्नस्ति-क्या अच्छा लिख रहा है । क्याह्, छुह्, रतु ग्यवान्-किं साधु गायन्नस्ति-क्या अच्छा गा रहा है । कहने के साथ ही यदि उक्त क्रिया जानने वाले का देहपात हो जाए, तब अतीत की प्राप्ति हो, न कि वर्तमान की प्राप्ति, यह विशेष बुद्धिमान् पुरुषों को स्वयं समझ लेना चाहिए । वर्तमान की न केवल संप्रतिकालीन क्रिया से वर्तमान संज्ञा है, किन्तु वर्तमानकर्तृसत्त्व में ही प्रायशः वर्तमान संज्ञा है ।

वर्तमानायां छुह्, छिह्, छुख्, छिव्, छुस्, छिह्, पुंसि ॥ ११ ॥

छ्, यह्, छ्, यह्, छ्, यख्, छ्, यव, छ्, यस्, छ्, यह्, स्त्रियाम् ॥ १२ ॥

पुंकरि यथा । करान् छुह् । सः करोति । करान् छिह् । ते कुर्वन्ति । करान् छुख् । त्वं करोषि । करान् छिव् । यूयंकुस्य । करान् छुस् । अहं करोमि । करान् छिह् । वयं कुर्मः । स्त्रीलिङ्गे यथा । करान् छ्, यह् । सा करोति । करान् छ्, यह् । ताः कुर्वन्ति । करान् छ्, यख् । त्वं करोषि स्त्री० । करान् छ्, यव । यूयं कुस्य स्त्री करान् छ्, यस् । अहं करोमि स्त्री० ।

करान् छ्, यह् । वयं कुर्मः स्त्री० । कर करणे । छुह्, आदयः प्रत्ययाः । घातोरानागमः (सू. १६) इति आन् । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १/३) ।

पुल्लिङ्ग कर्ता में जैसे-करान् छुह-सः करोति-वह करता है। करान् छिह्-ते कुर्वन्ति-वे करते हैं। करान् छुख्-त्वंकरोषि-तूं करता है। करान् छिव-यूयं कुरुथ-तुम सब करते हो। करान् छुस्-अहं करोमि-मैं करता हूं। करान् छिह्-वयं कुर्मः--हम करते हैं। स्त्रीलिङ्ग में जैसे-करान् छ्यह्-सा करोति- वह करती है। करान् छ्यह्-ताःकुर्वन्ति-वे करती हैं। करान् छ्यख्-त्वं करोषि स्त्री०-तूं करती है। करान् छ्य-यव यूयं कुरुथ स्त्री०—तुम सब करती हो। करान् छ्यस्-अहं करोमि स्त्री०—मैं करती हूं। करान् छ्यह्-वयं कुर्मः स्त्री०—हम सब करती हैं 'कर' करने अर्थ में, 'छुह्' आदि प्रत्यय हैं। धातोराननागमः (सू-१९) से 'आन्' प्रत्यय। व्यञ्जन अपने से परे के साथ मिला देना चाहिए (सू-१।३)।

क्रियाऽभावे नपराः ॥ १३ ॥

क्रियाया अभावे अभिधेये सति ते प्रत्यया नपरा नकारः परो येभ्यस्तथा स्युः। करान् छुन। न करोति। करान् छिन। न कुर्वन्ति। करान् छ्यन। सा न करोति। करान् छ्यख्न्। त्वं न करोषि। कर करणे। छुह् प्रत्ययस्तस्मान्न प्रत्ययः। धातोराननागमः (सू०-१९)। प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू-४।१३१) इति हकारलोपः। एवं सर्वेषाम्।

क्रिया के अभाव अभिधेय होने पर वे प्रत्यय-नकार परे है जिन से, वैसे हों। करान् छुन-न करोति-नहीं करता है। करान् छिन-न कुर्वन्ति-नहीं करते हैं। करान् छ्यन-सा न करोति-वह नहीं करती है। करान् छ्यख्न्-त्वं न करोषि-तूं नहीं करता है। 'कर' करने अर्थ में। 'छुह्' प्रत्यय, उस से 'न' प्रत्यय। धातोराननागमः (सू०-१९)। प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू०४।१३१) से 'हकार' का लोप। इस तरह सभी के।

कामप्रवेदने आपराः ॥ १४ ॥

क्रियायाः कामप्रवेदने सति विभक्तिप्रत्यया आपरा आकारः परो येभ्यस्तथा स्युः। क्रियाभावस्य कामप्रवेदने सति न प्रत्यय आपरो भवति। करान्छ्वा। स किं नु करोति। करान् छ्या। सा किं नु करोति। कर करणे। छुह् छ्ह् प्रत्ययो आपरौ। प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू४।१३१) इति ह लापः। धातोराननागमः

(सू-१६) । छु इत्यस्य उकारो वः (सू० १।५) व्यञ्जनं परेण संवेद्यम् । (सू१/३) । एवं करान् छुना । किं न करोति । करान् छ्यना । सा किं न करोति । अत एव निर्देशाद्यथा नकारान्तस्याऽऽप्रत्ययः स्यात्तथा तिप्रत्ययान्तस्यापि बोध्यः (सू० ४।१७६) । करान् छुत्या । अपि किं करोषि । कयौन्त्या । अपि किं चकार । करित्या । अपि किं करिष्यति ।

क्रिया के कामप्रवेदन होने पर विभक्तिप्रत्यय 'आकार' परे है जिस से, वैसे हों । क्रियाभाव के कामप्रवेदन होने पर 'आ' परे होने पर 'न' प्रत्यय होता है । करान् छ्वा—स किं न करोति—वह क्या करता है । करान् छ्या—सा किं न करोति—वह क्या करती है । 'कर' करने में । छुह्—छ्यह् प्रत्यय 'आ' परे रहते । प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) से 'ह' का लोप । धातोरानागमः (सू० १६) । छु इत्यस्य उकारो वः (सू० १।११) इससे 'व' करने पर । दूसरी जगह—स्वरः सवर्णं दीर्घपरलोपी (सू० १।५) व्यञ्जनं परेण सन्वेद्यम् (सू० १।३) । इस तरह—करान् छुना—किं न करोति—क्या नहीं करता है । करान् छ्यना—सा किं न करोति—वह क्या नहीं करती है । इस लिए ही निर्देश से जैसे नकारान्त को प्रत्यय न हो, वैसे ति प्रत्ययान्त के लिए भी जानना । (सू० ४।१७६) करान् छुत्या—अपि किं करोति—क्या करता है । कयौन्त्या—अपि किं चकार—क्या किया । करित्या—अपि किं करिष्यति—क्या करेगा ।

मध्यमैकत्वादित्रयेऽपरा वा ॥ १५ ॥

कामप्रवेदने सति मध्यमैकत्वानेकत्वयोरुत्तमैकत्वे च अपरा अकारः परो येभ्यस्तथा वा विकल्पेन स्युः । न क्रियाभावकामप्रवेदने नकारस्य स्वयमकारान्तत्वात् । किं चादरवत्सु संबोधनप्रत्ययेषु चायमेव मुख्यः । प्रथमस्तु । आ प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः (सू० २।२।७) इति लिङ्गप्रकरणोक्तसूत्रेण तयोरेवावगन्तव्यः । करान् छुख । वा । करान् छुखा । किं त्वं करोषि । करान् छिव । वा । करान् छिवा । किं यूयं कुरुथ । करान् छुस । वा । करान् छुसा । किमहं करोमि । साधनं पूर्ववत् ।

कामप्रवेदन होने पर मध्यम पुरुष के एक वचन और बहुवचन में तथा उत्तम पुरुष के एक वचन में 'अकार' परे है जिससे, वैसे

‘वा’ विकल्प से हो। क्रियाभावकामप्रवेदन में ‘नकार’ के स्वयं अकारान्त होने से नहीं। आदर बाले संबोधनप्रत्ययों में यह ही मुख्य है। पहले तो-‘आ प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः (सू० २।२।७) यह लिङ्ग-प्रकरण में कहे गए सूत्र से उन दोनों में ही जानना। करान् छुख-वा-करान् छुखा-किं त्वं करोषि-तूँ क्या करता है। करान् छिव-वा-करान् छिवा-किं यूयं कुरुथ-तुम सब क्या करते हो। करान् छुस-वा-करान् छुसा-किमहं करोमि-मैं क्या करता हूँ। साधन पहले की तरह।

अपरा अयपरा वा स्त्रियां मध्यमे ॥ १६ ॥

स्त्रियाः सकाशात्कामप्रवेदने कर्तव्ये मध्यमपुरुषे प्रत्यया अकार-परा अयपरा वा भवन्ति। अत्रापि अय् प्रत्ययः। कनिष्ठनीचयोः (सू० २।२।७) इत्यर्थे लिङ्गप्रकरणोक्तसूत्रानुसारतो बोध्यः। करान् छ्यख्। वा। करान् छ्यचख्य्। किं त्वं करोषि स्त्री०। करान् छ्यचव। वा। करान् छ्यचव्य्। किं यूयं कुरुथ स्त्रियः। करान् छ्यचख्ना। वा। करान् छ्यचख्न्य्-किं त्वं न करोषि। करान् छ्यचवना। वा। करान् छ्यचवन्य्। किं यूयं न कुरुथ।

स्त्री के पास से कामप्रवेदन करने पर मध्यमपुरुष में प्रत्यय अकार परे वा अय् परे होते हैं। यहां भी ‘अय्’ प्रत्यय। कनिष्ठनीचयोः (सू० २।२।७) इस अर्थ में लिङ्ग प्रकरण में कहे सूत्र के अनुसार जानना। करान् छ्यचख-वा-करान् छ्यचख्य्-किं त्वं करोषि स्त्री०-तूँ क्या करती है। करान् छ्यचव-वा करान् छ्यचव्य्-किं यूयं कुरुथ स्त्रियः-तुम स्त्रियो क्या करती हो। करान् छ्यचख्ना। वा। करान् छ्यचख्न्य्-किं त्वं न करोषि-तूँ क्या नहीं करते हो। करान् छ्यचवना-वा करान् छ्यचवन्य्-किं यूयं न कुरुथ-तुम सब क्या नहीं करते हो।

उत्तमैकत्वे पंस्त्रियोः क्रमात् ॥ १७ ॥

पुरुषाय स्त्रिया कामप्रवेदने वाच्ये सति अकारपरो भवति। स्त्रिये स्त्रिया वाच्ये सति अयपरो भवति। करान् छ्यचस्। किमहं करोमि। करान् छ्यचस्य्। किमहं करोमि।

पुरुष के लिए स्त्री से कामप्रवेदन वाच्य में होने पर अकार परे होता है। स्त्री के लिए स्त्री से वाच्य में होने पर ‘अय्’ परे होता है।

करान् छद्यस-किमहं करोमि-मैं क्या करता हूं । करान् छद्यस्य-किमहं करोमि-मैं क्या करता हूं ।

बहुत्वे आ अयपराः ॥ १८ ॥

पुरुषाय वाच्ये आपराः स्त्रिये वाच्ये अय परा भवन्ति । प्रथम-पुरुषप्रत्यययोरुत्तमानेकत्वछद्यह् प्रत्ययेन सादृश्यात्तयोरपीत्थं विज्ञेयम् । करान् छद्या स्वह । सा किं नु करोति । करान् छद्या तिम । ताः किं नु कुर्वन्ति । करान् छद्या असि । वयं किं नु कुर्मः । करान् छद्यम् । किं नु वयं कुर्मः । एवमन्ययोरपि ।

पुरुष के लिए वाच्य में 'आ' परे, स्त्री के लिए वाच्य में 'अय' परे होते हैं । प्रथमपुरुष प्रत्ययों में उत्तमपुरुष बहुवचन 'छद्यह्' प्रत्यय से समानता होने से उन दोनों में भी ऐसा जान लेना चाहिए । करान् छद्या स्वह-सा किं नु करोति—वह क्या करती है । करान् छद्या तिम-ताः किं नु कुर्वन्ति-वे क्या करती हैं । करान् छद्या असि-वयं किं नु कुर्मः-हम क्या करते हैं । करान् छद्यम्—किं नु वयं कुर्मः-हम क्या करते हैं । इसी तरह दूसरों में भी ।

धातोरानागमः ॥ १९ ॥

वर्तमानाया विषये धातोः पर आन् आगमो भवति । करान् छुह् । करोति । साधितमेव ।

वर्तमान के विषय में धातु से परे 'आन्' आगम होता है । करान् छुह्-करोति-करता है । साधित ही है ।

इकारान्ताद्वर्णः ॥ २० ॥

इकारान्ताद्धातोरान आगमो वकारपूर्वो भवति अर्थात् वान् आगमः स्यात् । मिषान् छुह् । हरति । दिवान् छुह् । ददाति । यिवान् छुह् । आयाति । नि हरणे । दि दाने । यि आगमने । वर्तमानायां पुंसि छुह् प्रत्ययः । अनेन वान् आगमः । ख्यवान् छुह्-खादति । च्यवान् छुह् । पिवति । खि खादने । चि पाने । छुह् प्रत्ययः । अनेन वान् आगमः । सर्वत्राकारागमोऽनिदियिर्वजितात् (सू. ८।२। ११) इति सूत्रेण धातुस्वरादकारागमः । इकारो ऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू. १।१०) इति सूत्रेण इकारस्य यत्वम् । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् ।

इकारान्त धातु से 'आन्' आगम वकार पूर्व होता है अर्थात् वान् आगम होता है । मिषान् छुह्-हरति-हरता है । दिवाव् छुह्-ददाति-

देता है। यिवान् छुह्-आयाति-आता है। नि-हरण अर्थ में, दि-दान अर्थ में, यि-आने अर्थ में। वर्तमान पुल्लिङ्ग में 'छुह्' प्रत्यय होता है, इससे 'वान्' का आगम हुआ। सर्वत्राकारागमोऽनिदियिर्वाजितात् (सू. ८। २। ११) इस सूत्र से धातुस्वर से 'अकार' का आगम। इकारोऽसवर्णे योऽपरलोपः (सू. १। १०) इस सूत्र से 'इकार' को 'य', व्यंजन को परले से जोड़ दे।

आसो लोपो धातोश्च ॥ २१ ॥

आस सत्तायामित्यस्माद्धातोरान् प्रत्ययस्य लोपो भवति। आसधातोश्च लोपः स्यात्। छुह्। अस्ति। छिह्। सन्ति। इत्यादि। आस सत्तायां। वर्तमानायां छुह् प्रत्ययः। धातोरानागमः (सू. १६) अनेन लोपः आस धातोश्च।

'आस' सत्ता में, इस धातु से 'आन्' प्रत्यय का लोप होता है और 'आस' धातु का लोप होता है। छुह्-अस्ति-है। छिह्-सन्ति-हैं। इत्यादि। आस-सत्ता में। वर्तमान में 'छुह्' प्रत्यय। धातोरानागमः (सू. १६) इससे 'आस' धातु का लोप।

वाक्येष्वस्य प्रयोगो मुख्यः ॥ २२ ॥

सवषां वाक्यानां लालित्ये अयम् अस्त्यर्थकः छुह् प्रयोगो मुख्योऽवधार्यः। वत छुह् सुह् ख्यवान्। भक्तमस्ति सः खादन्। वत सुह् ख्यवान् छुह्। भक्तं स खादति। इति गौणः

सभी वाक्यों के लालित्य में 'यह है' इस अर्थ में 'छुह्' प्रयोग मुख्य समझना चाहिए। वत छुह् सुह् ख्यवान्-भवतमस्ति सः खादन्-भात है वह खाता हुआ। वत सुह् ख्यवान् छुह्- भक्तं सः खादति-भात वह खाता है। यह गौण है

वाक्यारम्भपदात्परो मुख्यः ॥ २३ ॥

वाक्यारम्भस्य यदारम्भपदं स्यात्तस्मान्मुख्यः प्रयोगः प्रयोज्यः। तव पत छुह् आसनस् प्यठ् विहिथ् पूजा करान्। ततः अस्ति आसनोपरि निविश्य पूजां कुर्वन्।

वाक्यारम्भ का जब आरम्भ पद हो, उससे मुख्य प्रयोग प्रयुक्त करना चाहिए। तव पत छुह् आसनस् प्यठ् विहिथ् पूजा करान्-ततः अस्ति आसनोपरि निविश्य पूजां कुर्वन्-इसके बाद आसन पर बैठ कर पूजा कर रहा है।

वाक्यान्ते गौणः ॥ २४ ॥

गौणो वर्तमानायाः क्रियास्वरूपं वाक्यान्ते प्रयोज्यम् । तव पत आसनस् प्यठ् विहिथ् पूजा करान् छुह् । तत आसनोपरि निविश्य पूजां करोति । यद्यपि प्रथमोत्तरे वाक्ये एकार्थके स्तः परं तु वाग्लालित्ये प्रथममेव ज्यायः । किं चात्र वाक्ये स्पष्टं प्रतीयते । ईश्वर छुह् आसान् काशिय अन्दर् । ईश्वरः अस्ति भवत्-काश्याम् । एवमतीतादिषु च निश्चीयत इति ।

गौण वर्तमान क्रिया का क्रिया स्वरूप वाक्य के अन्त में प्रयुक्त करना चाहिए । तव पत आसनस् प्यठ् विहिथ् पूजा करान् छुह्-तत आसनोपरि निविश्य पूजां करोति-इसके बाद आसन पर बैठ कर पूजा करता है । यद्यपि प्रथमोत्तर वाक्य एकार्थ में हैं, परन्तु वाणी के लालित्य में पहले ही बड़ा । और इस वाक्य में स्पष्ट प्रतीत होता है । ईश्वर छुह् आसान् काशिय अन्दर-ईश्वरः अस्ति भवत्-काश्याम्-आप की काशी में ईश्वर है । इस तरह अतीत आदि में निश्चित किया जाता है ।

क्रियायाः किमादिशब्दस्वरूपेभ्यो वा सन प्रत्ययः

शङ्कायाम् ॥ २५ ॥

कामप्रवेदनस्य शङ्कायामभोप्सितायां क्रियायाः परः किमादि-शब्दस्वरूपेभ्यो वा परः सन प्रत्ययो भवति । यत्र वाक्ये सार्वनामिकं ककारादिशब्दस्वरूपं स्यात्तत्रावश्यं तस्मात्पर एव भवति । यत्र तु न भवेत्तत्र क्रियायाः पर एव भवति । ख्यवान् छ्वासन । किं नु खादति । क्यासन ख्यवान् छ्वा । किं नु खादति । बट कैत्यासन आसान् छिह् । किं नु ब्राह्मणाः कतिचन भवन्ति । कर्सना वागि यिवान् छुह् । कस्मिन्दिनरात्रिभागे आयाति । अत एव ज्ञापकाद्यथा सन प्रत्ययो भवति तथा संप्रश्नेऽपि किमादिस्वरूपेभ्यः संबोधनमुख्य-प्रत्ययाश्च भवन्तीति । कैत्यासा लूख् आसि । कियन्तो लोका आसन् ।

कामप्रवेदन की शङ्का-अभोप्सित में क्रिया से परे वा क्रियादि-शब्दस्वरूपों से परे 'सन' प्रत्यय होता है । जिस वाक्य में सार्वनामिक ककारादिशब्दस्वरूप हो, वहां अवश्य उससे परे ही होता है । यहां न हो, वहां क्रिया से परे ही होता है । ख्यवान् छ्वासन-किं नु खादति-क्या खाता है । क्यासन ख्यवान् छ्वा-किं नु खादति-क्या खाता है ।

क्यासन ख्यवान् छ्वा-किं नु खादति-क्या खाता है। बट कैत्यासन आसान् छिह्-किंनु ब्राह्मणाः कतिचन भवन्ति-क्या ब्राह्मण कितने हैं। कर्सना वागि यिवान् छुह्-कस्मिन्दनरात्रिभागे आयाति-किस दिन-रात के भाग में आता है। इस लिए ही ज्ञापक से जैसे 'सन' प्रत्यय होता है वैसे संप्रश्न में भी किमादि स्वरूपों से संबोधन-मुख्यप्रत्यय होते हैं। कैत्यासा लूख् आसि-कियन्तो लोका आसन्-कितने लोग थे।

तेभ्यस्ताञ्ज्ञाताञ्ज्ञातायाम् ॥ २६ ॥

तेभ्यः सार्वनामिकककारादिस्वरूपेभ्यः परस्ताञ् प्रत्ययस्ताञ् प्रत्ययो वा भवति आत्मनो ज्ञातायामाशङ्कायां विवक्षितायां सत्याम्। क्याह्-ताञ् वनुन्। वा-क्याह्-ताञ् वनुन्। किंचिदुक्तम्। एवं। कर् ताञ् आव्। कस्मिंश्चित्काले आगतः। कूतु ताञ् दितुन्। कियन्मितं दत्तम्। इत्यादि। अत्र प्रत्ययञ्कारस्य विकल्पेन मकारो भवति। तत्र-क्याह्-ताम् वनुन्। (किंचिदुक्तम्)। इत्यादि स्यात्।

उन सार्वनामिकककारादिस्वरूपों से परे 'ताञ्' प्रत्यय अथवा 'ताञ्' प्रत्यय होता है अपनी अज्ञात-आशङ्का विवक्षित होने पर। क्याह्-ताञ् वनुन्-वा-क्याह्-ताञ् वनुन्-किंचिदुक्तम्-कुछ कहा। इस तरह-कर् ताञ् आव्-कस्मिंश्चित्काले आगतः-किस समय आया। कूतु ताञ् दितुन्-कियन्मितं दत्तम्-कितना दिया। इत्यादि। यहां प्रत्यय 'ञ्कार' को विकल्प से 'मकार' होता है। वहां-क्याह्-ताम् वनुन्-किंचिदुक्तम्-कुछ कहा, इत्यादि हो।

डचठातिशये पूर्वं च ॥ २७ ॥

तेभ्यः सार्वनामिकककारादिस्वरूपेभ्यः पूर्वं डचठशब्दः प्रजोऽयः तत्तत्स्वरूपस्यातिशयार्थं गम्यमाने। डचठ कर् आव्। वा-डचठ कन आव्। चिरादागतः। डचठ वयाह्। (अतिशयः)। डचठ कूति। (अनल्पाः)। डचठकनि। (चिरेण)। इत्यादि।

उन सार्वनामिकककारादिस्वरूपों से पूर्वं 'डचठ' शब्द प्रयुक्त करना चाहिए उस-उस स्वरूप के अतिशय अर्थ गम्यमान में। डचठ कर् आव्-वा-डचठ कन आव्-चिरादागतः-चिरकाल से आया। डचठ वयाह्-अतिशयः-अधिक। डचठ कूति-अनल्पाः-अधिक। डचठकनि-चिरेण-चिरकाल से। इत्यादि।

आपरो वा ॥ २८ ॥

स सन प्रत्यय आकारः परो यस्मात्तथा वा भवति । क्यासना ख्यवान् छुह् । किं वस्तु नु खादति । कर्सना यियि । कदा नु आगच्छेत् । कूतिसना आसहान् । कतिचन स्युः । कतिसना ओसु । कुत्र नु आसीत् ।

वह 'सन्' प्रत्यय 'आकार' परे रहते बैसा ही रहता है । क्यासना ख्यवान् छुह्-किं वस्तु नु खादति-क्या वस्तु खाता है । कर्सना यियि-कदानु आगच्छेत्-कब आए । कूतिसना आसहान-कतिचन स्युः-कितने हों । कतिसना ओसु-कुत्र नु आसीत्-कहां था ।

माशब्द आदावन्ते वा ॥ २९ ॥

आशंकायां सत्यां क्रियायाः पूर्वं पश्चाद्वा माशब्दः प्रयोज्यः । करान् मा छुह् । (करोति मा स्वित्) । मा छुह् करान् । (मास्वित्करोति) । मा करान् छुह् । (मा करोति स्वित्) । कर्योन्मा । (मा कार्षीत्स्वित्) । सुह् मा करि । (करिष्यति मा स्वित्) । व्वह मा कर । (अहं मा स्वित् करिष्यामि) ।

आशंका होने पर क्रिया से पूर्वं वा पश्चात् 'मा' शब्द प्रयुक्त करना चाहिए । करान् मा छुह्-करोति मा स्वित्-मत करता है । मा छुह् करान्-मा स्वित्करोति-मत करता है । मा करान् छुह्-मा करोति स्वित्-मत करता है । कर्योन्मा-मा कार्षीत्स्वित्-मत किया । सुह् मा करि-करिष्यति मा स्वित्-मत करेगा । व्वह मा कर-अहं मा स्वित् करिष्यामि-मैं मत करूंगा ।

वाद्यः पाद्यो वा ऽऽनुप्रासिकशब्दः ॥ ३० ॥

यस्य कस्यचिच्छब्दस्यानुकरणशब्दे कर्तव्ये तस्यैव शब्दस्याक्षरं वकारेण पकारेण वा विपर्ययस्य आनुप्रासिकशब्द उच्चारणीयः । करान् वरान् छुह् । करोतीत्यादि । चार् व्यार् अनिन् । धनादिकमानयतु । वत वत ख्ययिन् । भक्तादि भक्षयतु । अन् वार् वन्वार् । (क्रमप्राप्तिः) । अन्वार् पनवार् ।

जिस किसी शब्द के अनुकरण शब्द करने पर उसी शब्द के अक्षर को वकार से वा पकार से विपर्यय का आनुप्रासिक शब्द उच्चारण करना चाहिए । करान् वरान् छुह्-करोति-करता है । इत्यादि । चार् व्यार् अनिन्-धनादिकमानयतु-धनादि लाओ । वत वत

ख्ययिन्-भक्तादि भक्षयतु-भात आदि खाओ । अन्वार वन्वार-
क्रमप्राप्तिः-क्रम से प्राप्ति । अन्वार पनवार ।

तयोरेकतराद्ये तदितरः ॥ ३१ ॥

तयोर्वकारपकारयोर्मध्यात् एकतरे शब्दस्य आद्याक्षरे सति
तस्मादितरः प्रयोज्यः वकाराद्ये पकारः पकाराद्ये वकार इति । पर्
वर् । पठेत्यादि । पेंस वेंस दितिन् । पणाद्यदात् । वाँगन् पाँगन्
अन । वृन्ताकाद्यानय । वाज्र पाज्र छिह् । सूदादयः सन्ति । व्यचु
शब्दस्य पोचु शब्द आनुप्रासिको बोध्यः । व्यचु पोचु । संग्रह
इत्यादि ।

उन वकार-पकार में मध्य से एकतर शब्द के आदि अक्षर होने
पर उससे इतर वकारादि में 'पकार' पकारादि में 'वकार' प्रयुक्त
करना चाहिए । पर् वर्-पठ-पढ़ । इत्यादि । पेंस वेंस दितिन्-
पणाद्यदात्-पण आदि दिया । वाँगन् पाँगन् अन-वृन्ताकाद्यानय-
वृन्ताक आदि लाओ । वाज्र पाज्र छिह्-सूदादयः सन्ति-पाचक आदि
हैं । 'व्यचु' शब्द का 'पोचु' शब्द आनुप्रासिक जानना । व्यचु पोचु-
संग्रहः-संग्रह । इत्यादि ।

अन्येनापि क्वचित् ॥ ३२ ॥

स आनुप्रासिकशब्दोऽन्येन वर्णेन विपर्ययस्य क्वचिद्व्यवहियते
सार्थकशब्देन वा । निकु सुकु । संभारादि । म्यंडु ठ्यंडु । ग्रासादि ।
हलु कलु । वक्रादि । हलु वलु । परिकरादि । हान्जू गान्जू । नावि-
कादि । फलु फयनु । भूषणादि । ओन्तु वोन्तु । उत्तानादि ।

वह आनुप्रासिक शब्द अन्य वर्ण के साथ विपर्यय वा सार्थकशब्द
के साथ कहीं व्यवहृत होता है । जिकु सुकु—संभारादि-संभार
(सामग्री) आदि । म्यंडु ठ्यंडु-ग्रासादि-ग्रास आदि । हलु कलु-वक्रादि-
वक्र (टेढ़ा) आदि । हलु वलु-परिकरादि-परिकर आदि । हान्जू
गान्जू-नाविकादि-नाविक आदि । फलु-फयनु-भूषणादि-आभूषण-
आदि । ओन्तु वोन्तु-उत्तानादि-उत्तान आदि ।

तच्छब्दस्यैकत्वेन क्रियासंबन्धेऽस् ॥ ३३ ॥

कर्तायां क्रियां तस्यार्थं विदधाति तस्याः क्रियायाः परः अस्
प्रत्ययः सर्वत्र स्यात् । करान् छुस् । तस्यार्थं करोति । करान् छिस् ।
तस्यार्थं कुर्वन्ति । करान् छुसस । तस्यार्थं करोमि । करान् छिस् ।

तस्यार्थं कुर्मः । कर करणे । वर्तमानायां प्रथमैकवहुत्वे पुंसि छुह् छिह् प्रत्ययो घातोराणागम (सू० १६) इति आन् । अनेनान्ते अस् प्रत्ययः । प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) इति हकार लोपः । अस् प्रत्ययस्य स्वरादल्लोपः (सू०-३६) इत्यकारलोपः । एवमन्यत् ।

कर्ता जिस क्रिया को उसके लिए करता है, उस क्रिया से परे 'अस्' प्रत्यय सर्वत्र होता है । करान् छुस्-तस्यार्थं करोति-उसके लिए करता है । करान् छिस्-तस्यार्थं कुर्वन्ति-उसके लिए करते हैं । करान् छुसस्-तस्यार्थं करोमि-उसके लिए करता हूं । करान् छिस्-तस्यार्थं कुर्मः-उसके लिए करते हैं । 'कर' करने में । वर्तमान-प्रथमा-एकवचन-बहुवचन पुल्लिङ्ग में 'छुह्-छिह्' प्रत्यय । घातोराणागमः (सू० १६) इससे आन् । इससे अन्त में 'अस्' प्रत्यय । प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) में 'हकार' का लोप । स्वरादल्लोपः (सू० ३६) इससे 'अस्' प्रत्यय के 'अकार' का लोप हुआ । इस तरह और ।

कर्मण्यन् ॥ ३४ ॥

तच्छब्दस्यैकत्वे कर्मणि सति क्रियायाः परः अन् प्रत्ययो भवति सर्वत्र । करान् छुहन् । तं करोषि । ख्यवान् छुहन् । तं खादसि ।

'तत्' शब्द के एकवचन-कर्म में होने पर क्रिया से परे 'अन्' प्रत्यय होता है सब जगह । करान् छुहन्-तं करोषि-तूं उसे करता है । ख्यवान् छुहन्-तं खादसि-तूं उसे खाता है ।

बहुत्वेनाख् ॥ ३५ ॥

तेषामर्थे यां क्रियां निवर्तयेत्तच्छब्दस्य बहुत्वे वा कर्मणि सति क्रियायाः परः अख् प्रत्ययः स्यात् सर्वासु विभक्तिषु । करान् छुख् । तेषामर्थं करोति । करान् छिख् । तेषामर्थं कुर्वन्ति । करान् छुसख् । तेषामर्थं करोमि । करान् छिख् । तेषां 'अर्थ' कुर्मः । साधनं पूर्ववत् ।

उनके अर्थ में जिस क्रिया को निवर्त करे, 'तत्' शब्द के बहुवचन में वा कर्म में होने पर क्रिया से परे सभी विभक्तियों में 'अख्' प्रत्यय होता है । करान् छुख्-तेषामर्थं करोति-उन के लिए करता है । करान् छिख्-तेषामर्थं कुर्वन्ति-उनके लिए करते हैं । करान् छुसख्-तेषामर्थं करोमि-उनके लिए करता हूं । करान् छिख्-तेषामर्थं कुर्मः—उनके लिए करते हैं । साधन पहले की तरह ।

त्वच्छब्दे कर्मणि भूते च ॥ ३६ ॥

अतीतकालिकक्रियायास्त्वच्छब्दे कर्मणि सति क्रियायाः परः
अख् प्रत्ययः स्यात् । कर्योन्ख् । तेन चकृषे । कस्मख् । मया चकृषे ।
अतीतकालिक क्रिया के 'त्वत्' शब्द-कर्म में होने पर क्रिया से
परे 'अख्' प्रत्यय होता है । कर्योन्ख्-तेन चकृषे-उसने किया ।
कस्मख्-मया चकृषे-मैंने किया ।

भविष्यद्वर्तमानोत्तमेभ्यश्च ॥ ३७ ॥

त्वच्छब्दे कर्मणि सति भविष्यन्त्या वर्तमानाया उत्तमपुरुषेऽपि
क्रियायाः परः अथ् प्रत्ययः स्यात् । करथ् । त्वां करिष्यामि । करोथ् ।
त्वां करिष्यामः । करान् छुसथ् । त्वां करोमि । करान् छिथ् ।
त्वां कुर्मः ।

'त्वत्' शब्द कर्म में होने पर उत्तम पुरुष में भी भविष्यत् और
वर्तमान क्रिया से परे 'अथ्' प्रत्यय होता है । करथ्-त्वां करिष्यामि-
तुझे करूँगा । करोथ्-त्वां करिष्यामः-तुझे करेंगे । करान् छुसथ्-
त्वां करोमि-तुझे करता हूँ । करान् छिथ्-त्वां कुर्मः-तुझे करते हैं ।

प्रत्यये प्रत्ययखकारस्य हः ॥ ३८ ॥

तत्संबन्धादिप्रत्ययेषु परेषु प्रत्ययसंबन्धिनः खकारस्य हकारो
भवति । करान् छुहस् । तस्यार्थं करोषि । करान् छुहख् । तेषामर्थं
करोषि । कर् करणे । वर्तमानायां मध्यमैकत्वे छुख् । आन् आगमः
(१६) सूत्रेण तच्छब्द (सू० ३३।३५) इत्यादिना अस् अख् प्रत्ययौ ।
अनेन खकारस्य हकारः । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू० १।३) ।

तत्संबन्धादि प्रत्ययों के परे प्रत्यय से सम्बद्ध 'खकार' को 'हकार'
होता है । करान् छुहस्-तस्यार्थं करोषि-तू उसके लिए करता है ।
करान् छुहख्-तेषामर्थं करोषि-तू उनके लिए करता है । 'कर्'
करने अर्थ में । वर्तमान मध्यमपुरुष के एकवचन में 'छुख्' । आन्
आगमः (१६) सूत्र से और 'तच्छब्दः' (सू० ३३।३५) से 'अस्-अख्'
प्रत्यय । इससे 'खकार' को 'हकार' व्यञ्जन को परले से मिला
दो (सू० १।३) ।

स्वरादल्लोपः ॥ ३९ ॥

प्रत्ययस्वरात्परस्य अकारस्य लोपो भवति । करान् छुस् । तस्मै
करोति । करान् छिस् । तस्मै कुर्वति । करान् छिवस् । तस्मै कुरुथ ।

करान् छिव् । तेभ्यः कुरुथ । प्रथमयोर्हकारस्य लोपे कृते अनेन
अकारलोपः । शेषं स्पष्टम् ।

प्रत्ययस्वर से परे 'अकार' का लोप होता है । करान् छुस्-तस्मै
करोति-उसके लिए करता है । करान् छिस्-तस्मै कुर्वन्ति-उसके लिए
करते हैं । करान् छिवस्-तस्मै कुरुथ-उसके लिए तुम करो । करान्
छिव्-तेभ्यः कुरुथ-उनके लिए तुम करो । प्रथम दो में 'हकार' का
लोप करने पर इससे 'अकार' का लोप । शेष स्पष्ट है ।

त्वच्छब्देनाय् ॥ ४० ॥

युष्मच्छब्दकवचननियतेन त्वच्छब्देन सह क्रियासंबन्धे सति
क्रियायाः परः अय् प्रत्ययो भवति सर्वासु विभक्तिषु । करान् छुय् ।
तुभ्यं करोति । करान् छिय् । तुभ्यं कुर्वन्ति । करान् छुसथ् । तुभ्यं
करोमि । करान् छिय् । तुभ्यं कुर्मः । साधनं पूर्ववत् ।

'युष्मद्' शब्द एकवचन में नियत 'त्वत्' शब्द के साथ क्रिया-
संबन्ध होने पर क्रिया से परे सभी विभक्तियों में 'अय्' प्रत्यय होता
है । करान् छुय्-तुभ्यं करोति-तुम्हारे लिए करता है । करान् छिय्-
तुभ्यं कुर्वन्ति-तुम्हारे लिए करते हैं । करान् छुसथ्-तुभ्यं करोमि-
तुम्हारे लिए करता हूं । करान् छिय्-तुभ्यं कुर्मः-तुम्हारे लिए करते
हैं । साधन पहले की तरह ।

युष्मदाऽवः ॥ ४१ ॥

युष्मच्छब्देन क्रियासंबन्धे सति क्रियायाः परः सर्वत्र अव प्रत्ययो
भवति । करान् छुव । वः करोति । करान् छिव । वः कुर्वन्ति । करान्
छुसव् । वः करोमि । करान् छिव । वः कुर्मः । क्वचित्संबोधनवत्प्रोक्तौ
प्रत्ययौ भवत इति ।

'युष्मद्' शब्द से क्रियासंबन्ध होने पर क्रिया से परे सर्वत्र 'अव'
प्रत्यय होता है । करान् छुव-वः करोति-तुम्हें करता है । करान्
छिव-वः कुर्वन्ति-तुम्हें करते हैं । करान् छुसव्-वः करोमि-तुम्हें करता
हूं । करान् छिव्-वः कुर्मः-तुम्हें करते हैं । कहीं संबोधन की तरह कहे
गए प्रत्यय होते हैं ।

मच्छब्देनाऽम् ॥ ४२ ॥

अस्मच्छब्दैकत्वनियतप्रयोगेण मच्छब्देन सह संबन्धे सति क्रिया-
परः अस् प्रत्ययः स्यात् । करान् छुम् । मां (वा) मे करोति । करान्

छिम् । मां (वा) मे कुर्वन्ति । करान् छुहम् । मे करोषि । करान् छिवम् । मां (वा) मे कुरुथ । साधनमुक्तवत् ।

‘अस्मद्’ शब्द एक वचन में नियत प्रयोग होने से ‘मत्’ शब्द के साथ संबन्ध होने पर क्रिया से परे ‘अम्’ प्रत्यय होता है । करान् छुम्-मां (वा) मे करोति-मुझे वा मेरे करता है । करान् छिम्-मां वा मे कुर्वन्ति-मुझे वा मेरे करते हैं । करान् छुहम्-मे करोषि-तू मेरे करता है । करान् छिवम्-मां वा मे कुरुथ-मुझे वा मेरे तुम करो । साधन कहे की तरह ।

कर्मण्यस् भूते ॥ ४३ ॥

मच्छब्दे कर्मणि सति अतीतकाले क्रियायाः परः अस् प्रत्ययः स्यात् । कर्णोन्स् । तेनाहं चक्रे । कर्णोयम् । त्वयाहं चक्रे ।

‘मत्’ शब्द के कर्म में होने पर अतीतकाल में क्रिया से परे ‘अस्’ प्रत्यय होता है । कर्णोन्स्-तेनाहं चक्रे-उससे मैं किया । कर्णोयम्-त्वयाहं चक्रे-तुम से मैं किया ।

बहुत्वेऽस्मत्प्रयोगसंबन्ध एव च ॥ ४४ ॥

अस्मच्छब्देन क्रियासंबन्धे सति क्रियायाः परः पूर्वं वा अस्मच्छब्दानेकत्वप्रयोग एव प्रयोज्यः । करान् छुह्, अस्य । नः करोति । करान् छिह्, अस्य । नः कुर्वन्ति । अस्य करान् छुख् । नः करोषि । अस्य करान् छिव । नः कुरुथ । एवं स्त्रीलिङ्गनियतप्रत्ययेषु च त्वच्छब्दादिसंबन्धप्रत्यया अवगन्तव्याः । तेभ्यश्च कामप्रवेदनतदभावादिप्रत्ययाश्च स्वयमेवावधार्याः । विस्तृतिभयान्नोदाहृताः ।

‘अस्मद्’ शब्द के साथ क्रियासंबन्ध होने पर क्रिया से परे वा पूर्व ‘अस्मद्’ शब्द का अनेकत्व प्रयोग ही करना चाहिए । करान् छुह्, अस्य-नः करोति-हमें करता है । करान् छिह्, अस्य । नः कुर्वन्ति । हमें करते हैं । अस्य करान् छुख्-नः करोषि-हमें तू करता है । अस्य करान् छिव-नः कुरुथ-तुम हमें करो । और इस तरह स्त्रीलिङ्ग में नियत प्रत्ययों में ‘त्वत्’ शब्दादि से सम्बद्ध प्रत्यय जानने चाहिए तथा उनसे कामप्रवेदनतदभावादिप्रत्यय स्वयमेव जान लेना । विस्तार के भय से उदाहरण नहीं दिए जा रहे हैं ।

चरपवशफुहमचंबुचफिचां नित्यं संबन्धप्रत्ययाः ॥ ४५ ॥

चर अन्तःकोपे । पवश फुह सम्पर्के । चर अन्तःकोपे । बुच

दग्धीभवने । फिच विस्मरणे । एषां प्रोक्तसंबन्धप्रत्यया नित्यं भवन्ति । चरान् छ्यस् । (अन्तःकोपोऽस्य भवति) । पवशान् छ्यस् । फुहान् छ्यस् । (असहनमस्यास्ति) । मर्चान् छ्यस् । अन्तःकोपोऽस्य भवति । वृचान् छ्यस् । (अन्तर्दाहो भवत्यस्य) । फिचान् छ्यस् । (विस्मृतिर्भवत्यस्य) । साधनं सुगमम् । एषां धातुपाठे नित्यस्त्रीलिङ्ग-कथनात्स्त्रीलिङ्गप्रत्यय एव ।

‘चर’ भीतरीक्रोध में । पवश-फुह-नहीं सहन करने में । मर्च-भीतरी क्रोध में । वृच-जलने में । फिच-भूलने में । इन्हें कहे गए संबन्ध प्रत्यय नित्य होते हैं । चरान् छ्यस्-अन्तःकोपोऽस्य भवति-इसे भीतरी क्रोध हुआ करता है । पवशान् छ्यस् फुहान् छ्यस्-असहन-मस्यास्ति-इसे असहनशीलता है । मर्चान् छ्यस्-अन्तःकोपोऽस्य भवति-इसे भीतरी क्रोध होता है । वृचान् छ्यस्-अन्तर्दाहो भवत्यस्य-इसे भीतरी जलन होती है । फिचान् छ्यस्-विस्मृतिर्भवत्यस्य-इसे विस्मृति हो जाती है । साधन आसान है । इन्हें धातुपाठ में नित्य स्त्रीलिङ्ग कहे जाने से स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय ही ।

षष्ठी कर्तरि सर्वत्र ॥ ४६ ॥

एषां धातूनां सर्वासु विभक्तिषु षष्ठीकर्तरि भवति । तमिस् चरान् छ्यह् । एषां सर्वेषां यत्र कर्तरि प्रयुज्यमाने सति तत्र संबन्धिप्रत्ययानामनित्यता बोध्येति ।

इन धातुओं को सभी विभक्तियों में षष्ठी कर्ता में होती है । तमिस् चरान् छ्यह् । इन सभी के, यहां कर्ता में प्रयुक्त होने पर, वहां संबन्धिप्रत्ययों की अनित्यता जानना ।

गच्छोऽपि योग्यार्थे ॥ ४७ ॥

गच्छ गतौ सामञ्जस्ये । इत्यस्य योग्यार्थविषये अत्र षष्ठी कर्तरि भवति । तमिस् गच्छान् छुह्, जि परहा । (तस्याभीष्टमहं योग्योऽस्मि पठेयमिति) ।

‘गच्छ’ गति और सामञ्जस्य अर्थ में । इसे योग्यार्थविषय में यहां षष्ठी कर्ता में होती है । तमिस् गच्छान् छुह्, जि परहा-तस्याभीष्टमहं योग्योऽस्मि पठेयमिति-उसकी इच्छानुसार मैं योग्य हूं, पढ़ूं ।

प्रथमैकानेकत्वे च ॥ ४८ ॥

तस्यैव धातोरत्र वर्तमानविभक्तौ नित्यं प्रथमपुरुषस्य एकत्व-
बहुवचनप्रत्ययावेव भवतः न तु मध्यमपुरुषादयः । किन्तु ते संबन्धि-
प्रत्ययैविविच्यन्ते । गछान् छुस् । गछान् छुस् । गछान् छुस् । गछान्
छुव् । गछान् छुम् । । गछान् छुह् ।

उसी धातु से यहां वर्तमान विभक्ति में नित्य प्रथमपुरुष के एक-
वचन और बहुवचन प्रत्यय ही होते हैं, न कि मध्यमपुरुष आदि ।
किन्तु वे संबन्धिप्रत्ययों से युक्त होते हैं ।

सर्वत्रानः सकर्मकेभ्यः कर्मकर्तरि ॥ ४९ ॥

सर्वत्र सर्वेषु कालेषु सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः परः कर्मकर्तरि अन
प्रत्ययो भवति ।

सब जगह सभी कालों में सकर्मक धातुओं से परे कर्मकर्ता में
'अन' प्रत्यय होता है ।

पूर्वे परे वा यिधातुरूपतः ॥ ५० ॥

स अन प्रत्यययुक्तो धातुः पूर्वे वा परे यि आगमने इत्यस्य धातोः
स्वस्वकालीनप्रयोगान्तर्वर्ति यद्रूपं स्यात्तस्मात्प्रयोज्यः ततः कर्म-
कर्तृप्रयोगा भवन्ति । रनन यिवान् छुह् बत । भक्तं पच्यते । बत छुह्
रनन यिवान् । भक्तं पच्यते । पानय् छुह् यिवान् करन । स्वयं
क्रियते । अर्थात् कृतं भवति । रन पाके पूर्वसूत्रेण (४९) अन प्रत्ययः ।
यि धातोः यिवान् छुह् इति रूपात्पूर्वं रनन इति प्रयुक्तः । अपरत्र
वर्तमानापरस्वरूपे यिवान् इत्यस्मात्पूर्वं प्रयुक्तः । तृतीये तु परः ।

वह 'अन' प्रत्यययुक्त धातु पहले वा परे 'यि' आने अर्थ में इस
धातु का अपने-अपने समय के प्रयोग के भीतर जो रूप हो, उससे
प्रयुक्त करना चाहिए । इसके बाद कर्म-कर्तृ प्रयोग होते हैं । रनन-
यिवान् छुह् बत-भक्तं पच्यते-भात पकाया जाता है । बत छुह् रनन
यिवान्-भक्तं पच्यते-भात पकाया जाता है । पानय् छुह् यिवान्
करन-स्वयं क्रियते-खुद किया जाता है । अर्थात् कृतं भवति-किया
होता है । 'रन' पकाने अर्थ में, पूर्वसूत्र से (४९) 'अन' प्रत्यय । 'यि'
धातु से 'यिवान् छुह्' इस रूप से पूर्व 'रनन' यह प्रयुक्त हुआ ।
दूसरी जगह वर्तमानापरस्वरूप में 'यिवान्' इससे पूर्व प्रयुक्त हुआ ।
तोसरे में तो पर ।

वाऽकर्मकेभ्यः ॥ ५१ ॥

अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः प्रोक्ता क्रिया वा विकल्पेन भवति । किञ्च विभक्तिप्रयोगा अपि स्वयं कर्मकर्तृप्रयोगा भवन्ति । जोतान् छुह् । वा । जोतन यिवान् छुह् । दीप्यते । दजान् छुह् । वा । दजन यिवान् छुह् । दह्यते । जोत दीप्तौ । दज भस्मीभवने । शेषं पूर्ववत् ।

अकर्मक धातुओं से कही गई क्रिया विकल्प से होती है और विभक्तिप्रयोग भी स्वयं कर्मकर्तृप्रयोग होते हैं । जोतान् छुह्-वा-जोतन् यिवान् छुह्-दीप्यते-चमकाया जाता है । दजान् छुह्-वा-दजन यिवान् छुह्-दह्यते-जलाया जाता है । 'जोत' चमकने में । 'दज' राख होने में । बाकी पहले की तरह ।

वोजः कर्मकर्ता चाक्षुषज्ञान एव नित्यम् ॥ ५२ ॥

वोज निशामने इति धातोः कर्मकर्तृस्वरूपं नित्यं चाक्षुषज्ञान एव भवति न तु श्रवणज्ञाने । वोजन यिवान् छुह् । स्वयं दृष्टं भवति । वोजन आव् । दृष्टिमागतः । वोजन यिधि । दृष्टिमागमिष्यति । श्रवणज्ञाने तु । वोजान् छुह् । शृणोति । न तु दृश्यते । वोजनस् अन्दर् यिवान् छुह् । श्रवणमागच्छतीति कर्मकर्तृस्वरूपं सेत्स्यति ।

'वोज' सुनाने अर्थ में, इस धातु से कर्मकर्तृस्वरूप नित्यचाक्षुष-ज्ञान में ही होता है, न कि श्रवण ज्ञान में । वोजन यिवान् छुह्-स्वयं दृष्टं भवति-स्वयं दृष्ट होता है । वोजन आव्-दृष्टिमागतः-नजर आया । वोजन यिधि-दृष्टिमागमिष्यति-नजर आएगा । श्रवणज्ञान में तो-वोजान् छुह्-शृणोति-सुनता है, न कि देखा जाता है । वोजनस् अन्दर यिवान् छुह्-श्रवणमागच्छति-सुना जाता है, यह कर्मकर्तृ-स्वरूप को सिद्ध करेगा ।

गरः काठिन्ये च ॥ ५३ ॥

गर घट्टने इत्यस्य कर्मकर्तृस्वरूपं काठिन्ये भवति च शब्दात्स्वाथ च । गरन यिवान् छुह् । कठिनीभवति । घटितं च भवति ।

'गर' घट्टन अर्थ में, इस का कर्मकर्तृस्वरूप काठिन्य में होता है और शब्द से स्वार्थ में । गरन यिवान् छुह्-कठिनीभवति-कठिन होता है । और घटित होता है ।

डषोऽनो लोपो द्रेँ ठादेशश्च ॥ ५४ ॥

डेष प्रेक्षणो इत्यस्मात् अन प्रत्ययस्य लोपो भवति डेषश्च द्रेँ ठ् आदेशो भवति । द्रेँ ठ् यिवान् छुह् । दृष्टिमायाति । डेषन यिवान् छुह् । इति न साधुशब्दः ।

‘डेष’ देखने में, इससे ‘अन’ प्रत्यय का लोप और ‘डेष’ को ‘द्रेँ ठ्’ आदेश होता है । द्रेँ ठ् यिवान् छुह्-दृष्टिमायाति-नजर आता है । डेषन यिवान् छुह्-यह साधु शब्द नहीं है ।

नेश्चाञ्चल्येऽपि ॥ ५५ ॥

नि हरणो इत्यस्य कर्मकर्ता चाञ्चल्ये भवति-अपिशब्दात्स्वार्थेऽपि । निन यिवान् छुह् । चञ्चलो भवति । वा । हुतो भवति । अत्र स्वरादल्लोपः (सू० ३९) इत्यकारलोपः ।

‘नि’ हरण अर्थ में, इसका कर्म-कर्ता चाञ्चल्य में होता है, ‘अपि’ शब्द से स्वार्थ में भी । निन यिवान् छुह्-चञ्चलो भवति-चञ्चल होता है-वा-हुतो भवति-अपहृत होता है । यहां ‘स्वरादल्लोपः (सू० ३९) से ‘अकार’ का लोप ।

हेर्बन्धनेऽपि ॥ ५६ ॥

हि ग्रहणादिषु इत्यस्य कर्मकर्ता व्यवहारबन्धे भवति अपि शब्दात्स्वार्थेऽपि । ह्यन यिवान् छुह् । बद्धो भवति । क्रीतश्च भवति । धातोरकारागमे (ऋ० ११) सूत्रेण कृते । अकारादकारलोपः (सू० ३९) ।

‘हि’ ग्रहण आदि अर्थ में, इसका कर्मकर्ता व्यवहारबन्ध में और स्वार्थ में भी होता है । ह्यन यिवान् छुह्-बद्धो भवति-बद्ध होता है-क्रीतश्च भवति-और क्रीत होता है । धातु से ‘अकार’ का आगम (ऋ० ११) सूत्र से करने पर, अकार से ‘अकार’ का लोप (सू० ३९) ।

भावशब्देभ्यो हेर्भूतप्रयोगा वर्तमानबोधकाः ॥ ५७ ॥

भावशब्देभ्यः पूर्व परे वा हि ग्रहणे इत्यस्य धातोर्भूतप्रयोगा वर्तमानकालस्य बोधका भवन्ति । कर्णन् ह्यतुन् । कर्तुं प्रवृत्तः । ह्यतुख् पठन् । पठितुं प्रवृत्ताः । संप्रतिकाले करोति पठन्ति चेत्यर्थतोऽवगम्यते ।

भावशब्दों से पूर्व वा परे ‘हि’ ग्रहण अर्थ में, इस धातु के भूत-प्रयोग वर्तमानकाल के बोधका होते हैं । कर्णन् ह्यतुन्-कर्तुं प्रवृत्तः-

करने के लिए प्रवृत्त हुआ । ह्यनुख्, परन्-पठितुं प्रवृत्ताः-पढ़ने के लिए प्रवृत्त हुए । इस 'समय-करता है और पढ़ते हैं, यह अर्थ से जाना जाता है ।

ज्ञानो भविष्यन्त्याश्च ॥ ५८ ॥

ज्ञान अवबोधने इत्यस्य घातोर्भविष्यन्तीप्रयोगा भावशब्देभ्यः पूर्वं वा परे प्रयुक्ता वर्तमानकालबोधका भवन्ति । च शब्दात्केवलाः प्रयोगाश्चेति । करन् ज्ञानि । करणं जानाति । परन् ज्ञानि । पठनं जानाति । लेखन् ज्ञानन् । लेखनं जानन्ति । ज्ञेनुन् जानन् । अर्जनं जानन्ति । च शब्दादन्यतोऽपि च । स्यठाह्, ज्ञानि । बहु जानाति । विद्या ज्ञानि । विद्यां जानाति । इत्थमेवातीतप्रयोगा भविष्यदर्थे क्व-चिद्व्यवहियन्ते । यथा । तमिस् ल्यूखुथ् सोनु नमस्कार् । तस्मै नो नमस्कारो लेख्यः । अत्र ल्यूखुथ् इति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे ।

'ज्ञान' जानने में, इस घातु के भविष्यन्तीप्रयोग भावशब्दों से पूर्व वा परे प्रयुक्त वर्तमानकालबोधक होते हैं । 'च' शब्द से केवल प्रयोग । करन् ज्ञानि-करणं जानाति।करना जानता है । परन् ज्ञानि-पठनं जानाति-पढ़ना जानता है । लेखन् ज्ञानन्-लेखनं जानन्ति-लिखना जानते हैं । ज्ञेनुन् जानन्-अर्जनं जानन्ति-कमाना जानते हैं । 'च' शब्द से अन्य से भी । स्यठाह्, ज्ञानि-बहु जानाति-बहुत जानता है । विद्या ज्ञानि-विद्यां जानाति-विद्या जानता है । इसी तरह ही अतीत प्रयोग भविष्यद् अर्थ में कहीं व्यवहृत किए जाते हैं । जैसे-तमिस् ल्यूखुथ् सोनु नमस्कार् -तस्मै नो नमस्कारो लेख्यः-उसके लिए हमारा नमस्कार लिखना । यहां 'ल्यूखुथ्' यह भूतकाल प्रयोग भविष्यत् अर्थ में है ।

पाथो नित्यम् ॥ ५९ ॥

पाथ सद्भावे इत्यस्य भविष्यन्तीप्रयोगा नित्यं वर्तमानार्थे भवन्ति तस्य वर्तमानप्रयोगदर्शनाभावात् । पाथि । सन्नस्ति । पाथन् । सन्तः सन्ति । पाथक् । सन्नसि । पाथिक् । सन्तः स्थ । पाथ । सन्नस्मि । पाथक् । सन्तः स्मः । किं चास्य घातोर्अतीतप्रयोगादर्शनाच्चा-पूर्णभूतप्रयोगा अतीते भवन्ति । पाथिहे । (आसीत्) । पाथहान् । (आसन्) । पाथहाक् । (आसीः) । पाथिहीव । (आस्त) । इत्यादि ।

तथा पाथि हेह्य् इत्यादयश्च साधवो भवन्ति । तथा चास्य धातोः कृदन्त-स्वरूपाणि च न सेत्स्यन्तीति बोध्यम् ।

‘पाथ’ सदभाव में, इसके भविष्यन्तीप्रयोग नित्य वर्तमान अर्थ में होते हैं, उसके वर्तमान प्रयोग न देखे जाने से । पाथि-सन्नस्ति-होता हुआ है । पाथन्-सन्तः सन्ति-होते हुए हैं । पाथ्-सन्नसि-तू होता हुआ है । पाथि-सन्तः स्थ-तुम होते हुए हो । पाथ-सन्नस्मि-होता हुआ हूँ । पाथ-सन्तः स्मः-होते हुए हैं । और इस धातु के अतीत-प्रयोग न देखने से अपूर्णभूतप्रयोग अतीत में होते हैं । पाथि-आसीत्-था । पाथहान्-आसन्-थे । पाथहा-सि-आसी-तू था । पाथि-ही-व-आस्त-तुम थे । इत्यादि । वैसे-पाथि हेह्य्-इत्यादि साधु होते हैं । और वैसे इस धातु के कृदन्तस्वरूप सिद्ध नहीं होंगे, यह जान लेना चाहिए ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते आख्यात-
प्रक्रियायां वर्तमानपादः प्रथमः ॥ ८१ ॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥ ८ ॥

भविष्यत्पादः ॥ २ ॥

अनारब्धाक्रिया भविष्यत्कालः ॥ १ ॥

वर्तमानासन्नोत्तरकालादुत्तरः सर्वः कालः भविष्यत्कालसंज्ञो भवति । तत्कालस्य सर्वाः क्रिया अनारब्धा एव भवन्ति ।

वर्तमान के नज़दीक उत्तरकाल से उत्तर सब काल भविष्यत्-काल नाम से पुकारे जाते हैं । उस काल की सभी क्रियायें अनारब्ध ही हुआ करती हैं ।

विध्याशीर्भविष्यन्त्यपूर्णभूतार्थभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

स भविष्यत्कालो विधिः, आशीः, भविष्यन्ती, अपूर्णभूतार्था नाम क्रियातिपत्तिः, इति भेदतश्चतुष्प्रकारो भवति । क्रियातिपत्तेरत्रापूर्ण-भूतार्थकथनादतीतकालेऽपि भवति ।

वह भविष्यत्-काल विधि, आशी, भविष्यन्ती और अपूर्णभूतार्था नाम क्रियातिपत्ति, इस भेद से चार प्रकार का होता है । क्रियाति-पत्ति के यहां अपूर्णभूतार्थ कहने से अतीतकाल में भी होता है ।

आसन्नदूराभ्यां विधिद्विविधः ॥ ३ ॥

वर्तमानकालान्निकटकाल आसन्नविधिः दूरकालो दूरविधि-रिति द्विविधो भवति । तत्र वक्तुस्तमपुरुषस्य स्वस्मिन्विधि-निषेधाभावाच्चत्वार एव प्रथमपुरुषैकत्वानेकत्वमध्यमैकत्वानेकत्व-प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते ।

वर्तमानकाल से निकटकाल आसन्नविधि, दूरकाल दूरविधि; इस प्रकार दो भेद हुआ करते हैं । वहां वक्ता-उत्तमपुरुष के अपने में विधि-निषेध के न होने से चार ही प्रथमपुरुष के एकवचन-बहु-वचन, मध्यमपुरुष के एकवचन-बहुवचन प्रत्यय प्रयुक्त किए जाते हैं ।

मुख्यगौणभ्यां निकटविधिद्विधा ॥ ४ ॥

अवश्यं करणीयाज्ञा मुख्यनिकटविधिः तदितरो गौणनिकटविधि-रिति द्विप्रकारो भवति ।

अवश्यं करणीयाज्ञा मुख्यनिकटविधि, उससे इतर गौण निकट-विधि, दो प्रकार का होता है ।

निकटविधौ इन् इन् हि इब् प्रत्ययाः ॥ ५ ॥

स्पष्टम् । करिन् । करोतु । करिन् तिम् । कुर्वन्तु । कर् । कुरु । करिब् । कुस्त । हि प्रत्ययस्य इकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनान्तादलोपः (सू० ६) इति हकारस्य लोपः ।

स्पष्ट है । करिन्-करोतु-वह करे । करिन् तिम्-कुर्वन्तु-वे करें । कर्-कुरु-तुं कर । करिब्-कुस्त-तुम करो । 'हि' प्रत्यय का 'इकार' उच्चारणार्थ है । व्यञ्जनान्तादलोपः (सू० ६) से 'हकार' का लोप ।

व्यञ्जनान्तादलोपः ॥ ६ ॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोर्हिप्रत्ययहकारस्य लोपो भवति । कर् । कुरु । कर करणे मध्यमैकत्वे हि इकार उच्चारणार्थः अनेन हकार लोपः । व्यञ्जनान्तात्किम् । दिह् । देहि । निह् । हर् । दि दाने । निह्-हरणे । हि प्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः ।

व्यञ्जनान्त धातु से 'हि' प्रत्यय के 'हकार' का लोप होता है । कर्-कुरु-करो । कर-करने अर्थ में, मध्यमपुरुष के एकवचन में 'हि' इकार उच्चारणार्थ है, इससे 'हकार' का लोप । व्यञ्जनान्त से क्या ? दिह्-देहि-दो । निह्-हर्-हरण कर । 'दि'-दान अर्थ में, 'निह्' हरने अर्थ में । 'हि' प्रत्यय है । 'इकार' उच्चारणार्थ है ।

ओदेदुपधाया उदीतौ ॥ ७ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ओकारस्य एकारस्य च क्रमेण ऊकार-ईकारौ भवतः । रुजिन् । तिष्ठतु । तूलिन् । तोलयतु । पूठिन् । पुष्यताम् । रोज स्थितौ । तोल । तुलने । पीठ । स्थूलीभवने । अनेन उपधाया ओकारस्य ऊकारः । नीरिन् । निर्गच्छत शीकिब् । शङ्कन्ताम् । पीडिन् । निष्पीड्यताम् । नेर निर्गमने । शंक शङ्कायाम् । पेड निर्यासे । अनेन उपधाया एकारस्य ईकारः ।

धातु के उपधाभूत 'ओकार' और 'एकार' को क्रम से 'ऊकार' और 'ईकार' होते हैं । रुजिन्-तिष्ठतु-ठहरो । तूलिन्-तोलयतु-तोलो । पूठिन्-पुष्यताम्-पुष्ट हो । 'रोज' स्थिति अर्थ में । 'तोल' तुलने अर्थ में । 'पीठ'-मोटे होने अर्थ में । इससे उपधा के 'ओकार' को 'ऊकार' होता है । नीरिन्-निर्गच्छतु-निकलो । शीकिब्-शङ्कन्ताम्-शङ्का करो ।

पीडिन् निष्पी ड्यताम्-पीडन करो । नेर-निर्गमने-निकलने अर्थ में । शेंक-शङ्कायाम्-शङ्का अर्थ में । पेड-निर्यासे-निर्यास में । इस से उपधा के 'एकार' को 'ईकार' होता है ।

न हौ ॥ ८ ॥

हि प्रत्यये परे उपधाया ओदेतोरुकारेकारौ न भवतः । रोञ् । तिष्ठ । तोल् । तोलय । नेर् । निर्गच्छ । शेंक् । शङ्कस्व । साधनं सुगमम् ।

'हि' प्रत्यय परे रहते उपधा के 'ओ' और 'ए' । से 'ऊ' और 'ए' नहीं होते हैं । रोञ्-तिष्ठ-ठहर । तोल्-तोलय-तोल । नेर्-निर्गच्छ-निकल । शेंक-शङ्का-शङ्का कर । साधन आसान है ।

चरादीनाम्प्रत्ययसंबन्धप्रत्ययैर्विधिः ॥ ९ ॥

चर अन्तः कोपे इत्यादीनां धातूनां प्रथमपुरुषस्य इन् प्रत्ययेन तच्छब्दादिसंबन्धे विधोयमाने सति सर्वप्रत्ययानां बोधो भवति स एवात्र विधिः । चरिनस् । चरिनख् । चरिनय् । चरिनव । एवं शेषाणामपि ज्ञेयम् ।

'चर' भूतरो कोप में, इत्यादि धातुओं के प्रथम पुरुष के 'इन्' प्रत्यय से 'तत्' शब्दादि संबन्ध होने पर सभी प्रत्ययों का बोध होता है, वही यहां विधि है । चरिनस्, चरिनय्, चरिनव । इस तरह बाकी के भी जानना ।

स्वरान्ताद्यागम इकारे ॥ १० ॥

स्वरान्ताद्धातोः रिकाकारे परे यकारागमो भवति । दियिक् । दत्त । नियिव । हरत । दि दाने । नि हरणे । मध्यमानेकत्वे इव प्रत्ययः अनेन यकारागमः ।

स्वरान्त धातु से 'इकार' । परे 'यकार' का आगम होता है । दियिक्-दत्त-दो । नियिव्-हरत-हरो । दि-दाने-दान अर्थ में । नि-हरणे-हरण अर्थ में । मध्यमपुरुष के बहुवचन में 'इव्' प्रत्यय, इससे 'यकार' का आगम हुआ ।

सर्वत्राकारागमो निदियिक्जितात् ॥ ११ ॥

स्वरान्ताद्धातोः सर्वत्र सर्वाभु विभक्तिषु अकारागमो भवति । नि हरणे । दि दाने । यि आगमने । एतान्वर्जयित्वा । ह्यह । क्रीणो-हि । ख्यह् । खाद । च्यह् । पिव । हि क्रीणप्रहणधारणषु । खि

खादने । चि पाने । मध्यमैकत्वे हि प्रत्ययः अनेनाकारागमः । इकारोऽसवर्णे योऽपरलोपः (सू. १।१०) इति यत्वम् । व्यञ्जनं परेण अन्धेयम् (सू. १।३) । निदिग्रिर्वाजितात्किम् । निह् । हर । दिह् । देहि । यिह् । एहि । साधितचरा एव ।

स्वरान्त धातु से सबत्र सब विभक्तियों में 'अकार' का आगम होता है। नि-हरण-हरने अर्थ में। दि-दाने-दान अर्थ में। यि-आगमने-आने अर्थ में। इन्हें छोड़ कर। ह्यह-क्रीणोहि-खरीद। ख्यह्-खाद-खा। च्यह्-पिव-पी। हि-खरीदना, ग्रहण करना और धारण करने अर्थ में। खि-खादने-खाने में। चि-पाने-पीने में। मध्यमपुरुष के एकवचन में 'हि' प्रत्यय और इससे 'अकार' का आगम। इकारोऽसवर्णे योऽपरलोपः (सू. १।१०) से 'य'। व्यञ्जन को अपने से परे के साथ मिला देना चाहिए (सू. १।३)। निदियि, इन्हें छोड़ने से क्या। निह्-हर-हरण कर। दिह्-देहि-दो। यिह-एहि-इधर आओ। साधन पहले हो चुका हुआ है।

येव्वलादेशो वा ॥ १२ ॥

यि-आगमने इत्यस्य विधौ विषये व्वल आदेशो वा भवति ।
व्वलिन्-आयातु । व्वल-एहि । व्वलिव् । एत । साधनं पूर्ववत् ।

यि-आगमने-आने अथ में, इस की विधि वा विषय में 'व्वल' आदेश होता है । व्वलित्-आयात्-आओ । व्वल-एहि-इधर आ । व्वलित्-एत-तुम आओ । साधन पहिले की तरह ।

बब इति यो वा ॥ १३ ॥

ब्रब उत्पत्तौ इत्यस्य इन्प्रत्यये परे वकारस्य यकारो वा भवति ।
ब्रयिन् । भवतु । पक्षे । ब्रविन् । एवमाशीर्यन्प्रत्ययेऽपि ज्ञेयः ।

ब्रब-उत्पत्तौ-उत्पत्ति में, इस के 'इन्' प्रत्यय परे रहते 'वकार' को 'यकार' विकल्प से होता है। ब्रयिन्-भवतु-हो। पक्ष में-ब्रबिन्। इसी तरह आशीर्यन् प्रत्यय में भी जानना।

गौणे प्रत्ययस्वरात्तः ॥ १४ ॥

गौणविधिरपि द्विविधः एक उपेक्षयाज्ञापनं द्वितीय आक्षेपतः
कथनम् । तयोर्द्वयोरेव विध्योः प्रत्ययस्वरान्तरस्तकारागमे भवति ।
करितन् । करोतु नाम । करितम् । कुरुतु नाम । करितव् । कुरुत

नाम । कर करणे निकटविधौ इन् इन् हि एव प्रत्ययाः (सू. ५) । अनेन इकारात्परस्तकारः धातुस्वरस्य चाप्रसिद्धता विज्ञेया । खारितन् । आरोहयतु नाम । वालितन् । अवरोहयतु नाम । साधनं सुगमम् ।

गौणविधि भी दो प्रकार की होती है—एक-उपेक्ष्याज्ञापन, दूसरा-आक्षेपतः कथन । उन दोनों विधियों में प्रत्ययस्वर से परे 'तकार' का आगम होता है । करितन-करोतु नाम-करिए । करितन्-करोतु नाम-करिए । करितन-कुर्वन्तु नाम-आप करो । करितव-कुरुत नाम-तुम करो । कर-करने अर्थ में, निकटवि निकटविधि में 'इन् इन् हि एव प्रत्ययाः (सू० ५) इससे 'इकार' से परे 'तकार' और धातुधौ-स्वर को अप्रसिद्धता जाननी चाहिए । खारितन्-आरोहयतु नाम-चढ़िए । वालितन्-अवरोहयतु नाम-उतरिए । साधन सरल है ।

हौ धातोरेव ॥ १५ ॥

हि प्रत्यये परे धातोरेव तकारागमो भवति । कर्त । कुरु नाम । दित । देहि नाम । कर करणे । दि दाने । हि प्रत्ययः व्यञ्जनान्ताद्धलोपः (सू० ५) । प्रत्ययलक्षणाद् (पा० १।१।६२) । अनेन कर् दि इत्याभ्यां परस्तकारागमः । कर्तन् । तं कुरु । करितोन् । तं कुरुत ।

'हि' प्रत्यय परे रहते धातु से ही 'तकार' का आगम होता है । कर्त-कुरु नाम-कर । दित-देहि नाम-दे । कर-करणे-करने में । दि-दाने-दान में । 'हि' प्रत्यय-व्यञ्जनान्त होने से 'ह' का लोप (सू० ५) । प्रत्ययलक्षणाद् (पा० १।१।६२) । इससे 'कर्-दि' इन दोनों से परे 'तकार' का आगम होता है । कर्तन्-तं कुरु-उसे कर । करितोन्-तं कुरुत-उसे करो ।

व्यञ्जनान्तात्संबन्धप्रत्ययादेरुकारः ॥ १६ ॥

व्यञ्जनान्तं धातुस्वरूपं मध्यमेकत्व एव भवति तस्मात्तच्छब्दादिसंबन्धप्रत्ययसंबन्धिना आदिस्वरस्य उकारो भवति । कुरुस् । तस्मै कुरु । कुरुख् । तेभ्यः कुरु । कुरुम् । मे कुरु । व्यञ्जनान्तात्किम् ? दिस् । तस्मै देहि । निस् । तस्माद्धर । दि दाने । नि हरणे । हि प्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । ततः दिह् स्वरूपात् अस् प्रत्ययः । प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१।३१) इति हलोपः । स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) इति अकारलोपा । एवं । कर्तस् । तस्मै कुरु । पतस् ।

तस्मै पठ । अत्र तकारागमात्स्वरान्तत्वे सिद्धे प्रोक्तसूत्रावाप्तिर्न भवति ।

व्यञ्जनान्त घातुस्वरूप मध्यमा के एकवचन में ही होता है, उससे 'तत्' शब्द से सम्बद्धप्रत्यय से सम्बद्ध आदि स्वर को 'उकार' होता है । कर्हस्-तस्मै कुरु-उसके लिए कर । कर्हस्-तेभ्यः कुरु-उनके लिए कर । कर्हम्-मे कुरु-मेरे कर । व्यञ्जनान्त से क्या ? दिस्-तस्मै देहि-उसके लिए दे । निस्-तस्माद्धर-उस से हरण कर । दि दाने-दान अर्थ में । नि-हरणे-हरण अर्थ में । 'हि' प्रत्यय है । इकार उच्चारणार्थक है । इसके बाद 'दिह्' स्वरूप से 'अस्' प्रत्यय । प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) से 'ह' का लोप । स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) से 'अकार' का लोप । इस तरह-कर्तस्-तस्मै कुरु-उस के लिए कर । पतस्-तस्मै पठ-उसके लिए पढ़ । यहां 'तकार' के आगम से स्वर का अन्तत्व सिद्ध होने पर उक्त सूत्र की प्राप्ति नहीं होती है ।

वकारात्सपूर्व ऊकारः ॥ १७ ॥

वकारात्परः संबन्धप्रत्ययादिस्वरः पूर्ववर्णेन सह ऊकारो भवति । कर्हूस् । कुरुत तस्मै । दियूस् । तस्मै दत्त । करिव् दियिव् इति स्वरूपाभ्यामस् प्रत्ययः अनेन वकारेण सह अकारस्य ऊकारः यत्वम् ।

'वकार' से परे संबन्धप्रत्ययादिस्वर पूर्ववर्ण के साथ 'ऊकार' होता है । कर्हूस्-कुरुत तस्मै-उसके लिए तुम करो । दियूस्-तस्मै दत्त-उसके लिए दो । करिव्-दियिव्-इन स्वरूपों से 'अस्' प्रत्यय, इस वकार के साथ 'अकार' को 'ऊकार' तथा 'य' ।

तकारादोकारः ॥ १८ ॥

तकारात्परयोस्तयोर्वकारअकारयोरोकारो भवति । करितोन् तं कुरुत नाम । करितोस् । तस्य कुरुत नाम । कर्तोख् । तेषां कुरुत नाम । करितोम् । मे कुरुत नाम । साधनं पूर्ववत् ।

'तकार' से परे उन दोनों 'वकार-अकार' में 'ओकार' होता है । करितोन्-तं कुरुत नाम-उसे तुम करो । करितोस्-तस्य कुरुत नाम-उस के तुम करो । करितोख्-तेषां कुरुत नाम-उनके करो । करितोम्-मे कुरुत नाम-मेरे तुम करो । साधन पहले की तरह ।

मो निषेधार्थोऽत्रैव ॥ १६ ॥

निषेधार्थको मकारः अत्रैव विभक्तिविशेषे क्रियायाः पूर्वं वा परे प्रयोज्यो नान्यत्र । शेषे विभक्तिसमुदाये आशङ्कायां भवति विध्याशिषोरेव निषेधार्थको भवतीति ज्ञेयम् । म करिन् । मा करोतु । म कर् । मा कुरु । म करिन् । मा कुरु । साधनं सुगमम् । अत्रैव किम् । करान् छुन । न करोति । करन् न । नाकरोत् । कर्हि न । न कुर्यात् । कर्हि न । तं न कुर्यात् । करिन् । न करिष्यति ।

निषेधार्थक 'मकार' यहीं विभक्तिविशेष में क्रिया से पूर्व वा परे प्रयुक्त करना चाहिए, अन्य किसी जगह नहीं । शेष विभक्ति-समुदाय में 'मा' शब्द आशङ्का के अर्थ में होता है और विधि तथा आशी अर्थ में ही निषेधार्थक होता है, यह समझना चाहिए । म करिन्-मा करोतु-मत कर । म कर्-मा कुरु-मत कर । म करिन्-मा कुरु-मत करो । साधन सरल ही है । यहाँ ही क्या ? करान् छुन-न करोति-नहीं करता है । करन् न-नाकरोत्-किया नहीं । कर्हि न-न कुर्यात्-न करे । कर्हि न-तं न कुर्यात्-उसे न करे । करिन् न-न करिष्यति-करेगा नहीं ।

संबुद्धिगौणप्रत्यया मात्परा अपि ॥ २० ॥

लिङ्गप्रकरणोक्तोत्तमादिसंबोधनप्रत्यया गौणविधिप्रत्ययाश्च मकारात्पराः प्रयोज्याः । अपि शब्दात् गौणप्रत्ययः पूर्ववदप्यत्रापि प्रयोज्यः । अत एव निर्देशान्नकारात्परा अपि प्रयोज्याः । मा कर् । मा कुरु । मवा कर् । मा कुरु । मसा कर्-मा कुरु । एवं स्त्रीसंबोधन-प्रत्ययाश्च । मत करितन् । मा करोतु नाम । मत कर्त । मा कुरु नाम । मत करितव् । मा कुरु नाम । मत वा कर्त । मा कुरु नाम । मतसा कर्त । मा कुरु नाम । मता कर्त । मा कुरु नाम । इत्यादयः ।

लिङ्गप्रकरण में कहे उत्तमादि संबोधन प्रत्यय और गौणविधि-प्रत्यय मकार से परे प्रयुक्त करने चाहिए । अपि शब्द से गौण प्रत्यय पहले की तरह यहाँ भी प्रयुक्त करना । 'अत एव' निर्देश से 'नकार' से परे भी प्रयुक्त करने चाहिए । माकर-मा कुरु-मत-कर । मवा कर्-मा कुरु-मत-कर । मसा कर्-मा कुरु-मत-कर । इस तरह स्त्री संबोधन प्रत्यय । मत करितन्-मा करोतु नाम-मत करे । मत

कर्त-मा कुरु नाम-तूँ मत कर । मत करितव्-मा कुरुत नाम-तुम मत करो । मत वा कर्त-मा कुरु नाम-तूँ मत कर । मतसा कर्त-मा कुरु नाम-तूँ मत कर । मता कर्त-मा कुरु नाम-तूँ मत कर । इत्यादि ।

विधितदतिपत्तिभेदाद्दूरविधिर्द्विविधः ॥ २१ ॥

एक आगामिकाले कर्मप्रेरणाम् अपरस्तस्य कर्मणः अनिष्पत्तिकथनमिति दूरविधिर्द्विधा भवति ।

एक आगामिकाल में कर्म प्रेरणा और दूसरा उस कर्म का अनिष्पत्तिकथन, इस प्रकार दूरविधि दो प्रकार की हुआ करती है ।

दूरविधौ जिप्रत्ययः सर्वेषु ॥ २२ ॥

सर्वेषु वचनेषु 'जि' प्रत्यय एक एव ज्ञेयः स च तच्छब्दादिकर्तृ-प्रयोगेण भिद्यते ।

सभी वचनों में 'जि' प्रत्यय एक ही जानना और वह 'तत्' शब्दादिकर्तृप्रयोग से विदीर्ण हो जाता है ।

तदतिपत्तौ हेपरः ॥ २३ ॥

हे शब्दः परा यस्मादेवंविधो 'जि' प्रत्ययस्तदतिपत्तौ प्रत्ययो भवेत् । चरादीनां तु युष्मदि हेपर इति किंवाक्षेपादतीतकालोऽपि भवतीति बोध्यम् ।

हे शब्द है परे जिससे ऐसा 'जि' प्रत्यय, उस को अतिपत्ति में प्रत्यय हो । चरादिओं के तो युष्मद् में 'हे पर' यह और आक्षेप से अतीतकाल भी होता है, यह जानना ।

व्यञ्जनान्तादिचागमो जौ ॥ २४ ॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोर्जि प्रत्यये परे इच् आगमो भवति, चकार उच्चारणार्थः । करिजि । कुर्यात् । कर करणं दूरविधौ जि प्रत्ययः (सू. २२) । अनेन इच् चकारलोपः अयमेव प्रयोगः सर्वेषु वचनेषु विज्ञेयः । सुह करिजि । सः कुर्यात् । तिम् करिजि । ते कुर्युः । चह करिजि । त्वं कुर्यात् । त्वहि करिजि । युयं कुर्यात् । व्यञ्जनान्तात्किम् । दिजि । दद्यात् । खयजि । खादेत् । तदतिपत्तिप्रयोगाश्च यथा । करिजिहे । कुर्वीत नाम ।

व्यञ्जनान्त घातु से 'जि' प्रत्यय परे रहते 'इच्' आगम होता है, चकार उच्चारणार्थ है । करिजि-कुर्यात्-करे । कर-करणे-करने में

दूरविधौ-दूरविधि में 'जि' प्रत्यय (सू० २२) इससे 'इच्' चकारलोप; यही प्रयोग सभी वचनों में जानना । सुह्, करिजि-सः कुर्यात्-वह करे । तिम् करिजि-ते कुर्युः-वे करें । चह्, करिजि-त्वं कुर्याः तू करे । त्वहि करिजि-यूयं कुर्यात्-तुम सब करें । व्यञ्जनान्त से क्या । दिजि-दद्यात्-दे । रुजि-खादेत्-खाए । उसके प्रतिपत्ति प्रयोग जैसे-करिजि-हे-कुर्वीत नाम-करे ।

नासमोलोपो जेः ॥२५॥

अस् अम् इत्येतयोः प्रत्यययोः स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) इति प्राप्तो लोपो जि प्रत्ययात् न भवति । करिज्यम् । तस्य कुर्याः । असमोः किम् । करिजि-ते कुर्यात् । जेः किम् । करिजिहेम् । तस्य कुर्वीत नाम । अत्र अस् प्रत्ययस्य स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) इत्यकारलोपः ।

'अस्-अम्' इन दोनों प्रत्ययों में 'स्वरादल्लोपः' (सू० ८।१।३६) से प्राप्त लोप 'जि' प्रत्यय से नहीं होता है । करिज्यम्-तस्य कुर्याः-उसके करे । असम का क्या ? करिजि-ते कुर्यात्-वे करे । जि का क्या ? करिजिहेम्-तस्य कुर्वीत नाम-उस का करे । यहां 'अस्' प्रत्यय का 'स्वरादल्लोपः' (सू० ८।१।३६) से 'अकार' का लोप ।

आशिषि यन् यन् यत् इव प्रत्ययाः ॥ २६ ॥

स्पष्टम् । तत्रास्या विभक्तेर्लोकेऽत्यल्पप्रसिद्धतया तत्स्वरूप-साधनसूत्राणि नाभिहितानि । परन्तु पूर्णभूते ये आदेशा वक्ष्यन्ते, तेऽत्रापि धीमद्भिरवधार्याः । येषां च घातूनां क्रिया लोके प्रचारितास्ति ते उदाहृतिद्वारा व्यक्तीक्रियन्ते । कर्तृन् । क्रियात् । लक्ष्यन् । जीव्यात् । रज्यन्-पच्यात् । जेज्यन्-जीयात् । आपूयन्-भूयात् । अत्रैव सकारान्तस्य शकारो दृश्यते । नास्तानां तु पूर्णभूतप्रक्रियया (८।३।७३) । सूत्रेण अकारस्य जकारः । लक्ष्यन् । ते जीव्यात् । पोष्यन् । ते पर्याप्यात् । लस सम्भ्रजीवने । पोष पर्याप्ततायाम् । शेषं पूर्ववत् । एवं । ब्रव्यन् । भूयात् । म ब्रव्यन् । मा भूयात् ।

स्पष्ट है । वहां इस विभक्ति के लोक में अत्यल्प प्रसिद्ध होने से उस के स्वरूप का सिद्ध करने वाले सूत्र नहीं कहे गए हैं । परन्तु पूर्ण-

भूत होने पर जो जो आदेश कहे जाते हैं, वे यहां भी बुद्धिमान् पुरुषों को निश्चय कर लेना चाहिए और जिन धातुओं की क्रिया-लोक में प्रचारित है, वे उदाहरण द्वारा व्यक्त की जाती हैं। कर्त्तृ-क्रियात्-करे। लश्यन्-जोव्यात्-जीता रहे। रज्यन्-पच्याम्-पकावे। जेज्यन्-जीयात्-जय प्राप्त करे। आश्यन्-भूयात्-होवे। यहां ही सकारान्त को 'शकार' देखा जाता है। 'नान्तानां तु पूर्णभूतप्रक्रियया' (८।३।७३) सूत्र से 'नकार' को ञकार। लश्यन्-ते जोव्यात्-वे जिएं। पोष्यन्-ते पर्याप्यात्-वे पर्याप्त होवें। लस-सम्यग्जीवने-अच्छी तरह जोवन में। पोष-पर्याप्तितायाम्-पर्याप्तिता में। बाकी पहले की तरह। इस तरह-ज्वय्यन्-भूयात्-होवे। म ब्वय्यन्-मा भूयात्-मत होवे।

छावो यखि यो वा ॥ २७ ॥

छाव उपभोगे। इत्यस्य यख् प्रत्यये परे वकारस्य यकारो भवति वा विकल्पेन। छाव्यख्। निर्विश्याः। पक्षे। छाव्यख्। निर्विश्याः।

छाव-उपभोग में, इसके 'यख्' प्रत्यय परे रहते 'वकार' को 'यकार' विकल्प से होता है। छाव्यख्-निर्विश्याः-प्रवेश करना चाहिए। पक्ष में-छाव्यख्-निर्विश्याः-प्रवेश करना चाहिए।

भविष्यन्ती इ अन् अख् इव् अ अव प्रत्ययाः ॥ २८ ॥

सुगमम्। करि। करिष्यति। करन्। करिष्यन्ति। करख्। करिष्यसि। करिव्। करिष्यथ। कर। करिष्यामि। करव्। करिष्यामः।

सुगम है। करि-करिष्यति-करेगा। करन्-करिष्यन्ति-करेंगे। करख्-करिष्यसि-तू करेगा। करिव्-करिष्यथ-तुम करोगे। कर-करिष्यामि-मैं करूंगा। करव्-करिष्यामः-हम करेंगे।

स्वरान्तानामुत्तमे मागमः ॥ २९ ॥

स्वरान्तानां धातूनामुत्तमपुरुषे मकारागमो भवति। दिम्। दास्यामि। दिमव्। दास्यामः। दि दाने उत्तमपुरुषैकत्वानेकत्वयोः अ अव् प्रत्ययौ अनेन मागमः। उत्तमे किम्। दियि। दास्यति। दिन्। दास्यन्ति। दिख्। दास्यसि। दियिव्। दास्यथ। दि दाने। इ अन् अख् इव् प्रत्ययाः। स्वरान्ताद्यागम इकारे (सू० १०) इत्यनेन इकारागमः। अपरत्र स्वरान्तलोपः (सू० ८।१।३९) इत्यकारलोपः।

तच्छब्दादिसंबन्धप्रयोगाश्च यथा । कर्तृम् । तस्य करिष्यति । (अस्यां विभक्तौ प्रथमपुरुषकर्तृसंबन्धार्थे स्वरादल्लोपः (८।१।३६) कार्य-मनित्यं ज्ञेयम्) । करनस् । करिष्यन्ति तस्य । कर्तृम् । करिष्यथ तस्य । करस् । करिष्यामि तस्य । करन् । करिष्यामि तम् । करोस् । करिष्यामस्तस्य । करोन् । करिष्यामस्तम् । पूर्वं साधितानि । चरादीनां तु विधिवदत्रापि विधिर्ज्ञेयः ।

स्वरान्त धातुओं के उत्तमपुरुष में 'मकार' का आगम होता है । दिम-दास्यामि-दूंगा । दिमव्-दास्यामः-हम देंगे । 'दि' दान अर्थ में, उत्तमपुरुष के एकवचन और बहुवचन में 'अ-अव्' प्रत्यय, इससे 'म' का आगम । उत्तमपुरुष में क्या । दियि-दास्यति-देगा । दिन्-दास्यन्ति-देंगे । दिख्-दास्यसि-तू देगा । दियिव्-दास्यथ-तुम दोगे । 'दि' दान अर्थ में । इ अन् अख् इव् प्रत्यय । स्वरान्ताद्यागम इकारे (सू० १०) इस से 'इकार' का आगम । दूसरी जगह स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) से 'अकार' का लोप । 'तत्' शब्दादि से सम्बद्ध प्रयोग जैसे-कर्तृम्-तस्य करिष्यति-उसका करेगा । इस विभक्ति में प्रथमपुरुषकर्ता के संबन्धार्थ में स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) कार्य अनित्य जानना । करनस्-करिष्यन्ति तस्य-उसका करेंगे । करहव्-करिष्यसि तम्-तू उसे करेगा । करहस्-करिष्यसि तस्य-तू उसका करेगा । कर्तृम्-करिष्यथ तस्य-तुम उसका करोगे । करस्-करिष्यामि तस्य-मैं उसका करूंगा । करन्-करिष्यामि तम्-उसे मैं करूंगा । करोस्-करिष्यामस्तस्य-उसका हम करेंगे । करोन्-करिष्यामस्तम्-हम उसे करेंगे । पहले साधित हैं । चरादि की तो विधिवत् यहां भी विधि जानना ।

अपराः प्रत्ययाः संप्रश्ने ॥ ३० ॥

ते भविष्यन्तीप्रत्यया अपरा अकारः परो येभ्यस्तथा संप्रश्ने प्रत्ययाः स्युः ।

वे भविष्यन्ती प्रत्यय 'अकार' परे होने पर संप्रश्न में होते हैं ।

प्रथमोत्तमैकत्वे दीर्घः ॥ ३१ ॥

तस्य अकारस्य प्रथमैकवचने उत्तमैकवचने च दीर्घो भवति । ते प्रत्ययाश्च यथा । या अन् अख् इव् आ अव भवन्ति । उदाहरणानि ।

कर्या । किं कुर्यात् । करन-किं कुर्युः । करख्-किं कुर्याः । करिव-
किं कुर्यात् । करा-कुर्याम् किं । करव् । किं कुर्याम् । साधितचराण्येव ।

उस 'अकार' का प्रथम-एकवचन और उत्तम-एकवचन में दीर्घ होता है । वे प्रत्यय जैसे—या, अन, अख, इव, आ, अव होते हैं । उदाहरण—कर्या-किं कुर्यात्-क्या करे । करन-किं कुर्युः-क्या करें । करख्-किं कुर्याः-तू क्या करे । करिव-किं कुर्यात्-तुम क्या करें । करा-किं कुर्याम्-मैं क्या करूँ । करव्-किं कुर्याम्-हम क्या करें । साधित ही हैं ।

क्रियातिपत्तिः इहे अहान् अहाख् इहोव अहा अहाव् प्रत्ययाः ॥३२॥

स्पष्टम् । करिहे । अकरिष्यत् । करहान् । अकरिष्यन् । करहा-
ख् । अकरिष्यः । करिहोव-अकरिष्यत् । करहा-अकरिष्यम् । करहाव्-
अकरिष्याम् । स्वरान्तधातूनां यथा । च्ययिहे । अपास्यत् ।
च्यहान् । अपास्यव् । च्यहाख् । अपास्यः । च्ययिहोव् । अपास्यत् ।
च्यमहा । अपास्यम् । च्यमहाव् । अपास्याम् । चि पीने स्वरान्ताद्या-
गम इकारे (सू० १०) इति यकारागमः । सर्वत्राकारागमो निदिधि-
वर्जितात् (सू० ११) इति धातोरकारागमः । स्वरादलोपः (सू०
८।१।३६) इत्यकारस्य लोपः । स्वरान्तानामुत्तमे मागमः (सू. २६)
इति मकारागमः । सर्वत्र यत्वम् ।

स्पष्ट है । करिहे-अकरिष्यत्-करेगा । करहान्-अकरिष्यन्-करेंगे ।
करहाख्-अकरिष्यः-तू करेगा । करिहोव्-अकरिष्यत्-तुम करोगे ।
करहा-अकरिष्यम्-मैं करूँगा । करहाव्-अकरिष्याम्-हम करेंगे ।
स्वरान्त धातुओं के जैसे—च्ययिहे-अपास्यत्-पिएगा । च्यहान्-अपा-
स्यन्-पिएंगे । च्यहाख्-अपास्यः-तू पिएगा । च्ययिहोव्-अपास्यत्-
तुम पिएंगे । च्यमहा-अपास्यम्-मैं पिऊँगा । च्यमहाव्-अपास्याम्-
हम पिएंगे । 'चि' पीने में 'स्वरान्ताद्यागम इकारे (सू. १०) इस से
'यकार' का आगम । सर्वत्राकारागमो निदिधिवर्जितात् (सू. ११) से
धातु को 'अकार' का आगम । स्वरादलोपः (सू. ८।१।३६) से
'अकार' का लोप । स्वरान्तानामुत्तमे मागमः (सू. २६) से 'मकार'
का आगम । सब जगह 'य' ।

कौतुके सर्वे प्रत्यया ह्यपराः ॥ ३३ ॥

कौतुकेन क्रियातिपत्तावभिहितायां सत्यां सर्वे प्रोक्तप्रत्ययास्तच्छ-
ब्दादिसंबन्धप्रत्ययाश्च ह्यपरा ह्युपशब्दः परो येभ्यस्तथा प्रयोज्याः ।

करिहे इय् । चेदकरिष्यत् । करहान् ह्य् । चेदकरिष्यन् । करिहेस् ह्य् । चेत्तथाकरिष्यत् । करहानस् इय् । चेत्तथाकरिष्यन् ।

कौतुक से क्रियातिपत्ति में कहे जाने पर सभी उक्त प्रत्यय और 'तत्' शब्दादि से सम्बद्ध प्रत्यय 'ह्य्' शब्द परे होने पर बैसे प्रयुक्त करने चाहिए । करिहे इय्-चेदकरिष्यत्-यदि करेगा । करहान् ह्य्-चेदकरिष्यन्-यदि करेंगे । करिहेस् ह्य्-चेत्तथाकरिष्यत्-यदि बैसा करेगा । करहानस् इय्-चेत्तथाकरिष्यन्-यदि बैसा करेंगे ।

आक्षेपेऽपि नयपराः ॥ ३४ ॥

आक्षेपेण क्रियातिपत्तावभिहितायां सत्यां ते प्रत्यया नयपरा भवन्ति । अपिशब्दाद्धेतुमद्भावेऽपि । करिहे नय् । चेन्नाकरिष्यत् । वा । खलु नाकरिष्यत् । करहान् नय् । चेन्नाकरिष्यन् ।

आक्षेप से क्रियातिपत्ति में कहे जाने पर वे प्रत्यय 'नय्' हैं परे जिन से, ऐसे होते हैं । अपिशब्द से हेतुमद्भाव में भी । करिहे नय्-चेन्नाकरिष्यत्-यदि न करेगा । वा-खलु नाकरिष्यत्-नहीं करेगा । करहान् नय्-चेन्नाकरिष्यन्-यदि न करेंगे ।

कर्तुः परौ वा ॥ ३५ ॥

स ह्य् प्रत्ययः नय् प्रत्ययश्च कर्तुः परौ वा भवतः । सुह्य् करिहे । स चेदकरिष्यत् । तिम् ह्य् करान् । ते चेदकरिष्यन् । सुनय् करिहे । स चेन्न कुर्यात् । तिम् नय् करहान् । ते चेन्न कुर्युः । सुय्-करिहे । इति निश्चयप्रत्ययेन स्वरूपं विवेच्यम् । अत्र प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) इति सुह्-शब्दहकारस्य लोपः । शेषं साधनं पूर्ववत् । चरादीनां तु प्रोक्तवद्बोध्यम् ।

वह 'ह्य्' प्रत्यय और 'नय्' प्रत्यय कर्ता से परे होते हैं । सुह्य्-करिहे-स चेदकरिष्यत्-वह यदि करेगा । तिम् ह्य् करान्-ते चेदकरिष्यन्-वे यदि करेंगे । सुनय् करिहे-स चेन्न कुर्यात्-वह यदि न करे । तिम् नय् करहान्-ते चेन्न कुर्युः-वे यदि न करें । सुय् करिहे । यहां निश्चय प्रत्यय से स्वरूप की विवेचना करनी चाहिए । यहां प्रत्ययों में हलोपः सर्वत्र (सू० ४।१३१) से 'सुह्' शब्द के 'हकार' का लोप । बाकी साधन पहले की तरह । चरादि के तो कहे की तरह जानना ।

इति शरदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
आख्यातप्रक्रियायां भविष्यत्पादो द्वितीयः ॥ ८।२ ॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥ ८ ॥

समापितक्रियाकालो भूतकालः ॥ १ ॥

स्पष्टम् । समाप्तक्रियाकाल को 'भूतकाल' कहते हैं ।

भूतसामान्यपूर्णापूर्णभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

सोऽतीतकालः भूतसामान्यभूतपूर्णभूत-अपूर्णभूतभेदैश्चतुष्प्रकारो विज्ञेयः ।

वह अतीत काल भूतसामान्य, भूतपूर्णभूत, भूतअपूर्ण और भूत भेदों से चार प्रकार का जानना ।

भावकर्मिणां भूते उन् उख् उथ् उव उम् उ प्रत्ययाः ॥ ३ ॥

भावधातूनां येषां धातुपाठे अतीतप्रयोगाभावे पठिताः । भाव-प्रयोगस्तु यत्र तृतीया कर्तृस्थाने स्यात् । कर्मिणां धातूनां च येषां धातुपाठे अतीतकालप्रयोगाः कर्मणि अभिहिताः । कर्मप्रयोगस्तु यत्र तृतीया कर्तृस्थाने प्रथमा कर्मस्थाने स्यात् । तेषामुभयेषां धातूनां भूते उन् आदि प्रत्यया बोध्याः । अत्र शब्दशास्त्रे भावकर्मिणां धातूनामतीतकाले कर्तृप्रयोगाभावः । अकर्मकाणां तु कर्मप्रत्ययाभावः । कर्तृप्रयोगस्तु यत्र प्रथमा कर्तृस्थाने स्यादिति । भावे यथा । असुन् । अहस्यत । नचुन् । अनृत्यत । चसुन् । व्यहस्यत । अस हसने । नच नतने चस अतिहासे । अनेन उन् । कर्मणि यथा । करुन् । तेन तया वा कृतम् । करुख् । तैस्ताभिर्वा कृतम् । करुथ् । त्वया कृतम् । करव । युष्माभिः कृतम् । करम् । मया कृतम् । कर् । अस्माभिः कृतम् । कर करणे अनेन उन् आदिप्रत्ययाः ।

जिन भावधातुओं के धातुपाठ में अतीत प्रयोग भाव में पढ़े गए हैं । भावप्रयोग तो यहां तृतीया कर्ता के स्थान में हो और जिन कर्मधातुओं के धातुपाठ में अतीतकाल प्रयोग कर्म में कहे गए हैं । कर्मप्रयोग तो यहां तृतीया कर्ता के स्थान में, प्रथमा कर्मस्थान में हो । उन दोनों धातुओं के भूत में 'उन्' आदि प्रत्यय जानने । यहां शब्दशास्त्र में भावकर्मिधातुओं के अतीतकाल में कर्तृप्रयोग का अभाव है । अकर्मकों के तो कर्म प्रत्यय का अभाव । कर्तृप्रयोग तो यहां प्रथमा कर्तृस्थान में हो । भाव में जैसे—असुन्-अहस्यत-हंसा

गया । नचुन्-अनृत्यत-नाचा गया । चसुन्-व्यहस्यत-अति हंसा गया । अस-हसने में । नच-नाचने में । चस-अतिहास में । इससे 'उन्' । कर्म में जैसे—करुन्-तेन तया वा कृतम्-उस (पुरुष) ने वा उस (स्त्री) ने किया । करुख्-तैस्ताभिर्वा कृतम्-उन (पुरुषों) ने वा उन (स्त्रियों) ने किया । करुथ्-त्वया कृतम्- तू ने किया । करव-युष्माभिः कृतम्-तुमने किया । करम्-मया कृतम्-मैंने किया । कर्-अस्माभिः कृतम्-हमने किया । कर-करने में, इससे 'उन्' आदि प्रत्यय ।

कर्मणि पुंवहुत्वे इदाद्यस्वरस्य ॥ ४ ॥

कर्मिणां धातूनां पुल्लिङ्गस्य बहुवचने कर्मणि सति सर्वेषां प्रत्ययानामादिस्वरस्य इकारो भवति । लीखिन् । तेन अलिख्यन्त । लीखिख् । तैलिखिताः पुं० । लीखिथ् । त्वया लिखिताः पुं० । लीखिव । युष्माभिलिखिताः । लीखिम् । मया लिखिताः पुं० । लीखि । अस्माभिलिखिताः । लेख लेखने । भावकर्मिणां भूत (सू० ३) इति उन् आदिप्रत्ययाः । अनेनादिस्वरस्य इकारः । पुंस्येकारस्य यूदीतौ (सू० २१) इत्यनेन सूत्रेण एकारस्य ईकारः ।

कर्मि धातुओं के पुल्लिङ्ग के बहुवचन कर्म में होने पर सभी प्रत्ययों के आदि स्वर को 'इकार' होता है । लीखिन्-तेन अलिख्यन्त-उससे लिखे गये । लीखिख्-तैलिखिताः पुं०-उन से लिखे गये । लीखिथ्-त्वया लिखिताः पुं०-तुझ से लिखो गयो । लीखिव-युष्माभिलिखिताः-तुम से लिये गये । लीखिम्-मया लिखिताः पुं०-मुझ से लिखे गये । लीखि-अस्माभिलिखिताः-हम ॥से लिखे गये । लेख-लिखने अर्थ में । 'भावकर्मिणां भूते (सू० ३) से उन् आदिप्रत्यय । इससे आदि स्वर को 'इकार', पुंस्येकारस्य यूदीतौ (सू० २१) इस सूत्र से 'एकार' को ईकार ।

स्त्रियां यत् ॥ ५ ॥

सकर्मकाणां धातूनां स्त्रीलिङ्गस्य बहुत्वे कर्मणि सति प्रत्ययानादिस्वरस्य यकारो भवति । कर्यन् । तेन ताः कृताः । कर्यिख् । तैस्ताः कृताः । लेछ्, यन् । तेन ताः लिखिताः । रछ्, यन् । तेन ता रक्षिताः । कर करणे । लेख लेखने । रछ रक्षायाम् । उन उख् प्रत्ययो अनेन उकारस्य यत्वम् । स्त्रियामीदेतौ सर्वत्र (सू० २३) इति उपधाया एकारः । कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू० ७१) इत्यनेन लेखः खकारस्य छकारः ।

सकर्मक धातुओं के स्त्रीलिङ्ग के बहुवचन कर्म में प्रत्ययादि स्वर को 'यकार' होता है। क्यन्-तेन ताः कृताः-उसने वे कीं। कर्ण्यस्-तैस्ताः कृताः-उन्होंने वे कीं। लेख्यन्-तेन ता लिखिताः-उसने वे लिखीं। रक्ष्यन्-तेन ताः रक्षिताः-उसने उनकी रक्षा की। कर-करने में। लेख-लिखने में। रक्ष-रक्षा में। उन्-उख् प्रत्यय। इससे 'उकार' को 'य'। स्त्रियामीदेतौ सर्वत्र (सू० २३) से उपधा को 'एकार'। कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू० ७१) इस से लेख 'खकार' को छकार।

इकारान्तादेकत्वेऽपि ॥ ६ ॥

इकारान्ताद्धातोरेकत्वे कर्मणि च प्रत्ययादिस्वरस्य यकारो भवति। ख्ययन्। तेन सा भुक्ता। च्ययन्। तेन सा पीता। नियन्। तेन सा नीता। खि खादने। चि पाने। नि हरणे। उन् प्रत्ययः, अनेनोकारस्य यत्वम्। सर्वत्राकारागमो निदियिर्वर्जितात् (सू० ८।२।११) इति सूत्रेण प्रथमयोः अकारागमः।

इकारान्त धातु से एकवचन कर्म में प्रत्ययादि स्वर को 'यकार' होता है। ख्ययन्-तेन सा भुक्ता-उसने वह खाई। च्ययन्-तेन सा पीता-उस ने वह पी। नियन्-तेन सा नीता-उसने वह ली। खि-खाने में। चि-पीने में। नि-हरण में। उन् प्रत्यय, इस से 'उकार' को 'य'। सर्वत्राकारागमो निदियिर्वर्जितात् (सू० ८।२।११) इस सूत्र से प्रथम दोनों में 'अकार' का आगम।

हिद्योरत् ॥ ७ ॥

हिग्रहणक्रीणनधारणेषु। दि दाने। इत्यनयोः स्त्रीबहुत्वे कर्मणि सति आदिस्वरस्य अकारो भवति। चानुक्लृष्टं नानुवर्तत इति एकत्वे कर्मणि न ज्ञेयः। ह्यचन्। तेन ता धृताः। दिचन्। तेन ताः दत्ताः। उन् प्रत्ययः प्रथमस्य सर्वत्राकारागमो निदियिर्वर्जितात् (सू० ८।२।११) इत्यकारागमः। हिद्योस्तकारागमः (सू० ३२) इति तकारागमः। अनेन प्रत्ययादिस्वरस्य अकारः। तवर्गस्याप्रसिद्ध (सू० ७२) इत्यप्रसिद्धचकारादेशः। हिद्योः किम्। ख्ययन्। सा भुक्ता। च्ययन्। सा पीता। नियन्। सा नीता। पूर्वं साधितान्येव।

'हि' ग्रहण करने, खरीदने और धारण करने अर्थ में। दि-दान करने अर्थ में। इन दोनों के स्त्रीलिङ्ग-बहुवचन कर्म में होने पर

आदि स्वर को 'अकार' होता है। 'चानुकृष्टं नानुवर्तते' के अनुसार एकवचन कर्म में नहीं जानना। ह्यच्न्-तेन ता धृताः-उसने वे धारण कीं। दिच्न्-तेन ताः दत्ताः-उसने वे दीं। उन् प्रत्ययः प्रथमस्य सर्वत्राकारागमो निदिग्रिर्वजितात् (सू० ८।२।११) से 'अकार' का आगम। हिद्योस्तकारागमः (सू० ३२) से 'तकार' का आगम। इस से प्रत्ययादि स्वर को अकार। तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) से अप्रसिद्ध चकार आदेश। हि-द्यु का क्या ? ख्ययन्-सा भुक्ता-वह खाई गई। च्ययन्-सा पीता-वह पी गई। नियन्-सा नीता-वह ली गई। पहले सिद्ध किए जा चुके हैं।

एकत्वे ऊमात्रादेशः ॥ ८ ॥

सकर्मकाणां धातूनां स्त्रीलिङ्गस्यैकत्वे कर्मणि सति प्रत्ययादि-स्वरस्य ऊमात्रादेशो भवति ऊमात्रान्तत्वे सिद्धे पूर्वोक्तलिङ्गप्रकरण-परिभाषया पूर्ववर्णस्वरस्याप्रसिद्धतावधार्या। करून्। सा कृता। मारूथ्। त्वया सा हता। खारूम्। मया सा रोहिता। कर करणे। मार मारणे। खार आरोहणे। उन् उथ् उम् प्रत्ययाः। अनेनादि-स्वरस्य ऊमात्रादेशः।

सकर्मक धातुओं के स्त्रीलिङ्ग के एकवचन कर्म में होने पर प्रत्ययादिस्वर को 'ऊ' मात्र आदेश होता है। ऊमात्रान्तत्व सिद्ध होने पर पूर्वोक्त लिङ्गप्रकरण की परिभाषा से पूर्व वर्णस्वर को अप्रसिद्धता जानना। करून्-सा कृता- वह की। मारूथ्-त्वया सा हता-तूने वह मारी। खारूम्-मया सारोहिता-मैंने वह चढ़ी। कर-करने अर्थ में। मार-मारने अर्थ में। खार-चढ़ने अर्थ में। उन् उथ् उम् प्रत्यय। इससे आदि स्वर को 'ऊ' मात्र आदेश।

च० व० मोरवयो नित्यम् ॥ ९ ॥

च० व० कलहे। मोरव पीडासहने। इत्यनयोरेकत्वे कर्मणि नित्यं प्रत्ययादिस्वरस्य ऊमात्रादेशः स्यात्। तयोः पुल्लिङ्गकर्मभाव-त्वान्नित्यपदग्रहणम्। च० वृन्। तेन युद्धम्। मोरवृन्। सोढा। एकत्वे किम्। च० व्यन्। युद्धाः। मोरव्यन्। सोढाः। भावकर्मिणाम् (सू०

१. (ऊदन्तत्वे सिद्धे पूर्वस्वरस्याख्यातता ज्ञेयेति २।१।७ सूत्रे द्रष्टव्यम्।)

३) इति उन् । स्त्रियां यत् (सू० ५) इति उकारस्य यकारः ।

चुव-कलह अर्थ में । मोरव-पीडा सहन करने अर्थ में । इन दोनों में एकवचन कर्म में नित्य प्रत्ययादिस्वर को 'ऊ' मात्र आदेश होता है । उन दोनों में पुल्लिङ्गकर्मभावत्व से नित्यपदग्रहण है । चुवून्-तेन युद्धम्-उसने युद्ध किया । मोरवूच्-सोडाः-सहन कीं । एकत्व में क्या । चुव्यन्-युद्धाः-युद्ध (बहुत) । मोरव्यन्-सोडाः-सहन कीं । भावकर्मिणाम् (सू० ३) से उन् । स्त्रियां यत् (सू० ५) से 'उकार' को 'यकार' ।

पुंक्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां ॥ १० ॥

पुल्लिङ्गस्य यः कर्तृसंबन्धी उकारस्तस्य स्त्रीलिङ्गविषये ऊमा-
त्रादेशः स्यात् । वोतु । प्राप्तः । वाचू । प्राप्ता ।

पुल्लिङ्ग का जो कर्तृसंबन्धी 'उकार' है, उसे स्त्रीलिङ्ग विषय में 'ऊ' मात्र आदेश होता है । वोतु-प्राप्तः-पाया । वाचू-प्राप्ता-पाई ।

इकारस्य यत् ॥ ११ ॥

पुल्लिङ्गस्य यः कर्तृसंबन्धी इकारस्तस्य यकारो भवति स्त्री-
लिङ्गविषये । थकि । श्रान्तास्ते । थच्य । श्रान्तास्ताः ।

पुल्लिङ्ग का जो कर्तृसंबन्धी 'इकार' है, उसे स्त्रीलिङ्गविषय में 'यकार' होता है । थकि-श्रान्तास्ते-वे थके । थच्य-श्रान्तास्ताः-वे थकीं ।

अप्रसिद्धचवर्गदिकारः ॥ १२ ॥

अप्रसिद्धचवर्गात्परस्य स्त्रीलिङ्गकर्तृसंबन्धिनो यकारस्य प्रकारो
भवति । वाच । प्राप्तास्ताः । खछ आरूढास्ताः । दज-दग्धास्ताः ।

अप्रसिद्ध चवर्ग से परे स्त्रीलिङ्गकर्तृसंबन्धी 'यकार' को 'अकार' होता है । वाच-प्राप्तास्ताः-वे प्राप्त हुईं । खछ-आरूढास्ताः-वे सवार हुईं । दज-दग्धास्ताः-वे जलीं ।

सकाराच्च ॥ १३ ॥

सकारात्परस्य प्रत्यययकारस्य अकारो भवति । आस । आसत्
ताः । वस । निवसितास्ताः । लोस । श्रान्तास्ताः । पक्षे । लोछ ।

१. खछ इति छकारस्थाने खच इति चकारेणोच्चार्यते ।

‘सकार’ से परे प्रत्यय ‘यकार’ को ‘अकार’ होता है। आस-
आसन् ताः-वे थीं। वस-निवसितास्ताः-वे रहीं। लोस-श्रान्तास्ताः-
वे थकीं। पक्ष में-लोछ।

सामान्यभूते ओन् ओल् ओथ् ओव् ओम् ओव् प्रत्ययाः
पुंसि ॥ १४ ॥

भावकर्मिणां घातूनां सामान्यभूते ओन् आदिप्रत्ययाः पुल्लिङ्गे-
कत्वे कर्मणि बोध्याः। कर्योन्। तेनाकारि। कर्योल्। तैरकारि।
कर्योथ्। त्वयाकारि। कर्योव। युष्माभिरकारि। कर्योम्। मयाकारि।
कर्योव्। अस्माभिरकारि। कर करणे सामान्यभूते ओन् आदि-
प्रत्ययाः। यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू० ४६) इति यकारा-
गमः।

भावकर्मिधातुओं के सामान्यभूत होने पर ‘ओन्’ आदि प्रत्यय
पुल्लिङ्ग एकवचन कर्म में जानने। कर्योन्-तेनाकारि-उसने किया।
कर्योल्-तैरकारि-उन्होंने किया। कर्योथ्-त्वयाकारि-तूने किया।
कर्योव-युष्माभिरकारि-तुमने किया। कर्योम्-मयाकारि-मैंने किया।
कर्योव्-अस्माभिरकारि-हमने किया। कर-करने अर्थ में सामान्य-
भूत में ओन् आदि प्रत्यय। यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च
(सू० ४६) से ‘यकार’ का आगम।

बहुत्वे एकारः ॥ १५ ॥

पुल्लिङ्गस्य बहुत्वे कर्मणि सति प्रत्ययादिस्वरस्य एकारो भवति।
कर्येन्। तेनाकृषत। कर्येल्। तैरकृषत। कर्येथ्। त्वयाकृषत।
कर्येव। युष्माभिरकृषत। कर्येम्। मयाकृषत। कर्येव्। अस्माभिर-
कृषत। साधनं पूर्ववत्। अनेन प्रत्ययोकारस्य एकारः।

पुल्लिङ्ग के बहुवचन कर्म में होने पर प्रत्ययादि स्वर को ‘एकार’
होता है। कर्येन्-तेनाकृषत-उसने किया। कर्येल्-तैरकृषत-उन्होंने
किया। कर्येथ्-त्वयाकृषत-तूने किया। कर्येव-युष्माभिरकृषत-तुमने
किया। कर्येम्-मयाकृषत-मैंने किया। कर्येव्-अस्माभिरकृषत-हमने
किया। साधन पहले की तरह। इस से प्रत्यय ‘ओकार’ को ‘एकार’
होता है।

स्त्रियामेयादेशः सर्वत्र ॥ १६ ॥

सर्वत्र सामान्यपूर्णभूते एकत्वबहुत्वयोः कर्मणि च प्रत्ययादि-
स्वरस्य एय आदेशो भवति स्त्रीलिङ्ग एव । कर्येयन् । तेन साकारि ।
कर्येयन् । तेन ता अकृषत । कर्येयस् । तैः साकारि । कर्येयस् ।
तैस्ता अकृषत । कर करणे । ओन् ओस् प्रत्ययौ । अनेन ओकार-
स्य एयादेशः । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू० ४६) इति
यागमः ।

सब जगह सामान्यपूर्णभूत में एकवचन और बहुवचन में तथा
कर्म में प्रत्ययादि स्वर को स्त्रीलिङ्ग में ही 'एय' आदेश होता है ।
कर्येयन्-तेन साकारि-उसने वह की । कर्येयन्-तेन ता अकृषत-उसने
उन्हें की । कर्येयस्-तैः साकारि-उन्होंने वह की । कर्येयस्-तैस्ता
अकृषत-उन्होंने उन्हें की । कर-करने अर्थ में । ओन्-ओस् प्रत्यय ।
इससे 'ओकार' को 'एय' आदेश । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च
(सू० ४६) से 'य' आगम ।

अप्रसिद्धचवर्गाद्यायः ॥ १७ ॥

स्त्रीलिङ्गस्य सर्वत्र सामान्यपूर्णभूते एकत्वबहुत्वयोः कर्मणि च
अप्रसिद्धचवर्गात्परस्य प्रत्ययादिस्वरस्य आया आदेशो भवति । ह्यचा-
यन् । सा प्रत्यग्राहितेन । दिचायन् । सा तेनादायि । हिद्योस्तकाश-
गमः (सू० ३२) हेरकारागमः (दा२।११) सूत्रेण 'तवर्गस्याप्रसिद्धः
(सू० ७२) इति चत्वम् । अनेन आयादेशः । मर्चायस् । अस्य नित्यं
संबन्धप्रत्ययत्वात् तस्यैवादिस्वरस्य आयादेशः । तत्रालुप्तयकारेभ्यः
कर्तृधातुभ्यः (४६ सूत्रस्थेभ्यः) आयादेशो विकल्पेन विज्ञातव्यः ।
थोचाय । वा । थोचेय । शुद्धीवभूव सा । तेजाय । वा । तेजेय ।
तीक्ष्णोवभूव सा । वावजाय । वा । वावजेय (रुरुचे सा) । इत्यादि ।
खोचाय । विभाय सा । पचाय । प्रतीयाय । रोचाय । रुरुचे सा ।
व्वछाय । उत्तस्थौ सा । व्वछाय । अव्वरोह सा । खछाय । आरुरोह
सा । दजाय । देहे सा । रोजाय । तस्थौ सा । बुजायन् । वभ्रज्ज ताम् ।
खोच भये । पच ऋणादिविश्वासे । रोच रोचने । व्वथ उत्थाने ।
वस अव्वरोहणे । खस आरोहे । दज भस्मीभवने । रोज स्थितौ । बुज
भर्जने । ओवावादयः सामान्यपूर्णयोः (सू० ७८) इत्युक्त्या स्त्रियां
एय प्रत्ययः । तस्य एकारस्य अनेन आयादेशः । खसवसोस्थः सर्वत्र

(सू० ६६) इति सकारस्य थकारः । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इति थकारस्य छकारः । बुज भर्जने इत्यस्य उन् प्रत्ययः । शेषं पूर्ववत् ।

स्त्रीलिङ्ग के सर्वत्र सामान्यपूर्णभूत एक वचन और बहुवचन में तथा कर्म में अप्रसिद्ध 'चवर्ग' से परे प्रत्ययादिस्वर को 'आय' आदेश होता है । ह्यचायन्-सा प्रत्यग्राहि तेन-उस ने वह ग्रहण की । दिचायन्-सा तेनादायि-उसने वह दी । हिद्योस्तकारागमः (सू० ३२) हेरकारागमः (८।२।११) सूत्र से, तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) से 'च' । इस से 'आय' आदेश । मर्चायस् । इसे नित्य संबन्धप्रत्ययत्व से उसी आदि स्वर को 'आय' आदेश । वहां 'आलुप्तयकारेभ्यः कर्तृ-धातुभ्यः (४९ सूत्रस्थेभ्यः) 'आय' आदेश विकल्प से जानना चाहिए । थोचाय-वा-योचेय-शुद्धीवभूव सा-वह शुद्ध हुई । तेजाय-वा-नेजेय-तीक्ष्णोबभूव सा-वह तेज हुई । वावजाय-वा-वावजेय-रुरुचे सा-वह अच्छी लगी । 'इत्यादि । खोचाय-विभाय सा-वह शोभित हुई । पचाय-प्रतोयाय-गई । रोचाय-रुरुचे सा-वह अच्छी लगी । व्वछाय-उत्तस्थौ सा-वह उठी । व्वछाय-अवरुरोह सा-वह सवार हुई । खछाय-आरुरोह सा-वह सवार हुई । दजाय-देहे सा-वह देह में । रोजाय-तस्थौ सा-वह ठहरी । बुजायन्-वभ्रज्जताम्-उसे (स्त्री)भूना । खोच-भय में । पच-ऋणादि विश्वास में । रोच-अच्छा लगने में । व्वथ-उठाने में । वस-नीचे उतरने में । खस-चढ़ने में । दज्ज-राख होने में । रोज्ज-स्थिति में । व्वज्ज-भूतने में । ओवावादयः सामान्यपूर्णयोः (सू० ७८) इस उक्ति से स्त्रीलिङ्ग में एय प्रत्यय । उस 'एकार' को इस से 'आय' आदेश । खस-वसोस्थः सर्वत्र (सू० ६६) से 'सकार' को 'थकार' । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) से 'थकार' को 'छकार' । बुज्ज-भर्जन अर्थ में, इसे 'उन्' प्रत्यय । बाकी पहले की तरह ।

एयश्च पुंसि ॥ १८ ॥

अप्रसिद्धचवर्गात्पस्य एय् प्रत्ययस्य पुंलिङ्गविषये आय आदेशो भवति । यकारोऽस्वरः । लाछाय् । जिजीवुः । खछाय् । आरुरुहुः । लस सम्यग्जीवने । खस आरोहे । पुंकर्तरि (सू० ३९) इति एय् प्रत्ययः । लसश्च (सू० २९, ३३, ६७, ७२) इति । खसवसोस्थ (६६) इति सकारस्य थकारे कृते अनेन एय प्रत्ययस्य आय् आदेशः । एयः किम् । लाछाय् । जिजीवुः । सामान्यपूर्णयोः आय् (सू० ४०) ।

शेषमुक्तवत् ।

अप्रसिद्ध 'चवर्ग' से परे 'एय्' प्रत्यय को पुंलिङ्ग विषय में 'आय्' आदेश होता है । यकार स्वर रहित है । लाछाय्-जिजीवुः-जीना चाहने वाला । खछाय्-आरुहुः-सवारी की इच्छा करने वाला । लस-अच्छी तरह जीने अर्थ में । खस-चढ़ने में । पुंकर्तरि (सू. ३९) से 'एय्' प्रत्यय । लसश्च (सू. २९, ३३, ६७, ७२) । खसवसोस्थः (६६) से 'सकार' को 'थकार' करने पर, इससे 'एय्' प्रत्यय को 'आय्, आदेश । एय का क्या ? लाछाय्-जिजीवुः-जीना चाहने वाला । सामान्यपूर्णयोः आय् (सू. ४०) । बाकी कहे की तरह ।

इदुद्व्युतानां पूर्ववर्णस्वराप्रसिद्धता ॥ १९ ॥

इकारतन्मात्रायुतानामुकारतन्मात्रायुतानामुकारतन्मात्रायुतानां च वर्णानां तत्पूर्ववर्णसंवन्धिनः स्वरस्य अप्रसिद्धता अवधार्या सा चावर्णस्यैव । वाति । प्राप्ताः । तारिन् । तारिताः । पकु । गतः । वाचू । प्राप्ता । मारून् । हता । वात प्रापणे । अकर्मिणां भूते कर्तरि एय् (३९) सूत्रेण । वातस्तात् (सू. ८६) इत्यनेन छिह् आदेशः छकारहकारयोर्लोपः । तार तारणे उन् प्रत्ययः । कर्मणि पुंवहुत्वे इदाद्यस्वरस्य (सू. ४) इत्युकारस्य इकारः । पक गती । थकपको-रोवादीनां पुंवर्तमानादेशाश्छहोर्लोपश्च भूते (सू. ७७) इत्यनेन छुह् आदेशः छहोर्लोपौ । पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू. १०) इत्युकारस्य ऊमात्रादेशः । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू. ७२) इति चत्वम् । अनेन पूर्ववर्णस्वरस्याप्रसिद्धता । मार् मारणे उन् प्रत्ययः । एकत्वे ऊमात्रादेशः (सू. ७) । अनेनोपधाया अप्रसिद्धता ।

इकार तन्मात्रायुक्त, उकार तन्मात्रायुक्त और ऊकार तन्मात्रायुक्त वर्णों के उस से पूर्व वर्ण से सम्बद्ध स्वर की अप्रसिद्धता जानना चाहिए और वह 'अ' वर्ण की ही । वाति-प्राप्ताः-प्राप्त हुए । तारिन्-तारिताः-तार दिए गए । पकु-गतः-गया । वाचू-प्राप्ता-प्राप्त हुई । मारून्-हता-मारी गई । वात-प्राप्त करने अर्थ में । अकर्मिणां भूते कर्तरि एय् (३९) सूत्र से, वातस्तात् (सू. ८६) इससे 'छिह्' आदेश, छकार और हकार का लोप । तार-तारणे अर्थ में 'उन्' प्रत्यय । कर्मणि पुंवहुत्वे इदाद्यस्वरस्य (सू. ४) से 'उकार' को 'इकार' । पक-गति अर्थ में 'उकार' को 'इकार' । पुंवर्तमानादेशाश्छहोर्लोपश्च

भूते (सू. ७७) इससे 'छुह्' आदेश और 'छ और ह' का लोप ।
पुंक्तृ प्रत्ययोक्तारस्य स्त्रियां च (सू. १०) से 'उकार' को 'ऊ'
मात्र आदेश । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू. ७२) से 'च' । इससे पूर्ववर्णस्वर
की अप्रसिद्धता । मास्-मारने अर्थ में 'उन्' प्रत्यय । एकत्वे ऊमात्रा-
देशः (सू. ७), इस से उपधा की अप्रसिद्धता ।

उद्युतस्योपधाया आत ओत्वम् ॥ २० ॥

उकारयुतस्य वर्णस्य य उपधाभूत आकारस्तस्य ओत्वं भवति ।
तोकन् । तारितः । वोतु । प्राप्तः । तार तारणे उन् । व्यञ्जनं परेण
सन्धेयम् (सू. १।३) हकारस्य उपधाया आकारस्य ओकारः । वात
प्रापणे । अकर्मिणामिति (३६) सूत्रेण ओव् । वातस्तात् (सू. ८६)
इति छुह् आदेशः छहोर्लोपश्च । तकारस्य उकारान्तत्वे सिद्धे
अनेन उपधाकारस्य ओकारः । ओसु । आसीत् । आस सत्तायाम्-
उक्तवत् छुह् आदेशः । अनेन उपधाकारस्य ओकारः । उद्युतस्य
किम् । तारिन् । तारितास्ते । पूर्वं साधितम् ।

'उकार' युक्त वर्ण का जो उपधाभूत 'आकार' उसे 'ओ' होता
है । तोकन्-तारितः-तार दिया । वोतु-प्राप्तः-पाया । तार-तारने अर्थ
में उन् । व्यञ्जनं परेण सन्धेयम् (सू. १।३) 'हकार' को उपधा के
'आकार' को 'ओकार' होता है । वात-प्राप्त करने अर्थ में ।
अकर्मिणामिति (३६) सूत्र से ओव् । वातस्तात् (सू. ८६) से 'छुह्'
आदेश और छ तथा ह का लोप । 'तकार' का उकारान्तत्व सिद्ध
होने पर, इससे उपधा के 'अकार' को 'ओकार' । ओसु-आसीत्-था ।
आस सत्ता में, कहे की तरह 'छुह्' आदेश । इससे उपधा के 'अकार'
को 'ओकार' । उद्युत का क्या ? तारिन्-तारितास्ते-वे तारे गए ।
पहले सिद्ध किए जा चुके हैं ।

पुंस्थेकारस्य यूदीतो कर्मकत्वानेकत्वे ॥ २१ ॥

पुंलिङ्गस्य एकवहुत्वे कर्मणि सति उपधाभूतस्य एकारस्य
क्रमेण यूदीतो भवतः भूतविषये एकत्वे यूकारः बहुत्वे ईकारः ।
ल्यूखन् । लिखितम् । लीखिन् । लिखिताः । पूर्वं साधितम् । च्यूटन् ।
कुट्टितः । चीटिन् । कुट्टिताः । चेट कुट्टने उन् । कर्मणि पुंवहुत्वे
(सू. ४) इत्यादिना उकारस्थेकारः । अनेन क्रमादुपधाया यूकार
ईकारी ॥

पुंलिङ्ग के एकवचन-बहुवचन कर्म में होने पर उपधाभूत
'एकार' को क्रम से 'यू और ई' होते हैं । भूतविषय एकवचन में

‘यूकार’ और बहुवचन में ‘ईकार’ होता है। ल्यूखन्-लिखितम्-लिखा। लीखिन्-लिखिताः-लिखे। पहले सिद्ध किए जा चुके हैं। च्यूटन्-कुट्टितः-कूटा। चीटिन्-कुट्टिताः-कूटे। चेट-कुट्टन अर्थ में ‘उन्’। कर्मणि पुंवहुत्वे (सू. ४) इससे ‘उकार’ को एकार’। इससे क्रमपूर्वक उपधा के यूकार और ईकार’।

फेरब्यहमेलां च । २२ ॥

एते धातवः कर्तयैव नित्यं भवन्ति । एषां धातूनामुपधाया यूकार-ईकारी भवतः भूतविषये । फ्यूर्-परिवर्तितः । फीरि । परिवर्तिताः । ब्यूठु । आसितः । वीठि । आसिताः । म्यूलु । संगतः । मीलि । संगताः । फेर भ्रमणविस्त्रीभवनपश्चातापवैलोम्येषु । ब्यह उपवेशने । मेल संगमे । पुंकर्तरि (सू. ३९) इति ओव् एय् प्रत्ययौ । खरतरफरमरमोरां रात् (सू. ९१) इति । ब्यहोहात् (सू. ९७) इति । गलचलडलडोलफलपवलमेलां लात् (सू. ९३) इति सूत्रेः छुह्-छिह्-आदेशौ छहोर्लोपश्च । ब्यहः डेषव्यहरोपमपां ठ (सू. ६२) इति हस्य ठः । अनेन सर्वत्र क्रमात् यूदोती । प्रोक्तानां धातूनां किम् । मेठ्यौव् । मधुरीवभूव । पेड्यौव् । प्रसृतीवभूव । ब्रेठ्यौव् । मूर्खीवभूव । मेठ मधुरीभवने । पेड नियांसे । ब्रेठ मूर्खीभवने । पुंकर्तरि (सू. ३९) इति ओव् । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू. ४६) इति यकारागमः ।

ये धातु कर्ता में ही नित्य होते हैं । इन धातुओं की उपधा के ‘यूकार-ईकार’ भूतविषय में होते हैं । फ्यूर्-परिवर्तितः-बदल दिया । फीरि-परिवर्तिताः-बदल दिए । ब्यूठु-आसितः-बिठाया । वीठि-आसिताः-बिठाए । म्यूलु-संगतः-मिला । मीलि-संगताः-मिले । फेर भ्रमण-विस्त्रीभवन-पश्चाताप-वैलोम्य में । ब्यह-उपवेशने-बैठने में । मेल-संगमे-संगम में । पुंकर्तरि (सू. ३९) से ‘ओव् और एय् प्रत्यय । खरतरफरफेरमरमोरां रात् (सू. ९१) इति । ब्यहोहात् (सू. ९७) इति । गलचलडलडोलफलपवलमेलां लात् (सू. ९३) इन सूत्रों से ‘छुह्-छिह्’ आदेश और ‘छ’ तथा ‘ह’ का लोप । ब्यहः डेषव्यहरोपमपां ठ (सू. ६२) से ‘ह’ को ‘ठ’ । इस से सब जगह क्रम से ‘यू’ और ‘ई’ । प्रोक्त धातुओं का क्या ? मेठ्यौव्-मधुरीवभूव-मीठा हुआ । पेड्यौव्-प्रसृतीवभूव-फैलाव हुआ । ब्रेठ्यौव्-मूर्खीवभूव-

मूर्खं हुआ। मेठ-मोठा होने में। पेड़-निकालने में। ब्रेठ-मूर्ख होने में। पुंकर्तरि (सू० ३६) से 'ओव्'। यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू० ४६) से 'यकार' का आगम।

स्त्रियामीदेतौ सर्वत्र ॥ २३ ॥

सर्वत्र एकत्ववहुत्वे कर्मणि कर्तरि च स्त्रीलिङ्गविषये उपधायाः क्रमात् ईकार-एकारौ भवतः। एकत्वे ईकारः बहुत्वे एकारः भूत-विषये। चीटून्। कुट्टिता। चंच्यन्। कुट्टिताः। चेट कुट्टने उन्। एकत्वे ऊमात्रादेशः (सू० ८) अपरत्र। स्त्रियां यत् (सू० ५) इति उकारस्य यकारः। स्त्रियां भूतानेकत्वकर्मणि च (७० सूत्रेण) इति टकारस्य चकारः। अनेन क्रमादौदेतौ। फीर्। भ्रान्ता सा। फेर्। भ्रान्ताः। पीठू। निविष्टा। पेछ्य। निविष्टाः। मौजू। मिलिता। मेज्य। मिलिताः। फेर। भ्रमणो। व्यह। उपवेशने। मेल। संगमे। पुंकर्तरि (सू० ३६) इति ओव् एय्। पूर्ववत् छुह्, छिह् आदेशः छहोर्लोपः। पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) इति एकत्र ऊमात्रादेशः। अपरत्र इकारस्य यत् (सू० ११) इति यः। व्यहः डेषव्यहरोपमपां ठ (सू० ६२) इति हस्य ठः। सादेशकर्तृभूतानेकत्वे च (सू० ७०) इति ठकारस्य छकारः। लान्तस्य जः (७४) इति लकारस्य जकारः। अनेन सर्वत्र क्रमादौकार-एकारौ।

सब जगह एकवचन-बहुवचन कर्म और कर्ता में स्त्रीलिङ्गविषय में उपधा को क्रम से ईकार और एकार होते हैं। एक वचन में ईकार, बहुवचन में एकार भूतविषय में। चीटून्-कुट्टिता-कूटी गई। चंच्यन्-कुट्टिताः-कूटी गई। चेट-कूटने अर्थ में 'उन्'। एकवचन में 'ऊ' मात्र आदेश (सू० ८) दूसरी जगह—स्त्रियां यत् (सू० ५) से 'उकार' को यकार। स्त्रियां भूतानेकत्वकर्मणि च (७०) सूत्र से 'टकार' को 'चकार'। इस से क्रमपूर्वक 'ई-ए'। फीर्-भ्रान्ता सा-वह भ्रान्त हुई। फेर्-भ्रान्ताः-भ्रान्त हुई। पीठू-निविष्टा-प्रविष्ट हुई। पेछ्य-निविष्टाः-प्रविष्ट हुई। मौजू-मिलिता-मिली। मेज्य-मिलिताः-मिली। फेर-भ्रमण में। व्यह-ब्रेठने में। मेल-संगम में। पुंकर्तरि (सू० ३६) से ओव्-एय्। पहले को तरह छुह्-छिह् आदेश और 'छ-ह' का लोप। पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) से एक जगह 'ऊ' मात्र आदेश। दूसरी जगह 'इकारस्य यत् (सू० ११) से 'य'। व्यहः डेष-

व्यहरोपमपां ठ (सू० ६२) से 'ह' को 'ठ' । सादेशकर्तृभूतानेकत्वे च (सू० ७०) से 'ठकार' को छकार । लान्तस्य जः (७४) से 'लकार' को 'जकार' । इससे सब जगह क्रमपूर्वक ईकार और एकार ।

ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्त्तरि च ॥ २४ ॥

सर्वस्मिन्नेकत्ववहुत्वे पुंक्तर्मणि प्रत्ययादेशयुते सर्वस्मिन्पुंक्तर्त्तरि च उपधाभूतस्य ओकारस्य ऊकारो भवति भूतविषये । ब्रूजुन् । श्रुतः । ब्रूजिन् । श्रुताः । ब्रूलुन् । भाषितम् । ब्रूलिन् । भाषिताः । बोज् । निशामने । बोल पक्षिशब्दे च । उन् बहुत्वे उकारस्य इत् (४ सूत्रेण) अनेनोपधाया ऊत्वम् । कर्त्तरि यथा । रूठ् । रुष्टः । रूठि । रुष्टाः । रोष रुष्टो । पुंक्तर्त्तरि (सू० ३६) इति ओव् एय् । द्वषपोषमपरोवां पात् (सू० ६५) इति छुह् छिह् आदेशौ छहो-लोपश्च । डेषव्यहरोपमपां ठ (सू० ६२) इति यस्य ठत्वम् । अनेन उपधाया वकारः । सादेशकर्त्तरि किम् । पोठ्यौव् । पुष्टं तेन । पोयौव् । पर्याप्तम् । पोठ ।...लीभवने । पारे पर्याप्त्यनार्द्रत्वयोः । पुंक्तर्त्तरि (सू० ३६) इति ओव् । यागमः (सू० ४६) ।

सभो एकवचन-वहुवचन-पुंक्तर्म में प्रत्ययादेशयुक्त होने पर और सभो पुंक्तर्त्तरि में उपधाभूत 'ओकार' को भूत विषय में 'ऊकार' होता है । ब्रूजुन्-श्रुतः-सुना । ब्रूजिन्-श्रुताः-सुने । ब्रूलुन्-भाषितम्-भाषण दिया । ब्रूलिन्-भाषिताः-भाषण दिए । बोज्-निशामने-सुनाने में । बोल-पक्षी के शब्द में । उन् बहुत्वे उकारस्य इत् (४ सू०) इससे उपधा को 'ऊ' हुआ । कर्त्तरि में जैसे --रूठ्-रुष्टः-नाराज् हुआ । रूठि-रुष्टाः-नाराज् हुए । रोष-नाराज् होने में । पुंक्तर्त्तरि (सू० ३६) से 'ओव्-एय्' । द्वषपोषमपरो वां पात् (सू० ६५) से छुह्-छिह् आदेश और 'छ-ह' का लोप । डेषव्यहरोपमपां ठ (सू० ६२) से 'प' को 'ठ' । इस से उपधा का 'वकार' । सादेशकर्त्तरि में क्या ? पोठ्यौव्-पुष्टं तेन-उस ने पुष्ट किया । पोयौव्-पर्याप्तम्-पर्याप्त । पोठ...होने में । पारे पर्याप्तनार्द्रत्वयोः पुंक्तर्त्तरि (सू० ३६) से 'ओव्' । 'य' का आगम (सू० ४६) ।

स्त्रियामूदोतो ॥ २५ ॥

सर्वस्मिन्नेकत्ववहुत्वे कर्मणि प्रत्ययादेशयुते एकत्ववहुत्वे स्त्री-कर्त्तरि च उपधाभूतस्य ओकारस्य ऊकार-ओकारी भवतः भूतविषये ।

बूजन्-श्रुता तेन । बोजन्-श्रुतास्तेन । कर्त्ता यथा । रूढ् । रूढा मा । रोछ्य । रूढास्ताः । एवमन्येषां बोध्यम् ।

सभी एकवचन-बहुवचन कर्म में प्रत्ययादेश युक्त होने पर और एकवचन-बहुवचन स्त्रीकर्त्ता में उपधाभूत 'ओकार' को भूतविषय में । 'ऊकार-ओकार' होते हैं । बूजन्-श्रुता तेन-उसने (स्त्री) सुना । बोजन्-श्रुतास्तेन-उस ने सुने । कर्त्ता में जैसे-रूढ्-रूढा सा-वह रूढी । रोछ्य-रूढास्ताः-वे रूढीं । इस तरह अन्य का भी जानना ।

मरश्च पुंसि ॥ २६ ॥

मर मरणे इत्यस्य धातोः सर्वस्मिन्कर्त्तरि पुंलिङ्गविषये उपधाया ऊत्वं भवति भूतविषये । मूढु । मृतः । मूदि । मृताः । मर मरणे । पुंकर्त्तरि (सू० ३९) इति ओव्-एय् । खरतर (सू० ९१) इत्यादिना छुह् छिह् आदेशः छहोलोपः । मरश्च मरणे (सू० ६५) इति रस्य दत्वम् । अनेन उपधाया ऊत्वम् ।

मर-मरणे अर्थ में, इस धातु से सभी कर्त्ता पुंलिङ्गविषय में उपधा को 'ऊ' होता है भूत विषय में । मूढु-मृतः-मर गया । मर-मरणे अर्थ में । पुंकर्त्तरि (सू० ३९) इस से 'ओव्-एय्' । खरतर (सू० ९१) से 'छुह्-छिह्' आदेश और 'छ-ह' का लोप । मरश्च मरणे (सू० ६५) से 'र' को 'द' । इस से उपधा का 'ऊ' ।

लसश्च ॥ २७ ॥

लस सम्यग्जीवने इत्यस्य पुंलिङ्ग उपधाया ऊकारो भवति । तत्रैकत्वे रूपातो बहुत्वे अप्रसिद्ध इति ज्ञयम् । लूस्तु । जीवितः । लूस्ति । जीविताः । लूस्तुख् । जीवितस्त्वम् । लूस्तिव । जीविता यूयम् । लूस्तुम् । जीवितोऽहम् । लूस्ति । जीविता वयम् । लस सम्यग्जीवने । पुंकर्त्तरि (सू० ३९) इति ओव् एय् ओक् एव ओस् एय् प्रत्ययाः । आसखसफस (सू० ९६) इत्यादिना छुह् छिह् छुक् छिव छुम् छिह् क्रमादादेशाः छहोलोपश्च । लसश्च पुंभूते (सू० ३३) इति तकारागमः । अनेन उपधाया ऊत्वम् ।

लस-अच्छी तरह जाने के अर्थ में, इसे पुंलिङ्ग में उपधा को 'ऊकार' होता है । वहां एकवचन में प्रसिद्ध, बहुवचन में अप्रसिद्ध, ऐसा जानना । लूस्तु-जीवितः-जिन्दा हो गया । लूस्ति-जीविताः-जिन्दा हो गए । लूस्तुक्-जीवितस्त्वम्-तू जीवित है । लूस्तिव-जीविता

यूयम्-तुम् जीते हो । लूस्तुम्-जीवितोऽहम्-मैं जीवित हूं । लूस्ति-जीविता वयम्-हम जीते हैं । लस-अच्छी तरह जीने में । पुंकर्तृश्चि (सू० ३६) से ओव्, एय्, ओख्, एव, ओस्, एय् प्रत्यय । आसखसफस (सू० ६६) से छुह्, छिह्, छुख् छिव, छुम्, छिह् क्रम से आदेश और 'छ-ह' का लोप । लसश्च पुंभूते (सू० ३३) से 'तकार' का आगम । इस से उपधा को 'ऊ' ।

स्त्रियामेकत्वानेकत्वे ऊदातावप्रसिद्धौ ॥ २८ ॥

लस सम्प्रजोवने इत्यस्य स्त्रीलिङ्गस्य एकवचन-बहुवचनयोः क्रमात् उपधाया अप्रसिद्धौ ऊकार-आकारौ भवतः । अत्रापि पूर्ववद्बहुत्वे एवाप्रसिद्धतास्तीत्यवधेयम् । लूछू । जीविता । लाछ । जीविताः । लूछूख् । जीविता त्वम् । लाछव । जीविता यूयम् । लूछूस्-जीविताहम् । लाछ-वयं जीविताः । लस घातोः ओव् आदयः प्रत्ययाः (३६ सूत्रेण) तेषां छुह् आदय आदेशाः छहोर्लोपश्च (६६ सूत्रेण) पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) । इति उकारस्य ऊमात्रादेशः । इकारस्य यत् (सू० ११) इति यः । लसश्च स्त्रियाम् (सू० ६७) इति सकारस्य थकारः । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७१) इति थकारस्य छकारः । अप्रसिद्धचवर्गादिकारः (सू० १२) इति सूत्रेण प्रत्यययकारस्याकारः । अनेन उपधायाः क्रमात् अप्रसिद्धौ ऊकार-आकारौ ।

लस-अच्छी तरह जीने में, इस स्त्रीलिङ्ग का एकवचन और बहुवचन में क्रम से उपधा के अप्रसिद्ध 'ऊकार-आकार' होते हैं । यहां भी पहले की तरह बहुवचन में ही अप्रसिद्धता है, यह जानना । लूछू-जीविता-जिन्दा है (स्त्री०) । लाछ-जीविताः-वे जिन्दा हैं (स्त्री०) । लूछूख्-जीविता त्वम्-तू जीवित है (स्त्री०) । लाछव-जीविता यूयम्-तुम् जीवित हो (स्त्री०) । लूछूस्-जीविताहम्-मैं जीवित हूं (स्त्री०) लाछ-वयं जीविताः-हम जीवित हैं (स्त्री०) । लस घातु से 'ओव्' आदि प्रत्यय (३६) सूत्र से, उन्हें छुह् आदि आदेश और 'छ-ह' का लोप (६६) सूत्र से । कर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) से 'उकार' को 'ऊ' मात्र आदेश । इकारस्य यत् (सू० ११) से 'य' । लसश्च स्त्रियाम् (सू० ६७) से 'सकार' को 'थकार' । तवर्ग-स्याप्रसिद्धः (सू० ७२) से 'थकार' को 'छकार' । अप्रसिद्धचवर्गादिकारः

(सू० १२) से प्रत्यय 'यकार' को 'अकार' । इससे उपधा को क्रम से अप्रसिद्ध 'ऊकार-अकार' ।

सामान्यपूर्णयोरन्तिमः सर्वत्र ॥ २६ ॥

सर्वत्र पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च एकत्वे बहुत्वे च सामान्यभूतपूर्ण-भूतयोर्विषये अन्तिमः अप्रसिद्धाकारादेश एव उपधाया भवति । पुल्लिङ्गे यथा । लाछोव् । अजीवीत् । लाछाय् । अजीविषुः । लाछाव् । जिजीव । लाछाय् । जिजीवुः । स्त्रीलिङ्गे यथा । लाछाय् । जिजीव सा । लाछाय् । जिजीवुः । साधनं पूर्ववत् ।

सर्वत्र पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में, एकवचन और बहुवचन में सामान्यभूत और पूर्णभूत के विषय में अन्तिम-अप्रसिद्ध 'अकार' का आदेश ही उपधा को होता है । पुल्लिङ्ग में जैसे—लाछोव्-अजीवीत्-जी चुका । लाछाय्-अजीविषुः-जी चुके । लाछाव्-जिजीव-जीवित हुआ । लाछाय्-जिजीवुः-जीवित हुए । स्त्रीलिङ्ग में जैसे-लाछाय्-जिजीव सा-वह जी उठी । लाछाय्-जिजीवुः-वे जी उठीं । साधन पहले की तरह ।

मरो वकारः ॥ ३० ॥

मर मरणे इत्यस्य सर्वत्र पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च एकत्वबहुत्व-योश्च सामान्यभूतपूर्णभूतयोर्विषये उपधाया वकारो भवति । म्वयोव् । अमृत । म्वयाव् । मम्ने । म्वयेय् । अमृषन्त । म्वयाय् । मम्निरे । स्त्रीलिङ्गे यथा-म्वयेय । अमृत सा । म्वया । सा मम्ने । मर मरणे । पुंकर्तरि (सू. ३९) इति ओव् आव् एय् आय् । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्वेषु च (सू. ४६) इति यकारागमः । अनेनोपधाया वत्वम् । मरश्चापुंभूते (सू. ५९) इति रकारलोपः ।

मर-मरने अर्थ में, इसे सर्वत्र पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में तथा एकवचन और बहुवचन में सामान्यभूत-पूर्णभूत के विषय में उपधा का 'वकार' होता है । म्वयोव्-अमृत-मर गया । म्वयाव्-मम्ने-मर चुका । म्वयेय्-अमृषन्त-मर चुका । म्वयाय्-मम्निरे-मर गया । स्त्री लिङ्ग में जैसे-म्वयेय-अमृत सा-वह मर गई । म्वयाय्-सा मम्ने-वह मर चुकी । मर-मरने अर्थ में । पुंकर्तरि (सू. ३९) से ओव्, आव्, एय् और आय् । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्वेषु

च (सू. ४६) से 'यकार' का आगम । इससे उपधा को 'व' ।
मरश्चापुंभूते (सू. ५६) से 'रकार' का लोप ।

स्त्रियां भूतेऽपि ॥ ३१ ॥

मर मरणे इत्यस्य स्त्रीलिङ्गे विषये भूतेऽपि उपधाया वकारो
भवति । म्वय । मृता । मरधातोः ओव् । तस्य छ्यह् आदेशः
छहोर्लोपश्च । अनेनोपधाया वत्वम् । मरश्चापुंभूते (सू. ५६) इति
रकारलोपः । स्त्रियां किम् । मूद् । मृतः । पूर्वं साधितम् ।

मर-मरने अर्थ में, इसका स्त्रीलिङ्ग विषय में भूत में भी उपधा
का 'वकार' होता है । म्वय-मृता-मर गई । मर धातु से 'ओव्' । उसे
'छ्यह्' आदेश और '-छह्' का लोप । इससे उपधा का 'व' ।
मरश्चा पुंभूते (सू. ५६) से 'रकार' का लोप । स्त्रीलिङ्ग में क्या ?
मूद्-मृतः-मर गया । पहले सिद्ध किए जा चुके हैं ।

हिद्योस्तकारागमः ॥ ३२ ॥

हि ग्रहणक्रीणनधारणेषु । दि दाने । इत्यनयोभूतादिषु सर्वत्र
तकारागमो भवति । ह्यतुन् । प्रतिगृहीतः । दितुन् । दत्तः । ह्यचोन् ।
प्रत्यग्रहीत् । दिचोन । अदात् । ह्यचान । प्रतिजग्राह । दिचान । ददौ ।
भूते उन् (३ सूत्रेण) । सामान्यभूते ओन् (१४ सूत्रेण) । भूतविशेषे
आन् (३५ सूत्रेण) अनेन तकारागमः । हेरकारागमः (दा२।११) सूत्रेण
तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू. ७२) इति तकारस्य चत्वम् ।

'हि' ग्रहण, खरीदना और धारण करने में । दि-दान अर्थ में
इन दोनों में भूतादिओं में सर्वत्र 'तकार' का आगम होता है । ह्यतुन्-
प्रतिगृहीतः-ग्रहण किया । दितुन् दत्तः-दिया । ह्यचोन्-प्रत्यग्रहीत्-
ग्रहण किया । दिचोन-अदात्-दिया । ह्यचान-प्रतिजग्राह-ग्रहण किया ।
दिचान्-ददौ-दिया । भूते उन् (३) सूत्र से । सामान्यभूते ओन् (१४)
सूत्र से । भूतविशेषे आन् (३५) सूत्र से । इस से 'तकार' का आगम ।
हेरकारागमः (दा२।११) सूत्र से । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू. ७२) से
'तकार' को 'च' ।

लसश्च पुंभूते ॥ ३३ ॥

लस सम्यग्जीवने इत्यस्य पुल्लिङ्गविषये भूते तकारागमो भवति ।
लुस्तु । जीवितः । लूस्ति । जीविताः । साधितचरम् । पुल्लिङ्गे किम् ।
लूछ् । जीविता सा । भूते किम् । लाछाव् । जिजीव । पूर्वं साधितानि ।

लस-प्रच्छी तरह जीने में, इस के पुल्लिङ्ग विषय भूत में 'तकार' का आगम होता है। लूस्तु-जीवितः-जीविता है। लूस्ति-जीविताः-जीवित हैं। सिद्ध किए जा चुके हैं। पुल्लिङ्ग में क्या? लूछु-जीविता सा-वह जीवित है (स्त्री.)। भूत में क्या? लाछाव्-जिजीव-जी उठी। पहले साधित हैं।

नेरुवीती प्रत्ययोकारेकारयोः ॥ ३४ ॥

नि हरणे। अस्माद्धातोः प्रत्ययसंबन्धिनोरुकार-इकारयोः क्रमात् उकार-ईकारौ भवतः। न्यून। हतः। नीन्-हता निधातोः उन्। कर्मणि पुम् (सू. ४) इत्यादिना अपरत्रोकारस्य इकारः। अनेन उकार ईकारौ क्रमात्। पूर्वत्र यत्वम्। अपरत्र स्वरः सवर्णे दीर्घ-परलोपी (सू० १।५)

'नि' हरने अर्थ में, इस धातु से प्रत्यय से सम्बद्ध 'उकार' और 'इकार' को क्रम से 'उकार-ईकार' होते हैं। न्यून-हतः-हरण किया। नीन्-हताः-हरण किए गए। 'नि' धातु से 'उन्'। कर्मणि पुम् (सू. ४) से दूसरी जगह 'उकार' को 'इकार'। इससे क्रमपूर्वक उकार-ईकार। पहले 'य' फिर सवर्ण परे रहते स्वर को दीर्घ और पर का लोप (सू. १।५)।

पूर्णभूते आन् आख् आथ आव् आम् आव् प्रत्ययाः पुमेकत्वे ॥ ३५ ॥

भावकर्मिणां धातूनां पूर्णभूते पुल्लिङ्गस्य एकत्वे कर्मणि सति आन् आदयः प्रत्ययाः स्युः। बोजान्। तेनशुश्रुवो। बोजाख्। तैः शुश्रुवे। बोजाथ शुश्रुवे त्वया बोजाव्। युष्माभिः शुश्रुवे। बोजाम्। मया शुश्रुवे। बोजाव्। अस्माभिः शुश्रुवे। बोज निशामने। पूर्णभूते आन् आदयः प्रत्ययाः। यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू. ४६) इति यकारागमः। तस्य अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः (सू. ४७) इति लोपः।

भावकर्मि धातुओं के पूर्णभूत होने पर पुल्लिङ्ग के एकवचन में कर्म में होने पर 'आन्' आदि प्रत्यय होते हैं। बोजान्-तेन शुश्रुवे-उसने सुना। बोजाख्-तैः शुश्रुवे-उन्होंने सुना। बोजाथ्-शुश्रुवे त्वया-तुझ से सुना गया। बोजाव्-अस्माभिः शुश्रुवे-हम से सुना गया। बोज-सुनाने में। पूर्णभूत में 'आन्' आदि प्रत्यय। यागमः सर्वेषु सामान्य-पूर्णेषु च (सू. ४६) से 'यकार' का आगम। उसका अप्रसिद्ध-चवर्गाल्लोपः (सू. ४७) से लोप।

धातोरे बहुत्वे ॥ ३६ ॥

पूर्णभूते बहुत्वे कर्मणि सति धातोः पर एकारः प्रयोज्यः । करेयेन् । तेन चक्रिरे । करेयेख् । तैश्चक्रिरे । करेयेथ । त्वया चक्रिरे । करेयेव । युष्माभिश्चक्रिरे । करेयेम् । मया चक्रिरे । करेयेय् । अस्माभिश्चक्रिरे । कर करणे । पूर्णभूते आच् आदयः । बहुत्वे एकारः (सू. १५) इत्यकारस्य एकारः । यकारागमः (४६) सूत्रेण । अनेन धातोः पर एकारः ।

पूर्णभूत बहुवचन कर्म में होने पर धातु से परे 'एकार' प्रयुक्त हुआ । करेयेन्-तेन चक्रिरे-उसने किया । करेयेख्-तैश्चक्रिरे-उन्होंने किया । करेयेथ-त्वया चक्रिरे-तू ने किया । करेयेय्-युष्माभिश्चक्रिरे-तुम लोगों से किया गया । करेयेम्-मया चक्रिरे-मैंने किया । करेयेय्-अस्माभिश्चक्रिरे-हम लोगों ने किया । कर-करने में । पूर्णभूत में 'आन्' आदि । बहुत्वे एकारः (सू. १५) से 'अकार' को 'एकार' (४६) सूत्र से 'एकार' का आगम । इस से धातु परे 'एकार' हुआ ।

अप्रसिद्धचवर्गादा ॥ ३७ ॥

अप्रसिद्धचवर्गान्ताद्धातोरप्रसिद्ध आ प्रयोज्यः । बोजायेन । तेन शुश्रुविरे । ह्यचायेन । प्रतिजगृहिरे । साधितचरम् ।

अप्रसिद्ध चवर्गान्त धातु से अप्रसिद्ध 'आ' प्रयुक्त करना चाहिए । बोजायेन-तेन शुश्रुविरे-उसने सुना । ह्यचायेन-प्रतिजगृहिरे-ग्रहण किया । पहले सिद्ध कर चुके हैं ।

सामान्यवत्स्त्रीकर्मणि ॥ ३८ ॥

पूर्णभूते स्त्रीलिङ्गस्य एकत्वादिके कर्मणि सति सामान्यभूतवत्स्वरूपाणि भवन्ति । एकत्वबहुत्वयोरेकरूपाणोत्यवधार्यम् ! उदाहरणानि सामान्यभूते विशदकृतानि ।

पूर्णभूत स्त्रीलिङ्ग के एकत्वादिक कर्म में होने पर सामान्यभूत की तरह स्वरूप होते हैं । एकवचन-बहुवचन में एक रूप ही समझना चाहिए । उदाहरण सामान्यभूत में दिए गए हैं ।

पुंक्तंरि ओच् एय् ओख् एव ओस् एय् भूते प्रत्ययाः ॥ ३९ ॥

अतीतकाले कर्तरि नियतानां धातूनां पुल्लिङ्गे कर्तरि सति भूते ओच् आदयः प्रत्ययाः स्युः । ओच् प्रत्ययस्य क्वचित् ओच् इति च

व्यवह्रियत इति ज्ञेयम् । वुफ्योव् । वा वुफ्योव् । उड्डीनः । वुफ्येय् । उड्डीनाः । ईर्योख् । उड्डीन्तस्त्वम् । ईर्येव । यूयमुद्भ्रान्ताः । ग्वव्योस् । गुर्वीभूतोऽहम् । प्रार्येय् । समोक्षिता वयम् । वुफ विहायसा गतौ । ईर ऊर्ध्वभ्रमणे । ग्वव गौरवे । प्रार समीक्षणं । अनेन ओव् आदि प्रत्ययाः । यागमः (४६) सूत्रेण)

अतीतकाल कर्ता में नियत धातुओं के पुंलिङ्ग कर्ता में होने पर भूत में 'ओव्' आदि प्रत्यय होते हैं। 'ओव्' प्रत्यय के कहीं पर 'ओव्' यह व्यवहृत होता है। ऐसा समझना चाहिए। वुफ्योव्-वा-वुफ्योव्-उड्डीनाः-उड् गए। ईर्योख्-उड्भ्रान्तस्त्वम्-तू पागल हो गया। ईर्येव-यूयमुद्भ्रान्ताः-तुम पागल हो गए। ग्वव्योस्-गुर्वीभूतोऽहम्-मैं भारी हुआ। प्रार्येय्-समीक्षिता वयम्-हम समीक्षित हुए। वुफ-पक्षी की चाल में। ईर-ऊपर घूमने में। ग्वव-गौरव में। प्रार-समीक्षण में। इससे 'ओव्' आदि प्रत्यय। (४६) सूत्र से 'य' का आगम।

सामान्यपूर्णयोः आव् आय् आख् आव् आस् आय् प्रत्ययाः । ४७॥

अतीतकाले कर्तृ नियतानां धातूनां पुंलिङ्गे कर्तरि सति सामान्यपूर्णभूतयोर्विषये आव् आदयः प्रत्यया अवधार्याः । सामान्ये यथा । वुफ्याव् । उड्डीये । वुफ्येय् । उड्डीयेरे । इत्यादीनि स्वरूपाणि । साधनं पूर्ववत् । पूर्णभूते यथा । म्वकलियाव् । मुमुचे सः । म्वकलियेय् । मुमुचिरे ते । म्वकलियाख् । मुमुचिषे । म्वकलियाव् । मुमुगिध्वे । म्वकलियास् । मुमुचेऽहम् । म्वकलियाय् । मुमुचिमहे । म्वकल मुक्ती । सामान्यपूर्णयोः आव् आदयः प्रत्ययाः । यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च (सू. ४६) इति यागमः । व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू. ५०) इति इच् आगमः । चकारः स्वरार्थः ।

अतीतकाल में कर्तृ नियत धातुओं के पुंलिङ्ग कर्ता में होने पर सामान्य और पूर्णभूत के विषय में 'आव्' आदि प्रत्यय जानने चाहिए। सामान्य में जैसे-वुफ्याव्-उड्डीये-उड् गया। वुफ्येय्-उड्डीयेरे-उड् गए। इत्यादि रूप। साधन पहले की तरह। पूर्णभूत में जैसे-म्वकलियाव्-मुमुचे सः-वह छोड़ा गया। म्वकलियेय्-मुमुचिरे ते-वे छोड़े गए। म्वकलियाख्-मुमुचिषे-तू छोड़ा गया। म्वकलियाव्-मुमुचिध्वे-तुम छोड़े गए। म्वकलियास्-मुमुचेऽहम्-मैं

छोड़ा गया । म्बकलियाय्-म्मुचिमहे-हम् छोड़े गए । म्बकल-मुक्ति
अर्थ में । सामान्य और पूर्ण में 'आव्' आदि प्रत्यय । यागमः सर्वेषु
सामान्यपूर्णेषु च (सू. ४६) से 'य' का आगम । व्यञ्जनास्तानां पूर्णं
यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू. ५०) से 'इच्' का आगम । 'चकार'
स्वरार्थ है ।

संबन्धिप्रत्ययेषु वयोर्लोपः ॥ ४१ ॥

सर्वत्र पुल्लिङ्ग कर्तृ भूतसामान्यपूर्णभूतयोर्विषये संबन्धिप्रत्ययेषु
परेषु प्रत्ययसंबन्धिर्नोर्वकारयकारयोर्लोपो भवति । स च सस्वरस्य
न विज्ञेयः किन्तु व्यञ्जनयोर्वयोरेव । कुमल्योस् । कोमल्यभूतस्य ।
कुमल्येस् । कोमल्यभूवंस्तस्य । कुमल कोमली भवने । पुंक्तोरि (सू.
३९) इति ओव्-एय् प्रत्ययौ । तच्छब्द (सू. ८।१।३३) इत्यादिना अस्
प्रत्ययः । यागमः । अनेन वयोर्लोपः । आस । तमागतः । आस् ।
तमागताः । आहस् । तमागतस्त्वम् । आसस् । तमागतोऽहम् । आस् ।
तमागता वयम् । व्यञ्जनान्तयोः किम् । कुमल्येवस् । कोमल्यभूत
तस्य । आवस् । तमागता यूयम् ।

सब जगह पुल्लिङ्ग कर्तृ भूत और सामान्यपूर्णभूत के विषय में
संबन्धी प्रत्ययों के परे रहते प्रत्यय से संबद्ध 'वकार और 'यकार'
का लोप होता है और वह सस्वर का न जानना, किन्तु व्यञ्जन
'व-य' का ही । कुमल्योस्-कोमल्यभूतस्य-उस के कोमली हुआ ।
कुमल्येस्-कोमल्यभूवंस्तस्य-उस के मैं कोमली हुआ । कुमल-कोमली
होने में । पुंक्तोरि (सू. ३९) से 'ओव्-एय् प्रत्यय । तच्छब्दः (सू. ८।
१।३३) से 'अस्' प्रत्यय । 'य' का आगम । इससे 'व-य' का लोप ।
आस-तमागतः-उसे आया । आस्-तमागताः-उसे आए । आहस्-
तमागतस्त्वम्-तूं उसे आया । आसस्-तमागतोऽहम्-मैं उसे आया ।
आस्-तमागता वयम्-हम उसे आए । व्यञ्जनान्तों का क्या ?
कुमल्येवस्-कोमल्यभूत तस्य-उसे कोमली हुआ । आवस्-तमागता
यूयम्-तुम उसे आए ।

तयोः पूर्वाकार ओदप्रसिद्धत्वे ॥ ४२ ॥

तयोर्वकारयकारयोः पूर्वो य आकारः स क्रमेण ओकारमप्रसिद्धतां
चाप्नोति, वकारात्पूर्वं ओकारं यकारात्पूर्वं अप्रसिद्धतामिति । (अयं
विधिस्त्वच्छब्दसंबन्धविहिताय प्रत्ययसङ्खाव एव बोध्यः) । ओय् ।

आगतस्ते । आय् । आगतास्ते । द्रोय् । निर्गतस्ते । द्राय् । निर्गतास्ते ।
चोय् । प्रविष्टस्ते । चाय् । प्रविष्टास्ते ।

उन 'वकार-यकार' में पूर्व जो 'ओकार' वह क्रम से 'ओकार' और 'अप्रसिद्धता' को प्राप्त होता है । 'वकार' से पूर्व 'ओकार' को 'यकार' से पूर्व 'अप्रसिद्धता' को । (यह विधि 'त्वत्' शब्द से सम्बद्ध विहित के लिए प्रत्ययसङ्गाव ही जानना ।) ओय्-आगतस्ते-वे आया । आय्-आगतास्ते-वे आए । द्रोय्-निर्गतस्ते-वे निकला । द्राय्-निर्गतास्ते-वे निकले । चोय्-प्रविष्टस्ते-वे प्रविष्ट हुआ । चाय्-प्रविष्टास्ते-वे प्रविष्ट हुए ।

ओदतौ वत्त्वाप्रसिद्धत्वे ॥ ४३ ॥

तयोर्वकारयकारयोः पूर्वौ ओकार-अकारौ क्रमेण वकारमप्रसिद्धतां च प्राप्नुतः । ग्वय् । गतस्ते । गय् । गतास्ते । प्यय् । पतितस्ते । प्यय् । पतितास्ते ।

उन 'वकार-यकार' में पूर्व 'ओकार-अकार' क्रम से 'वकार' को और 'अप्रसिद्धता' को प्राप्त होते हैं । ग्वय् गतस्ते-वे गया । गय्-गतास्ते-वे गए । प्यय्-पतितस्ते-वे गिरा । प्यय्-पतितास्ते-वे गिरे ।

स्त्रियाम् एय एय एयल् एव एयस् एय प्रत्ययाः ॥ ४४ ॥

स्त्रीलिङ्गे कर्तरि सति भूतादिषु प्रोक्ताः प्रत्यया विज्ञेयाः । तत्र सामान्यपूर्णयोरेकरूपत्वमिति च ध्येयम् । भूते यथा । व्यठ्येय । स्थूनाभूता । चार्येयल् । त्वं स्पृष्टा । नव्येव । नव्या अभूत् । वड्येयस् अत्रिधि । पाँवर्यय । चञ्चलीभूता वयम् । व्यठ स्थूलोभवने । पार स्पशानुगमनपेशलोकरणे । नव अतिशयोभवने नूतनतायां च । वड गतिवृद्धयोः । बाँवर त्वरायाम् । अनेन एयादयः प्रत्ययाः । यागमः (सू. ४६) लारः स्पशानुगमनयोरेवकर्तृप्रत्ययत्वम् पेशलीकरणे तु कर्मप्रत्ययत्वमित्यनुसंधेयम् । सामान्यपूर्णभूतयोर्यथा । व्यठियेय । स्थूलोवभूव । लारियेयल् । पस्पर्शिय । नवियेव । नूतना वभूव यूयम् । वडियेयस् । ववृधेऽहम् । बाँवरियेव । चञ्चलीवभविम । पूर्ववत् धातुप्रत्ययाः । यागमः (सू. ४६) । व्यञ्जनान्तानां पूर्णे यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू. ५०) इति इच् आगमः । चकारः स्वरार्थः ।

स्त्रीलिङ्ग कर्ता में होने पर भूतादिओं में उक्त प्रत्यय जानने चाहिए । वहाँ सामान्य-पूर्ण में एकरूपत्व, यह समझना । भूत में

जैसे-व्यथ्येय-स्थूलाभूत्सा-वह मोटी हो गई । लार्येयस्-त्वं स्पृष्टा-
तं छुई । नव्येव-नव्या अभूत्-नई हुई । वड्येयस्-अवधि-बढ़ा । बाँव-
र्येय-चञ्चलीभूता वयस्-हम चञ्चल हुए । व्यठ-मोटा होने में । लार-
स्पर्श, अनुगमन, पेशली करने अर्थ में । नव-अधिक होने में और
नूतनता में । वड-गतिवृद्धयोः-गति और वृद्धि में । बाँबर-त्वरा में ।
इस से एय आदि प्रत्यय । यागमः (सू० ४६) । लार-स्पर्शानुगमन में
ही कर्तृप्रत्ययत्व, पेशलीकरण में तो कर्मप्रत्ययत्व, ऐसा समझना
चाहिए । सामान्य पूर्ण भूत में जैसे-व्यथ्येय-स्थूलीवभूव-मोटी हुई ।
लारियेयस्-पस्पर्शित-स्पर्श किया । नव्येव-नूतना वभूव यूयस्-तुम
नूतन हुए । वडियेयस्-ववृधेऽहम्-मैं बढ़ा । बाँबरियेय-चञ्चलीवभू-
विम-हम चञ्चल हुए । पहले की तरह धातु प्रत्यय । यागमः । (सू०
४६) । व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू० ५०
से 'इच्' का आगम । चकार स्वराथ है ।

त्यंबो नित्यम् ॥ ४५ ॥

त्यंब-नेत्रों की चञ्चलता में, इसे नित्य स्त्रोलिङ्गप्रत्यय होते हैं ।
त्यंब्येयस्-वाञ्चल्यभूतस्य-उसे चञ्चलता हुई । त्यंबियेयस्-चञ्चली
वभूव तस्य-उसे चञ्चलता हुई । साधन सुगम है ।

यागमः सर्वेषु सामान्यपूर्णेषु च ॥ ४६ ॥

सर्वेषु कर्तृकर्मधातूनां सामान्यभूतेषु पूर्णभूतेषु च यकारागमो
भवति च शब्दात्प्रोक्तानादेशकर्तृधातूनां भूतेऽपि भवति । व्वतल्योव् ।
उदमज्जत् । व्वतल्याव् । उदमज्जत् । व्वतलियाव् । उन्ममज्ज ।
तत्योव् । अतप्यत् । तत्याव् । अतप्यत् । ततियाव् । तेपे । दर्योव् ।
अध्रोवत् । दर्याव् । अध्रुवोत् । दरियाव् । दुध्रोव । नम्योव् । अन-
मत् । नम्याव् । अनामात् । नमियाव् । ननाम । व्वतल ऊर्ध्वोभवने ।
तत तप्तीभवने । दर स्थैर्याविस्मृतिवर्षनिरोधेषु । नम नम्रीभवने ।
पुंकर्तरि (सू० ३९) इति ओव् । सामान्यपूर्णयोः आव् (सू० ४०)
अनेन सर्वत्र यकारागमः । व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्वं इजनादेश-
प्रत्ययानाम् (सू० ५०) इति इच् । सादेशकर्तृधातुसामान्यपूर्णयोर्यथा ।
चज्योव् । पलायां चकार । चज्याव् । पलायामास । तर्योव् । अता-
शीत् । तर्याव् । ततार । स्वयोव् । अमृत । स्वयाव् । मम्ने । चल
चलने । तर तरणे । मर मरणे । ओव् आव् प्रत्ययौ । अनेन यागमः ।

लान्तस्य जः (सू० ७४) इत्यादिना लकारस्य जकारः । मरो वकारः (सू० ३०) इति मर उपधाया वत्वम् । मरश्चापुंभूते (सू० ५६) इति रकारलोपः । कर्मधातुसामान्यपूर्णयोर्यथा । कर््यान् । अकार्षीत् । कर््यान् । चकार । वव्योन् । अवाप्सीत् । वव्यान् । उवाप । कर करणे । वव वापने । ओन्-आन् प्रत्ययौ । अनेन यकारागमः । सादेशकतृधातुकर्मधातुसामान्यपूर्णयोः किम् । चल् । पलायितः । चलि । पलायिताः । करुन् । कृतम् । करिन् । कृताः ।

सभी कर्तृकर्मधातुओं के सामान्यभूत और पूर्णभूत में 'यकार' का आगम होता है । 'च' शब्द से उक्त आदेश कर्तृधातुओं के भूत में भी होता है । व्वतल्योव्-उदमज्जत्-डूबा । व्वतल्याव्-उदमज्जत्-डूबा । व्वतलियाव्-उन्ममज्ज-डूब गया । तत्योव्-अतप्यत-तपा । तत्याव्-अतप्यत-तपा । ततियाव्-तेपे-तप गया । दयोव्-अध्रोवत्-स्थिर हुआ । दयाव्-अध्रवीत्-स्थिर हो चुका । दरियाव्-दुध्रोव-स्थिर हो गया । नम्योव्-अनमत्-भुका । नम्याव्-अनामीत्-भुक चुका । नाभियाव्-ननाम भुक गया । व्वतल-ऊपर होने में । तप-तपने में । दर-स्थिरता, अविस्मृति और वषं निरोध में । नम-नम्र होने में । पुंकरि (सू० ३६) से 'ओव्' । सामान्यपूर्णयोः आव् (सू० ४०) इससे सर्वत्र 'यकार' का आगम । व्यञ्जनान्तानां पूर्णे यात्पूर्व इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू० ५०) से 'इच्' । सादेशकतृधातुसामान्य पूर्ण में जैसे-चज्योव्-पलायां-चकार-भाग गया । चज्याव्-पलायामास-भाग गया । तयोव्-अतारीत्-तर गया । तर्याव्-ततार-तर चुका । म्वयोव्-अमृत-मरा । म्वयाव्-मम्रे-मर चुका । चल-चलने में । तर-तरने में । मर-मरने में । ओव्-आव् प्रत्यय । इस से 'य' का आगम । लान्तस्य जः (सू० ७४) इससे 'लकार' को 'जकार' । मरो वकारः (सू० ३०) से मर उपधा को 'व' । मरश्चापुंभूते (सू० ५६) से 'रकार' का लोप । कर्म-धातु-सामान्यपूर्ण में । जैसे-कर्योन्-प्रकार्षीत्-कर चुका । कर््यान्-चकार-किया । वव्योन्-अवाप्सीत्-बो चुका । वव्यान्-उवाप-बीजा । कर-करने में । वव-बोने में । ओन्-आन् प्रत्यय । इस से 'यकार' का आगम । सादेशकतृधातुकर्मधातु सामान्यपूर्ण में क्या ? चल-पलायितः-भाग गया । चलि-पलायिताः-भाग गए । करुन्-कृतम्-किया । करिन्-कृताः-किए ।

अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः ॥ ४७ ॥

अप्रसिद्धचवर्गत्परस्य यकारस्य लोपो भवति । कचान् । सूत्र-
यामास । ह्यचान् । प्रतिजग्राह । दिचान् । ददौ । मछान् । मर्दयामा-
स । इछान् । इयेष । गिन्जान् । चिक्रीड । गजान् । गर्जयामास ।
वजान् । रुरोद । वज्रान् । उवाच । कत सूत्र-वेष्टने । हि प्रति-
ग्रहणक्रीणनधारणेषु । दि-दाने । मथ-मर्दने । इछ-इच्छायाम् ।
गिन्द-क्रीडायाम् । गज-गर्जने । वद-रोदने । वन-भाषणे । पूर्णभूते
(३५ सूत्रेण) । आन् । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२।७३) इति तथ-
नानां च छ, ज्ञा आदेशाः । हेरकारागमः (८।२।११) सूत्रेण ।
यागमः (४६ सूत्रेण) । अनेन लोपः । वाचू । प्राप्ता । वाच् । प्राप्ताः ।
पूर्व साधितम् । अनेन इकारस्य यत् (सू० ११) इत्यादेशप्राप्तस्य
यकारस्य लोपः । अप्रसिद्धात्किम् । चच्यान् । चिच्छेद । चट-छेदने ।
पूर्णभूते (३५ सू०) आन् । यागमः । सामान्यपूर्णयोष्टवर्गस्य चवर्गः
(सू० ६९) इति टकारस्य चत्वम् ।

अप्रसिद्ध 'चवर्ग' से परे 'यकार' का लोप होता है । कचान्-
सूत्रयामास-सूत्र किया । ह्यचान्-प्रतिजग्राह-ग्रहण किया । दिचान्-
ददौ-दिया । मछान्-मर्दयामास-मर्दन किया । इछान्-इयेष-इच्छा
की । गिन्जान्-चिक्रीड-खेला । गजान्-गर्जयामास-गर्जना की । वजान्-
रुरोद-रोया । वज्रान्-उवाच-कहा । कत-सूत्र बँटने में । ग्रहण-
क्रीणन और धारण अर्थ में । दि-दान अर्थ में । मथ-मसलने में ।
इछ-इच्छा में । गिन्द-क्रीडा अर्थ में । गज-गर्जन अर्थ में । वद-रोने
में । वन-भाषण अर्थ में । पूर्णभूते (३५) सूत्र से 'आन्' । तवर्गस्या-
प्रसिद्धः (सू० ७२-७३) से 'त, थ, द, न,' को 'च, छ, ज, ञ' आदेश ।
हेरकारागमः (८।२।११) सूत्र से 'हि' से 'अकार' का आगम । (४६)
सूत्र से 'य' का आगम । इस से लाप । वाचू-प्राप्ता-पाई ।
वाच्-प्राप्ताः-पाई । पहले सिद्ध कर दिया है । इससे 'इकार' को
'यत्' (सू० ११) से, आदेश प्राप्त 'यकार' का लोप । अप्रसिद्ध
से क्या ? चच्यान्-चिच्छेद-काटा । चट-छेदन अर्थ में । पूर्णभूते
(३५ सू०) से आन् । 'य' का आगम । सामान्य-पूर्णयोष्टवर्गस्य
चवर्गः (सू० ६९) से 'टवर्ग' को 'चवर्ग' ।

पिगच्छोर्भूते ॥ ४८ ॥

पि पतने । गच्छ गतौ इत्यनयोर्भूतविषये यकारस्य लोपो भवति ।
प्योव् । पतितः । गौव् । गतः । घातोः पुंकर्तरि (सू० ३६) औव्
प्रत्ययः । पेरकारागमः (८।२।११) गतौ गच्छोऽन्त्यस्यैव (सू० ५८) इति
छलोपः । यागमः । अनेन लोपः । उभयत्र ओकारे औ (सू० १।६)
इत्यकारस्य औ परलोपश्च । पूर्वस्य इकारोऽसवर्णे योऽपरलोपः
(सू० १।१०) इति यत्वम् । प्यय । पतिता । गय । गता । घात्वोः एय
प्रत्ययो । यागमः । अनेन लोपः । पेरकारागमः । गच्छः छलोपः ।
पिगच्छोः स्त्रियामत्प्रत्ययस्वरस्य (सू० ६०) इति एकारस्य अकारः ।
तस्य स्वरादल्लोपः (सू० ८।१।३६) । यत्वम् ।

पि-पतन अर्थ में, गच्छ-गति अर्थ में, इन दोनों में भूतविषय में
'यकार' का लोप होता है । प्योव्-पतितः-गिरा । गौव्-गतः-गया ।
घातोः पुंकर्तरि (सू० ३६) से 'औव् प्रत्यय । 'पि' से 'अकार' का
आगम (८।२।११) । गति अर्थ में 'गच्छ' के अन्त के अक्षर का ही
(सू० ५८) से 'छ' का लोप 'य' का आगम । इस से लोप । उभयत्र
ओकारे औ (सू० १।६) से 'अकार' को 'औ' और परलोप । पूर्वस्य
इकारोऽसवर्ण योऽपरलोपः (सू० १।१०) से 'य' । प्यय-पतिता-गिरी ।
गय-गता-गई । घातुओं को 'एय' प्रत्यय । 'य' का आगम । इससे
लोप । 'पि' के 'अकार' का आगम । 'गच्छ' के 'छ' का लोप । पिगच्छोः
स्त्रियामत्प्रत्ययस्वरस्य (सू० ६०) से 'एकार' को 'अकार' । उसका
'स्वरादल्लोपः' (सू० ८।१।३६) । 'य' ।

सकाराच्च बहुलम् ॥ ४८ ॥

सकारात्परस्य यकारस्य विभाषया लोपो भवति । फसोव् । वा ।
फस्योव् । बद्धीभूतः । फस बद्धीभवने । पुंकर्तरि औव् प्रत्ययः ।
यागमः । अनेन विकल्पेन लोपः । एवं ठास, दस, घास, मुस, ससानां
ज्ञेयम् । बाहुलकत्वात्क्वचिन्नित्यम् । असौन् । अहासीत् । असान् ।
जहास । इत्यादि । आवसादीनां निषेधः । आवस्योव । विशीर्णः ।
आवसु विशरणे औव् प्रत्ययः । यकारागमः । तस्य बहुलग्रहणाल्लोपा-
भावः । अवसादयस्तु । आवसड्वसचसत्रसरसर्लिसविसवलसव्वस
इत्यादयः ।

‘सकार’ से परे ‘यकार’ का विभाषा से लोप होता है। फसोव्-वा-फस्यौव्-बद्धीभूतः-बन्ध गया। फस-बन्धने में। पुंलिङ्ग कर्ता में ‘औव्’ प्रत्यय। ‘यकार’ का आगम। इससे विकल्प से लोप। इस तरह ठास, दस, घास, मुस और स्स को जानना। बाहुलकत्व से कहीं नित्य। असौव्। अहासोत्। असान्। जहास। इत्यादि। आवस आदि का निषेध। आवस्यौव्-विशोर्णः-टूट गया। आवस्-विशरण अर्थ में ‘औव्’ प्रत्यय। ‘यकार’ का आगम। उसके बहुल, ग्रहण से लोप का अभाव। अवसादि तो। आवस, ड्वस, चस, त्रस, सर सर्स, लिस, विस, व्वलस व्वस इत्यादि।

न वच् प्रवच् च्वच् छ्वच् तेज् पज् रोच् व्यच् ब्रज् बावज् ल्यच् श्रोचाम् ॥ ४६ ॥

क्व आर्द्रोभवने। ग्वच् पात्रस्थेजलादिचेष्टायाम्। च्वच् वृत्तिसंकोचे। छ्वच् निःसारोभवने। तेज् तीक्ष्णोभवने। पज् युक्ती-भवने। रोच् रोचने। व्यच् ..। ब्रज् दोप्ती। बावज् रोचने। ल्यच् निर्बलोभवने। श्रोच् शुद्धौ। एभ्यः परस्य यकारस्य लोपो न भवति। कच्यौव्। आर्द्रोवभूव। गच्यौव्। अचे त। च्वच्यौव्। समकोचीत। छ्वच्यौव्। निःसारोवभूव। तेज्यौव्। तितेजे। पज्यौव्। युयुजे। रोच्यौव्। अरोचिष्ट। व्यच्यौव्। अव्याचोत्। ब्रज्यौव्। अभ्राजिष्ट। बावज्यौव्। अरोचिष्ट। ल्यच्यौव्। निर्बलोवभूव। श्रोच्यौव्। शुद्धो-भूत्। घातुभ्यः। पुंकर्तरि (सू० ३६) औव् प्रत्ययः। यागमः (सू० ४६) तस्य पूर्वोक्तसूत्रेण लोपे प्राप्ते अनेन निषेधः। (अछ्वच् वुचां च। अछ्यौव्। दुर्बलोभूत्। त्रच्यौव्। अभंषीत्। वुच्यौव्। दग्धोभूत्।

क्व-गोला होने में। ग्वच्-पात्र में स्थित जल आदि की चेष्टा में। च्वच्-वृत्तिसंकोच में। छ्वच्-निःसार होने में। तेज्-तीक्ष्ण होने में। पज्-युक्तो होने में। रोच्-अच्छा लगने में। व्यच्...। ब्रज्-दोप्ति में। बावज्-रुचिकर होने में। ल्यच्-निर्बल होने में। श्रोच्-शुद्धि में। इन से परे ‘यकार’ का लोप नहीं होता है। कच्यौव्-आर्द्रोवभूव-गोला हुआ। ग्वच्यौव्-अचे...त...। च्वच्यौव्-समकोचीत-संकोच हुआ। छ्वच्यौव्-निःसारोवभूव-निःसार हुआ। तेज्यौव्-तितेजे-तेज् हुआ। पज्यौव्-युयुजे-युक्त हुआ। रोच्यौव्-अरोचिष्ट-

रचिकर हुआ। व्यच्यौव्-अव्याचीत्...। व्रज्यौव्-अभ्राजिष्ट-दीप्ति
अर्थ में। ल्यच्यौव्-निबलोवभूव-निबल हुआ। श्रोच्यौव्-शुद्धोऽभूत्-
शुद्ध हुआ। घातुओं से पुंक्तति (सू० ३९) 'औव्' प्रत्यय। यागमः
(सू० ४६) 'य' का आगम। उसका पूर्वोक्त सूत्र से लोप प्राप्त होने
पर इससे निषेध। (अछ ताच् वुचां च। अछ्यौव्-दुबलोऽभूत्-दुबल
हुआ। ताच्यौव्-अभेषीत्-डरा। वुच्यौव्-दग्धाऽभूत्-जल गया।

व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्ययानाम् ॥ ५० ॥

अनादेशप्रत्ययानां येषां घातूनां भूते प्रत्ययानामादेशो न स्यात्
तेषां व्यञ्जनान्तानां पूर्णभूतविषये यकारागमात्प्राक् इच् आगमो
भवति, चकारः स्वरार्थः। जेठियाव्। दीर्घोवभूव। तम्बलियाव्।
चचाल। पडियाव्।.....। पूर्वं साधितानि। अनादेशेभ्यः किम्।
म्बयाव्। मत्रे। मेज्याव्। युयुजे। प्रिय्याव्। पिप्रिये। मर मरणे।
मेल संगमे। प्रिय प्रीणने। भूतपूर्णे (३५ सूत्रेण) आव्। यागमः
सू० ४६)। मरो वकार (सू० ३०) इति वत्वम्। परश्चापुंभूते
(सू० ५९) इति रकारलोपः। लान्तस्य जः (सू० ७४) इत्यादिना
लकारस्य जकारः। व्यञ्जनान्तेभ्यः किम्। प्ययाव्। पपात। पि
पतने आव्। यागमः। सर्वत्राकारागमो निदिद्यि वर्जितात् (सू० ८१।
११) इत्यकारागमः। पूर्णभूते किम्। जेठ्यौव्। दीर्घोभूतः। साधि-
तचरम्।

अनादेशप्रत्ययों बाले जिन घातुओं के भूत में प्रत्ययों के आदेश न
हों, उन व्यञ्जनान्तों के पूर्णभूतविषय में 'यकार' के आगम से पहले
'इच्' का आगम होता है, चकार स्वरार्थ है। जेठियाव्-दीर्घो वभूव-
लम्बा हुआ। तम्बलियाव्-चचाल-चला गया। पडियाव्.....।
पहले सिद्ध किए जा चुके हैं। अनादेशों से क्या? म्बयाव्-मत्रे.....।
मेज्याव्-युयुजे-जुड़ गया। प्रिय्याव्-पिप्रिये-प्रिय हुआ। मर-मरने अर्थ
में। मेल-संगम अर्थ में। प्रिय-प्रीणने-प्रीति अर्थ में। भूतपूर्णे (३५)
सूत्र से 'आव्'। (४६) सूत्र से 'य' का आगम। मरो वकारः (सू०
३०) से 'व'। परश्चापुंभूते (सू० ५९) से 'रकार' का लोप। लान्त-
स्य जः (सू० ७४) इससे 'लकार' को 'जकार'। व्यञ्जनान्तों से क्या?
प्ययाव्-पपात-गिरा। 'पि' गिरने में 'आव्' प्रत्यय। 'य' का आगम।
सर्वत्राकारागमो निदिद्यि वर्जितात् (सू० ८१।११) से 'अकार' का

आगम । पूर्णभूत में क्या ? जंठ्यौव्-दीर्घोभूतः-रुवा हुआ । पहले सिद्ध किए जा चुके हैं ।

न गच्छोऽप्रसिद्धचवर्गाच्च ॥ ५१ ॥

गच्छ गतौ इत्यस्मात्तथा अप्रसिद्धचवर्गाद्यात्पूर्वम् इच् आगमो न भवति । गयाव् । जगाम । गच्छ गतौ । पूर्णभूते आव् । यागमः । गतौ गच्छोऽन्त्यस्यैव (सू० ५८) से छकार का लोपः । खोचाय । विभाय सा । पचाय । प्रतीयाय सा । खछाय । आरुरोह सा । रोजाय । अवतस्थौ सा ॥

गच्छ-गति अर्थ में, इससे वैसे अप्रसिद्ध चवर्ग से 'य' से पूर्व 'इच्' आगम नहीं होता है । गयाव्-जगाम-गया । गच्छ-गति अर्थ में । पूर्णभूत में 'आव्' । 'य' का आगम । गतौ गच्छोऽन्त्यस्यैव (सू० ५८) से 'छकार' का लोप । खोचाय-विभाय सा-वह शोभित हुई । पचाय-प्रतीयाय सा-वह चली गई । खछाय-आरुरोह सा वह सवार हुई । रोजाय-अवतस्थौ सा-वह ठहर गई ।

अचप्रसोराकारः ॥ ५२ ॥

अच् प्रवेशे । प्रसः कृतादेशस्य च यात्पूर्व आकारागमो भवति । चायाव् । विवेश । प्यायाव् । सुषुवे । अच् प्रवेशे । प्रस प्रसवे । पूर्णभूते आव् । यागमः । अच् आदेर्लोपः (सू० ५७) इति अकारलोपः । प्रसः पिच्च (सू० ५५) इति पि आदेशः । अनेन यात्पूर्व आकारागमः ।

अच्-प्रवेश अर्थ में । प्रस और कृतादेश को 'य' से पहले 'आकार' का आगम होता है । चायाव्-विवेश-प्रवेश किया । प्यायाव्-सुषुवे-पैदा हुआ । अच्-प्रवेश में । प्रस-प्रसव में । पूर्णभूत में 'आव्' । 'य' का आगम । अच् आदेर्लोपः (सू० ५७) से 'अकार' का लोप । प्रसः पिच्च (सू० ५५) से 'पि' आदेश । इससे 'य' से पूर्व 'आकार' का आगम ।

येरात्प्रत्ययादिस्वरस्य च ॥ ५३ ॥

यि आगमने इत्यस्य आकारादेशो भवति प्रत्ययादिस्वरस्य च भूते एव आकारो भवति । आव् । आगतः । यिघातोः ओव् प्रत्ययः । अनेन द्वयोरेवाकारः । स्वरः सवर्णे दीर्घपरलोपो (सू० १।३) । भूत एव किम् । आयोव् । आगमत्सः । आयाव् । आजगाम । घातोः ओव्-आव्-प्रत्ययोः । आगमः । अनेन केवलघातोरेव आकारादेशः ।

‘यि’ आने अर्थ में, इसे ‘आकार’ आदेश और प्रत्ययादि स्वर को भूत में ही ‘आकार’ होता है। आच्-आगतः-आया। ‘यि’ धातु से ‘ओच्’ प्रत्यय। इससे दोनों में ही ‘आकार’। स्वरः सवर्ण दीर्घपर-लोपी। (सू० १।३)। भूत में ही क्या? आयोच्-आगमत्सः-वह आया। आयाच्-आजगाम-आया। धातु से ‘ओच्-आच्’ प्रत्यय। ‘य’ का आगम। इससे केवल धातु से ही ‘आकार’ का आदेश।

जेरस्यस्वरस्य पूर्ववच्च ॥ ५४ ॥

जि जनने इति धातोरिकारस्याकारो भवति पूर्ववत्प्रत्ययादि-स्वरस्य भूत एव आकारो भवति। जाच्। जातः। जि धातोः ओच्। अनेन धातुप्रत्ययस्वरयोराकारो। भूत एव किम्। जायोच्। अज-निष्ट सः। जायाच्। जज्ञे सः। अत्र केवलं धातुस्वरस्यैव न प्रत्ययादिस्वरस्य।

जि-पैदा होने अर्थ में, इस धातु से ‘इकार’ को ‘आकार’ होता है, पहले की तरह प्रत्ययादिस्वर को भूत में ही ‘आकार’ होता है। जाच्-जातः-पैदा हुआ। ‘जि’ धातु से ‘ओच्’। इससे धातुप्रत्यय स्वरों को ‘आकार’ होते हैं। भूत में ही क्या। जायोच्-अजनिष्ट सः-वह पैदा हुआ। जायाच्-जज्ञे सः-वह पैदा हुआ। यहां केवल धातुस्वर को ही, न प्रत्ययादि स्वर को।

प्रसः पिश्च ॥ ५५ ॥

प्रस प्रसवे इत्यस्य पि आदेशो भवति प्रत्ययादि स्वरस्य पूर्ववदा कारो भवति। प्याच्। प्रसूतः। प्रस धातोः ओच् प्रत्ययः। अनेन धातोः पि आदेशः प्रत्ययादिस्वरस्य चाकारः। यत्वम्। भूत एव किम्। प्यायोच्। प्रासूयत सः। प्यायाच्। प्रसुषुवे सः। प्यायेय्। प्रासूयत सा। अत्र केवलं पि आदेशः।

प्रस-प्रसव अर्थ में, इसे ‘पि’ आदेश होता है। प्रत्ययादि स्वर को पहले की तरह ‘आकार’ होता है। प्याच्-प्रसूतः-पैदा हुआ। प्रस-धातु से ‘ओच्’ प्रत्यय। इससे धातु को ‘पि’ आदेश और प्रत्ययादिस्वर को ‘आकार’। य। भूत में ही क्या? प्यायोच्-प्रासूयत सः-वह पैदा किया गया। प्यायेव। प्रासूयत सा-वह पैदा की गई। यहां केवल ‘पि’ आदेश।

नेरो द्रा च ॥ ५६ ॥

नेर्-निर्गमने इत्यस्य द्रा आदेशो भवति पूर्ववत्प्रत्ययादिस्वरस्य चाकारो भवति । द्राव् । निर्गतः । द्राय । निर्गता । धातोः ओव्-एय प्रत्ययौ । अनेन धातोर्द्रा आदेशः प्रत्ययस्वरयोराकारः । भूत एव किम् । द्रायोव् । निरगमत् । द्रायाव् । निर्जगाम । द्रायेय । निर्जग्मुः । अत्र केवलं द्रा आदेशः ।

‘नेर्’ निकलने अर्थ में, इसे ‘द्रा’ आदेश होता है और पहले की तरह प्रत्ययादिस्वर को ‘आकार’ होता है । द्राव्-निर्गतः-निकला । द्राय-निर्गता-निकली । धातु से ‘ओव्-एय’ प्रत्यय । इससे धातु को ‘द्रा’ आदेश और प्रत्ययस्वरों में ‘आकार’ । भूत में ही क्या ? द्रायोव्-निरगमत्-निकल गया । द्रायाव्-निर्जगाम-निकला । द्रायेय-निर्जग्मुः-निकले । यहां केवल ‘द्रा’ आदेश ।

अच आदेर्लोपश्च ॥ ५७ ॥

अच प्रवेशे इत्यस्य धातोराद्यक्षरस्य लोपो भवति च शब्दात्पूर्ववत्प्रत्ययादिस्वरस्याकारो भवति । चाव् । प्रविष्टः । चाय । प्रविष्टा । साधनं पूर्ववत् । भूत एव किम् । चायोव् । अविक्षत । चायाव् । विवेश । चायेय । सा विवेश । अनेन केवलमकारलोपः । अच प्रसोराकारः (सू. ५२) इति यात्पूर्वम् आकारागमः ।

अच-प्रवेश में इस धातु से आदि अक्षर का लोप होता है, ‘च’ शब्द से पहले की तरह प्रत्ययादिस्वर को ‘आकार’ होता है चाव्-प्रविष्टः-प्रविष्ट हुआ । चाय-प्रविष्टा-प्रविष्ट हुई । साधन पहले की तरह । भूत में ही क्या ? चायोव्-अविक्षत्-प्रवेश किया । चायाव्-विवेश-प्रवेश-किया । चायेय-सा विवेश-वह प्रविष्ट हुई । इससे केवल ‘अकार’ का लोप । अचप्रसोराकारः (सू. ५२) से ‘य’ से पहले ‘आकार’ का आगम ।

गती गच्छोऽन्त्यस्यैव ॥ ५८ ॥

गच्छ गतौ युक्तीभवेने च । इत्यस्य धातोर्गतौ विषये अन्त्याक्षरस्यैव लोपो भवति न प्रत्ययादिस्वरस्याकारः । गौव् । गतः । गय् । गता । साधितचरम् । गतौ किम् । गच्छु । गच्छि ।

गच्छ-गति और युक्ति होने में । इस धातु के गतिविषय में अन्तिम अक्षर का ही लोप होता है, न कि प्रत्ययादिस्वर का

‘आकार’ । गोव्-गतः-गया । गय्-गता-गई । सिद्ध किए जा चुके हैं ।
गति में क्या ? गच्छ । गच्छि ।

मरश्चापुंभूते ॥ ५६ ॥

मर-मरणे । इत्यस्य धातोः पुंलिङ्गभूतं वर्जयित्वा शेषे सर्वत्रा-
तीते अन्त्याक्षरस्य लोपो भवति । म्वयोव् । अमृत । म्वयाव् । मअ
सा । साधितचरम् । अपुंभूते किम् । मूढु । मृतः । मर धातोः ओव्
प्रत्ययः । तस्य (६१) सूत्रेण छुह् आदेशः छहोर्लोपश्च । मरश्च
पुंसि (सू २६) इत्युपधाया ऊत्वम् । गरश्च मरणे (सू. ६५) इति
रकारस्य दत्वम् ।

मर-मरने अर्थ में, इस धातु के पुंलिङ्गभूत को छोड़कर शेष
सर्वत्र अतीत में अन्तिम अक्षर का लोप होता है । म्वयोव्-अमृत-मर
गया । म्वयाव्-मअ सः-वह मरा । म्वय-मृता-मर गई । म्वयेय-मअ
सा-वह मरी । सिद्ध किए जा चुके हैं । अपुंभूत में क्या ? मूढु-मृतः-
मर गया । मर धातु से ‘ओव्’ प्रत्यय । उसे (६१) सूत्र से ‘छुह्’
आदेश और ‘छ-ह’ का लोप । मरश्च पुंसि (सू० २६) से उपधा को
‘ऊ’ । मरश्च मरणे (सू० ६५) से ‘र’ को ‘द’ ।

पिगच्छोः स्त्रियामत्प्रत्ययस्वरस्य ॥ ६० ॥

पि पतने । गच्छ गती । इत्यनयोर्भूते प्रत्ययादिस्वरस्य अकारो
भवति । प्यय । पतिता । प्यय । पतिताः । प्ययख् । पतिता त्वम् ।
प्ययव । पतिता यूयम् । प्ययस् । पतिताहम् । प्यय । पतिता वयम् ।
गय । गता । गय । गताः । गयख् । गता त्वम् । गयव । गता
यूयम् । गयस् । गताहम् । गय । गता वयम् । धातोः पराः एय् आदि-
प्रत्ययाः । यागमः । तस्य पिगच्छोर्भूत (सू० ४८) इति लोपः । अनेन
प्रत्ययस्वरस्य अकारः । एव प्रत्ययस्य (६१) सूत्रेण यः । पेरकारा-
गमः (दा२।११) सूत्रेण । यत्वम् ।

‘पि’ गिरने में, गच्छ-गति अर्थ में । इन दोनों के भूत में प्रत्यया-
दिस्वर को ‘अकार’ होता है । प्यय-पतिता-गिरी । प्यय-पतिताः-
गिरी । प्ययख्-पतिता त्वम्-तूँ गिरी । प्ययव-पतिता यूयम्-तुम सब
गिरी । प्ययस्-पतिताहम्-मैं गिरी । प्यय-पतिता वयम्-हम गिरी ।
गय-गता-गिरी । गय-गताः-गिरी । गयख्-गता त्वम्-तूँ गई । गयव-
गता यूयम्-तुम गई । गयस्-गताहम्-मैं गई । गय-गता वयम्-हम

गई । धातु से परे 'एय्' आदिप्रत्यय । 'य' का आगम । तस्य पिगङ्गो-
भूतेः (सू० ४८) से लोप । इससे प्रत्ययस्वर को 'अकार' । एव
प्रत्ययस्य (६१) सूत्र से 'य' । पेरकारागमः (८।२।२१) सूत्र से । 'य' ।

मध्यमानेकत्वे यत् ॥ ६१ ॥

यत् यकारो भवतीति स्पष्टम् । उदाहरणं पूर्वसूत्रे साधितमेव ।
प्ययव । पतिता यूयम् स्त्री० । गयव । गता यूयम् स्त्री० ।

'यत्' यकार होता है, यह स्पष्ट है । उदाहरण पूर्व सूत्र में सिद्ध
किए जा चुके हैं । प्ययव-पतिता यूयम्-(स्त्री०)—तुम गिरीं । गयव-
गता यूयम् स्त्री०—तुम गई ।

डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र ॥ ६२ ॥

डेष प्रेक्षणे । व्यह उपवेशने । रोष रुष्टौ । मष विस्मृतौ । एष
धातूनां सर्वत्र पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे एकानेकत्वे च सर्वेषु भूतेषु चान्त्या-
क्षरस्य ठकारो भवति । ड्यूठुन् । ह्ण्टः । डीठिन् । ह्ण्टाः । डीठुन् ।
ह्ण्टा । डेछ्यन् । ह्ण्टास्ताः । धातोः पर उन् प्रत्ययः । कर्मणि
पुंवहुत्वे (सू० ४) इति उकारस्य इकारः । पुंस्येकारस्य यूदीताव
(सू० २१) इत्युपधायाः क्रमात् यू-ईकारौ । स्त्रीलिङ्गे तु । एकत्वे
ऊमात्रादेशः (सू० ८) । स्त्रियां यत् (सू० ५) इति । बहुत्वे यकारः
(सू० ५) । स्त्रियामोदेतौ सर्वत्र (सू० २३) इत्युपधाया ईकार-एकादौ ।
अनेन सर्वत्र अन्त्यस्य ठकारः । स्त्रियां भूतानेकत्वकर्मणि च (७०
सूत्रेण) इति ठस्य छः । एवं । डेछ्योन् । अद्राक्षोत् । डेछ्यान् । ददृशे ।
स्त्रीलिङ्गे यथा । डेछ्येयन् । ददृशे सा । ब्यूहु । उपविष्टः । रुठु ।
रुष्टः । मठु । विस्मृतः । धातूनां परः ओव् प्रत्ययः । तस्य छुह्
आदेशः छहोर्लोपश्च । व्यहः फेरव्यहमेलां च (सू० २२) इत्यनेन
यूकारः । रोष ओकारस्योकारः सादेशपुंर्कर्तरि च (सू० २४) इत्युप-
धाया ऊकारः । अनेन सर्वत्र ठकारः । मषः इदुदृष्टुतानां पूर्ववर्ण-
स्वराप्रसिद्धता (सू० १९) । एवं वेछ्याव् । समास्त सः । रोछ-
याव् । रुरोष सः । मछ्याव् । विसस्त्रे सः । साधनं पूर्ववत् ।

डेष-देखने में । व्यह-बैठने में । रोष-नाराज होने में । मष
विस्मृति में । इन धातुओं का सर्वत्र पुल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग और एकवचन
बहुवचन में तथा सभी भूतों में अन्तिम अक्षर को 'ठकार' होता है ।
ड्यूठुन-दृष्टः-देखा । डीठिन्-ह्ण्टाः-देखे । डीठुन्-ह्ण्टा-देखी । डेछ्यन्-

दृष्टास्ताः-वे देखीं । धातु से परे 'उन्' प्रत्यय । कर्मणि पुंवहुत्वे (सू० ४) से 'उकार' को 'इकार' । पुंस्थकारस्य यूदीताव् (सू० २१) से उपधा को क्रम से 'यू-ईकार' । स्त्रीलिङ्ग में तो एकवचन में 'ऊ' मात्र आदेश (सू० ८) । स्त्रीलिङ्ग में 'यत्' (सू० ५) । बहुवचन में 'यकार' (सू० ५) । स्त्रियामीदेती सर्वत्र (सू० २३) से उपधा को 'ईकार-एकार' । इससे सब जगह अन्त के अक्षर को 'टकार' । स्त्रियां भूतानेकत्वकर्मणि च (७०) सूत्र से 'ठ' को 'छ' । इस तरह । डेछ्-योन्-अद्राक्षीत्-देख लिया । डेछ्-यान्-दद्वे-देखा । स्त्रीलिङ्ग में जैसे-डेछ्-येयन्-दद्वे सा-वह देखी । ब्यूठु-उपविष्टः-बैठा । रूठु-रुष्टः-नाराज हुआ । मठु-विस्मृतः-भूला । धातुओं के परे 'ओव्' प्रत्यय । उसे 'छुह्' आदेश और 'छ-ह' का लोप । ब्यहः फेरब्यहमेलां च (सू० २२) इस से 'यूवार' । रोष ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्तृ च (सू० २४) से उपधा का 'ऊकार' । इस से सब जगह 'ठकार' । मषः इदुद्व्युतानां पूर्ववर्णस्वराप्रसिद्धता (सू० १६) । इस तरह-वेछ्याव्-समास्त सः । हरोष सः-रोछ्याव्-वह नाराज हुआ । मछ्याव्-विसस्त्रे सः-वह भूल गया । साधन पहले की तरह ।

क्चह्वचोस्तः ॥ ६३ ॥

क्च आर्द्धीभवने । ह्वच् विस्त्रीभवने । इत्यनयोरन्त्याक्षरस्य तकारो भवति सर्वत्र । क्तु । अतिम्यत् । क्ति । अतिम्यन् । क्योव् । अतिमीत् । क्याव् । तितेम । ह्वतु । अकुध्यत् । ह्वति । अकुध्यन् । ह्वचोव् । अकोथीत् । ह्वचाय् । चुकुथुः । धात्वोः परो ओव्-एव् प्रत्ययौ । प्रथमयोः छुह्, छिह् आदेशौ छहोर्लोपश्च । अनेन चकारस्य तकारादेशः स च तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इति निर्देशादप्रसिद्धो ज्ञेयः । अपरयोश्चस्य तकारे कृते तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इत्यनेन तकारस्य चकारः एयश्च पुंसि (सू० १८) इत्यनेन एकारस्य आय आदेशः ।

क्च-गीला होने में । ह्वच-विस्त्री होने में । इन दोनों में अन्तिम अक्षर को सर्वत्र 'तकार' होता है । क्तु-अतिम्यत्-गीला हुआ । क्ति-अतिम्यन्-गोले हुए । क्योव्-अतिमीत्-गीला हो चुका । क्याव्-तितेम-गीला-हुआ । ह्वतु-अकुध्यत्...ह्वति-अकुध्यन्... । ह्वचोव्-अकोथीत्... । ह्वचाय-चुकुथुः... । धातु से परे 'ओव्-एव्,

प्रत्यय । प्रथम दोनों में 'छुह्-छिह्' आदेश और 'छ-ह' का लोप । इससे 'चकार' को 'तकार' का आदेश । और वह तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इस निदर्श से अप्रसिद्ध जानना । दूसरे दोनों में 'च' को 'तकार' करने पर तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इससे 'तकार' को 'चकार' । एयश्च पुंसि (सू० १८) इस से 'एकार' को 'आय' आदेश ।

दज्जरोज्जव्वपज्जां दः ॥ ६४ ॥

दज् भस्मीभवने । रोज् स्थितौ । व्वपज् उत्पत्तौ । इत्येषां धातूनामन्त्यस्य दकारो भवति । ददु । दग्धः । ददि दग्धाः । रूदु । अवस्थितः । रूदि । अवस्थिताः । व्वपदु । उत्पन्नः । व्वपदि । उत्पन्नाः । धातुभ्यः ओव्-एय् प्रत्ययौ । तयोः छुह् छिह् आदेशौ । रोज् ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तंरि च (सू० २४) इत्युपधाया ओकारस्य ऊकारः अनेनान्त्यस्य दत्वम् ।

दज्-राख् होने में । रोज्-स्थिति में । व्वपज्-उत्पत्ति में । इन धातुओं के अन्त के अक्षर को 'दकार' होता है । ददु-दग्धः-जला । ददि-दग्धाः-जले । रूदु-अवस्थितः-ठहरा । रूदि-प्रवस्थिताः-ठहरे । व्वपदु-उत्पन्नः-पैदा हुआ । व्वपदि-उत्पन्नाः-पैदा हुए । धातुओं से ओव् एय् प्रत्यय । उन दोनों में छुह्-छिह् आदेश । रोज् के 'ओकार' को 'ऊकार' सादेशपुंक्तंरि च (सू० २४) इससे उपधा के 'ओकार' को 'ऊकार' । इससे अन्त के अक्षर को 'द' ।

मरश्च मरणोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

मर मरणसंधापनयोरित्यस्य मरणार्थं अन्त्याक्षरस्य दकारो भवति अस्त्रियाम् । मूदु । मृतः । मूदि । मृताः । मरश्च पुंसि (सू० २६) इत्युपधाया ऊत्वम् । अनेन रकारस्य दकारः । अस्त्रियां किम् । म्वय । मृता । धातोः ओव् प्रत्ययः । तस्य । मरः स्त्रियाम् स्त्री-प्रत्ययादेशा (सू० ६२) इति सूत्रेण छ्यह् आदेशः छहोर्लोपश्च । स्त्रियां भूतेऽपि (सू० ३१) इत्युपधाया वत्वम् । मरश्चापुंभूते (सू० ५६) इति रकारस्य लोपः । मरणार्थं किम् । मरून्-संधापितः । मरून्-संधापिता । सुगममेव ।

मर-मरण और संधापन अर्थ में, इसका 'मरण' अर्थ में अन्त के अक्षर को स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर 'दकार' होता है । मूदु-मृतः-मर गया । मूदि-मृताः-मर गए । मरश्च पुंसि (सू० २६) से उपधा को

‘ऊ’ । इससे रकार को ‘दकार’ । स्त्रीलिङ्ग से भिन्न क्यों ? म्वय-
मृता-मर गई । धातु से ‘ओव्’ प्रत्यय । उसका । भरः स्त्रियाम्
स्त्रीप्रत्ययादेशाः (सू० ६२) इस सूत्र से ‘छह्यह्’ आदेश और ‘छ-ह’
का लोप । स्त्रियां भूतेऽपि (सू० ३१) से धपधा को ‘व’ । मरश्चापुंभूते
(सू० ५६) से ‘रकार’ का लोप । मरणार्थ में क्या । मरुन्-संघापितः-
स्थापित किया । मरुन्-संघापिता-स्थापित की । सुगम ही है ।

खसवसोस्थः सर्वत्र ६६ ॥

खस आरोहणे । वस अवतरणे । इत्यनयोः सर्वत्र पुंलिङ्गे
स्त्रीलिङ्गे च अन्त्यस्य थकारो भवति । खथु आरूढः । वथु । अव-
तीर्णः । खछू । आरूढा । वछू । अवतीर्णा । साधनं पूर्ववत् । स्त्रिया-
मन्त्यस्य थकारे कृते तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इत्यादिना छकारः ।

खस-सवार होने में । वस-उतरने में । इन दोनों में सब जगह
पुंलिङ्ग में और स्त्रीलिङ्ग में अन्त के अक्षर को ‘थकार’ होता है ।
खथु-आरूढः-सवार हुआ । वथु-अवतीर्णः-उतरा । खछू-आरूढा-
सवार हुई । वछू-अवतीर्णा-उती । साधन पहले की तरह । स्त्री-
लिङ्ग में अन्त के अक्षर को ‘थकार’ करने पर ‘तवर्गस्याप्रसिद्धः
(सू० ७२) से ‘छकार’ ।

लसश्च स्त्रियाम् ॥ ६७ ॥

लस सम्यजीवने इत्यस्य स्त्रीलिङ्गविषये अन्त्यस्य थकारो
भवति । लोसधातोरपि वेष्यते । लुछू । जीविताः । लाछ जीविताः ।
धातोः ओव् एय् प्रत्ययौ तयोरादेशौ । पुंक्तृ प्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च
(सू० १०) इत्युकारस्य ऊमात्रादेशः । इकारस्य यत् (५ सूत्रेण) । अनेन
सकारस्य थकारः । तस्य तवर्गस्याप्रसिद्धः सू० ७२) इति छः ।
अप्रसिद्धः (सू० १२) इत्यादिना प्रत्ययकारस्य अकारः । स्त्रियामेक-
त्वानेकत्वे ऊदातावप्रसिद्धाव् (सू० २८) इति धातूपधाया अप्रसिद्धौ
ऊकाराकारो । स्त्रियां किम् । लूस्तु । जीवितः । प्रत्ययादेशे कृते ।
लसश्च पुंभूते (सू० ३३) इति तकारागमः । लसश्च (सू० २७) इत्यु-
पधाया ऊत्वम् ।

लस-अच्छी तरह जीने में, इसका स्त्रीलिङ्गविषय में अन्त के
अक्षर को ‘थकार’ होता है । वा ‘लोस’ धातु से भी होता है । लुछू-
जीविता-जीती है । लाछ-जीविताः-जीती हैं । धातु से ‘ओव्-एय्’

प्रत्यय उन्हें आदेश । पुंक्तृ प्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) से 'उकार' को ऊ मात्र आदेश । इकारस्य यत् (५) सूत्र से 'इकार' को 'यत्' । इससे 'सकार' को 'थकार' । उसे तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) से 'छ' । अप्रसिद्धः (सू० १२) से प्रत्यय 'यकार' को 'अकार' । स्त्रीलिङ्ग के एकवचन और बहुवचन में 'ऊदातावप्रसिद्धाव्' (सू० २८) से धातु की उपधा को अप्रसिद्ध 'उकार-आकार' । स्त्रीलिङ्ग में क्या ? लूस्तु-जीवितः-जीता है । प्रत्ययादेश करने पर । लसश्च पुंभूते । (सू० ३३) से 'तकार' का आगम । लसश्च (सू० २७) से उपधा को 'ऊ' ।

अनादेशकर्तृ धातुभूतादौ नो आदेशाः ॥ ६८ ॥

येषां धातूनां कर्तरि प्रत्ययस्यादेशो न भवति तेषां भूतसामान्य-भूतपूर्णभूतेषु वक्ष्यमाणा आदेशाः नो भवन्ति । ऋट्योव् कृशोभवत् । ऋट्याव् । कशोभूत् । ऋटियाव् । कृशीवभूव । जेठ्योव् । दीर्घो-वभूव । जेठ्याव् । दीर्घीवभूव । जेठियाव् । दीर्घीवभूव । बुड्योव् । वृद्धीवभूव । बुड्याव् । वृद्धीवभूव । बुडियाव् । वृद्धीवभूव । कान्योव् । काणीवभूव । कान्याव् । काणीवभूव । कानियाव् । काणीवभूव । ठीक्योव् । अतिष्ठत् । ठीक्याव् । अस्थात् । ठीकि-याव् । तस्थौ । स्वग्योव् । सुमूलीवभूव । स्वग्याव् । सुमूलीवभूव । स्वगियाव् । सुमूलीवभूव । तत्योव् । अतप्यत । तत्याव् । अतापि । ततियाव् । तेपे । तन्योव् । अकृष्यत । तन्याव् । तन्वीवभूव । तनि-याव् । तन्वीवभूव । ऋट् काश्ये । जेठ आयातीभवने । बुड् स्थविरी-भवने । कान काणीभवने । ठीक स्थितौ । स्वग मूल्याल्पतायाम् । तत तप्तीभवने । तन विरलीभवने । ओव् आव् आव् प्रत्ययाः । यागमः । तृतीये । व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्वं इजनादेशप्रत्यया-नाम् (सू० ५०) इति इच् । चकारः स्वरार्थः । एवं स्त्रीलिङ्गेष्वपि बोध्यम् ।

जिन धातुओं को कर्ता में प्रत्यय का आदेश नहीं होता है, उनके भूत, सामान्यभूत, पूर्णभूत में वक्ष्यमाण आदेश नहीं होते हैं । ऋट्योव्-कृशोभवत्-कमजोर हुआ । ऋट्याव्-कृशोभूत्-कमजोर हो चुका । ऋटियाव्-कृशीवभूव-कमजोर हो गया । जेठ्योव्-दीर्घीवभूव-लम्बा हुआ । जेठ्याव्-दीर्घीवभूव-लम्बा हुआ । जेठियाव्-दीर्घीवभूव-लम्बा

हुआ । बुडियाव्-वृद्धिवभूव-वृद्धि हुई । बुड्याव्-वृद्धिवभूव-वृद्धि हुई ।
 बुडियाव्-वृद्धिवभूव-वृद्धि हुई । कान्योव्-काणोवभूव-काणा हुआ ।
 कान्याव्-काणोवभूव-काणा हुआ । कानियाव्-काणोवभूव-काणा
 हुआ । ठोक्थोव्-प्रतिष्ठत्-ठहरा । ठीक्याव्-प्रास्थात्-ठहर चुका ।
 ठीकियाव्-तस्थो-उहर गया । स्वग्योव्-सुमूल्योवभूव-थोड़ी कीमत हुई ।
 स्वग्याव्-सुमूल्योवभूव-थोड़ी कीमत हुई । स्वगियाव्-सुमूल्योवभूव-
 थोड़ी कीमत हुई । तत्योव्-अतप्यत-तप गया । तत्याव्-अतापि-तप
 चुका । ततियाव्-तेपे-तपा । तन्योव्-अकृष्यत-विरला हुआ । तन्याव्-
 तन्वीवभूव-विरला हो गया । तनियाव्-तन्वीवभूव-विरला हो चुका ।
 क्रट-कृश होने में । जेठ-लम्बा होने में । बुड-वृद्धि होने में । कान-
 काणा होने में । ठीक-उहरने में । स्वग-थोड़ी कीमत में । तत-तपने
 में । तन-विरला होने में । ओव्-आव्-आव् प्रत्यय । 'य' का आगम ।
 तृतीय में । व्यञ्जनान्तानां पूर्णं यात्पूर्व इजनादेशप्रत्ययानाम् (सू०
 ५०) से 'इच्' । चकार स्वसार्थ है । इस तरह स्त्रीलिङ्गों में भी
 जानना ।

सामान्यपूर्णयोष्टवर्गस्य चवर्गः ॥ ६६ ॥

अनादेशव्यतिरिक्तानां शिष्टानां कर्तृभावकर्मधातूनां सर्वेषां
 सामान्यभूते च टवर्गस्य क्रमेण चवर्गदिशो भवति । चेच्योन् । अकु-
 ट्यत् । चेच्यान् । कुट्टयाभास । डेछ्योन् । अदृश्यत् । डेछ्यान् ।
 ददृशे । गंज्योन् । अवान्त्सीत् । गंज्यान् । वबन्ध । रज्जोन् । अपा-
 क्षीत् । रज्जान् । पपाच । चेट कुट्टने । डेष प्रेक्षणे । गंड ग्रन्थे । रन
 पाके । ओन्-आन् प्रत्ययो । डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२)
 इति षकारस्य ठकारः । यागमः (सू० ४६) । अनेन ट ठ डानां च छ
 जा आदेशाः । (रनस्तु) । नान्तस्य ज् (सू० ७३) इत्यनेन नकारस्य
 ञत्वम् । अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः (सू० ४७) इति यकारस्य लोपः ।
 कर्तृधातूनां यथा । कच्याव् । उद्भिद्यते स्म सः । रोख्याव् । रुरोष ।
 वज्याव् । निमज्ज । छ्यज्याव् । छिद्यते स्म । फट काष्ठभेदा-
 ङ्कुरोद्भेदयोजलनिमज्जनादिषु । रोष रुष्टौ । व्वड निमज्जने ।
 छ्यन छेदे । आव् प्रत्ययः । रोषः डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू०
 ६२) इति ठकारः । यागमः । अनेन ट ठ डानां च छ जा आदेशाः ।
 (छ्यन इत्यस्य नकारस्य नान्तः (सू० ७३) इति ञत्वम् । अप्रसिद्धः

(सू० ४७) इत्यनेन य लोपः । शेषं पूर्ववत् । एवं भावधातूनामपि बोध्यम् ।

अनादेश से अतिरिक्त शिष्ट-कर्तृ भाव-कर्मधातु सब के सामान्य-भूत और पूर्णभूत में 'टवर्ग' को क्रम से 'चवर्ग' का आदेश होता है । चेच्योन्-अकुट्टयत्-कूटा गया । चेच्यान्-कुट्टयामास-कूटा । डेछ्योन्-अदृश्यत-देखा गया । डेछ्यान्-ददृशे-देखा । गंज्योन्-अवा-न्त्सीत्-गांठा गया । गंज्यान्-ववन्ध-गांठा । रज्योन्-अपाक्षीत्-पकाया गया । रज्यान्-पपाच-पकाया । चेट-कूटने में । डेष-देखने में । गंड-ग्रन्थे-गांठने में । रन-पकाने में । श्रोन्-प्रान् प्रत्यय । डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) से 'षकार' को 'ठकार' । 'य' का आगम (सू० ४६) । इससे 'ट, ठ, ड' को 'च, छ, ज' आदेश । 'रनस्तु-रन तो । नान्तस्य जः (सू० ७३) इस से 'नकार' को 'ज' । अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः (सू० ४७) से 'यकार' का लोप । कर्तृधातुओं के जैसा-फच्याव्-उद्भिद्यते स्म सः-वह फुटाया जाता था । रोछ्याव्-ररोष-नाराज हुआ । व्रज्याव्-निमज्ज-डूबा । छ्यत्राव्-छिद्यते स्म-छेद किया गया था । फट-सूखी लकड़ी को फाड़ने, अङ्कुर फूटने और जल में डूबने आदि अर्थ में । रोष-नाराज होने में । व्वड-डूबने में । छ्यन-छेद में । 'आव्' प्रत्यय । रोषः डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) से 'ठकार' । 'य' का आगम । इससे ट, ठ, ड को च, छ, ज आदेश । (छ्यन-इस के 'नकार' को 'नान्तः' (सू० ७३) से 'ज' । अप्रसिद्धः (सू० ४७) इससे 'य' का लोप । बाकी पहले की तरह) । इस तरह भावधातुओं के भी जानना ।

सादेशभूतकर्तृकर्मिणोरनेकत्वे च स्त्रियाम् ॥ ७० ॥

भूते प्रत्ययादेशयुतानां कर्तृधातूनां भूते कर्मिधातूनां स्त्रीलिङ्गं कर्तरि कर्मणि सति बहुत्वविषये टवर्गस्य चवर्गदेशो भवति सर्वत्र सामान्यभूते पूर्णभूते च । स्त्रीकर्तरि यथा । फट् । मग्ना सा । फच्य । मग्नास्ताः । मठ् । विस्मृता सा । मछ्य । विस्मृतास्ताः । व्वड् । निमग्ना सा । व्वज्य । निमग्नास्ताः । छ्यत्र् । छिन्ता सा । छ्यत्र । छिन्तास्ताः । फट् काष्ठभेदादिषु । मष विस्मृतौ । व्वड निमज्जने । छ्यत्र छेदे । ओव् एय् प्रत्ययौ तयोः छुह् छिह् आदेशौ छहोर्लोपश्च । पुंप्रत्ययोकारः सू० १०-११) इत्यादिना ऊमात्रादेशः इकारस्य च यः । मषः ठकारः । अनेज टादीनां बहुत्वे चाद्या आदेशाः (नस्य

(सू० ७३) जः) स्त्रीकर्मणि च यथा । चेत्यन् । कुट्टितास्ताः । डेछ्यन् । दृष्टास्ताः । गंज्यन् । बद्धास्ताः । रजन् । पच्यन्ते स्म ताः । चेच्येयन् । कुट्टयामास स ताम् । डेछ्येयन् । ददृशे सा तेन । गंज्येयन् । वबन्धे सा तेन । रज्येयन् । पेचे सा तेन । अत्र सामान्यपूर्णभूतस्वरूपेषु पूर्वसूत्रेणादेशे सिद्धेऽपि भूतस्वरूपार्थमेव योगारम्भः । घातोः उन् । स्त्रियां यत् (सू० ५) इति उकारस्य यकारः । डेषः ठः (सू० ६२) । अनेन क्रमात् टवर्गस्य चवर्गदेशः । (नस्य ७३ सूत्रेण) जः । बहुवचने किम् । चीटून् । कुट्टिता सा तेन । डीटून् । दृष्टा सा तेन । गंङ्गून् । बद्धा सा तेन । रजून् । पक्वा सा तेन । साधितचरम् ।

भूत में प्रत्ययादेशयुक्त कर्तृधातुओं के भूत में कर्मधातुओं के स्त्रीलिङ्ग-कर्ता-कर्म में होने पर बहुवचन के विषय में टवर्ग को 'चवर्ग' का आदेश सर्वत्र सामान्यभूत और पूर्णभूत में होता है । स्त्रीकर्ता में जैसे-फटू-मग्ना सा-वह मग्न थी । फच्य-मग्नास्ताः-वे मग्न थीं । मठू-विस्मृता सा-वह भूली । मछ्य-विस्मृतास्ताः-वे भूलीं । व्वडू-निमग्ना सा-वह डूबी । व्वज्य-विमग्नास्ताः-वे डूबीं । छयज्-छिन्ना सा-वह टूटी । छयज्-छिन्नास्ताः-वे टूटीं । फट-लकड़ी फोड़ने आदि में । मष-विस्मृति में । व्वड-डूबने में । छयज्-छेद में । ओव्-एय् प्रत्यय, उनमें छुह्-छिह् आदेश और 'छ-ह' का लोप । पुंप्रत्ययोकारः (सू० १०-११) से 'ऊ' मात्र आदेश और 'इकार' को 'य' । मपः ठकारः-मप से 'ठकार' । इससे 'ट' आदि को बहुवचन में 'च' आदि आदेश । ('न' को (सू० ७३) से जः । स्त्रीकर्म में जैसे-चच्यन्-कुट्टितास्ता-वे कूटी गईं । डेछ्यन्-दृष्टास्ताः-वे देखी गईं । गंज्यन्-बद्धास्ताः-वे बाँधी गईं । रजन्-पच्यन्ते स्म ताः-वे पकाई गईं थीं । चेच्येयन्-कुट्टयामास स ताम्-उसने उसे कूटा । डेछ्येयन्-ददृशे सा तेन-वह उस से देखी गई । गंज्येयन्-वबन्धे सा तेन-वह उस से बंधी । रज्येयन्-पेचे सा तेन-वह उस से पकी । यहां सामान्य, पूर्णभूत स्वरूपों में पूर्वसूत्र से आदेश के सिद्ध होने पर भी भूतस्वरूप के लिए ही योगारम्भ है । घातु से 'उन्' । स्त्रियां यत् (सू० ५) से 'उकार' को 'यकार' । डेषः ठः (सू० ६२) । इससे क्रमपूर्वक 'टवर्ग' को 'चवर्ग' का आदेश । ('न' को (७३) सूत्र से 'ज' । बहुवचन में क्या ? चीटून् कुट्टिता सा तेन-वह उससे कूटी गई । डीटून्-दृष्टा सा तेन-वह

उससे देखो गई। गंडून्-बद्धा सा तेन-वह उससे बंधी। रजून्-पक्वा सा तेन-वह उस से पकी। पहले सिद्ध किए जा चुके हैं।

कवर्गस्यैकत्वेऽपि ॥ ७१ ॥

प्रत्ययादेशयुतानां स्त्रीलिङ्गे कर्तरि सति कर्मधातूनां कर्मणि सति एकत्व-बहुत्वयोः कवर्गस्य चवर्गदेशो भवति सर्वत्र सामान्य-पूर्णयोरपि। थच्। भ्रान्तास्ताः। ह्रच्छु। शुष्का सा। ह्रच्छ्य। शुष्का-स्ताः। लजू। लग्ना। लज्य। लग्नाः। थक भ्रमे। ह्रख शोषे। लग संगे पीडायां सामञ्जस्ये च। ओव्-एय् प्रत्यययोः छुह् छिह् आदेशौ। पुंप्रत्ययोकारः (सू० १०।११) इत्यादिना ऊमात्रा-यकारौ। अनेन कादीनां चादयः। कर्मिणां यथा। छचून्। अवकीर्णां तेन। छच्यन्। अवकीर्णास्तेन। लीछून्। लिखिता तेन। लेछ्यन्। लिखितास्तेन। दजून्। आहता तेन। दज्यन्। आहतास्तेन। छक कीर्णने। लेख लेखने। दग धातने। उन् प्रत्ययः। उकारस्य एकत्वे ऊमात्रा-देशः (सू० ८)। बहुत्वे यकारः (सू० ५)। स्त्रियामीदेतौ सर्वत्र (सू० २३) इत्युपधाया ईकार-एकारौ। अनेन कखगानां चछजा आदेशाः। सर्वेषाम् सामान्यपूर्णयोर्यथा। थच्योव्। थच्याव्। शश्राम। ह्रवछ-योव्। ह्रछ्याव्। चस्कन्द। लज्योव्। लज्याव्। ललाग। छच्योन्। छच्यान्। अवाकिरत् तं सः। लेछ्योन्। लेछ्यान्। लिलेख तं सः। दज्योन्। दज्यान्। आजधान तं सः।

प्रत्ययादेश युक्तों के स्त्रीलिङ्ग-कर्ता में होने पर कर्मधातुओं के कम में होने पर एकवचन-बहुवचन में सर्वत्र सामान्य, पूर्ण में भी कवर्ग को 'चवर्ग' का आदेश होता है। थच्-भ्रान्ता सा-वह थक गई। थच्य-भ्रान्तास्ताः-वे थक गई। ह्रच्छु-शुष्का सा-वह सूख गई। ह्रच्छ्य-शुष्कास्ताः-वे सूख गई। लजू-लग्ना-लग्न थी। लज्य-लग्नाः-लग्न थीं। लग-संग, पीड़ा और सामञ्जस्य में। ओव्-एय् प्रत्ययों को छुह्-छिह् आदेश। पुंप्रत्ययोकारः (सू० १०।११) से 'ऊ' मात्र और 'यकार'। इससे 'क' आदि को 'च' आदि। कर्मियों के जैसे-छचून्-अवकीर्णां तेन-उसने विखेर दी। छच्यन्-अवकीर्णास्तेन-उसने विखेर दीं। लीछून्-लिखिता तेन-उसने लिखी। लेछ्यन्-लिखितास्तेन-उसने लिखीं। दजून्-आहता तेन-उसने जख्मी की। दज्यन्-आहतास्तेन-उसने जख्मी कीं। छक-विखेरने में। लेख-लिखने में। दग-मारने

में । 'उन्' प्रत्यय । 'ऊकार को एकवचन में 'ऊ' मात्र आदेश (सू० ८ बहुवचन में 'यकार' (सू० ५) स्त्रियामीदेतो सर्वत्र (सू० २३) के उपधा को 'ईकार-एकार' । इससे 'क, ख, ग' को 'च, छ, ज' आदेश । सभी को सामान्य-पूर्ण में जैसे-थच्योव्-थच्याव्-शश्राम-थक गया । ह्वच्योव्-ह्वच्याव्-चस्कन्द-सूख गया । लज्योव्-लज्याव्-ललाग-लग्न हुआ । छच्योन्-छच्यान्-अवाकिरत् तं सः-उसने उसे विखेरा । लेछ-चोव्-लेछ्याव्-लिलेख तं सः-उसने उसे लिखा । दज्योन्-दज्यान्-आजघान तं सः-उसने उसे मारा ।

तवर्गस्याप्रसिद्धः सर्वत्र सामान्यादौ ॥ ७२ ॥

तवर्गान्तानां धातूनां सर्वत्र सामान्यभूते पूर्णभूते च सादेशस्त्री-कर्त्रेकत्वबहुत्वयोश्च स्त्रीकर्त्रेकत्वबहुत्वयोश्च अप्रसिद्धः चवर्गो भवति । कचून् । सूत्रिता सा तेन । कचून् । सूत्रितास्तास्तेन । कचायन् । सूत्रयामास तां सः । मछून् । लिप्ता सा तेन । मछून् । लिप्तास्तास्तेन । मछायन् । लिलेप तां सः । लजून् । प्रेषिता सा तेन । लजून् । प्रेषितास्तास्तेन । लजायन् । प्रेषयामास तां सः । कत्त सूत्रवेष्टने । मथ उपदेहे । लद वस्तुप्रषणो गुहादिनिर्माणे च । उन्-ओन् प्रत्ययौ । उकारस्य एकत्वे ऊमात्रादेशः (सू० ८) । बहुत्वे यकारः (सू० ५) । अनेन तथदानां चछजा आदेशाः । अप्रसिद्धचवर्गादिकारः (सू० १२) इति यकारस्य अकारः । ओनः अप्रसिद्धचवर्गादाय (सू० १७) इति ओकारस्य आय आदेशः । सादेशस्त्रीकर्तरि यथा । वाचू । प्राप्ता । वाच । प्राप्तास्ताः । व्वछू । उत्थिता । व्वछ । उत्थितास्ताः । दजू । दग्धा । दज । दग्धास्ताः । वात प्रापणो । व्वथ उत्थाने । दन । भस्मीभवने । धातोः ओव्-एय् प्रत्ययौ तयोः छुह्-छिह् आदेशौ । दजरोज्जव्वपजां दः (सू० ६४) इति जकारस्य दः । पुंप्रत्ययोकार (सू० १०।११) इत्यादिना क्रमात् उकार-यकारौ । अनेन तथदानां च छजा आदेशाः । अप्रसिद्धचवर्गादिकारः (सू० १२) इति यकारस्य अकारः ।

तवर्गान्त-धातुओं के सर्वत्र सामान्यभूत और पूर्णभूत में आदेश-सहित स्त्रीलिङ्ग-कर्तृ-एकवचन और बहुवचन में स्त्रीलिङ्ग कर्म-एकवचन और बहुवचन में अप्रसिद्ध चवर्ग होता है । कचून्-सूत्रिता सा तेन-वह उस सूत्र से वेष्टित को गई । कचून्-सूत्रितास्तास्तेन-

उससे वे सूत्र से वेष्टित की गई। कचायन्-सूत्रयामास तां सः-उसने उसे सूत्र से वेष्टित किया। मछून्-लिप्ता सा तेन-वह उससे लिप्त हुई। मछून्-लिप्तास्तास्तेन-वे उससे लिप्त हुई। मछायन्-लिपे तां सः-उसने उसे लेप किया। लजून्-प्रेषिता सा तेन-वह उससे भेजी गई। लजन्-प्रेषितास्तास्तेन-वे उससे भेजी गई। लजायन्-प्रेषया-मास तां सः-उसने उसे भेजा। कत्त-सूत बैठने में। मथ...। लद-वस्तु भेजने में और गृह आदि निर्माण में। उन्-ओन्-प्रत्यय। उकार' को एकवचन में 'ऊ' मात्र आदेश (सू० ८)। बहुवचन में 'यकार' (सू० ५)। इससे 'त, थ, द' को 'च, छ, ज' आवेश। अप्रसिद्धचवर्गादिकारः (सू० १२) से 'यकार' को 'अकार'।

नान्तस्य जः ॥ ७३ ॥

नकारान्तस्य धातोः सर्वत्र सामान्यभूते पूर्णभूते च सादेशस्त्री-कर्त्रेकत्वबहुत्वयोश्च स्त्रीकर्मकत्वबहुत्वयोश्च अकारो भवति। रजोन्। अपाक्षीत्। रजान्। पपाच। छ्यञ्। छिन्ना। छ्यञ्। छिन्नास्ताः। रजून्। पक्वा सा। रजन्। पक्वास्ताः। साधन पूर्ववत्।

नकारान्त धातु से सब जगह सामान्यभूत और पूर्णभूत में आदेश सहित-कर्तृ-एकवचन और बहुवचन में, स्त्रीलिङ्ग-कर्म-एकवचन और बहुवचन में 'अकार' होता है। रजोन्-अपाक्षीत्-पक चुका। रजान्-पपाच-पका। छ्यञ्-छिन्ना-कटी। छ्यञ्-छिन्नास्ताः-वे कटीं। रजून्-पक्वा सा-वह पकी। रजन्-पक्वास्ताः-वे पकीं। साधन पहले की तरह।

लान्तस्य जः ॥ ७४ ॥

लकारान्तस्य धातोः सर्वत्र सामान्यभूते पूर्णभूते च सादेशस्त्री-कर्त्रेकत्वबहुत्वयोश्च स्त्रीकर्मकत्वबहुत्वयोश्च अकारो भवति। पाजून् पालिता सा। पाज्यन्। पालितास्ताः। पाज्येयन्। पालयामास। वाजून्। अवतारिता। वाज्येयन्। अवतारयामास ताम्। पाल रक्षण। बाल अवतारणे। अनेन लकारस्य अकारः। शेषं साधन पूर्ववत्। सादेशस्त्रीकर्तरि यथा। चजू। पलायिता। चज्य। पलायिताः। पवजू। फुल्ला। पवज्य। फुल्लाः। फजू। जीर्णा सा। फज्य। जीर्णास्ताः। एवं सर्वेषाम्।

लकारान्त धातु से सर्वत्र सामान्यभूत और पूर्णभूत में सादेश-
स्त्रीलिङ्ग-कर्तृ-एकवचन और बहुवचन में, स्त्रीलिङ्ग-कर्म-एक
वचन और बहुवचन में 'जकार' होता है। पाजून् पालिता सा-वह
पाली। पाज्यन्-पालितास्ताः-वे पालीं। पाज्येयन्-पालयामास-
पाली गई। वाजून्-अवतारिता-उतारी। वाज्येयन्-अवतारयामास
ताम्-उसे उतारा गया। पाल-रक्षा करने में। वाल-उतारने में।
इससे 'लकार' को 'जकार'। शेष साधन पहले की तरह। सादेश-
स्त्रीलिङ्ग-कर्ता में जैसे-चजू-पलायिता-भागी। चज्य-पलायिताः-
भागीं। पवजू-फुल्ला-फूली। पवज्य-फुल्लाः-फूलीं। फजू-जीर्णा सा-
वह जीर्ण हुई। फज्य-जीर्णास्ताः-वे जीर्णा हुई। इसी तरह
सभी के।

पिहमुहसहगृह्णन् शः ॥ ७५ ॥

पिह संचूर्णने। मुह मोहने। सह सहने। गृह घर्षणे। चृह चूषे।
एषां सर्वत्र सामान्यभूतादावन्त्यस्य शकारो भवति। पिशून्। पिष्टा
सा। पिश्यन्। पिष्टास्ताः। पिश्येयन्। पिपेथ ताम्। मुशून्। मुषिता
सा। मुश्यन्। मुषितास्ताः। मुश्येयन्। मुमोष ताम्। सशून्। सोढा
सा। सश्यन्। सोढास्ताः। सश्येयन्। सेहे ताम्। गत्रून्। घृष्टा
सा। गश्यन्। घृष्टास्ताः। गश्येयन्। जघर्ष ताम्। चशून्। चूषिता
सा। चश्यन्। चूषितास्ताः। चश्येयन्। चुचूष ताम्। साधनं पूर्व-
वत्। एषां धातूनां सादेशकर्तृप्रयोगाभावात्तदुदाहरणाभाव इति
बोध्यम्।

पिह-पीसने में। मुह-मोहन में। सह-सहन में। गृह-घिसने में।
चृह-चूसने में। इन्हें सर्वत्र सामान्यभूत के आदि में अन्त के अक्षर
को 'शकार' होता है। पिशून्-पिष्टा सा-वह पिसी। पिश्यन्-पिष्टा-
स्ताः-वे पिसीं। पिश्येयन्-पिपेथ ताम्-उसे पीसा। मुशून्-मुषिता सा
वह मोहित हुई। मुश्यन्-मुषितास्ताः-वे मोहित हुई। मुश्येयन्-
मुमोष ताम्-उसे मोहित किया। सशून्-सोढा सा-वह सहन हुई।
सश्यन्-सोढास्ताः-वे सहन हुई। सश्येयन्-सेहे ताम्-उसे सहन किया।
गत्रून्-घृष्टा सा-वह घिसी। गश्यन्-घृष्टास्ताः-वे घिसीं। गश्येयन्-
उसे घिसा। चशून्-चूषिता सा-वह चूसी। चश्यन्-चूषितास्ताः-वे
चूसीं। चश्येयन्-चुचूष ताम्-उसे चूसा। साधन पहले की तरह।

इन धातुओं के सादेश-कर्तृ-प्रयोग न होने से उनके उदाहरण नहीं दिए गए, यह जानना ।

हहरस्तुमध्यान्त्यवर्णविनिमये वा ॥ ७६ ॥

हहर-विवाहकर्मणि इत्यस्य धातोर्मध्यमान्तिमवर्णयोर्हकार रेफयोर्विकल्पेन विनिमये कृते सति अन्त्यभूतस्य हकारस्य शकारादेशो भवति । हरशून् । विवाहिता । हहरून् । विवाहिता ।

हहर-विवाहकर्म में, इस धातु से मध्यम और अन्तिम वर्ण में 'हकार' और 'रेफ' का विकल्प से विनिमय करने पर अन्त में होने वाले हकार को 'शकार' का आदेश होता है । हरशून्-विवाहिता-विवाहित थी । हहरून्-विवाहिता-विवाहित थी ।

थकपकोरोवादीनां पुंवर्तमानादेशाश्छहोलोपश्च भूते ॥ ७७ ॥

थक श्रमे । पक गतौ । अनयोः ओव् एय् ओख् एव ओस् एय् इति पुंकर्तृप्रत्ययानां भूतविषये क्रमेण पुंकर्तृसंबन्धिवर्तमानायाः छुह् छिह् छुख् छिव् छुस् छिह् इत्येते आदेशा भवन्ति छकारहकारयोश्च लोपो भवति । ततः स्त्रीकर्तरि सति पुंकर्तृप्रत्ययोकारः (सू० १०) इत्यादिसूत्रैः स्त्रीसंबन्धिस्वरूपाणि साध्यानि । थकु । श्रान्तः । थकि । श्रान्ताः । पकु । चलितः । पकि । चलिताः । पकुख् । चलितस्त्वम् । पकिव । चलिता यूयम् । पकुस् । चलितोऽहम् । पकि । चलिता वयम् । धात्वोः पुंकर्तरि (सू० १६) इति ओव् एय् ओख् एव ओस् एय् प्रत्ययाः । तेषामनेन छुह् आदयो वर्तमाना (विभक्तिप्रत्यया) देशाः छकारहकारयोश्च लोपः । एषामेव स्त्रीलिङ्गक्रिया स्वरूपसिद्धये पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च (सू० १०) इति सूत्रेण उकारस्य ऊमात्रादेशः । इकारस्य यत् (सू० ११) इति इकारस्य यकारः । कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू० ७१) इति ककारस्य चत्वम् । पचू इत्यादीनि संपद्यन्ते । पचू । चलिता सा । पच्य-चलितास्ताः । पचूख् । चलिता त्वम् स्त्री० । पच्यव । चलिता यूयम् स्त्री० । पचूस् । चलिताहम् स्त्री० । पच्य । चलिता वयम् स्त्रियः । इति स्त्रीकर्तृस्वरूपाणि भवन्ति । एवमग्रे सर्वत्रावधार्यम् ।

थक-थकावट में । पक-गति में । इन दोनों में ओव् एय् ओख् एव ओस् एय्-ये पुल्लिङ्ग-कर्तृ-प्रत्ययों के भूत के विषय में क्रम से पुल्लिङ्ग कर्तृ-संबन्धि वर्तमान को 'छुह्-छिह्-छुख्-छिव्-छुस्-

छिह्, ये आदेश होते हैं और 'छकार-हकार' का लोप होता है। इस के बाद स्त्रीलिङ्गकर्ता में होने पर 'पुंकर्तृप्रत्ययोकारः' (सू. १०) इत्यादि सूत्रों से स्त्रीसंवन्धिस्वरूप सिद्ध कर लेने। थकु-श्रान्तः-थक गया। थकि-श्रान्ताः-थक गए। पकु-चलितः-चल पड़ा। पकि-चलिताः-चल पड़े। पकुल्-चलितास्त्वम्-तू चल पड़ा। पकिव-चलिता यूयम्-तुम चल पड़े। पकुस्-चलितोऽहम्-मैं चल पड़ा। पकि-चलिता वयम्-हम चले पड़े। धात्वोः पुंकर्तरि (सू. ३६) से 'ओव्, एय्, ओख्, एव, ओस्, एय् प्रत्यय। उन्हें इससे 'छुह्' आदि वर्तमान विभक्तिप्रत्ययादेश और 'छकार-हकार' का लोप होता है। इन्हें ही स्त्रीलिङ्गक्रियास्वरूपसिद्धि के लिए 'पुंकर्तृप्रत्ययोकारस्य स्त्रियां च' (सू. १०) इस सूत्र से 'उकार' को 'ऊ' मात्र आदेश। इकारस्य यत् (सू. ११) से 'इकार' को 'यकार'। कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू. ७१) से 'ककार' को 'च'। पचू-इत्यादि बन जाते हैं। पचू-चलिता सा-वह चली। पच्य-चलितास्ताः-वे चलीं। पचूल्-चलिता त्वम् स्त्री०-तू चली। पच्यव-चलिता यूयम् स्त्री०-तुम चलीं। पचूस्-चलिताहम्-मैं चली। पच्य-चलिता वयम्-हम चलीं। ये स्त्रीकृत-स्वरूप होते हैं। इस प्रकार आगे सब जगह समझ लेना।

आवावादयः सामान्यपूर्णयोः ॥ ७८ ॥

येषां धातूनां भूतविषये वर्तमानप्रत्ययादेशो भवति तेषां सामान्य-भूते ओव् आदयः पूर्णभूते आवादयः प्रत्ययाः अवगन्तव्याः। पच्योव्। अचालीत्। पच्याव्। चचाल। पक गतौ। ओव् आव् प्रत्ययो। यागमः। कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू. ७१) इति ककारस्य चकारः। एवं सर्वेषां ज्ञेयम्।

जिन धातुओं के भूत विषय में वर्तमान प्रत्ययादेश होता है, उनके सामान्यभूत में 'ओव्' आदि, पूर्णभूत में 'आव्' आदि प्रत्यय जानने। पच्योव्-अचालीत्-चल पड़ा। पच्याव्-चचाल-चला। पक-गति अर्थ में, ओव्-आव् प्रत्यय 'य' का आगम। कवर्गस्यैकत्वेऽपि (सू. ७१) से 'ककार' को 'चकार'। इस तरह सभी का जानना।

समखह्रलोः खात् ॥ ७९ ॥

खान्तेषु धातुषु। समख समक्षीभवने। ह्रल शोषे इत्यनयोर्भूत-विषये ओव् आदीनां प्रत्ययानां वर्तमानप्रत्ययादेशा भवन्ति छकार-

हकारयोश्च लोपः । ओव् आदयो निरादेशाः सामान्यभूते । आव् आदयश्च पूर्णभूते प्रत्यया विज्ञेयाः । समखु । समक्षीभूतः । समखि । समक्षीभूतास्ते । ह्वखु । शुष्कः । ह्वखि । शुष्कास्ते । साधनं पूर्ववत् । स्त्रीलिङ्गे तु । समच्छु समक्षीभूता सा । समच्छय । समक्षीभूतास्ताः । ह्वच्छु । शुष्कास्ताः । ह्वच्छय । शुष्कास्ताः । इत्यादयो ज्ञेयाः । समच्छ्योव् । समक्षीवभूव सः । समच्छ्याव् । समक्षीवभूव सः । इति सामान्यपूर्णभूतयोर्वोध्यम् ।

खान्त धातुओं में । समख-सामने होने में । ह्वख-सूखने में, इन दोनों के भूतविषय में 'ओव्' आदि प्रत्ययों के वर्तमानप्रत्ययादेश और 'छकार-हकार' का लोप होता है । 'ओव्' आदि निरादेश सामान्यभूत में और 'आव्' आदि पूर्णभूत में प्रत्यय जानने । समखु-समक्षीभूतः-सामने हुआ । समखि-समक्षीभूतास्ते-वे सामने हुए । ह्वखु-शुष्कः-सूखा । ह्वखि-शुष्कास्ते-वे सूखे । साधन पहले की तरह । स्त्रीलिङ्ग में तो-समच्छु-समक्षीभूता सा-वह सामने हुई । समच्छय-समक्षीभूतास्ताः-वे सामने हुई । ह्वच्छु-शुष्का सा-वह सूखी । ह्वच्छय-शुष्कास्ताः-वे सूखीं । इत्यादि जानने । समच्छ्योव्-समक्षीवभूव सः-वह सामने हुआ । समच्छ्याव्-समक्षीवभूव सः वह सामने हुआ । यह सामान्य और पूर्णभूत में जानना ।

तग्वङ्गलगां गात् ॥ ८० ॥

गकारान्तेषु धातुषु । तग तज्जतायाम् । श्वंग शयने । लग संगे पीडायां सामञ्जस्ये च । इत्येषां भूतविषये ओव् आदीनां प्रत्ययानां वर्तमानप्रत्ययादेशा भवन्ति छकारहकारयोश्च लोपः । ओवावादयश्च सामान्यपूर्णयोर्वेद्याः । तगु । (सुज्ञातम्) । तगि सुज्ञातानि । लगु । लग्नः । लगि । लग्नाः । श्वंगु । सुप्तः । श्वंगि । सुप्ताः । साधनं । पूर्ववत् । स्त्रीलिङ्गे तु । तजू । सुज्ञाता । तज्य । सुज्ञाताः । लजू । लग्ना । लज्य । लग्नाः । श्वंजू । सुप्ता । श्वंज्य । सुप्ताः । इत्यादयो वेद्याः । तज्योव् । सुज्ञातमभूत् । तज्याव । सुज्ञातं वभूव । लज्योव् । अलागीत् । लज्याव । ललाग । श्वंज्योव् । अस्वाप्सीत् सः । श्वंज्याव् । सुष्वाप सः । इत्यादयः सामान्यपूर्णयोर्विज्ञातयाः ।

गकारान्त धातुओं में । तग-उसे जानने में । श्वंग-सोने में । लग-संग में, पीड़ा में और सामञ्जस्य में । इनके भूतविषय में

‘ओव्’ आदि प्रत्ययों के वर्तमान प्रत्ययादेश और छकार-हकार का लोप होता है। ‘ओव्-आव्’ आदि सामान्य और पूर्ण में जानने। तगु-सुजातम्-अच्छी तरह जाना। तगि-सुजातानि-अच्छी तरह जाने। लगु-लग्नः-लग्न हुआ। लगि-लग्नाः लग्न हुए। श्वंगु-सुप्ताः-सोआ। श्वंग-सुप्ताः-सोए। साधन पहले की तरह। स्त्रीलिङ्ग में तो-तजू-सुजाता-अच्छी तरह जानी। तज्य-सुजाताः-अच्छी तरह जानीं। लजू-लग्ना-लग्न हुई। लज्य-लग्नाः-लग्न हुई। श्वजू-सुप्ता-सोई। श्वज्य-सुप्ताः-सोई। इत्यादि जानने। तज्योव्-सुजातमभूत-अच्छी तरह जाना गया। तज्याव्-सुजातं वभूव-अच्छी तरह जाना गया। लज्योव्-अलागोत्-लग चुका। लज्याव्-ललाग-लगा। श्वज्योव्-अस्वाप्सीत् सः-वह सो गया। श्वज्याव्-सुष्वाप सः-वह सोया। इत्यादि सामान्य और पूर्ण में जानने।

क्चखोचपचरोचव्यचह्वचां चात् ॥ ८१ ॥

अप्रसिद्धचकारान्तानां मध्यात्। क्च आर्दीभवने। खोच भये। पच ऋणादिनिश्वासे। रोच रोचने। व्यच संभवे। ह्वच विस्त्रीभवने। एषां धातूनां भूतविषये ओवादीनां प्रत्ययानां वर्तमानादेशाः स्युः छकारहकारयोश्च लोपः। ओवावादयश्च सामान्यपूर्णयोर्बोद्धव्याः। कतु। तिमितः सः। कति। तिमितास्ते। खूचु। भीतः। खूचि। भीताः। पचु। विस्रब्धं तेन। पचि। विस्रब्धं तैः। रूचु। रोचितः। रूचि। रोचिताः। व्यचु। व्यचितः। व्यचि। व्यचिताः। ह्वतु। कुथितः। ह्वति-कुथिताः। क्चह्वचोस्तः (सू. ६३) इति द्वयोस्तकारः। खोचरोचोः ओकारस्योकारः सादेशः पुंर्कर्तरि च (सू. २४) इत्युपधाया ऊकारः। शेषं साधनं पूर्ववत्। स्त्रीलिङ्गे तु। क्चू। तिमिता सा। क्च। तिमितास्ताः। खूचू। भीता सा। खोच। भीतास्ताः। रूचू। रोचिता सा। रोच। रोचितास्ताः। व्यचू। व्यचिता सा। व्यच। व्यचितास्ताः। ह्वू। अकुथ्यत्सा। ह्वच्। अकुथ्यन्ताः। बहुवचनेषु इकारस्य यत्वे कृते तस्य अप्रसिद्धः चवर्गादकारः (सू. १२)। खोचरोचोः स्त्रियामूढोताव् (सू. २५) इत्युपधाया ऊकार-ओकारौ। ह्वचः पुल्लिङ्गसंबन्धिनि तकारे कृते तस्य तवर्गस्याप्रसिद्धः सर्वत्र सामान्यादाव् (सू. ७२) इति चत्वम्। कच्योव्। तितेम सः। खोचोव्। अभैत्सीत् सः। रोच्योव्। रुरुचे। व्यच्योव्।

विव्याच । ह्वचोव् । अकोथीत् । इत्यादयः सामान्यभूतादी निर्वर्ण्यः । अत्र क्चरोचव्यचां न क्चग्वच (४६) इत्यादि सूत्रेण यकारलोपनिषेधः । शेषं पूर्ववत् ।

अप्रसिद्ध चकारान्तों के मध्य से । क्च-गीला होने में । खोच भय में । पच-ऋणादि विश्वास में । रोच-रुचिकर होने में । व्यच-संभव में । ह्वच—विस्त्री होने में । इन धातुओं के भूतविषय में 'ओव्' आदि प्रत्ययों के वर्तमान-आदेश और छकार-हकार का लोप होता है । ओव्-आव् आदि सामान्य और पूर्ण में जानने । क्तु-तिमितः सः—वह गीला हुआ । क्ति-तिमितास्ते-वे गीले हुए । खूचू-भीताः-डरा । खूचि-भीताः-डरे । पचु-विस्रब्धं तेन-उसने विश्वास किया । पचि-विस्रब्धं तैः-उन्होंने विश्वास किया । रूचु-रोचितः-अच्छा लगा । रूचि-रोचिताः अच्छे लगे । व्यचु-व्यचितः-संभव हुआ । व्यचि-व्यचिताः-संभव हुए । ह्वतु-कुथितः..... । ह्वति-कुथिताः.... । क्चह्वचोस्तः (सू. ६३) से दोनों को 'तकार' । खोच-रोच के 'ओकार' को 'उकार' । सादेशः पुंकर्तरि च (सू. २४) से उपधा को 'ऊकार' । बाकी साधन पहले की तरह । स्त्रीलिङ्ग में तो-क्चू-तिमिता सा-वह गीली हुई । क्च-तिमितास्ताः-वे गीली हुई । खूचू-भीता सा-वह डरो । खोच-भीतास्ताः-वे डरीं । रूचू-रोचिता सा-वह अच्छी लगी । रोच-रोचितास्ताः-वे अच्छी लगीं । व्यचू-व्यचिता सा-वह संभव हुई । व्यच-व्यचितास्ताः-वे संभव हुई । ह्वचू-अकुथ्यत्-सा..... । ह्वच-अकुथ्यन् ताः । वहुवचनों में 'इकार' को 'य' करने पर उसे अप्रसिद्ध चवर्ग से 'अकार' (सू. १२) । खोचरोचोः स्त्रियामूदोताव् (सू. २५) से उपधा को 'ऊकार-ओकार' । ह्वचू को पुल्लिङ्ग से सम्बद्ध 'तकार' करने पर उस 'तवर्ग' को अप्रसिद्ध 'सर्वत्र सामान्यादाव् (सू. ५२) से 'च' । क्योव्-तितेम सः-वह गीला हुआ । खोचोव्-अभैत्सीत् सः—वह डर गया । रोच्योव्-रुच्ये-अच्छा लगा-व्यच्योव् विव्याच-संभव हुआ । ह्वचोव्-अकोथीत्..... । इत्यादि सामान्यभूतादि में जानने । यहां 'क्चरोचव्यचां न क्च-ग्वच (४६) इस सूत्र से 'यकार' के लोप का निषेध । बाकी पहले की तरह ।

गच्छो योग्यार्थे ॥ ८२ ॥

गच्छ गतौ युक्तीभवने चेत्यस्य योग्येच्छाया अर्थे भूते ओव् आदीनां

प्रत्ययानां वर्तमानप्रत्ययादेशाः स्युः छकारहकारयोश्च लोपः ।
गच्छ । गच्छि । गच्छुक् । गच्छिव । गच्छुस् । गच्छि । इति । अस्य
सामान्यपूर्णयोः प्रयोगादर्शनात्केवलं भूतप्रयोगा एव साधवः ।

गच्छ-गति और युक्ति होने में 'इसके योग्य-इच्छाके अर्थ में होने पर 'ओव्' आदि प्रत्ययों को वर्तमान प्रत्ययादेश और छकार-हकार का लोप होता है । गच्छ । गच्छि । गच्छुक् । गच्छिव् । गच्छुस् । गच्छि । इति । इसका सामान्य और पूर्ण में प्रयोग न देखे जाने से केवल भूत में प्रयोग ही साधु है ।

व्वपजदजरोजां जात् ॥ ८३ ॥

व्वपज उत्पत्तौ । दज भस्मीभवने । रोज स्थितौ । इत्येषां जकारान्तेषु धातुषु भूतविषये ओव् आदीनां प्रत्ययानां वर्तमानादेशाः स्युः चहोर्लोपश्च । ओवादयश्च सामान्यपूर्णयोर्बोध्याः व्वपदु । उत्पन्नः । व्वपदि । उत्पन्नाः । ददु-दग्धः । ददि । दग्धाः । रूदु । स्थितः । रूदि । स्थिताः । अत्र दजरोजव्वपजां दः (सू० ६४) इति जकारस्य दकारः । शेषं पूर्ववत् । स्त्रीलिङ्गकर्तरि तु । दजू । दग्धा । दज । दग्धाः । रूजू । अवस्थिता । रोज । अवस्थिताः । व्वपजू । उत्पन्ना । व्वपज । उत्पन्नाः । अत्रापि पुलिङ्गस्वरूपेषु जकारस्य दकारे कृते तवर्गस्याप्रसिद्धः (७२) इत्यादिसूत्रेण दस्य जः । रोजः स्त्रियामूदो ताव् (सू. २५) इत्युपधाया एकत्र ऊकारः । व्वपजोव् । उत्पद्यत सः । व्वपजाव् । उत्पेदे सः । दजोव् । अदह्यत । दजाव् । देहे । रोजोव् । अस्थात् सः । रोजाव् । तस्थो सः । इत्यादीनि सामान्यभूतयोः स्वरूपाणि वेदितव्यानि ।

व्वपज-उत्पत्ति में । दज-राख होने में । रोज-स्थिति में । इनके जकारान्त धातुओं में भूतविषय में 'ओव्' आदि प्रत्ययों को वर्तमान-आदेश और 'छ-ह' का लोप होता है । 'ओव्' आदि सामान्य और पूर्ण में जानने । व्वपदु-उत्पन्नः-पैदा हुआ । व्वपदि-उत्पन्नाः-पंदा हुए । ददु-दग्धः-जला । ददि-दग्धाः-जले । रूदु-स्थितः-ठहरा । रूदि-स्थिताः-ठहरे । यहां 'दजरोजव्वपजां दः' (सू. ६४) से 'जकार' को 'दकार' । बाकी पहले की तरह । स्त्रीलिङ्गकर्ता में तो दजू-दग्धा जली । दज-दग्धाः । जले । रूजू-अवस्थिता-खड़ी थी । रोज-अवस्थिताः

खड़ी थीं। व्वपजू-उत्पन्ना पैदा हुई। व्वपज-उत्पन्नः पैदा हुई। यहां भी पुंलिङ्गस्वरूपों में 'जकार' को 'दकार' करने पर 'तवर्गस्या-प्रसिद्धः (७२) इस सूत्र से 'द' को 'ज'। रोज से 'स्त्रियामूदोताव्' (सू. २५) से उपधा को एक जगह 'ऊकार'। व्वपजोव्-उत्पद्यत सः वह पैदा हो गया। व्वपजाव्-उत्पेदे सः—वह पैदा हुआ। दजो-अदह्यत-जल गया। दजाव्-देहे-जला। रोजोव्-आस्थात् सः—वह ठहर गया। रोजाव्-तस्थौ सः—वह ठहरा। ये सामान्य और भूत में स्वरूप जानने।

फटफुटरोटां टात् ॥ ८४ ॥

टकारान्तेषु धातुषु। फट काष्ठभेदाङ्कुरोद्भेदयोर्जलनिमज्जनादिषु च। फुट भङ्गे। रोट अवष्टम्भे। एषां धातूनां भूतविषये ओव् आदीनां प्रत्ययानां वर्तमानप्रत्ययादेशा भवन्ति पूर्ववच्छहोश्च लोपः। सामान्यपूर्णभूतयोः ओवावादयो मन्तव्याः। फटु। उद्भिन्नः। फटि। उद्भिन्नाः। फुटु। भग्नः। फुटि। भग्नाः। रूटु। स्तम्भितः। रूटि। स्तम्भिताः। साधनं सुगमम्। स्त्रीकर्तरि तु। फटु। उद्भिन्ना। फच्य उद्भिन्नाः। फुटू। भग्ना। फुच्य। भग्नाः। रूटु। स्तम्भिता। रोच्य। स्तम्भिताः। अत्र सादेशकर्तृकर्मिणोरनेकत्वे च स्त्रियाम् (सू. ७०) इति सूत्रेण बहुषु टस्य चत्वम्। रोटः। स्त्रियामूदोताव् (सू. २५) इति एकत्वे ऊकारः। शेषं पूर्ववद्विधेयम्। फच्योव्। उद्भिद्यते स्म सः। फुच्याव्। उद्भिद्यते स्म सः। फुच्योव्। भज्यते स्म सः। रोच्योव् वा रोठ्योव्। अवाष्टम्भिष्ट। रोच्याव् वा रोठ्याव्। (अवतस्तम्भे)। रोटोऽत्र विकल्पेन वर्तमानादेशा बोध्याः। आदेशाभावे अनादेशकर्तृ-धातुभूतादौ नो आदेशा (६८) इति सूत्रेण चकारादेशनिषेधः। तत्र रोटियाव् इति पूर्णभूतस्वरूपं वेद्यम्।

टकारान्त धातुओं में। पट-लकड़ी सूखी चीरना और अङ्कुर फूटने में तथा जल में डूबने आदि में। फुट-भङ्ग में। रोट-अवष्टम्भ में। इन धातुओं के भूतविषय में 'ओव्' आदि प्रत्ययों को वर्तमान-प्रत्ययादेश और 'छ-ह' का लोप होता है। सामान्य और पूर्णभूत में 'ओव्-आव्' आदि मानने। फटु-उद्भिन्नः-फूटा। फटि-उद्भिन्नाः-फूटे। फुटु-भग्नः-टूटा। फुटि-भग्नाः-टूटे। रूटु-स्तम्भितः-स्तम्भित हुआ। रूटि-स्तम्भिताः—स्तम्भित हुए। यहां 'सादेशकर्तृकर्मिणोर-

नेकत्वे च स्त्रियाम् (सू. ७०) इस सूत्र से बहुतों में 'ट' को 'च' । 'रोट' से स्त्रियामूदोताव् (सू. २५) से एकवचन में 'ऊकार' । बाकी पहले की तरह जानना । फच्योव्-उद्भिद्यते स्म सः-वह फूट रहा था । फच्याव्- उद्भिद्यते स्म सः-वह फूट रहा था । फुच्योव्-भज्यते स्म सः-वह टूट रहा था । फुच्याव्-भज्यते स्म सः-वह टूट रहा था । रोच्योव् वा रोठ्योव्-अवाष्टम्भिष्ट-स्तम्भित हो गया । रोच्याव् वा रोठ्याव्-अवतस्तम्भे-स्तम्भित हुआ । 'रोट' से यहां विकल्प से वर्तमान-आदेश जानने । आदेश न होने पर 'अनादेशकर्तृधातुभूतादौ नो आदेशा' (६८) इस सूत्र से चकारादेशनिषेध । वहां 'रोटियाव्' यह पूर्णभूत स्वरूप जानना ।

ब्वडो डात् ॥ ८५ ॥

इकारान्तेषु धातुषु । ब्वड निमज्जने इत्यस्य भूतविषये ओव् आदीनां छुह् आदि प्रत्ययादेशाः स्युः । लोपसामान्यपूर्णभूतप्रत्ययादयश्च पूर्ववज्जेयाः । ब्वडु । निमग्नः । ब्वडि । निमग्नाः । साधनं सुगमम् । स्त्रीकर्तरि यथा । ब्वडू । निमग्ना । ब्वज्य । निमग्नाः । बहुत्वे सादेशभूतकर्तृकर्मिणोर् (सू. ७०) इत्यादिना डस्य जः । ब्वज्योव् । न्यमज्जीत् व्यज्याव् । निममज्ज । इति सामान्यपूर्णस्वरूपे ।

डकारान्त धातुओं में । ब्वड-डूबने में, इसके भूतविषय में 'ओव्' आदि को 'छुह्' आदि प्रत्ययादेश होते हैं । लोपसामान्यपूर्णभूतप्रत्ययादि पहले की तरह जानने । ब्वडु-निमग्नः-डूब गया । ब्वडि-निमग्नाः-डूब गए । साधन सुगम है । स्त्रीकर्ता में जैसे-ब्वडू-निमग्ना-डूब गई । ब्वज्य-निमग्नाः-डूब गई । बहुवचन में-सादेशभूतकर्तृकर्मिणोर् (सू० ७०) इस से 'ड' को 'ज' । ब्वज्योव्-न्यमज्जीत्-डूब चुका । ब्वज्याव्-निममज्ज-डूबा । यह सामान्यपूर्णस्वरूप में ।

वातस्तात् ॥ ८६ ॥

तकारान्तेषु । वात प्रापणे इत्यस्य भूतविषये वर्तमानप्रत्ययादेशाः स्युः छहोर्लोपश्च । सामान्यपूर्णप्रयोगाश्च पूर्ववत् । वोतु । प्राप्तः । वाति । प्राप्ताः । अत्र उद्युतस्योपधाया आत ओत्वम् (सू० २०) । इत्युपधाकारस्य ओकारः । अपरत्र इदुदद्युतानां पूर्ववर्णस्वराप्रसिद्धता

(सू० १६) इति । स्त्रीकर्तरि यथा । वाचू । प्राप्ता । वाच । प्राप्ताः । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इत्यादिना चत्वम् । बहुत्वे अप्रसिद्धचवर्ग-दकारः (सू० १२) इति यकारस्याकारः । वाचोव् । प्राप्सीत् । वाचाव् । प्राप । इति सामान्यपूर्णयोः प्रयोगौ ।

तकारान्तों में । वात-प्राप्त करने में, इसके भूतविषय में वर्तमानप्रत्ययादेश और 'छ-ह' का लोप होता है । सामान्यपूर्णप्रयोग पहिले की तरह । वोतु-प्राप्तः-पाया । वाति-प्राप्ताः-पाए । यहाँ 'उद्युतस्योपधाया आत ओत्वम् (सू० २०) से उपधा के 'आकार' को 'ओकार' । दूसरी जगह 'इदुदद्युतानां पूर्ववर्णस्वराप्रसिद्धता (सू० १६) । स्त्रीलिङ्गकर्ता में जैसे-वाचू-प्राप्ता-पाई । वाच-प्राप्ताः-पाए । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इस से 'च' । बहुवचन में 'अप्रसिद्धचवर्ग-दकारः (सू० १२) से 'यकार' को 'आकार' । वाचोव्-प्राप्सीत्-पाया गया । वाचाव्-प्राप-पाया । ये सामान्य और पूर्ण में प्रयोग ।

व्यथस्थात् ॥ ८७ ॥

यकारान्तेषु । व्यथ उत्थाने इत्यस्य भूतविषये वर्तमानादेशादयः स्युः । व्यथु । उत्थितः । व्यथि । उत्थिताः । सुगमम् । स्त्रीकर्तरि यथा । व्यछू । उत्थिता । व्यछ । उत्थितास्ताः । अत्र तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इति यस्य 'छत्वम् । यकारस्य अकारः । व्यछोव् । उदस्थात् सः । व्यछाव् । उत्तस्थौ सः । इति सामान्यपूर्णयोर्भवतः ।

यकारान्तों में । व्यथ-उठाने में, इसके भूतविषय में वर्तमानादेश होते हैं । व्यथु-उत्थितः-उठा । व्यथि-उत्थिताः-उठे । सुगम है । स्त्रीकर्ता में जैसे-व्यछू-उत्थिता-उठीं । व्यछ-उत्थितास्ताः-वे उठीं । यहाँ 'तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० २७) से 'य' को 'छ' । 'यकार' को 'अकार' । व्यछोव्-उदस्थात् सः-वह उठ गया । व्यछाव्-उत्तस्थौ सः-वह उठा । ये सामान्य और पूर्ण में होते हैं ।

छयनसपनोर्नात् ॥ ८८ ॥

नकारान्तेषु । छयन छेदे । सपन संपन्ने । इत्यनयोर्भूतविषये वर्तमानप्रत्ययादेशाद्या भवन्ति । तत्र सपनसहचरयोः सपद संपन्ने । सपज्ज संपन्ने । इत्यनयोश्चेत्थं वर्तमानादेशादयो बुद्धिमतोह्याः । सपनु । संपन्नः । सपनि । संपन्नाः । स्त्रीलिङ्गे । सपंज् । संपन्ना । सपंज् । संपन्नास्ताः । साधनं पूर्ववत् । सपज्जोव् । समपादि । सपज्जाव् । सपेदे इति च विज्ञेयम् ।

नकारान्तों में । छ्यन-छेद अर्थ में । सपन-संपन्न करने अर्थ में । इन दोनों में भूतविषय में वर्तमानप्रत्ययादेश आदि होते हैं । वहां सपन-सहचर में । सपद-संपन्न करने अर्थ में । सपञ्ज-संपन्न करने अर्थ में । इनमें इस प्रकार वर्तमान-आदेश-आदि बुद्धिमान् को जानना चाहिए । सपनु-संपन्नः-संपन्न हुआ । सपनि-संपन्नः-संपन्न हुए । स्त्रीलिङ्ग में-सपञ्ज-संपन्ना-संपन्न हुई । सपञ्ज-संपन्नास्ताः- वे संपन्न हुई । साधन पहले की तरह । सपञ्जो-समपादि-संपन्न हो गया । सपञ्जो-संपदे-संपन्न हुआ । यह जानना ।

वुपश्चपोः पात् ॥ ८६ ॥

वुप अन्तर्दाहे । अप जीर्णने । इत्यनयोः पकारान्तेषु धातुषु भूत-विषये वर्तमानप्रत्ययादेशाः स्युः छहोलोपश्च । वुपु । अन्तर्दग्धः । वुपि । अन्तर्दग्धाः । अपु । जीर्णः । अपि । जीर्णाः । वुप्यो-व । अन्तर्दग्धोभूत् । वुप्या-व । अन्तर्दग्धो वभूव । साधनं सुगमम् । विकल्पेन पूर्णभूते । वुपि या-व । अन्तर्दग्धो वभूव । अपिया-व । जीर्णो वभूव । इति स्वरूपे भवतः ।

वुप-अन्तर्दाह में । अप-जीर्ण होने में । इन दोनों में पकारान्त-धातुओं में भूतविषय में वर्तमानप्रत्ययादेश और 'छ-ह' का लोप होता है । वुपु-अन्तर्दग्धः-भीतर से जला । वुपि-अन्तर्दग्धाः-भीतर से जले । अपु-जीर्णः-जीर्ण हुआ । अपि-जीर्णाः-जीर्ण हुए । वुप्यो-व-अन्तर्दग्धोभूत्-भीतर से जल गया । वुप्या-व-अन्तर्दग्धो वभूव-भीतर से जला । साधन सुगम है । विकल्प से पूर्णभूत में । वुपिया-व-अन्तर्दग्धो वभूव-भीतर से जला । अपिया-व-जीर्णो वभूव-जीर्ण हुआ । ये स्वरूप में होते हैं ।

प्रयलयवयां यात् ॥ ८७ ॥

यकारान्तेषु धातुषु । प्रय प्रीणने । लय अप्रणये । वय पथ्यीभवने । इत्येषां धातूनां भूतविषये । वर्तमानप्रत्ययादेशा पूर्ववत्स्युः । प्रयु । प्रीणितः । प्रयि । प्रीणिताः । लयु । अर्धितम् । लयि । अर्धितानि । वयु । पथ्यीभूतम् । वयि । पथ्योभूतानि । साधनं पूर्ववत् । प्रय्यो-व । प्रय्या-व । लय्यो-व । लय्या-व । वय्यो-व । वय्या-व । इति सामान्य-पूर्णस्वरूपाणि भवन्ति ।

यकारान्त धातुओं में । प्रय-प्रसन्न करने में । लय अर्पित करने में । वय-पथ्यी होने में । इन धातुओं के भूतविषय में । वर्तमान-प्रत्ययादेश पहले की तरह हों । प्रयु-प्रीणितः-प्रसन्न हुआ । प्रयि-प्रीणिताः-प्रसन्न हुए । लयु..... । लयि..... । वयु-पथ्य हुआ । वयि-पथ्य हुए । साधन पहले की तरह । प्रय्योव् । प्रय्याव् । लय्योव् । लय्याव् । वज्योव् । वज्याव् । ये सामान्य पूर्णस्वरूप होते हैं ।

खरतरफरफेरमरसोरां रात् ॥ ६१ ॥

रकारान्तेषु धातुषु । खर अप्रीतो । तर तरणे । फर स्तेये । फेर भ्रमणविस्त्रीभवनपश्चातापवैलोम्येषु । मर मरणसंधापनयोः । सोर अवसाने । इत्येषां भूतविषये पूर्ववत् वर्तमानादेशादयः स्युः । तत्र मरः संधापनार्थं कर्मप्रयोगाः कर्तृ प्रयोगाश्च भवन्ति । मरणार्थं तु केवलं कर्तृ प्रयोगा एवेति निर्णयम् । खर् । अप्रीणितः । खरि अप्रीणिताः । तरु । तीर्णः । तरि । तीर्णाः । फर् । चोरितं तेन फरि । चोरितं तैः । फ्यूरु । परिवर्तितः । फीरि । परिवर्तिताः । मूदु । मृतः । मूदि । मृताः । सूर् । अवसितः । सूरि । अवसिताः । पूर्वं सर्वाणि साधितान्यैव । मरः संधापनार्थं तु मर् । संधापितः । मरि । संधापिताः । इत्यादयो भवन्ति । मेरुन् । संधापितस्तेन सः । मरिन् । संधापितास्ते तेन । इत्यादीनि कर्मस्वरूपाणि स्युः । स्त्रीकर्तृस्वरूपाणि च पूर्ववत्साध्यानि ।

रकारान्त धातुओं में । खर-अप्रसन्नता में । तर-तैरने में । फर-चोरी में । फेर-भ्रमण-विस्त्रीभवन, पश्चाताप-वैलोम्य में । मर-मरण और संधापन में । सोर-अन्त में । इनके भूतविषय में पहिले की तरह वर्तमान-आदेश आदि होते हैं । वहां मर-संधापन अर्थ में कर्मप्रयोग और कर्तृ प्रयोग होते हैं । मरण अर्थ तो केवल कर्तृ प्रयोग ही; यह निर्णय लेना चाहिए । खरु-अप्रसन्न हुए । । खरि अप्रसन्न हुए । तरु-तीर्णः-तैरा । तरि-तैरे । फरु-उसनेचुराया । फरि-उन्होंने चुराया । फ्यूरु-परिवर्तित हुआ । फीरि-परिवर्तित हुए । मूडु-मरा मूदि-मरे । सूर्-समाप्त हुआ । सूरि-समाप्त हुए । पहले सभी सिद्ध किए जा चुके हैं । मर-संधापनार्थ में तो । मरु-संधापित हुआ । मरि-संधापित हुए । इत्यादि होते हैं । मरुन्-वह उससे संधापित

हुआ । मरिन्-वे उससे संघापित हुए । इत्यादि कर्मस्वरूप हों । स्त्री-लिङ्ग में कर्तृ-स्वरूप पहिले ही सिद्ध किए जा चुके हैं ।

मरः स्त्रियां स्त्रीप्रत्ययादेशाः ॥ ६२ ॥

प्रोक्तानां धातूनां मध्यात् । मर मरणे इत्यस्य स्त्रीकर्तरि सति ओव् आदीनां प्रत्ययानां वर्तमानसंबन्धिस्त्रीप्रत्ययादेशाः स्युः । न तु पुं कर्तृप्रत्ययोकारः (सू० १०) इत्यादिना सिद्धिः । म्वय । मृता सा । म्वय । मृताः । म्वयक् । मृता त्वम् । म्वयम् । मृता यूयम् । म्वयस् । मृता अहम् । म्वय । मृता वयम् । मर मरणे ओव् आदीनां क्रमात् छयह्, छयह्, छयक्, छयव, छयस्, छयह्, इति आदेशेषु कृतेषु छहोर्लोपः । स्त्रियां भूतेऽपि (सू० ३१) इति उपधाया नत्वम् । मरश्चापुंभूते (सू० ५८) इति रकारलोपः । संघापनार्थे तु । मरु-संघापिता । मर्यं । संघापिताः । इत्यादयो भवन्ति ।

कहो गई धातुओं के मध्य से । मर-मरने अर्थ में स्त्रीलिङ्गकर्ता में होने पर 'ओव्' आदि प्रत्ययों को वर्तमानसंबन्धिप्रत्ययादेश हों । न कि पुं लिङ्ग-कर्तृप्रत्ययोकारः (सू० १०) इत्यादि से सिद्धि । म्वय-मृता सा-वह मर गई । म्वय-मृताः-मर गईं । म्वयक्-मृता त्वम्-तू मरी । म्वयव्-मृता यूयम्-तुम मरीं । म्वयस्-मृता अहम्-मैं मरी । म्वय-हम मरीं । मर-मरने अर्थ में 'ओव्' आदि को क्रम से छयह्, छयह्, छयक्, छयव, छयस्, छयह् इन आदेशों के करने पर 'छ-ह' का लोप होता है । स्त्रियां भूतेऽपि (सू० ३१) से उपधा को 'न' । मरश्चापुंभूते (सू० ५६) से 'रकार' का लोप । संघापनार्थ में तो-मरु-संघापिता-संघापित की । मर्यं-संघापिताः-संघापित कीं । इत्यादि होते हैं ।

गलचलडलडोलफलपचलमेलं लात् ॥ ६३ ॥

लकारान्तेषु धातुषु । गल नाशे । चल चलने । डल उल्लङ्घने । डोल अपरिचयने । फल वस्त्रादिजीर्णने साफल्ये च । पचल विकसने । मेल संगमे । इत्येषां धातूनां वर्तमानप्रत्ययादेशाः स्युः भूतविषये । गलु । नष्टः । गलि । नष्टास्ते । चलु । पलायितः । चलि । पलायिताः । डलु । उल्लङ्घिताः । डूलु । अपरिचितः । डूलि । अपरिचितं तैः । फलु । जीर्णः । फलि । जीर्णाः । पचलु । विकसितः । पचलि । विकसितास्ते । म्यूलु । संगतः सः । मीलि । संगतास्ते । डोलः

ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्तरि च (सू० २४) इत्युपधाया ऊकारः ।
 मेलः फेरव्यहमेलां च (सू० २२) इत्युपधायाः एकत्वे यूकारः बहुत्वे
 ईकारः । शेषं सुकरम् । स्त्रीकर्तारि यथा । गजू । नष्टा । गज्य ।
 नष्टाः । चजू । पलायिता सा । चज्य । पलायितास्ताः । डजू ।
 उल्लङ्घिता । डज्य । उल्लङ्घिताः । डूजू । अपरिचिता । डोज्य ।
 अपरिचितास्ताः । फजू । जीर्णा । फज्य । जीर्णास्ताः । प्चजू ।
 विकसिता । प्वज्य । विकसितास्ताः । मीजू । संगता । मेज्य ।
 संगतास्ताः । अत्र डोलः स्त्रियामूदोताव् (सू० २५) इत्युपधाया ऊकार-
 ओकारौ । मेलः स्त्रियामोदेतौ सर्वत्र (सू० २३) इति एकत्वे ईकारः ।
 एवं चज्योव् । पलायामास । चज्याव् । प्रदुद्राव । इत्यादि स्वरूपाणि
 साध्यानि ।

लकारान्त धातुओं में । गल-नाश में । चल-चलने में । डल-उल्ल-
 ङ्घन में । डोल-अपरिचय में । फल-वस्त्र आदि के जीर्ण होने में
 और सफलता में । प्चल-विकास में । मेल-संगम में । इन धातुओं
 को वर्तमानप्रत्ययादेश भूतविषय में हों । गलु-नष्टः-नष्ट हुआ ।
 गलि-नष्टास्ते-वे नष्ट हुए । चलु-पलायितः-भागा । चलि-पलायिताः-
 भागे । डलु-उल्लङ्घितः-उल्लङ्घन किया । डलि-उल्लङ्घिताः-उल्ल-
 ङ्घन किए । डलु-अपरिचितः-अपरिचित था । डूलि-अपरिचितं तैः-
 उन्होंने से अपरिचित था । फलु-जीर्णः-जीर्ण हुआ । फलि-जीर्णाः-
 जीर्ण हुए । प्चलु-विकसितः-खिला था । प्चलि-विकसितास्ते-वे खिले
 थे । म्यूलु-संगतः सः-वह मिला । मीलि-संगतास्ते-वे मिले थे । डोलः
 ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्तरि च (सू० २४) से उपधा को 'ऊकार'
 मेलः फेरव्यहमेलां च (सू० २२) से उपधा के एकवचन में 'यूकार'
 बहुवचन में 'ईकार' । बाकी सुगम है । स्त्रीलिङ्ग कर्ता में जैसे-गजू-
 नष्ट हुई । गज्य-नष्टाः-नष्ट हुईं । चजू-पलायिता सा-वह भागी ।
 चज्य-पलायितास्ताः-वे भागीं । डजू-उल्लङ्घिता-लांघी गईं । डज्य-
 उल्लङ्घिता-लांघी गईं । डूजू-अपरिचिता-अपरिचित थी । डोज्य-
 अपरिचितास्ता-वे अपरिचित थीं । फजू-जीर्णा-जीर्ण थी । फज्य-वे
 जीर्ण थीं । प्चजू-विकसिता-खिली थी । प्चज्य-विकसितास्ताः-वे
 खिलीं । मीजू-संगता-मिली । मेज्य-संगतास्ताः-वे मिलीं । यहाँ डोलः
 स्त्रियामूदोताव् (सू० २५) से उपधा को ऊकार-ओकार । मेलः स्त्रिय-
 मोदेतौ सर्वत्र (सू० २३) से एकवचन में 'ईकार' । इस तरह-चज्योव्-

पलायामास-भाग गया । चज्याव्-प्रदुद्राव-भागा । इत्यादि स्वरूप सिद्ध किए हुए हैं ।

ब्ववरावोर्वात् ॥ ६४ ॥

वकारान्तेषु धातुषु ब्वव उत्पत्ति । राव नष्टोभवने । इत्यनयो-भूतविषये प्रोक्तवत् वर्तमानादेशः स्युः । ब्वबु । उद्भूतः । ब्ववि । उद्भूतास्ते । रावु । नष्टः सः-रावि । नष्टास्ते । एकत्र उद्युतस्योप-धाया आत ओत्वम् (सू० २०) इति । अन्यत्र इदुद्भूतानां पूर्वदर्श-स्वराप्रसिद्धता (सू० १६) इति । स्त्रीकर्तरि यथा-रावु-नष्टा सा । राव्य । नष्टास्ताः । ब्ववु । उत्पन्ना । ब्वव्य । उत्पन्नास्ताः । राव्योव् । व्यनशत सः । राव्याव् । ननाश । इत्यादयश्च सामान्या-दिषु विचार्याः ।

वकारान्त धातुओं में ब्वव-उत्पत्ति अर्थ में । राव-नष्ट होने में । इन दोनों के भूतविषय में कहे हुए की तरह वर्तमानादेश हों । ब्वबु-उद्भूतः-पै दा हुआ । ब्ववि-उद्भूतास्ते-वे पै दा हुए । रावु-नष्टः सः । वह नष्ट हुआ । रावि-नष्टास्ते-वे नष्ट हुए । एक जगह उद्युतस्योप-धाया आत ओत्वम् (सू० २०) । दूसरी जगह इदुद्भूतानां पूर्ववर्ण-स्वराप्रसिद्धता (सू० १६) । स्त्री लिङ्ग कर्ता में जैसे—रावु-नष्टा सा-वह नष्ट हुई । राव्य-नष्टास्ताः-वे नष्ट हुई । ब्ववु-उत्पन्ना-पै दा हुई । ब्वव्य-उत्पन्नास्ताः-वे पै दा हुई । राव्योव्-व्यनशत् सः-वह नष्ट हुआ । राव्याव्-ननाश-नष्ट हुआ । इत्यादि सामान्य आदि में विचारने चाहिए ।

द्वषपोषमषरोषां षात् ॥ ६५ ॥

षकारान्तेषु धातुषु । द्वष च्यवने । पोष पर्याप्तितायाम् । मष विस्मृतौ । रोष रुष्टौ । इत्येषां भूतकालविषये वर्तमानादेशः प्रोक्त-वद्भवन्ति । द्वषु । इच्योतितः । द्वषि-नश्च्योतिताः । पूषु । पर्याप्तः । पूषि । पर्याप्ताः । मठु । विस्मृतः सः । मठि । विस्मृतास्ते रूठु । रुष्टः सः । रूठि । रुष्टास्ते । पोषरोषोः ओकारस्योकारः सादेशपुं कर्तरि च (सू० २४) इति उपधाया ऊकारः । मषरोषोः डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) इति ठकारः । स्त्रीकर्तरि यथा । द्वषू । इच्योतिता सा । द्वष्य । इच्योतितास्ताः । पूषू । पर्याप्ता सा । पोष्य । पर्याप्ता-स्ताः । मठू । विस्मृता सा । मछ्य । विस्मृतास्ताः । रूठू । रुष्टा सा ।

रोछ्य । रुष्टास्ताः । पोषरोषोः स्त्रियामूदोताव् (सू० २५) इति । मषरोषोः ठकारे कृते । सादेशाभूतकर्तृकमिणोरनेकत्वे च स्त्रियाम् (सू० ७०) इति ठस्य छः । द्रष्योव् । द्रष्याव् । चुष्योत् । पोष्योव् । पोष्याव् । पर्याप । मछ्योव् । व्यस्मारि । मछ्याव् । विसस्त्रे । येछ्योव् । अरोषीत् । रोछ्याव् । रुरोष । इति सामान्यपूर्णयोः साध्यानि ।

पकारान्त धातुओं में । द्रष-चोने में । पोष-पर्याप्तिता में । मष-विस्मृति में । रोष-नाराजगी में । इनके भूतकालविषय में वर्तमान-आदेश पहले की तरह होते हैं । द्रषु-श्च्योतितः-चोआ । द्रषि-श्च्यो-तिताः-चोए । पूष-पर्याप्तिः पर्याप्ति । पूषि-पर्याप्ति बहुत । मठु-विस्मृतः-वह भूला । मठि-विस्मृतास्ते-वे भूले । रुठ-रुष्टः सः-वह नाराज हुआ । रुठि-रुष्टास्ते-वे नाराज हुए । पोपरोषोः ओकारस्यो-कारः सादेशपुं कर्तरि च (सू० २४) से उपधा का 'ऊकार' । मषरोषोः डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) से 'ठकार' । स्त्रीकर्ता में जैसे—द्रषू-श्च्योतिता सा-वह चोई । द्रष्य-श्च्योतितास्ताः-वे चोई । पूष-पर्याप्ति सा-वह पर्याप्ति थी । पोष्य-पर्याप्तितास्ताः-वे पर्याप्ति थीं । मठु विस्मृता सा-वह भूली । मछ्य-विस्मृतास्ताः-वे भूलीं । रुठ-रुष्टा सा-वह रुष्ट थी । रोछ्य-रुष्टास्ताः-वे रुष्ट थीं । पोषरोषोः स्त्रिया-मूदोताव् । (सू० २५) । मष-रोष से 'ठकार' करने पर सादेशभूत-कर्तृकमिणोरनेकत्वे च स्त्रियाम् (सू० ७०) से 'ठ' को 'छ' । द्रष्योव्-द्रष्याव्-चुष्योत्-चोआ । पोष्योव्-पोष्याव्-पर्याप-पर्याप्ति हुआ । मछ्योव्-व्यस्मारि-विस्मृत हुआ । मछ्याव्-विसस्त्रे-विस्मृत हुआ । रोछ्योव्-अरोषीत्-रुष्ट हो गया । रोछ्याव्-रुरोष-रुष्ट हुआ । यह सामान्य और पूर्ण में सिद्ध किए जा चुके हैं ।

आसखसफसबसलसलोसवसां सात् ॥ ६६ ॥

सकारान्तेषु धातुषु । आस सत्तायाम् । खस आरोहे । फस वद्धी-भवेने । वस निवासे । लस सम्यग्जीवने । लोस श्रमे । वस अवरोहणे । इत्येषां भूतकालविषये वर्तमानादेशाः प्रोक्तवत्स्युः । ओसु । आसीत् सः । आसि । आसन् ते । खथु । आरूढः सः । खथि । आरूढास्ते । फसु । वद्धीवभूव सः । फसि । वद्धीवभूवुस्ते । वसु । निवसितः सः । वसि । निवसितास्ते । लूस्तु । जीवितः सः । लूस्ति । जीवितास्ते ।

लूसु । श्रान्तः सः । लसि । श्रान्तास्ते । वथु । अवरूढः सः । वथि ।
 अवरूढास्ते । प्रथमस्य उद्युतस्योपधाया आत ओत्वम् (सू. २०) इति ।
 खसवसोस्थः सर्वत्र (सू० ६६) इत्यनयोः सकारस्य थकारः । लसः
 लसश्च पुंभूते (सू० ३३) इति तकारागमः । लसश्च (सू० २७) इत्युप-
 धाया ऊत्वम् एकत्वे ख्यातः बहुत्वे अप्रसिद्धः । लोसः ओकारस्यो-
 कारः सादेशपुंक्तर्त्तरि च (सू० २४) इत्युपधाया ऊकारः । स च
 लसधातुवत्प्रसिद्धाप्रसिद्धो निर्णयः । स्त्रीकर्त्तरि यथा । आसू । आसीत्
 सा । आस । आसन् ताः । खछू । आरूढा सा । खछ । आरूढास्ताः ।
 कसू । बद्धोवभूव सा । बद्धोवभूवस्ताः । वसु । निवसिता सा । वस ।
 निवसितास्ताः । लूछु । जीविता सा । लाछ । जीवितास्ताः । लूसू
 वा लूछू । श्रान्ता सा । लोस वा लोछ । श्रान्तास्ताः । वछू । अवतीर्णा
 सा । वछ । अवतीर्णास्ताः । आस एकत्व इदुद्व्युतानाम् (सू० १६)
 इति आकारस्य अप्रसिद्धता । बहुत्वे सकाराच्च (सू० १३) इति
 यकारस्याकारः । श्वसवसोस्थकारे कृते । तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२)
 इति छकारः यकारस्य चाकारः । लसः स्त्रियामेकत्वानेकत्वे ऊदा-
 तावत्प्रसिद्धाव् (सू० २८) इति ऊकार आकारौ । लोसः स्त्रियामूदो-
 ताव् (सू० २५) इति ऊकारओकारौ । विकल्पेन थकारछकारौ ।
 शेषं पूर्ववत् । आस धातोः सामान्यपूर्णभूतप्रयोगाः साधुशब्दवन्तो-
 चचार्यन्ते अतो नोदाहृताः । खछोव् । खछाव् । आरूरोह । फसोव् ।
 फसाव् । बबन्धे । वसोव् । वसाव् । उवास । लाछोव् । लाछाव् ।
 जिजीव । लोसोव् । लोसाव् । शश्राम । वछोव् । वछाव् । अवरूरोह ।
 इत्यादयः सामान्यपूर्णयोः प्रयोगा वेदितव्याः । लसधातोः । लसोव् ।
 लसाव् । जिजीव । इति विकल्पेन स्वरूपाणि सेत्स्यन्ते परन्तु (अ)
 साधुशब्दतया नादीयन्ते । फसवसलोसां यागमस्य प्रत्ययाद्यवयवत्वे
 सिद्धे । सकाराच्च (सू० १३) इति निर्देशतः (सकाराच्च बहुलम्
 (सू० ४८ क इति सूत्रेण) तस्य लोपः । यद्ध खस वसोस्थ (सू० ६६)
 इति ज्ञापकात् सकारस्वकारपरिणतो भवति थकारस्य तवर्गस्या-
 प्रसिद्धः (सू० ७२) इत्यनेन छकारपरिणामः सिद्ध एव अतः सकारा-
 त्परस्यापि यकारस्य अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः (सू० ४७) इति लोप-
 विधिः ।

सकारान्त धातुओं में । आस-सत्ता में । खस-चढ़ने में । फस-
 बद्ध होने में । वस-निवास में । लस-अच्छी तरह जीने में । लोस-

थकावट में। वस-उतरने में। इन के भूतकालविषय में वर्तमान-
 आदेश कहे की तरह हों। ओसु-आसीत् सः-वह था। असि-आसन्
 ते-वे थे। खथु-वह वार था। खथि-आरूढास्ते-वे सवार थे। फसु-
 बद्धीवभूव सः-वह बन्धा। फसि-बद्धीवभुवुस्ते-वे बन्धे। वसु-निवसितः
 सः-वह रहा। वसि-निवसितास्ते-वे रहे। लूस्तु-जीवितः सः-वह
 जीवित था। लूस्ति-जीवितास्ते-वे जीवित थे। लूसु-श्रान्तः सः-वह
 थका। लूसि-श्रान्तास्ते-वे थके। वथु-अवरूढः सः-वह उतरा। वथि-
 अवरूढास्ते-वे उतरे। प्रथमस्य उद्युतस्योपधाया आत ओत्वम् (सू०
 २०) इति। खसवसोस्थः सर्वत्र (सू० ६६) इन दोनों में 'सकार' को
 'थकार'। लसः लसश्च पुंभूते (सू० ३३) से 'तकार' का आगम।
 लसश्च (सू० २७) से उपधा का 'ऊ' एकवचन में प्रसिद्ध है, बहुवचन
 में अप्रसिद्ध है। लोसः ओकारस्योकारः सादेशपुंर्कर्तरि च (सू० २४)
 से उपधा का 'ऊ' और वह 'लस' धातु की तरह प्रसिद्ध अप्रसिद्ध का
 निर्णय कर लेना। स्त्रीलिङ्ग कर्ता में जैसे—आसू-आसीत्-सा-वह
 थी। आस-आसन् ताः-वे थीं। खछू-आरूढा सा-वह सवार थी। खछ-
 आरूढास्ताः-वे सवार थीं। लसू-बद्धी वभूव सा-वह बन्धी। फस-बद्धी-
 वभुवुस्ताः-वे बन्धी। वसू-निवसिता सा-वह रही। वस-निवसिता-
 स्ताः-वे रहीं। लूछू-जीविता सा-वह जीवित थी। लाछू-जीवितास्ताः-
 वे जीवित थीं। लूसू वा लूछू श्रान्ता सा-वह थकी। लोस वा लोछ-
 श्रान्तास्ताः-वे थकीं। वछू-अवतीर्णा सा-वह उतरी। वछ-अवतीर्णा-
 स्ताः-वे उतरीं। आस एकत्व इदुदुद्युतानाम् (सू० १६) से 'आकार'
 की अप्रसिद्धता। बहुत्वे सकाराच्च (सू० १३) से 'थकार' को
 'आकार'। लसः स्त्रियामेकत्वानेकत्वे ऊदाताव प्रसिद्धाव् (सू० २८)
 से 'ऊकार-आकार'। लोसः स्त्रियामूदोताव् (सू० २५) से ऊकार-
 ओकार। विकल्प से 'थकार-छकार'। बाकी पहले की तरह। 'आस'
 धातु से सामान्यपूर्णभूतप्रयोग साधु शब्द की तरह उच्चरित नहीं
 होते, इसलिए उनके उदाहरण नहीं दिए गए। खछोव्। खछाव्।
 आरुरोह-सवार हुआ। फसोव्-फसाव्-ववन्धे-वन्धा। वसोव्-वसाव्-
 उवास-रहा। लाछोव्-लाछाव्-जिजीव-जीवित हुआ। लोसोव्-
 लोसाव्-शश्राम-थकावट हुई। वछोव्-वछाव्-अवरुरोह-उतरा।
 इत्यादि सामान्य और पूर्ण में प्रयोग जानने। लस धातु से-लसोव्-
 लसाव्-जिजीव-जीवित था। ये विकल्प से स्वरूप सिद्ध किए जायेंगे,

पर असाधु शब्द होने से अपनाए नहीं जाते । फस-वस-लोस के 'य' आगम के प्रत्ययादि-अवयवत्व सिद्ध होने पर । सकाराच्च (सू० १३) इस निर्देश से (सकाराच्च बहुलम् (सू० ४८ क इस सूत्र से) उसका लोप । अथवा खसवसोस्थ (सू० ६६) इस ज्ञापक से 'सकार' 'यकार' में बदल जाता है और 'यकार' तवर्गस्याप्रसिद्धः (सू० ७२) इससे 'छकार' में बदलना सिद्ध ही है । इसीलिए 'सकार' से परे भी 'यकार' की 'अप्रसिद्धचवर्गलोपः (सू० ४७) से लोपविधि ।

व्यहो हात् ॥ ६७ ॥

हकारान्तेषु धातुषु । व्यह उपवेशने इत्यस्य भूतविषये वर्तमाना-
देशाः स्युः । व्यूठु । उपविष्टः । बीठि । उपविष्टाः । डेषव्यहरोष-
मषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) इति ठकारः । फेरव्यहमेलां च (सू० २२)
इति उपधाया एकत्वे यूकारः बहुत्वे ईकारः । स्त्रीकर्तरि । बीठू ।
उपविष्टा । वेछ्य । उपविष्टाः । अन्त्यस्य ठकारे कृते । सादेशभूत-
कर्तृ कर्मिणोरनेकत्वे च स्त्रियाम् (सू० ७०) इति छकारः । स्त्रियामो-
देताव् (सू० २३) इत्युपधाया ईकार-एकारौ । शेषं पूर्ववत् । वेछ-
योव् । उपाविशत् । वेछ्याव् । उपविवेश । इत्यादयः सामान्यपूर्णयो-
विवेच्याः । क्रियातिपत्त्यपरपर्यायापूर्णभूतस्योभयोर्भविष्यदतीतयो-
रन्तर्गतत्वात्तन्निरूपणं द्वितीये भविष्यत्पादे यथासंभवं विरचितमिति
चतुष्प्रकारोऽतीतकालः ।

हकारान्त धातुओं में । 'व्यह' बैठने अर्थ में, इसके भूतविषय में
वर्तमान-आदेश हों । व्यूठु-उपविष्टः-बैठा । बीठि-उपविष्टाः-बैठे ।
डेषव्यहरोषमषां ठः सर्वत्र (सू० ६२) से 'ठकार' । फेरव्यहमेलां च
(सू० २२) से उपधा के एकवचन में 'यूकार' बहुवचन में 'ईकार' ।
स्त्रीलिङ्ग कर्ता में-बीठू-उपविष्टा-बैठी । वेछ्य-उपविष्टाः-बैठीं ।
अन्तिम अक्षर को 'ठकार' करने पर । सादेशभूतकर्तृ कर्मिणोरने-
कत्वे च स्त्रियामोदेताव् (सू० २३) से उपधा को ईकार-एकार ।
बाकी पहले की तरह । वेछयोव्-उपाविशत्-बैठ गया । वेछ्याव्-
उपविवेश-बैठा । इत्यादि सामान्य और पूर्ण में समझने । क्रियाति-
पति अपरपर्याय-अपूर्णभूत के दोनों भविष्यत् और अतीत में अन्तर्गत
होने से उसका निरूपण दूसरे भविष्यत् पाद में यथासंभव किया
गया है, इस तरह अतीतकाल चार प्रकार का है ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
आख्यातप्रक्रियायां भूतपादस्तृतीयः ॥८॥३॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥ ८ ॥

हेतुपादः ॥ ४ ॥

स्वाकर्तृत्वावसरे परक्रियाकर्तृत्वारोपो हेतुः ॥ १ ॥

निखिलस्य वस्तुजातस्य कर्तृत्वं भवत्येव अतो यस्य कस्यचिद्वस्तुन आत्मनः कर्तृत्वाकाले क्रियाकरणे प्रवर्तमानस्य तदितरस्य वस्तुनः कर्तृत्वे य आरोपः स हेतुरवधार्यः । यथा लोभः कुरुते पापमित्यत्र लोभस्य स्वकर्तृत्वम् । लोभः कारयति पापमित्यत्र लोभव्यतिरिक्तस्य पापक्रियाप्रवर्तमानस्य जीवस्य कर्तृत्वे लोभस्य कर्तृत्वारोपः । प्रस्थामत्रस्थायां लोभः स्वयं करणक्रियां न विदधाति किन्तु जीवस्य पापक्रियाया हेतुः संपन्नः क्रियायाश्च कर्तव्यभिधीयत इति ।

सम्पूर्ण वस्तुजात का कर्तृत्व होता ही है, इसलिए जिस किसी वस्तु के अपने कर्तृत्वाकाल-क्रियाकरण में प्रवर्तमान उस से इतर वस्तु के कर्तृत्व में जो आरोप है । वह 'हेतु' जानना । जैसे—'लोभ पाप को करता है । यहां 'लोभ' का स्वकर्तृत्व है । 'लोभ पाप को कराता है । यहां 'लोभ' से अतिरिक्त पापक्रिया में प्रवृत्त 'जीव' के कर्तृत्व में 'लोभ' का कर्तृत्वारोप है । इस अवस्था में लोभ स्वयं करणक्रिया नहीं करता है, किन्तु जीव की पापक्रिया का 'हेतु' और 'क्रिया' का 'कर्ता' हुआ । ऐसा कहा जाता है ।

हेतौ धातोराव् ॥ २ ॥

क्रियाया अर्थ हेतोः कर्तृतया अभिधेये सति धातोः पर आव् भवति स च धातुवद्भवति । यथा केवलो धातुविभक्तिसमुदायेषु परिणतो भवति तथा आव् प्रत्ययविशिष्टोऽपि भवतीत्यर्थः । करनावान् छुह् । कारयति । परनावान् छुह् । पाठयति । रननावान् छुह् । पाचयति । साधनमुत्तरसूत्रे ।

क्रिया के अर्थ में हेतु के कर्तृत्व से अभिधेय में होने पर धातु से परे 'आव्' होता है और वह धातु को तरह होता है । जैसे केवल

धातु विभक्ति समुदायों में बदल जाता है, वैसे 'आव्' प्रत्यय विशिष्ट भी होता है, यह अर्थ है। करनावान् छुह्-कारयति-कराता है। परनावान् छुह्-पाठयति-पढ़ाता है। रननावान् छुह्-पाचयति-पकाता है। साधन उत्तरसूत्र में

आव्यञ्जनागमः ॥ ३ ॥

धातोः आवि भावहेतौ परे अन् आगमो भवति। करनावान् छुह्-कारयति। परनावान् छुह्-पाठयति। रननावान् छुह्-पाचयति। कर करणे। पर पठने। रन पाके। हेतौ धातोराव् (सू. २) इति आव्। अनेन अन् आगमः। करनाव्। परनाव्। रननाव्। इति सिद्धे वर्तमानायां छुह्-प्रत्ययः (८।१।११ सूत्रेण)। धातोराणागमः (सू. ८।१।१६)।

धातु से 'आव्' के भाव हेतु में परे होने पर 'अन्' आगम होता है। करनावान् छुह्-कारयति-कराता है। परनावान् छुह्-पाठयति-पढ़ाता है। रननावान् छुह्-पाचयति-पकाता है। कर-करने में। पर-पढ़ने में। रन-पकाने में। हेतौ धातोराव् (सू. २) से 'आव्'। इससे 'अन्' आगम। करनाव्-परनाव्-रजनाव्-ये सिद्ध होने पर वर्तमान में 'छुह्' प्रत्यय (८।१।११) सूत्र से। धातु से 'अन्' का आगम (सू. ८।१।१६)।

बुफो नो लः सूचनायाम् ॥ ४ ॥

बुफ विहायसा गतावित्यस्य मनुष्यादिसूचनाया अर्थे अनागम-संबन्धिनो नकारस्य लकारो भवति। बुफलावान् छुह्-सूचयति। सूचनायां किम्। बुफनावान् छुह्-उड्डाययते।

'बुफ' पक्षी की गति में, इसके मनुष्यादि सूचना के अर्थ में अनागम संबन्धी 'नकार' को 'लकार' होता है। बुफलावान् छुह्-सूचयति-सूचित करता है। सूचना में क्या? बुफनावान् छुह्-उड्डाययते उड़ाता है।

बुजकाम्यप्रसां वा ॥ ५ ॥

बुज जागरणे। काम्य कम्पने। प्रस प्रसवे। एषां धातूनां आवि परे विकल्पेन अन् आगमो भवति। (१४-१५) सूत्राभ्याम् आव आदे-ह्रस्वः। बुजवान् छुस्-जागरयति तम्। काम्पवान् छुस्। कम्पयति तम्। प्रसवान् छुस्। प्रसावयति। पक्षे। बुजनावान् छुस्। जागर-

यति । काम्पनावान् छुस् । कम्पयति । प्रसनावान् छुस् । प्रसावयति ।

‘वुज’ जागरण में । काम्प-कम्पन में । प्रस-प्रसव में । इन धातुओं के ‘आव्’ परे रहते विकल्प से ‘अन्’ आगम होता है । (१४-१५ सूत्रों से ‘आव्’ आदि को ह्रस्व) । वुजवान् छुस्-जागरयति तस्-उसे जगाता है । काम्पवान् छुस्-कम्पयति तस्-उसे कंपाता है । प्रसवान् छुस्-प्रसावयति-प्रसव कराता है । पक्ष में-वुजनावान् छुस्-जागरयति-जगाता है । काम्पनावान् छुस्-कम्पयति-कंपाता है । प्रसनावान् छुस्-प्रसावयति-प्रसव कराता है ।

येरनादेशो ऽनि ॥ ६ ॥

यि आगमने इत्यस्य आव्-संबन्धिनि अनि परे अन् आदेशो भवति । अननावान् छुह् । अनाययति ।

‘यि’ आने अर्थ में, इसे आव् से सम्बद्ध ‘अन्’ परे ‘अन्’ आदेश होता है । अननावान् छुह्-अनाययति-आता है ।

सादेशानादेशभूतेभ्यस्त्र्यक्षरधातुभ्योऽनो लोपः ॥ ७ ॥

येषां कर्तृ धातूनां भूतकालविषये प्रत्ययानामादेशः कृतो न भवति येषां च कृतो भवति ते त्र्यक्षराश्चेत्स्युस्तेभ्य आवि परे अन् आगमस्य लोपो भवति । ब्वरावान् छुह् । समापयति । काचरावान् छुह् । पिङ्गलीकरोति । कुमलावान् छुह् । कोमलीकरोति । चांखरावान् छुह् । संकोचयति । छाँछनावान् छुह् । लघ्वीकरोति । मन्दछावान् छुह् । ह्पयति । ब्वजलावान् छुह् । उज्ज्वली करोति । ब्ववर समाप्ती । काचर पिङ्गलीभवने । कुमल कोमलीभवने । चोंखर संकोचने । छाँछन लघ्वीभवने । गन्दछ मन्दाक्षे । ब्वजल रक्तीभवने । हेतौ धातोराव् (सू० २) इत्याव् । आव्यनागमः (सू० ३) । अनेन लोपः । सादेशानां यथा । समखावान् छुह् । समक्षीकरोति । ब्वपजावान् छुह् । उत्पादयति । सादेशानादेशभूतेभ्यः किम् । कमवनावान् छुह् । अर्जयति । कतरनावान् छुह् । कृन्तयति । कपटनावान् छुह् । शकलीकरोति । त्र्यक्षरेभ्यः किम् । बुडनावान् छुह् । स्थविरीकरोति । खलशवान् छुह् । विस्तारयति । बेत्रावान् छुह् । भावयति । थकनावान् छुह् । आमयति ।

जिन कर्तृ धातुओं के भूत काल विषय में प्रत्ययों का आदेश किया हुआ नहीं होता है और जिनका किया हुआ होता है, वे यदि तीन

अक्षर वाले हों, उनसे 'आव्' परे रहते 'अन्' आगम का लोप होता है। ब्वरावान् छुह्-समापयति-समाप्त करता है। काचरावान् छुह्-पिङ्गली करोति-पीला करता है। कुमलावान् छुह्-कोमली करोति-कोमल करता है। चोंखरावान् छुह्-संकोचयति-संकोच करता है। छाँछनावान् छुह्-लघ्वी करोति-हल्का करता है। मन्दछावान् छुह्-ह्नेपयति लज्जा करता है। ब्वजलावान् छुह्-उज्ज्वली करोति-उज्ज्वल करता है। ब्ववर-समाप्ति में। काचर-पीला होने में। कुमल-कोमल होने में। चोंखर-संकोच करने में। छाँछन-हल्का होने में। गन्दछ-नज्जर कमजोर होने में। ब्वजल-लाल होने में। हेतो धातोराव् (सू० २) से 'आव्'। आव्यनागमः (सू० ३) इससे लोप। सादेशों के जैसे—समखावान् छुह्-समक्षी करोति-सामने करता है। ब्वपजावान् छुह्-उत्पादयति-पेदा करता है। सादेश-अनादेश भूतों से क्या? कमवनावान् छुह्-अर्जयति-कमाता है। कतरनावान् छुह्-कृन्तयति काटता है। कपटनावान् छुह्-शकलीकरोति-टुकड़े करता है। तीन अक्षरों से क्या? बुडनावान् छुह्-स्थविरीकरोति-बूढ़ा बनाता है। खलरावान् छुह्-विस्तारयति-फेलाता है। बज्रावान् छुह्-भावयति...थकनावान् छुह्-श्रामयति-थकाता है।

वुष्णश्च ॥ ८ ॥

वुष्ण उष्णीभवने इत्यस्य आवि परे अनागमस्य लोपो भवति।
वुष्णावान् छुह्। उष्णीकरोति।

'वुष्ण' गर्म होने में, इसके 'आव्' परे रहते अनागम का लोप होता है। वुष्णावान् छह्-उष्णीकरोति-गर्म करता है।

पिच्चोरिलोपश्च ॥ ९ ॥

पि पतने। दि दाने। इत्यनयोः आवि परे अनागमस्य लोपो भवति। धातोरिकारस्य च लोपः। पावान् छुस्। पातयति तम्। दावान् छुह्। दापयति।

'पि' गिरने में। 'दि' दान में। इन दोनों में 'आव्' परे रहते अनागम का लोप होता है और धातु के 'इकार' का लोप होता है। पावान् छुस्-पातयति तम्-उसे गिराता है। दानाव् छुह्-दापयति-दिलाता है।

इकारान्ताद्वा ॥ १० ॥

इकारान्ताद्वातोर्विकल्पेन अनागमस्य लोपो भवति । न्यावान् छुह् । नाययति । ख्यावान् छुह् । खादयति । च्यावान् छुह् ॥ पाययति । ह्यावान् छुह् । हारयति ।

इकारान्त धातु से विकल्प के साथ अनागम का लोप होता है । न्यावान् छुह्-नाययति-लाता है । ख्यावान् छुह्-खादयति-खिलाता है । च्यावान् छुह्-पाययति-पिलाता है । ह्यावान् छुह्-हारयति-हराता है ।

अनः पूर्वमाव् वा ॥ ११ ॥

इकारान्ताद्वातोः अनागमात्पूर्वं विकल्पेन आव् प्रयोज्यः (पक्षे अनागमलोपश्च) । ख्यावनावान् छुह् वा ख्यावान् छुह् । खादयति । च्यावनावान् छुह् वा च्यावान् छुह् । पाययति ।

इकारान्त धातु से अनागम से पूर्व विकल्प के साथ 'आव्' प्रयुक्त करना । (पक्ष में अनागम का लोप) । ख्यावनावान् छुह् वा ख्यावान् छुह्-खादयति-खिलाता है । च्यावनावान् छुह् वा च्यावान् छुह्-पाययति-पिलाता है ।

निघोरावादिलोपः ॥ १२ ॥

नि हरणे । दि दाने । इत्याभ्यां परस्य आव् आदिलोपो भवति । निवनावान् छुह् । हारयति । दिवनावान् छुह् । दापयति । (अन् लोप) पक्षे । न्यावान् छुह् । हारयति । दानाव् छुह् । दापयति ।

'नि' हरण में । 'दि' दान में । इन दोनों से परे के 'आव्' के आदि का लोप होता है । निवनावान् छुह्-हारयति-हराता है । दिवनावान् छुह्-दापयति-दिलाता है । (अन् का लोप) पक्ष में । न्यावान् छुह्-हारयति-हराता है । दानाव् छुह्-दापयति-दिलाता है ।

हेर्लृस्वः ॥ १३ ॥

हि प्रतिग्रहणादिषु । इत्यस्मादाय आदेर्लृस्वो भवति । ह्यपनावान् छुह् । प्रतिग्राहयति । (अन् लोप) पक्षे । ह्यावान् छुह् । प्रतिग्राहयति ।

'हि' प्रतिग्रहण आदि में । इससे 'आय' के आदि को लृस्व होता है । ह्यपनावान् छुह्-प्रतिग्राहयति-प्रतिग्रहण करता है । (अन् का लोप) पक्ष में । ह्यावान् छुह्-प्रतिग्राहयति-प्रतिग्रहण कराता है ।

वुज्ज जागरणे । ब्वड निमज्जने । (लार स्पर्शानुगमनस्निग्धीकर-
णेष्ु) । पिल पर्याप्तौ । काम्प कम्पने । रन्ज प्रीतौ रागे च । एभ्यः
परस्य (विकल्पेन) अनो लोपे कृते आव् प्रत्ययस्य ह्रस्वो भवति ।
वुज्जवान् छुह् । जागरयति । ब्वडवान् छुह् । निमज्जयति । (लार-
वान् छुह् । स्पर्शयति) । पिलवान् छुह् । प्रापयति । काम्पवान् छुह् ।
कम्पयति । रन्जवान् छुह् । रन्जयति अन आगमस्य लोपाभावपक्षे
तु । वुज्जनावान् छुह् । जागरयति । ब्वडनावान् छुह् । निमज्ज-
यति । (लारनावान् छुह् । स्पर्शयति) । पिलनावान् छुह् । पर्याप-
यति । काम्पनावान् छुह् । कम्पयति । रन्जनावान् छुह् । रन्ज-
यति ।

वुज्ज-जागरण में । ब्वड-डूबने में । (लार-स्पर्श, अनुगमन, स्निग्ध
करने में) । पिल-पर्याप्त में । काम्य-कम्पन में । रन्ज-प्रीति और
अनुराग में । इनसे परे के (विकल्प से) अन का लोप करने पर
'आव्' प्रत्यय को ह्रस्व होता है । वुज्जवान् छुह्-जागरयति-जगाता
है । ब्वडवान् छुह्-निमज्जयति-डूबता है । (लारवान् छुह्-स्पर्शयति-
स्पर्श करता है) । पिलवान् छुह्-प्रापयति-पहुँचाता है । काम्पवान्
छुह्-कम्पयति-कंपाता है । रन्जवान् छुह्-रन्जयति-प्रसन्न होता है ।
अन' आगम का लोपाभावपक्ष में तो । वुज्जनावान् छुह्-जागरयति-
जगाता है । ब्वडनावान् छुह्-निमज्जयति-डूबता है । (लारनावान्
छुह्-स्पर्शयति-स्पर्श करता है) । पिलनावान् छुह्-पर्यापयति-पर्याप्त
करता है । काम्पनावान्-छुह्-कम्पयति-कंपाता है । रन्जनावान् छुह्-
रन्जयति-प्रसन्न होता है ।

प्रसः पीनादेशश्च वा ॥ १५ ॥

प्रस प्रसवे इत्यस्मात्परस्य आव् प्रत्ययस्य ह्रस्वो भवति । विकल्पेन
पीन आदेशः (अनो लोपश्च) स्यात् । प्रसवान् छुह् । प्रसावयति ।
पक्षे । पीनवान् छुह् । प्रसावयति । प्रसनावान् छुह् इति तृतीयं
स्वरूपमुक्तचरमेव (सू० ५) ।

'प्रस' प्रसव अर्थ में, इस से परे 'आव्' प्रत्यय को ह्रस्व होता
है विकल्प से 'पीन' आदेश और 'अन' का लोप होता है । प्रसवान्
छुह्-प्रसावयति-प्रसव कराता है । पक्ष में । पीनवान् छुह्-प्रसाव-

१. अस्मिन्स्थाने मूलपुस्तकेऽभ्यः परस्य किमिति पाठोऽसंगतार्थोऽभूत् ।

यति-प्रसव करोता है । प्रसनावान् छुह्-यह तृतीय स्वरूप कहा जा चुका है । (सू० ५) ।

फट उपधादीर्घश्च ॥ १६ ॥

फट काष्ठभेदादिषु इत्यस्मात्परस्य आव् प्रत्ययस्य ह्रस्वो भवति धातोरुपधायाश्च दीर्घः स्यात् । फाटवान् छुह् । निमज्जयति (अनो-लोपाभाव) पक्षे । फाटनावान् छुह् । उद्भेदयति ।

‘फट’ काष्ठ भेद आदि में, इससे परे ‘आव्’ प्रत्यय को ह्रस्व और धातु की उपधा को दीर्घ होता है । फाटवान् छुह्-निमज्जयति-डूबता है । (अन के लोपाभाव पक्ष में) फाटनावान् छुह्-उद्भेदयति-फूटता है ।

न क्चादिभ्योऽनो लोपादि ॥ १७ ॥

क्चव धातुर्धातुपाठे सिद्ध एव पठितः कच आर्द्रोभवने । ग्वह दीप्तौ । ग्रक चाञ्चल्यपाकातिशयोः । ज्योत दीप्तौ । द्व धावने । तेल विस्फोटादिदंशे । तोष तोषे । दोर गतिचातुर्ये । नाम्पू दीप्तौ । नील हरितीभवने । पिस पाकेन बहिर्निःसरणे । पेड नियसि । पोर पर्याप्त्यनार्द्रत्वयोः । मार समीक्षणो । फव प्रशस्तीभवने । फर स्तेये । फल वस्त्रजीर्णने । फुह फुश अन्तःकोपे । फेर भ्रमणादिषु । फोर स्फुरणे । वाद प्रबलीभवने । वास भासने । ब्वड स्थविरीभवने । व्रज दीप्तौ । याप व्याप्तौ । रम्ब शोभायाम् । रस सरसीभवने । रोच रोचने । रोट अवष्टम्भे । र्ड रूढीभवने । रण जीर्णने । ल्यड परा-जयीभवने । लोर वैकल्ये । इत्यादयः (क्चादयः) । एषामनो लोपादि न भवति आदिशब्दात् ह्रस्वविकल्पादि च न भवति । कचनावान् छुह् । आर्द्रीकरोति । ग्वहनावान् छुह् । दीपयति । ग्रकनावान् छुह् । पाचयति । ज्योतनावान् छुह् । दीपयति । दकनावान् छुह् । धाव-यति । इत्यादि । (अत्रानो लोपादिविधेरप्राप्तावपि वक्ष्यमाण (सू० २०) शिष्टेत्यादिसूत्रविध्याश्रयपरिशिष्टधातुपर्गुदासंज्ञापनार्थ-मयं योगारम्भः ।)

‘क्चव, धातु धातुपाठ, में सिद्ध में ही पढ़ी गई । कच-गीला होने में । ग्वह-दीप्ति में । ग्रक-चाञ्चलता और पाकातिशय में । ज्योत-दीप्ति में । द्व दौड़ने में । तेल-विस्फोट आदि दंश में । तोष-सन्तोष

में । दोर-गतिचातुर्य में । नाम्पू-दीप्ति में । नील-हरा होने में । पिस-पाक के बाहर निकलने में । पेड-निकलने में । पोर-पर्याप्ति और अनाद्रंत्व में । गार-समीक्षा में । फव-प्रशस्त होने में । फर-चोरी में । फल-वस्त्र पुराना होने में । फुह फुश-भीतरी क्रोध में । फेर-भ्रमणादि में । फोर-स्फुरण में । वाद-प्रबल होने में । वास-शोभित होने में । बुड-बूढ़ा होने में । व्रज-दीप्ति में । याप-व्याप्ति में । रम्ब-शोभा में । रस-सरस होने में । रोच-रुचिकर होने में । रोट-स्तम्भित होने में । रूड-रूढ होने में । रूण-जीर्ण होने में । ल्यड-पराजित होने में । लोर-व्याकुल होने में, इत्यादि (क्च् आदि) । इनके 'अन' का लोप आदि नहीं होता है और आदि शब्द से ह्रस्व-विकल्प आदि नहीं होता है । क्चनावान् छुह्-आर्द्रीकरोति-गीला करता है । ग्वहनावान् छुह्-दीपयति-प्रदीप्त होता है । ग्रकनावान् छुह्-पाचयति-पकाता है । छुह्-दीपयति प्रदीप्त होता है । द्कनावान् छुह्-धावयति-दौड़ता है । इत्यादि । (अत्रानो लोपादिविधेरप्राप्तावपि वक्ष्यमाण (सू० २०) शिष्टेत्यादि सूत्र से विधि-आश्रय-परिशिष्ट-धातुपर्गुदा संज्ञापन के लिए यह योगारम्भ है ।)

मरः संघापने ॥ १८ ॥

मर मरणसंघापनयोरित्यस्य संघापनार्थे अनोलोपादि न भवति । मरनावान् छुह् । संघापयति । संघापनार्थे किम् । मारान् छुह् । मारयति । यद्यपि मार मारणे इत्यादयः केचिद्धातवो धातुपाठे सिद्धा एव पठिताः परं त्वत्र पाठकानां भ्रमनिरसनाय तेषां कारितक्रिया विशदीकृता ।

मर-मरण और संघापन में, इसके संघापन अर्थ में 'अन' का लोप आदि नहीं होता है । मरनावान् छुह्-संघापयति-संघापन करता है । संघापनार्थ में क्या ? मारान् छुह्-मारयति-मारता है । यद्यपि मार-मारने अर्थ में इत्यादि कई धातुएं धातुपाठ में सिद्ध ही पढ़ी गईं, परन्तु यहां पाठकों का भ्रम दूर करने के लिए उनकी कारित क्रियाएं विशद की गई हैं ।

टथठो वा ॥ १९ ॥

टथठ तिक्तीभवने इत्यस्य विकल्पेन अनो लोपादि न भवति । टथठनावान् छुह् । तिक्तीकरोति । पक्षे । टथठरावान् छुह् । तिक्तीकरोति ।

‘ट्यठ’ तीखा होने में, इसके विकल्प से ‘अन’ का लोप आदि नहीं होता है। ट्यठनावान् छुह्-तिक्तीकरोति-तीखा करता है। पक्ष में—ट्यठरावान् छुह्-तिक्तीकरोति-तीखा करता है।

शिष्टेभ्य आविरागमोऽनादेशेषु ॥ २० ॥

अनादेशभूतप्रत्ययेषु मध्याच्छिष्टेभ्यो धातुभ्य आव् प्रत्यये परे रकारागमो भवति। कल्त्रावान् छुह्। मूकीकरोति। खल्त्रावान् छुह् वा खज्रावान् छुह्। विस्तारयति। ग्वब्रावान् छुह्। गुर्वी करोति। च्वफरावान् छुह्। अम्ली करोति। चुक्रावान् छुह्। कोपयति। पूठरावान् छुह्। स्थूली करोति। व्यठ्रावान् छुह्। स्थूलयति। तीजरावान् छुह्। उत्तेजयति। ठीक्रावान् छुह्। स्थापयति। इत्यादयः स्वयमेव साधनीयाः।

अनादेशभूतप्रत्ययों में मध्य से शिष्ट धातुओं से ‘आव्’ प्रत्यय परे रहते ‘रकार’ का आगम होता है। कल्त्रावान् छुह्-मूकी करोति-गूंगा करता है। खल्त्रावान् छुह् वा खज्रावान् छुह्-विस्तारयति-विस्तार होता है। ग्वब्रावान् छुह्-गुर्वीकरोति-भारा करता है। च्वफरावान् छुह्-अम्लीकरोति-खट्टा करता है। चुक्रावान् छुह्-कोपयति-गुस्से होता है। पूठरावान् छुह्-स्थूलयति-मोटा होता है। तीजरावान् छुह्-उत्तेजित होता है। ठीकरावान् छुह्-स्थापयति-स्थापित करता है। इत्यादि स्वयमेव सिद्ध कर लेने चाहिए।

चलछ्यन्तथकफसफुटपवलमषरावह्वखल्लचश्रपेभ्यो वा ॥ २१ ॥

सादेशप्रत्ययधातुषु प्रोक्तेभ्यो धातुभ्यः आव् नत्यये परे रकारागमो विकल्पेन स्यात्। चलरावान् छुह्। प्रद्रावयति। चलनावान् छुह्। विद्रावयति। छ्यज्रावान् छुह्। छेदयति। छ्यन्ननावान् छुह्। छेदयति। थकरावान् छुह् वा थकनावान् छुह्। श्रमयति। फसरावान् छुह् वा फसनावान् छुह्। निबद्धयति। फुटरावान् छुह् वा फुटनावान् छुह्। भनक्ति। एवमितरेषामपि ज्ञेयम्।

सादेशप्रत्ययधातुओं में कहे गए धातुओं से ‘आव्’ प्रत्यय परे रहते ‘रकार’ का आगम विकल्प से हो। चलरावान् छुह्-प्रद्रावयति-भगाता है। चलनावान्-छुह्-विद्रावयति-भगाता है। छ्यज्रावान् छुह्-छेदयति-छेद करता है। छ्यन्ननावान्-छुह्-छेदयति-छेद करता है।

१. च्वक धातुधातुपाठे वकारोपधः पठ्यते चुक्रावान् छुह्, इत्येतत्प्रयोगनिष्पत्त्या अत्रो कारोपधो ज्ञयः।)

है । थक्रावान् छुह्, वा थकनावान् छुह्-भ्रमयति-थकता है । फस्रावान् छुह्, वा फसनावान् छुह्-निबद्धयति-वांघता है । फुटरावान् छुह्, वा फुटनावान् छुह्-भनक्ति-तोड़ता है । इस तरह दूसरों के भी जानना ।

छप चेनमानां भूतकर्मधातुषु ॥ २२ ॥

भूतकाले ये धातवः कर्मप्रयोगिणो भवन्ति तेषु मध्यात् । छप वृष्टिकालयोः क्षेपे । चेन चेतने । मान स्वीकरणे । इत्येतेभ्य आक् प्रत्यये रकारागमो वा भवति । छप्रावान् छुह् । क्षेपयति । चीञ्-रावान् छुह् । संज्ञापयति । माञ्जरावान् छुह् । स्वीकारयति । पक्षे । छपनावान् छुह् । चेननावान् छुह् । माननावान् छुह् । प्रथमो वकार-विशिष्टोऽपि दृश्यते । छवपरावान् छुह् । इति ।

भूतकाल में जो धातु कर्म प्रयोगी होते हैं, उनके बीच से । 'छप, वृष्टि और काल के विताने में । चेन-चेतन में । मान-स्वीकार करने में । इनसे 'आक्' प्रत्यय परे रहते 'रकार' का आगम होता है । छप्रावान् छुह्-क्षेपयति-फेंकता है । चीञ्-रावान् छुह्-संज्ञापयति-पहचान कराता है । माञ्जरावान् छुह्-स्वीकारयति-स्वीकार कराता है । पक्ष में छपनावान् छुह् । चेननावान् छुह् । माननावान् छुह् । प्रथम वकारविशिष्ट भी देखा जाता है । छवपरावान् छुह् । इति ।

छकः स्वार्थे ॥ २३ ॥

छक कीर्णने इत्यस्य आक् प्रत्यये परे रकारागमो भवति स्वार्थे एव । छकान् छुह् । अवकिरति । छक्रावान् छुह् । अवकिरति । छक्रान् छुह् । अवकिरति । हेतौ तु । छकनावान् छुह् वा छक्रनावान् छुह् । इति स्वरूपे स्तः ।

'छक' विखरने में, इसके 'आक्' प्रत्यय परे रहते 'रकार' का आगम स्वार्थ में ही होता है । छकान् छुह्-अवकिरति-विखरता है । छक्रावान् छुह्-अवकिरति-विखरता है । छक्रान् छुह्-अवकिरति-विखरता है । हेतु में तो-छकनावान् छुह् वा छक्रनावान् छुह् । ये दो स्वरूप हैं ।

रादावो लोपो वा ॥ २४ ॥

रकारात्परस्य आक् प्रत्ययस्य विकल्पेन लोपो भवति । चुक्रान् छुह् । कोपयति । छयट्रान् छुह् । उच्छिष्टीकरोति । छयव्रान् छुह् । शमयति । छवट्रान् छुह् । संक्षेपयति । पूठ्रान् छुह् । स्थूल

यति । इत्यादि । पक्षे । चुक्रावान् छुह् । कोपयति । छ्यट्त्रावान् छुह् । उच्छिष्टीकरोति छ् । यव्रावान् छुह् । शमयति । छ्वट्त्रावान् छुह् । शमयति । पूठ्रावान् छुह् । स्थूलयति ।

‘रकार’ से परे ‘आव्’ प्रत्यय का विकल्प से लोप होता है । चुक्रान् छुह्-कोपयति-क्रुद्ध होता है । छ्यट्त्रान् छुह्-उच्छिष्टीकरोति जूठा करता है । छ्यव्रान् छुह्-शमयति-शान्त होता है । छ्वट्त्रान्-छुह्-संक्षेपयति-संक्षिप्त करता है । पूठ्रान् छुह्-स्थूलयति मोटा होता है । इत्यादि । पक्ष में—चुक्रावान् छुह्-कोपयति-कुपित होता है । छ्यट्त्रावान् छुह्-उच्छिष्टीकरोति-जूठा करता है । छ्यव्रावान् छुह्-शमयति-शान्त होता है । छ्वट्त्रावान् छुह्-शमयति-शान्त होता है । पूठ्रावान् छुह्-स्थूलयति-मोटा होता है ।

तवर्गस्याप्रसिद्धचवर्गो रे ॥ २५ ॥

तवर्गान्तस्य धातोः रे रप्रत्यये परे अप्रसिद्धचवर्गदिशो भवति । छ्त्रावान् छुह् । श्वेतयति । तच्त्रावान् छुह् । तापयति । स्वच्त्रावान् छुह् । शमयति । श्वजरावान् छुह् । शोधयति । थजरावान् छुह् । उन्नती करोति । वजरावान् छुह् । भावयति । तजरावान् छुह् । कर्शयति । क्यजरावान् छुह् । क्लेदयति । इत्यादयो विज्ञेयाः । छत श्वेत्ये तन तप्ती भवने । स्वत शमने । श्वद शोधने । थद उन्नती भवने । वन भवने । तन विरली भवने । क्यन्न क्लेदने । हेतौ (२ सूत्रेण) आव् । शिष्टेभ्य आवि रागमोऽनादेशेषु (सू. २७) इति रकारागमः । अनेन क्रमात्तवर्ग्याणामप्रसिद्धचवर्गदिशः ।

तवर्गान्त धातु से रे ‘र’ प्रत्यय परे रहते अप्रसिद्ध चवर्ग आदेश होता है । छच् रावान् छुह्-श्वेतयति सफेद करता है । तच्त्रावान् छुह्-तापयति-तपाता है । स्वच्त्रावान् छुह्-शमयति-शान्त करता है । श्वजरावान् छुह्-शोधयति-शोधन करता है । थजरावान् छुह्-उन्नतीकरोति-उन्नत करता है । वजरावान् छुह्-भावयति..... । तजरावान् छुह्-कर्शयति-कृश होता है । क्यजरावान् छुह्-क्लेदयति-क्लिन्न होता है । इत्यादि जानने । छत-सफेद होने में । तन-तपने में । स्वत-शान्त होने में । श्वद-शोधन में । थद-उन्नत होने में । वन-होने में । तन-विरला होने में । क्यन्न-क्लिन्न होने में । हेतु में (२) सूत्र से आव् । शिष्टेभ्य आविरागमोऽनादेशेषु (सू. २०)

से 'रकार' का आगम । इससे क्रमपूर्वक तवर्गों को अप्रसिद्ध 'चवर्ग' आदेश ।

जेरन्त्यस्योव् ॥ २६ ॥

जि जनने इत्यस्य रकारे परे अन्त्यस्वरस्य ओव् आदेशो भवति ।
जोवरान् छुह् । जनयति । पञ्जे । जोवरावान् छुह् । जनयति ।

'जि' पैदा होने में इसके 'रकार' परे रहते अन्त के स्वर को 'ओव्' आदेश होता है । जोवरान् छुह्-जनयति—पैदा होता है ।
जोवरावान् छुह्-जनयति-पैदा होता है ।

भूतोक्तस्त्र्येकत्ववदुपधादेशादयश्च ॥ २७ ॥

धातूनां रकारे परे उपधादेशादयः भूतोक्तस्त्रीलिङ्गैकत्ववत् भवन्ति । ये भूतकाले स्त्रीलिङ्गैकवचनसम्बन्धिन उपधाया आदेशादयो भवन्ति ते हेतुसंबन्धिनि रकारेऽपि भवन्तीत्यर्थः । मात्रावान् छुह् । मानयति । कात्रावान् छुह्-काणीकरोति । व्रीठ्रावान् छुह् । मूढीकरोति । मोठ्रावान् छुह् । मधुरी करोति । पूठ्रावान् छुह् । स्थूलयति । लूकरावान् छुह्-क्षुद्रीकरोति । मान स्वीकरणे । कान काणीभवने । ब्रेठ मूर्खीभवने । मेठ मधुरीभवने । पोठ स्थूलीभवने । लोक क्षुद्रीभवने । हेतौ धातोराव् (सू. २) इति आव् प्रत्ययः । छपचेन-मानां भूतकर्मधातुषु (सू. २२) इति रकारागमः । शिष्टानां पञ्चानां शिष्टेभ्य आविरागमोऽनादेशेषु (सू. २०) इति रकारागमः । तवर्ग-स्याप्रसिद्धचवर्गो रे (सू. २५) इति नकारस्य ञकारः । एकत्वे ऊमात्रा देशः (सू. ८।३।८) इति सूत्रवृत्तिसिद्धा उपधाया आकारस्याप्रसिद्धता । स्त्रियामोदेतो सर्वत्र (सू. ८।३।२३) इति एकारस्य ईकारः । स्त्रियामूदोताव् (सू. ८।३।२५) इति ओकारस्य ऊकारः । मात्राव् इत्यादिसिद्धौ वर्तमानायां छुह् (सू. ८।१।११) । धातोरा-नागमः (सू. ८।१।१६) ।

धातुओं के 'रकार' परे होते उपधादेशादि भूत में कहे स्त्रीलिङ्ग के एकवचन की तरह होते हैं । जो भूतकाल में स्त्रीलिङ्ग के एकवचन से सम्बद्ध उपधा को आदेशादि होते हैं, वे हेतु से सम्बद्ध 'रकार' में भी होते हैं । यह अर्थ है । मात्रावान् छुह्-मानयति-स्वीकार करता है । कात्रावान् छुह्-काणीकरोति-काणा करता है । व्रीठ्रावान् छुह्-मूढीकरोति-मूर्ख बनाता है । मोठ्रावान् छुह्-मधुरीकरोति-

मधुर करता है । पूठ्रावान् छुह्-स्थूलयति-मोटा करता है । लूक्रावान् छुह्-क्षुद्री करोति-क्षुद्र बनाता है । मान-स्वीकार करने में । कान-काणा होने में । ब्रेठ-मूख होने में । मेठ-मधुर होने में । पोठ-मोटा होने में । लोक-क्षुद्र होने में । हेतौ धातोराव् (सू. २) से 'आव्' प्रत्यय । छपचेनमानां भूतकर्मधातुषु (सू. २२) से 'रकार' का आगम । शिष्ट पाँचों को शिष्टेभ्य आवि रागमोऽनादेशेषु (सू. २०) से 'रकार' का आगम । तवर्गस्याप्रसिद्धचवर्गो रे (सू. २५) से 'नकार' को 'अकार' । एकवचन में 'ऊमात्र' आदेश (सू. ८।३।८) से सूत्रवृत्तिसिद्ध उपधा के 'आकार' की अप्रसिद्धता । स्त्रियामीदेतौ सर्वत्र (सू. ८।३।२३) से 'एकार' को 'इकार' । स्त्रियामूदोताव् (सू. ८।३।२५) से 'ओकार' हो 'ऊकार' । 'मात्राव्' इत्यादि सिद्धि में वर्तमान में छुह् (सू. ८।१।११) । धातोरानागमः (सू. ८।१।१६) ।

तरवरडललगां हेतुप्रत्ययागमलोपोपधादीर्घौ ॥ ८ ॥

तर तरणे । मर मरणसंधापनयोः । डल उल्लङ्घने । लग संगे पीडायां संगतीभवने च । एषां धातूनां हेतोः कारितस्य संबन्धिनोः प्रत्ययागमयोर्लोप उपधायाश्च दीर्घौ भवति । मरः मरणार्थ एव । लगः संग एव । तारान् छुह् । तारयति । मारान् छुह् । मारयति । छालान् छुह् । उल्लङ्घयति । लागान् छुह् । संगमयति । मरणार्थं किम् । मरनावान् छुह् । संधापयति । संगे किम् । लगनावान् छुह् । साधनं पूर्ववत् ।

तर-तरने में । मर-मरने और संधापन में । डल-उल्लङ्घन में । लग-संग में, पीडा में और संगत होने में । इन धातुओं के हेतु कारित के सम्बन्धी प्रत्यय-आगम का लोप और उपधा को दीर्घ होता है । मर-मारने के अर्थ में । लग-संग में । तागन छुह्-तारयति-तारता है । मारान् छुह्-मारयति-मारता है । डालान् छुह्-उल्लङ्घयति-उल्लङ्घन करता है । लागान् छुह्-संगमयति-मिलाता है । मरने के अर्थ में क्या ? मरनावान् छुह्-संधापयति-संधापन करता है । संग में क्या ? लगानावान् छुह् । साधन पहले की तरह ।

खसवसोरन्त्यस्य रश्च ॥ २६ ॥

खस आरोहे । वस अवरोहणे । अनयोर्हेतुप्रत्ययागमलोपो

भवतः अन्त्याक्षरस्य च रकारो भवति । खारान् छुह् । आरोपयति ।
वालान् छुह् । अवतारयति ।

खस-सवार होने में । वस-उतरने में । इन दोनों के हेतु-
प्रत्ययागम का लोप और अन्त के अक्षर को 'रकार' होता है ।
खारान् छुह्-आरोपयति-सवार होता है । वालान् छुह्-अवतारयति-
उतारता है ।

श्वङ्गः सावादेशो वा ॥ ३० ॥

श्वङ्ग शयने इत्यस्य हेतुप्रत्ययागम लोपो सावादेशश्च विकल्पेन
भवति । सावान् छुह् । शामयति । पक्षे । श्वङ्गनावान् छुह् ।

श्वङ्ग-सोने में । इसे हेतु और प्रत्ययागमलोप तथा 'सावादेश'
विकल्प से होता है । सावान् छुह्-शामयति-मुलाता है । पक्ष में ।
श्वङ्गनावान् छुह् ।

दज्जो जालः ॥ ३१ ॥

दज्ज भस्मीभवने इत्यस्य धातोर्हेतुप्रत्ययागमलोपो जाल
आदेशश्च भवति । जालान् छुह् । दाहयति । दज्जनावान् छुह् इति
न साधु शब्दः ।

'दज्ज' भस्म होने में, इस धातु के हेतु और प्रत्ययागम का लोप
तथा 'जाल' आदेश होता है । जालान् छुह्-दाहयति-जलाता है ।
दज्जनावान् छुह्, यह साधु शब्द नहीं है ।

डेषो हावो व ॥ ३२ ॥

डेष प्रेक्षणो इत्यस्य धातोर्हेतु प्रत्ययागमलोपो हावादेशश्च
भवति । हावान् छुह् । दर्शयति । पक्षे । डेषनावान् छुह् इति गौणः ।

'डेष' देखने अर्थ में, इस धातु के हेतु और प्रत्ययागम का लोप
तथा 'हावादेश' होता है । हावान् छुह्-दर्शयति-दिखाता है । पक्ष में-
डेषनावान् छुह्, यह गौण है ।

गच्छः पकः ॥ ३३ ॥

गच्छ गतो इत्यस्य हेतुप्रत्ययागमलोपो पकादेशश्च भवति ।
पकनावान् छुह् । गमयति । गच्छनावान् छुह् इति न साधु शब्दः कि-
न्तु गंगाय गच्छनावान् छुस् । गच्छां गमयति । इत्येवंविधे स्थाने यत्र
स्वसाहचर्यं न स्यात्तत्रापर एव मुख्यः । यत्र तु स्वसाहचर्यं स्यात्

यथा गोवुन पकनावान् छुह् । गा गमयति । इत्येवविधे स्थाने प्रथम एव मुख्य इति निर्णयम् ।

‘गछ्’ गति अर्थ में इसे हेतु औः प्रत्ययागमलोप तथा ‘पकादेश’ होता है । पकनावान् छुह्-गमयति-जाता है । गछ्नावान् छुह्-यह साधु शब्द नहीं है । किन्तु-गंगाय गछ्नावान् छुस्-गङ्गां गमयति-गङ्गा को जाता है । इसप्रकार के स्थान में यहां अपना साहचर्य न हो वहां दूसरा ही मुख्य है । यहां पर अपना साहचर्य हो, जैसे-गोवुन् पकनावान् छुह्-गा गमयति-गौओं को जाता है । इस प्रकार के स्थान में पहला ही मुख्य है, यह निर्णय लेना चाहिए ।

व्यथस्तुलः ॥ ३४ ॥

व्यथ उत्थाने । इत्यस्य हेतुप्रत्ययागमलोपो तुलादेशश्च भवति । तुलान् छुह् । उत्थापयति । व्यथनावान् छुह् । इति गौणः । अत्रापि स्वहस्तेन वस्तुन उत्थापने आद्यो मुख्यः । प्रेरणादिना सजीवस्योत्थापनेऽपरो मुख्यः ।

‘व्यथ’ उठाने में । इसके हेतु और प्रत्ययागम का लोप तथा तुलादेश होता है । तुलान् छुह्-उत्थापयति-उठाता है । व्यथनावान् छुह्, यह गौण है । यहां भी अपने हाथ से वस्तु के उठाने में पहला मुख्य है ! प्रेरणादि से सजीव के उठाने में दूसरा मुख्य है ।

इतिशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

आख्यातप्रक्रियायां हेतुपादश्चतुर्थः ॥ ८१४ ॥

समाप्ता चैषा आख्यातप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथ कृदन्त प्रक्रियायाम् ॥ ६ ॥

कृत्क्रियादिपादः ॥ १ ॥

चादृतेऽनेककालक्रियायुगपद्वक्तावप्रधाना कृत्क्रिया ॥ १ ॥

चशब्दं तदपरपर्यायमपिशब्दं च विना द्वयोः कालयोस्तयाणां वा वर्तमानातीतभविष्यद्रूपाणां कालानां क्रिययोः क्रियाणां वा युगपदुक्तौ एककालं भाषणे सति कृदन्तसंबन्धिनी क्रिया अप्रधाना आख्यातक्रिया कृदन्तमुख्यक्रिया वा एकैव प्रधानाऽवधार्या । यथा द्वयोर्वर्तमानक्रिययोर्युगपदुक्तौ तयोरन्यतरा मुख्या । अतीतमुख्यतायां वर्तमानः अप्रधानः । वर्तमानमुख्यतायामतीतोऽप्रधान इति । एवं वर्तमानभविष्यन्तौ ३ अतीतातीतौ ४ अतीतभविष्यन्तौ ५ भविष्यद्भविष्यन्तौ ६ वर्तमानभविष्यदतीताः ७ अतीतभविष्यद्वर्तमानाः ८ अतीतवर्तमानभविष्यन्तः ९ वर्तमानातीतातीताः १० वर्तमानभविष्यद्भविष्यन्तः ११ अतीतभविष्यद्भविष्यन्तः १२ अतीतवर्तमानवर्तमानाः १३ अतीतभविष्यदतीताः १४ भविष्यद्वर्तमानवर्तमानाः १५ इति पञ्चदश स्वरूपाणि भवन्ति । तत्र द्वयोः क्रिययोर्वर्तमानद्वयसत्त्वे भविष्यद्वर्तमानसत्त्वे वा परस्परमुख्यगौणकल्पनया न कोप्यर्थस्य विनिमयः स्यात् । केवलं मुख्यक्रियागौणक्रियानिर्देश इति । क्रियाद्वये वर्तमानातीतकालयोः सत्त्वे मुख्यगौणकल्पनयार्थविपर्ययस इति । एवं क्रियात्रितयसमुदाये वर्तमानद्वयसत्त्वे मुख्यगौणकल्पनयार्थविलोमता न संभवति । वर्तमानैकसत्त्वे तु भविष्यदप्रधानक्रियया संबन्धे सति मुख्यगौणकल्पनयार्थविनिमयः । प्रधानक्रियया तु नार्थविपर्यय इति । अत्रातीतादिकालाः क्रियाकालापेक्षया निर्णयाः न तु वर्तमानकालापेक्षयेति । क्रमादुहरणानि । ख्यवान् गच्छान् छुह् । खादन् गच्छति । ख्यथ् क्यथ् गच्छान् छुह् । भुक्त्वा गच्छति । ख्यवान् गच्छि । खादन् गमिष्यति । ख्यथ् गयाव् । भुक्त्वा जगाम । ख्यथ् गच्छि । खादन् गमिष्यति । परनस् कितु गच्छि । पठितुं गमिष्यति । ख्यवान् ख्यवान् परनस् कितु गयोव् । खादन्पठितुं जगाम । परिथ् जेननस्

कितु गछान् छुह् । पठित्वा जेतुं व्रजति । ह्यथ् क्यथ् दवान् पकि ।
 घृत्वा धावन्गमिष्यति । दिथ् क्यथ् ख्यनस् कितु गछि । दत्वा भोक्तुं
 गमिष्यति । च्यथ् क्यथ् असान् यिवान् छुह् । पोत्वा हसन्नायाति ।
 श्रान् करिथ् परनस् कितु मयोव् । स्नात्वा पठितुं ययौ । नचान्
 वसनस् कितु गछान् छुह् । नृत्यन्निवसितुं याति ।

‘च’ शब्द और उसके अन्य पर्याय भी शब्द के बिना दोनों कालों
 वा तीनों का वर्तमान, भूत, भविष्यत् रूप कालों का दोनों क्रियाओं
 वा तीनों क्रियाओं के एक साथ कथन में एक काल भाषण होने पर
 कृदन्त से सम्बद्ध क्रिया अप्रधान आख्यातक्रिया वा कृदन्तमुख्यक्रिया
 एक ही प्रधान जाननी । जैसे दोनों वर्तमान क्रियाओं के एक साथ
 कथन में उनमें दूसरी मुख्य । अतीतमुख्यता में वर्तमान अप्रधान ।
 वर्तमानमुख्यता में अप्रतीत अप्रधान । इस तरह वर्तमान और भविष्यत्
 ३ अतीत और अतीत ४ अतीत और भविष्यत् ५ भविष्यत् और भवि-
 ष्यत् ६ वर्तमान भविष्यत् और अतीत ७ अतीत-भविष्यत् और वर्तमान
 ८ अतीतवर्तमान और भविष्यत् ९ वर्तमान-अतीत और अतीत १०
 वर्तमानभविष्यत् और भविष्यत् ११ अतीत-भविष्यत् और भविष्यत्
 १२ अतीत-वर्तमान और वर्तमान १३ अतीत-भविष्यत् और अतीत १४
 भविष्यत्-वर्तमान और वर्तमान १५ ये पन्द्रह स्वरूप होते हैं । वहां
 दोनों क्रियाओं के दो वर्तमान में वा भविष्यत्-वर्तमान में होने पर
 परस्पर मुख्य गौण कल्पना से अर्थ का कोई भी विनिमय न हो ।
 केवल मुख्यक्रियागौण क्रिया का निर्देश । दो क्रियाओं में वर्तमान-
 अतीत काल में होने पर मुख्यगौण कल्पना से अर्थविपर्यास होता है ।
 इस तरह तीन क्रियाओं के अनुदाय में दो वर्तमान होने पर मुख्य-
 गौणकल्पना से अर्थविलोमता नहीं होती है । वर्तमान एक होने पर
 तो भविष्यत्-अप्रधान क्रिया से सम्बन्ध होने पर मुख्यगौणकल्पना
 से अर्थविनिमय होता है । प्रधान क्रिया से तो अर्थविपर्यय नहीं होता ।
 यहां अतीतादिकाल क्रियाकालापेक्षा से निर्णीत करने न कि वर्तमान-
 कालापेक्षा से । क्रम से उदाहरणः—ख्यवान् गछान् छुह्-खादन्
 गच्छति-खाता हुआ जाता है । ख्यथ् क्यथ् गछान् छुह्-भुक्त्वा गच्छ-
 ति-खाकर जाता है । ख्यवान् गछि-खादन् गमिष्यति-खाता हुआ
 जाएगा । ख्यथ् गयाव्-भुक्त्वा जगाम-खाकर गया । ख्यथ् गछि-

भुक्त्वा गमिष्यति-खा कर जाएगा । परनस् कितु गच्छि-पठितुं गमि-
ष्यति-पढ़ने के लिए जाएगा । ख्यवान् ख्यवान् परनस् कितु गयोव्-
खादन्पठितुं जगाम-खाता हुआ पढ़ने के लिए गया । परिथ् जेननस्
कितु गछान् छह्-पठित्वा जेतुं व्रजति-पढ़कर जीतने के लिए जाता
है । ह्यथ् कथथ् दवान् पकि-धृत्वा धावन्गमिष्यति-घारण कर दौड़ता
हुआ जाएगा । दिथ् कथथ् ट्कान् गौव्-दत्वा धावञ्जगाम-देकर
दौड़ता हुआ गया । जेननस् कितु दवान् गच्छि-जेतुं धावन्गमिष्यति-
जीतने के लिए दौड़ता हुआ जाएगा । दिथ् कथथ् ख्यनस् कितु गच्छि-
दत्वा भोक्तुं गमिष्यति-देकर खाने के लिए जाएगा । च्यथ् कथथ्
असान् यिवान् छुह्-पीत्वा हसन्नायाति-पीकर हंसता हुआ आता है ।
श्रान् करिथ् परनस् कितु मयोव्-स्नात्वा पठितुं ययौ-स्नान कर पढ़ने
के लिए गया । नचान् वसनस् कितु गछान् छुह्-नृत्यन्निवसितुं
याति-नाचता हुआ रहने के लिए जाता है ।

वर्तमाने धातुभ्य आन् ॥ २ ॥

मुख्यक्रियाया वर्तमानकाले च शब्दं विना अपरक्रियायां वाच्या-
यां सत्यां धातुभ्य आन् प्रत्ययो भवति स चाव्ययः । करान् । कुर्वन् ।
वोज्ञान् । शृण्वन् । परान् । पठन् । इत्यादि । कर करणे । वोज्ञ
निशामने । पर पठने । अनेन आन् प्रत्ययः ।

मुख्यक्रिया के वर्तमान काल में 'च' शब्द के विना अपरक्रिया के
वाच्य में होने पर धातुओं से 'आन्' प्रत्यय होता है और वह अव्यय
होता है । करान्-कुर्वन्-करता हुआ । वोज्ञान्-शृण्वन्-सुनता हुआ ।
परान्-पठन्-पढ़ता हुआ । इत्यादि । कर-करने में । वोज्ञ-सुनने में ।
पर-पढ़ने में । इससे 'आन्' प्रत्यय ।

वपूर्वः स्वरान्तात् ॥ ३ ॥

स्वरान्ताद्धातोरान् प्रत्ययः वकारपूर्वो भवति क्रियावर्तमाने गम्य-
माने सति । दिवान् । ददन् । ख्यवान् । खादन् । च्यवान् । पिवन् ।
दि दाने । खि खादने । चि पाने । अनेन वान् प्रत्ययः । चिख्योः सर्व-
त्राकारागमो निदियिर्वजितात् (सू० ८।२।११) इत्यकारागमः ।

स्वरान्त धातु से 'आन्' प्रत्यय 'वकार' पूर्व क्रियावर्तमान गम्य-
मान होने पर होता है । दिवान्-ददन्-देता हुआ । ख्यवान्-खादन्-
खाता हुआ । च्यवान्-पिवन्-पीता हुआ । दि-दान में । खि-खाने में ।

चि-पोने में । इससे 'वान्' प्रत्यय । चिख्याः सवत्राकारागमो निदि-
यिवर्जितात् (सू० ८।२।११) से 'अकार' का आगम ।

अभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम् ॥ ४ ॥

अभीक्ष्ण्ये असकृत्कर्मणि गम्यमाने पदं द्विद्विवारं प्रयोज्यम् ।
दिवान् दिवान् गोव् । ददद्दद्गगतः । च्यवान् च्यवान् आव् । पिव-
न्पिवन्नागतः । परान् परान् करुन् । पठन्पठन्नकरोत् ।

अभीक्ष्ण्य-असकृत्कर्म-गम्यमान में पद दो-दो बार प्रयुक्त करना
चाहिए । दिवान् दिवान् गोव्-ददत्-ददत्-गतः-देता देता गया ।
च्यवान् च्यवान् आव्-पिवन् पिवन् आगतः-पीता पीता आया ।
परान् परान् करुन्-पठन् पठन् अकरोत्-पढ़ते पढ़ते किया ।

अतीते इथ् ॥ ५ ॥

मुख्यक्रियाकाले च शब्दं विना तदितरातीतक्रियायां गम्यमानायां
धातोः इथ् प्रत्ययः स्यात् । करिथ् । कृत्वा । परिथ् । पठित्वा ।
दारिथ् । धृत्वा । साधनं सुगमम् ।

मुख्यक्रियाकाल में 'च' शब्द के विना उस से इतर अतीतक्रिया
गम्यमान में धातु से 'इथ्' प्रत्यय हो । करिथ्-कृत्वा-कर के । परिथ्-
पठित्वा-पढ़ कर । दारिथ्-धृत्वा-धारण कर । साधन सुगम है ।

इथः क्यथ् वा ॥ ६ ॥

इथ् प्रत्ययात्परो विकल्पेन क्यथ् प्रत्ययो भवति । करिथ् क्यथ् । कृत्वा ।
परिथ् क्यथ् । पठित्वा । दारिथ् क्यथ् । धृत्वा । पक्षे । करिथ् । कृत्वा ।
परिथ् । पठित्वा । दारिथ् । धृत्वा । इति पूर्वं साधितानि ।

'इथ्' प्रत्यय से परे विकल्प से 'क्यथ्' प्रत्यय होता है । करिथ् क्यथ्-
कृत्वा-करके । परिथ् क्यथ्-पठित्वा-पढ़ कर । दारिथ् क्यथ्-धृत्वा-धारणकर ।
पक्ष में । करिथ्-कृत्वा-करके । परिथ्-पठित्वा-पढ़ कर । दारिथ्-धृत्वा-धारण
कर । ये पहले सिद्ध किए जा चुके हैं ।

स्वरान्तादिथोऽत् ॥ ७ ॥

स्वरान्ताद्धातोः इथः इकारस्य अत् अकारो भवति । इथ् क्यथ् । धृत्वा ।
ख्यथ् क्यथ् । खादित्वा ।

स्वरान्त धातु से 'इथ्' के 'इकार' को 'अत्' अकार होता है । इथ्
क्यथ्-धृत्वा-धारण कर । ख्यथ्-क्यथ्-खादित्वा-खा कर ।

निदिगिम्य इलोपः ॥ ८ ॥

नि हरणे । दि दाने । यि आगमने । एम्य इकारलोपो भवति । निथ् । ह्रत्वा । दिथ् । दत्वा । यिथ् । आगत्य ।
'नि' हरने अर्थ में । 'दि' दान अर्थ में । 'यि' आने अर्थ में । इनसे-
'इकार' लोप होता है । निथ्-ह्रत्वा-हर कर । दिथ्-दत्वा-दे कर । यिथ्-
आगत्य-आकर ।

बुडो ज इथि मोक्षे ॥ ९ ॥

बुड उड्डयने इत्यस्य इथ् प्रत्यये परे डकारस्य जकारो भवति मोक्षे
गम्यमाने । बुजिथ् गोव । मोक्षं गतः इत्यर्थः ।

'बुड' उडने अर्थ में, 'इथ्' प्रत्यय परे रहते इसके 'ड' को मोक्ष गम्यमान
में 'न' होता है । बुजिथ् गोव्-मोक्षं गतः—मोक्ष को प्राप्त हुआ, यह
अर्थ है ।

मप्रावो रलोपः स्वरविनिमयश्च मरणकर्मणि ॥ १० ॥

मप्राव् विस्मारणे इत्यस्य घातोर्मरणपदे कर्मणि सति इथ् प्रत्यये परे
रकारस्य लोपो भवति पूर्वपरस्वरविनिमयश्च स्यात् । पूर्वस्य दीर्घो द्वितीयस्य
ह्रस्वो भवतीत्यर्थः । मरुन् मापविथ । मरणं विस्मारयित्वेत्यर्थः ।

'मप्राव्' भुलाने अर्थ में, इस घातु से मरणपद कर्म में होने पर 'इथ्'
प्रत्यय परे रहते 'रकार' का लोप और पूर्वपरस्वरविनिमय होता है । पूर्व
को दीर्घ और द्वितीय को ह्रस्व होता है, यह अर्थ है । मरुन् मापविथ-मरणं
विस्मारयित्वा-मौत को भुला कर ।

इ प्रत्यय आभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम् ॥ ११ ॥

अतीते काले आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने घातोः इ प्रत्ययो भवति पदं च द्विर्भवति
करि करि । कारं कारं । वृजि वृजि । श्रावं श्रावम् । लूनि लूनि । लावं
लावम् ।

अतीतकाल में आभीक्ष्ण्य गम्यमान में घातु से 'इ' प्रत्यय और पद द
बार होता है । करि करि-कारं कारं-कर-करके । वृजि वृजि-श्रावं श्रावम्-
सुन-सुन कर । लूनि-लूनि-लावं लावम्-काट-काट कर ।

स्वरान्ताद्वा ॥ १२ ॥

स्वरान्ताद्वातोः अतीतकाले आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने विकल्पेन इ प्रत्ययो
भवति । पदं च द्विर्भवति । दि दि । दायं दायम् । यि यि । एत्येत्य । ह्य
ह्य । भुक्त्वा भुक्त्वा । प्रथमयोः निदिगिम्य इलोपः (सू० ८) । तृतीयस्य

स्वरान्तादिथोऽत् (सू० ७) । इति इकारस्य अकारः । इकारोऽसवर्णो योऽपर-
लोपः (सू० १।१०) । पक्षे । दिथ् दिथ् । दायं दायम् । यिथ् यिथ् । एत्यैत्य् ।
ख्यथ् ख्यथ् । भुक्त्वा भुक्त्वा । च्यथ् च्यथ् । पायं प्रायम् । साधनं पूर्ववत् ।

स्वरान्तं धातु से अतीतकाल-आभीक्ष्ण्य-गम्यमान में विकल्प से 'इ' प्रत्यय होता है और पद दो बार होता है । दि दि-दायं दायम्-दे देकर । यि यि-एत्यैत्य-आ आ कर । ख्य ख्य-भुक्त्वा भुक्त्वा-खा खा कर । प्रथम दोनों में निदिदिभ्य इलोपः (सू० ८) से 'इ' का लोप । तीसरे में 'स्वरान्तादिथोऽत् (सू० ७) से 'इकार' को 'अकार' । इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू० १।१०) । पक्ष में । दिथ् दिथ्-दिथ्-दायं दायम्-दे देकर । यिथ् यिथ्-एत्यैत्य-आ आकर । ख्यथ् ख्यथ्-भुक्त्वा भुक्त्वा-खा खा कर । च्यथ् च्यथ्-पायं प्रायम्-पी पीकर । साधन पहले की तरह ।

आहुपधाया अप्रसिद्धता ॥ १३ ॥

अतीतक्रियायां धातोरुपधाभूतस्याकारस्याप्रसिद्धता भवति । कारिथ् । क्वथित्वा । मारिथ् क्वथ् । हत्वा । तारिथ् । तारयित्वा । एवं कारि कारि । क्वाथं क्वाथम् । मारि मारि । मारं मारम् । तारि तारि । तारं तारम् । साधनं सुगमम् ।

अतीतक्रिया में धातु के उपधाभूत 'आकार' की अप्रसिद्धता होती है । कारिथ्-क्वथित्वा... । मारिथ् क्वथ्-हत्वा-मार कर । इस तरह-कारिकारि क्वाथं क्वाथम्... । मारि मारि-मारं मारम्-मार मारकर । तारि तारि-तारं तारम्-तार तार कर । साधन सुगम है ।

एत ईत् ॥ १४ ॥

अतीतक्रियायां धातोरुपधाभूतस्य एकारस्य ईकारो भवति । चीटि-चीटि । कुट् कुट्म् । वीहि वीहि । आसमासम् । लीखि लीखि । लेखं लेखम् । चेट कुट्ने । ब्यह उपवेशने । लेख लेखने । इ प्रत्यय आभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम् (सू० ११) इति इ प्रत्ययः । (ब्यह धातुरस्य विधेरनाश्रयः । किञ्च विहि विहि इति ह्रस्वेकारेणैव पाठः शुद्धोऽस्ति ।)

अतीतक्रिया में धातु के उपधाभूत 'एकार' को 'ईकार' होता है । चीटि चीटि-कुट् कुट्म्-कूट कूट कर । वीहि वीहि-आसम् आसम्- बैठ बैठ कर । लीखि लीखि-लेखं लेखम्-लिख लिख कर । चेट-कूटने अर्थ में । ब्यह-बैठने अर्थ में । लेख-लिखने अर्थ में । इ प्रत्यय आभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम् (सू० ११)

से 'इ' प्रत्यय । ('व्यह' धातु, इसके विधि का अनाश्रय है और 'विहि विहि' इस ह्रस्व 'इकार' से ही पाठ शुद्ध है ।)

ऊदोकारस्य ॥ १५ ॥

अतीतक्रियायां धातोरुपधाभूतस्य ओकारस्य ऊकारो भवति । खूचि खूचि । भायं भायम् । वृजि वृजि । श्रावं श्रवम् । तूलि तूलि । तोलयं तोलयम् । एवं खूचिथ् । भीत्वा । वृजिथ् । श्रुत्वा । तूलिथ् । तोलयित्वा । साधनं सुगमम् ।

अतीतक्रिया में धातु के उपधाभूत 'ओकार' को 'ऊकार' होता है । खूचि खूचि-भायं भायम्-डर डर कर । वृजि वृजि-श्रावं श्रावम्-सुन सुन कर । तूलि तूलि-तोलयं तोलयम्-तोल तोल कर । इस तरह-खूचिथ-भीत्वा-डर कर । वृजिथ-श्रुत्वा-सुन कर । तूलिथ-तोलयित्वा-तोल कर । साधन सुगम है ।

अनादयोऽव्ययम् ॥ १६ ॥

आन् इथ् इथ्-क्यथ् इ इति चत्वारः प्रत्ययाः अव्ययमव्ययसंज्ञा भवन्ति । आन्, इथ्, इथ्-क्यथ् और 'इ' ये चार प्रत्ययों की अव्यय संज्ञा होती हैं ।

भविष्यति कितु पदम् ॥ १७ ॥

प्रधानक्रियाया भविष्यत्काले इतरस्यामप्रधानायां क्रियायां गम्यमानायां धातोः कितु इति पदं भवति पदग्रहणात् कितु इत्यस्य पुंस्त्रीत्वमेकत्वानेकत्वं च भवतीति विज्ञेयम् । परनस् कितु । पठितुं सः । रननस् कितु । पक्तुं सः । परनस् कितु । पठितुं सा । रननस् कितु पक्तुं सा । परनस् किति । पठितुं ते । रनरस् किच । पक्तुं ताः । पर पठने । रन पाके । अनेन कितु । कितावनस् (सू० २०) इति अनस् आगमः । द्वितीययोः सर्वेषामुकारान्तानामुकारादेशः (सू० ६।४) इति सूत्रेण ऊमात्रादेशः । तवर्णान्तानामप्रसिद्धः (सू० ६।११) इति तकारस्य चकारः । तृतीययोरेकस्य उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) इति उकारस्य इकारः । अपरस्य ऊमात्रादेशे तकारादेशे च कृते । बहुत्वेऽकारागमः (सू० २।२।११) इत्यकारागमः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) इति ऊकारस्य इकारः, इकारोऽसवर्णे योऽपरलोपः (सू० १।१०) इति यत्वम् । तस्य अप्रसिद्धचवर्णलोपः (सू० ८।३।४७) । चेटनस् कितु । कुट्टयितुं सः । चेटस् कितु (सू० ६।२।१२) कुट्टनाय सः प्रजनस् कितु । गर्जितुं सः । ग्रञ्चि कितु सू० ६।२।६५) गर्जनाय सः । इति चतुर्थी-स्वरूपाणि च तेषां धातूनां इत्यन्ते

येषां भावा अनेकधा भवन्ति । येषां तु पुंस्त्रीभेदाद्विविध एव स्यान् तत्र चतुर्थीप्रयोगेन सिद्धिः । किन्तु वक्ष्यमाणव्यञ्जनान्तेभ्यो घातुभावशब्देभ्यश्च-
तुर्थीप्रोक्तप्रत्ययेषु कृतेषु व्यञ्जनान्तस्योकारोपधाया अत् (सू० २।१।३२)
इत्यादिना चतुर्थीस्वरूपं सेत्स्यतीति ।

प्रधानक्रिया के भविष्यत्काल में इतर-अप्रधानक्रियागम्यमान में घातु को 'कितु' यह पद होता है । पदग्रहण से 'कितु' इसके पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में एकवचन और बहुवचन होता है, यह जानना चाहिए । परनस् कितु-पठितुं सः-वह (पुं०) पढ़ने के लिए । रननस् कितु-पक्तुं सः-वह (पुं०) पकाने के लिए । परनस् किञ्च-पठितुं सा-वह (स्त्री०) पढ़ने के लिए । रननस् किञ्च-पक्तुं सा-वह (स्त्री०) पकाने के लिए । परनस् किति-पठितुं ते-वे पढ़ने के लिए । रननस् किच-वे (स्त्री०) पकाने के लिए । पन्-(पुं०) पढ़ने में । रन-पकाने में । इससे 'कितु' । कितावनस् (सू० २०) से 'अनस्' का आगम । दूसरे दोनों में सभी उकारान्तों को 'ऊकार' आदेश (सू० ६।४) इस सूत्र से 'ऊ' मात्र आदेश । तवर्गान्तिनामप्रसिद्धः (सू० ६।११) से 'तकार' का 'चकार' । तीसरे दोनों में एक के उवर्गान्तिनामिकारः (सू० २।१।३०) से 'उकार' को 'इकार' । दूसरे को 'ऊ' मात्र आदेश और 'तकार' आदेश करने पर बहुत्वेऽकारागमः (सू० २।१।११) से 'अकार' का आगम । उवर्गान्तिनामिकारः (सू० २।१।३०) से 'ऊकार' को 'इकार' । इकारोऽसवर्णो योऽपरलोपः (सू० १।१०) से 'य' । उसका अप्रसिद्धचवर्गाल्लोपः (सू० ८।३।४७) चेटनस् कितु-कृट्टयितुं सः-वह (पुं०) कूटने के लिए । चेटस् कितु (सू० १।२।१२)-कृट्टनाय सः-वह (पुं०) कूटने के लिए । ग्रञ्जनस् कितु-गर्जितुं सः-वह (पुं०) गर्जने के लिए । ग्रञ्जि कितु (सू० १।२।६५)-गर्जनाय सः-वह (पुं०) गर्जने के लिए । यह चतुर्थीस्वरूप उन घातुओं के देखे जाते हैं, जिनके भाव अनेक प्रकार के होते हैं । जिनके तो पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग भेद से दो प्रकार हो हों, वहां चतुर्थी के प्रयोग से सिद्ध नहीं । किन्तु वक्ष्यमाणव्यञ्जनान्तों से घातुभावशब्दों से चतुर्थीप्रोक्तप्रत्ययों के करने पर व्यञ्जनान्त की उकार उपधा को अत् (सू० २।१।३२) इत्यादि से चतुर्थीस्वरूप सिद्ध होगा ।

अनि च ॥ १८ ॥

प्रधानक्रियाया भविष्यत्काले इतरस्यामप्रधानायां क्रियायां गम्यमानायां चातोः परः अनि प्रत्ययो भवति । परनि गच्छान् छुह् । पठितुं व्रजति । रननि गोव् । पक्तुं गतः । ख्यनि गच्छि । अत्तुं यास्यति ।

प्रधानक्रिया के भविष्यत् काल में इतर अप्रधान क्रिया गम्यमान में धातु से परे 'अनि' प्रत्यय होता है। परनि गच्छान् छुह्-पठितुं व्रजति-पढ़ने के लिए जाता है। रननि गौव्-पक्तुं गतः-पकने के लिए गया। ख्यनि गच्छि-अत्तुं यास्यति-खाने के लिए जाएगा।

समखः शुक्प्रष्टव्ये नित्यम् ॥ १६ ॥

समख समक्षीभवने इत्यस्य धातोः शोके प्रष्टव्ये सति नित्यमनिप्रत्ययो भवति। समखनि गौव्। शोकपृच्छायै गत इत्यर्थः। अन्यत्र। समखन-पुच्छय रूढु। समक्षीभवनाय स्थितः।

समख-सामने होने में, इस धातु से 'शोक' पूछे जाने पर नित्य 'अनि' प्रत्यय होता है। समखनि गौव्-शोकपृच्छायै गतः-शोक पूछने के लिए गया। समखन-पुच्छय रूढु-समक्षीभवनाय स्थितः-सामने होने के लिए खड़ा था।

कितावनस् ॥ २० ॥

धातोः कितु प्रत्यये परे अनस् आगमो भवति। करनस् कितु। कर्तुं सः। साधनं सुगमम्।

धातु से 'कितु' प्रत्यय परे रहते 'अनस्' आगम होता है। करनस् कितु-कर्तुं सः-वह करने के लिए। साधन सुगम है।

निदिधिम्योऽकारलोपः ॥ २१ ॥

नि हरणे। दि दाने। यि आगमने। एम्यः परस्य अकारस्य लोपो भवति। निनस् कितु। हर्तुं सः। दिनस् कितु। दातुं सः। यिनस् कितु। आगन्तुम्।

नि-हरने में। दि-देने में। यि-आने में। इनसे परे 'अकार' का लोप होता है। निनस् कितु-हर्तुं सः-वह हरने के लिए। दिनस् कितु-दातुं सः-वह देने के लिए। यिनस् कितु-आगन्तुम्-आने के लिए।

उनु वा ॥ २२ ॥

धातोः कितु प्रत्यये उनु (सू० ६।२।३) आगमो विकल्पेन भवति। करनु कितु-कर्तुं सः।

धातु से 'कितु' प्रत्यय परे रहते 'उनु' (सू० ६।२।३) आगम विकल्प से होता है। करनु कितु-कर्तुं सः-वह करने के लिए।

उन्वन्तं लिङ्गवत् ॥ २३ ॥

अत्र वक्ष्यमाणो भावविकल्पस्वरूपे च उनु (सू० ६।२।३) अन्ते यस्य तत्पदं लिङ्गवद्भवति। यथा कितु प्रत्ययस्य पुंस्त्रीत्वमेकत्वानेकत्वं च संभवति

तथैव तस्मात्पूर्वस्य उनु विशिष्टस्य घातोरपि भवति । रनुनु कितु । पक्तुं सः । रननि किति । पक्तुं ते । करञ् कित् । कतुं सा । करञ् कित् । कतुं ताः । साधनमुक्तवत् ।

यहां वक्ष्यमाण और भावविकल्प स्वरूप में 'उनु' (सू० ६।२।३) अन्त में जिसके वह पद लिङ्ग की तरह होता है । जैसे 'कितु' प्रत्यय के पुल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग और एकवचन-बहुवचन होता है, वैसे ही उससे पूर्व 'उनु' विशिष्ट घातु से भी होता है । रनुनु कितु-पक्तुं सः-वह पकाने के लिए । रननि किति-पक्तुं ते-वे पकाने के लिए । करञ् कित्-कतुं सा-वह (स्त्री०) करने के लिए । करञ् कित्-कतुं ताः-वे (स्त्री०) करने के लिए । साधन कहे की तरह ।

स्वरान्तेभ्योऽनिदियिभ्य आदेरत् ॥ २४ ॥

नि हरने । दि दाने । यि आगमने । एतान्वर्जयित्वा स्वरान्तेभ्यो घातुभ्यः उनु प्रत्ययस्यादेरुकारस्य अकारो भवति । ख्यनु कितु । खादितुं सः । च्यनु कितु । पातुं सः । प्यनु कितु । पतितुं सः । ह्यनु कितु । वोढुं सः । अनिदियिभ्यः किम् । दिनु कितु । दातुं सः । निनु कितु । हतुं सः । यिनु कितु । आयातुं सः । साधनं पूर्ववत् ।

नि-हरणे में । दि-दान में । यि-आने में । इन्हें छोड़ कर स्वरान्त घातुओं से उनु प्रत्ययादि उकार को अकार होता है । ख्यनु कितु-खादितुं सः-वह खाने के लिए । च्यनु कितु-पातुं सः-वह पीने के लिए । प्यनु कितु-पतितुं सः-वह गिरने के लिए । ह्यनु कितु-वोढुं सः-वह सवारी के लिए । अनिदियि से क्या ? दिनु कितु-दातुं सः-वह देने के लिए । निनु कितु-हतुं सः-वह हरने के लिये । यिनु कितु आयातुं सः-वह आने के लिए, साधन पहले की तरह ।

कर्तरि वनु ॥ २५ ॥

घातोः कर्तर्यर्थं वनु प्रत्ययो भवति । करवनु । कर्ता । परवनु । पाठकः । घातु से कर्तृ अर्थ में 'वनु' प्रत्यय होता है । करवनु-कर्ता-करने वाला । परवनु-पाठकः-पढ़ने वाला ।

वनावकारागमः ॥ २६ ॥

घातोः वनु प्रत्यये परे अकारागमो भवति । व्यठवनु-स्थूलीभवन् । पोठवनु । पोष्टा । सुगमम् ।

घातु से 'वनु' प्रत्यय परे रहते 'अकार' का आगम होता है । व्यठवनु-स्थूलीभवन्-मोटा होता हुआ । पोठवनु-पोष्टा.....सुगम है ।

स्वरान्तेभ्यो वपूर्वः ॥ २७ ॥

स्वरान्तेभ्यो धातुभ्यो वपूर्वः अकारागमः वकारागमो भवति । निववनु । हारकः । दिववनु-दायकः । यिववनु । आगन्ता । एवं ह्यववनु । खादकः । च्यववनु । पायकः । ह्यववनु । क्रायकः । अत्र वकारागमे कृते सर्वत्राकारागमो निदिद्यिर्वजितात् (सू० ८।२।११) इति धातोरेव अकारागमः ।

स्वरान्त धातुभ्यो से 'व' पूर्व 'अकार' आगम 'वकार' आगम होता है । निववनु-हारकः-हरने वाला । दिववनु-दायकः-देने वाला । यिववनु-आगन्ता-आने वाला । इस तरह । ह्यववनु-खादकः-खाने वाला । च्यववनु-पायकः-पीने वाला । ह्यववनु-क्रायकः-..... यहां 'वकार' आगम करने पर 'सर्वत्राकारागमो निदिद्यिर्वजितात् (सू० ८।२।११) से धातु से ही 'अकार' का आगम ।

बोलुप्राक् पदो च ॥ २८ ॥

धातोः कर्तर्यर्थे बोलुप्रत्ययः प्राक् प्रत्ययश्च भवति उदाहरणमुत्तरसूत्रे । धातु से कर्तृ अर्थ में 'बोलु' प्रत्यय और 'प्राक्' प्रत्यय होता है । उदाहरण उत्तर सूत्र में ।

तयोरनागमः ॥ २९ ॥

तयोर्बोलु प्राक् प्रत्यययोः परयोर्धातोः अन् आगमो भवति । करन् बोलु । कर्ता । परन् बोलु । पठिता । एवं । करन्-प्राक् । कर्ता । परन् प्राक् । पाठकः । पदसंज्ञाव्यपदेशाद्वक्ष्यमाणपुंस्त्रीभावपदात्परो प्रयुक्तो सन्तो प्रोक्तसमासवत्सिद्धि-रवधार्या । तद्यथा । जानन् भावपदात् अग्रे बोलुपदम् । व्यञ्जानान्तस्योकारोप-धाया अत् (सू० २।१।३२) इति उपधाया उकारस्य अकारः । एवं । जानू-बोलु । अत्र जान् (सू० ६।२।७१) भावपदात् अग्रे बोलु पदम् । तवर्गान्तानामप्रसिद्धः (सू० ६।११) इति नकारस्य वकारः । कृतादेशानामूमात्रा आगमः (सू० २।१।१६) इति ऊमात्रा आगमः । जानन्-बोलु । जाता । जानू बोलु । जाता । इति सिद्धम् । यस्यैव धातोः स्वार्थे पुंस्त्रीरूपे भावपदे स्यातां तस्यैव स्वरूपद्वयं संगच्छत इत्यवधार्यम् । (यस्यैवेत्यत्रायमर्थः यस्य धातोः स्वार्थे निजार्थे कर्तुः स्वस्यैवात्मन आन्तरधर्मद्योतके न तु केनचिद्वाह्येन कर्मादिना संयुज्यमानार्थके पुंस्त्रीरूपे पुंसि स्त्रियां च न तु द्वयोरन्यतरस्मिन्नेव निष्पद्यमानप्रयोगे भावपदे वक्ष्यमाणभावप्रत्ययान्तरूपे स्यातां तस्यैवेति । यथात्र जानुन् जान् इत्युभे पुंस्त्रीरूपे भावपदे कर्तृसंबन्धिज्ञानरूपस्यान्तरधर्मस्य वाचके स्त इति बोध्यम् । करादीनां (सू० ६।२।२) स्ववाहकमसंयोगात् चरादीनां (सू० ६।२।२४)

नित्यस्त्रीभावात् छकादीनां (सू० ६।२।६) स्त्रीभावप्रत्ययान्तभावाभावात् डलादीनां (सू० ६।२।२७) बाह्यधर्मसंयोगभावात्पदसंज्ञाव्यपदेशादित्यादिना सूचितविधेरप्रसक्ततोह्येति ।)

उन 'बोलु-ग्राक्' प्रत्ययों के परे रहते 'अन्' आगम होता है । करन्बोलु-कर्ता-करने वाला । परन् बोलु-पठिता-पढ़ने वाला । इस तरह करन् ग्राख्-कर्ता-करने वाला । परन् ग्राख्-पाठकः-पढ़ने वाला । पदसंज्ञाव्यपदेश से और वक्ष्यमाण पुल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग भाव पद से परे प्रयुक्त हुए कहे समास की तरह सिद्धि जानना । सो जैसे । जानुन् भावपद से आगे बोलु पद । व्यञ्ज-नान्तस्योकारोपधाया अत् (सू० २।१।३२) से उपधा के 'उकार' को 'अकार' । इस तरह-जानू बोलु । यहां जान (सू० ६।२।७१) भावपद से आगे 'बोलु' पद । तवर्गान्तिनामप्रसिद्धः (सू० ६।१।१) से 'नकार' को 'वृ' 'अकार' । कृतादेशा-नामूमात्रा आगमः (सू० २।१।१६) से ऊमात्रा आगम । जानन् बोलु-ज्ञाता-जानने वाला । जानू बोलु-ज्ञाता-जानने वाला । यह सिद्ध हुआ । जिस ही धातु के स्वार्थ, पुंस्त्रीरूप-भावपद में हों, उसके ही दो स्वरूप होते हैं, यह समझना । (जिसके ही यह यहां यह अर्थ है, जिस धातु के स्वार्थ में निजार्थ में कर्ता का अपने ही अपने आन्तरधर्मद्योतक में न कि किसी बाह्य कर्मादि से संयुज्यमान अर्थ पुंस्त्री रूप पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में, न कि दोनों में, और ही निष्पद्यमानप्रयोग भावपद में वक्ष्यमाणभावप्रत्ययान्तरूप में उसके ही हों । जैसे यहां जानुन् जान्, इन दोनों पुंस्त्रीरूप भावपद में कर्तृसंबन्धि-ज्ञानरूप अन्तरधर्म के वाचक में हों, यह जानना । करादीनां (सू० ६।२।२) स्वबाह्यकर्मसंयोग से चरादीनां (सू० ६।२।२४) नित्यस्त्रीभाव से छ्वाकादीनां (सू० ६।२।६) स्त्रीभावप्रत्ययान्तभावाभाव से डलादीनां (सू० ६।२।२७) बाह्यधर्मसंयोगभाव से पदसंज्ञाव्यपदेश इत्यादि से सूचितविधि की अप्रस-क्तता समझना ।)

स्वरान्तात्सस्वरः ॥ ३० ॥

सः अन् आगमः स्वरान्ताद्धातोः सस्वरः स्वरान्तो भवति । ख्यन्-बोलु । खादिता । च्यन्-बोलु । पाता । एवं । ख्यन्-ग्राख् । भक्षकः । च्यन्-ग्राख् । पायकः ।

वह 'अन्' आगम स्वरान्त धातु से सस्वर स्वरान्त होता है । ख्यन्-बोलु-खादिता-खाने वाला । च्यन्-बोलु-पाता-पीने वाला । इस तरह । ख्यन्-ग्राख्-भक्षकः-खाने वाला । च्यन्-ग्राख्-पायकः-पीने वाला ।

न्यादीनामल्लोपः ॥ ३१ ॥

नि हरणप्रापणयोः । दि दाने । यि आगमने । इत्येपां अन् आगमस्य अकारलोपो भवति । निन-बोलु । नेता । दिन-बोलु-दाता । यिन-बोलु-आगन्ता । एवं । निन-ग्राख् । नायकः । दिन-ग्राख्-दायकः । यिन-ग्राख्-आगन्ता ।

‘नि’—हरने और प्राप्त करने में । दि-देने में । यि-आने में । इनके ‘अन्’ आगम के ‘अकार’ का लोप होता है । निज-बोलु-नेता-ले जाने वाला । दिन-बोलु-दाता देने वाला । यिन-बोलु-आगन्ता-आने वाला । इस तरह-निन ग्राख्-नायकः ले जाने वाला । दिन ग्राख्-दायकः देने वाला । यिन ग्राख्-आगन्ता-आने वाला ।

दिदावोर्नल्लौ व्यभिचारिण्याम् ॥ ३२ ॥

दि दाने । दाव दापने । इत्यनयोर्व्यभिचारिण्यां स्त्रियां क्रमेण नल् अल् प्रत्ययो भवतः । दिनल् । व्यभिचारिणी । दावल् । व्यभिचारिणी ।

दि-देने में । दाव-देने में । इन दोनों के व्यभिचारिणी स्त्री में नल्, षल् प्रत्यय होते हैं । दिनल्-व्यभिचारिणी-व्यभिचार करने वाली । दावल्-व्यभिचारिणी-व्यभिचार करने वाली ।

कर्मोपपदे पुंस्यश्लीले ॥ ३३ ॥

तयोर्दिदावोः कर्मण्युपपदे सति पुंसः अश्लीले नल्-अलौ भवतः । माज्यदिनल् । मातृगामी । व्यज दिनल् । स्वसृगामी । कोरि दिनल् । कन्यागामी । एवं माज्यदावल् । व्यज् दावल् । कोरि दावल् ।

उन ‘दि-दाव’ के कर्म उपपद में होने पर पुरुष के अश्लील अर्थ में ‘नल्-अल्’ प्रत्यय होते हैं । माज्यदिनल्-मातृगामी-माता से भोग करने वाला । व्यज दिनल्-स्वसृगामी-वहिन से भोग करने वाला । कोरि दिनल्-कन्यागामी-कन्या से भोग करने वाला । इस तरह-माज्यदावल्-मातृगामी । व्यज दावल्-स्वसृगामी कोरिदावल्-कन्यागामी ।

नलो लो वा ॥ ३४ ॥

नल्प्रत्ययस्यादेविकल्पेन लकारो भवति । माज्य दिलल् ।

नल् प्रत्यय के आदि को विकल्प से ‘लकार’ होता है । माज्यदिलल्-मां से भोग करने वाला ।

क्वचिल्लोपः ॥ ३५ ॥

नल् प्रत्ययस्यादेः क्वचिल्लोपो भवति । माज्यदिल् । मातृगामी ।

‘नल्’ प्रत्यय के आदि का कहीं लोप हो जाता है । माज्यादिल्-मातृगामी-मां से भोग करने वाला ।

प्रधानातीते उः ॥ ३६ ॥

धातोः प्रधाने क्रियारूपे अतीते गम्यमाने उ प्रत्ययो भवति । कर्-
कृतम् । पठ् । पठितम् । खनु । खातम् ।

धातु के प्रधान-क्रियारूप अतीत गम्यमान में 'उ' प्रत्यय होता है । कर्-
कृतम्-किया । पठ्-पठितम्-पढ़ा । खनु-खातम्-खोदा ।

चिरख्यौरोवादेशः ॥ ३७ ॥

चि पाने । खि खादने । इत्यनयोः उ प्रत्ययस्य औव् आदेशो भवति ।
च्यौव् । पीतम् । ख्यौव् । भुक्तम् ।

चि-पीने में । खि-खाने में । इन दोनों के 'उ' प्रत्यय को 'औव्' आदेश
होता है । च्यौव्-पीतम्-पिया । ख्यौव्-भुक्तम्-खाया ।

नेरूव् ॥ ३८ ॥

नि हरणे इत्यस्मात् उ प्रत्ययस्य ऊव् आदेशो भवति । न्यूव् । नीतम् ।
तत्र युष्मच्छब्दकर्तरि आख्यातोक्तभूतक्रियैव (सू. ८।३।३४) मुख्या स्पष्टा च
प्रोवता तु गौणेति बोध्यम् ।

'नि' हरने अर्थ में, इससे 'उ' प्रत्यय को 'ऊव्' आदेश होता है । न्यूव्-
नीतम्-लिया । वहां युष्मत् शब्द कर्ता में आख्यातोक्तभूतक्रियैव (सू. ८।३।३४)
मुख्य और स्पष्ट कही गई है, तो भी गौण ही समझना ।

कर्तृधातूनामाख्यातभूतक्रियैव नित्यम् ॥ ३९ ॥

येषां धातूनामतीतकाले कर्तृप्रयोगा एव भवन्ति तेषामाख्यातोक्तभूतकाले-
क्रियैव नित्यं भवति कर्मप्रयोगाभावात् । चलु । पलायितः । चलि ।
पलायिताः । व्यथ्योव् । पुष्टः । व्यथ्येव् । पुष्टाः । आख्यातक्रियायां साधि-
तानि ।

जिन धातुओं के अतीतकाल में कर्तृप्रयोग ही होते हैं । उनके
आख्यातोक्तभूतकालक्रिया ही कर्मप्रयोग अभाव से नित्य होती है । चलु-
पलायितः-भाग गया । चलि-पलायिताः-भाग गए । चलि-पलायिताः-भाग
गए । व्यथ्योव्-पुष्टः-पुष्ट है । व्यथ्येव्-पुष्टाः-पुष्ट हैं । आख्यातक्रिया में
सिद्ध किए जा चुके हैं ।

भूतपदान्मतु पदं कर्मणि ॥ ४० ॥

कर्मणि धातुक्रियाविशिष्टे पदार्थे अभिधेये सति कर्मधातोः कृदुक्तभूतक्रिया-
पदात् कर्तृधातोश्चाख्यातोक्तभूतपदात् मतु पदं भवति । मतु पदे तु मतु इति
उकारविशिष्टं च व्यवह्रियते । भूतपदग्रहणेन यथा मतु पदस्य प्रथमादि

विभक्तिपरिणामो भवति एकत्वानेकत्वपुंस्त्रीपरिणामश्च भवति तथा तत्तद्भूतक्रियापदस्यापि भवति । मनुविशिष्टं पदं त्वेकमेव भवति न तु द्वितयम् । कर्-मनु । कृतम् । कर्-मन् । कृता । गर्-मनु । घट्टितम् । गर्-मन् । घट्टिता । करि मति । कृतानि । कयं मच । कृताः । गरि मति । घट्टितानि । गर्यं मच । घट्टिताः । कर करणे । गर घट्टने । प्रधानातीते उः (सू. ३६) । कर्-पदात् गर्-पदाच्चात्नेन मनु पदम् । पुंवहुत्वे पूर्वोत्तर-पदयोरन्त्यस्वरस्य इकारः । स्त्रीलिङ्गे ऊमात्रादेशः तकारस्य च चत्वम् । एवं सर्वत्र विभक्तिगणे विज्ञेयम् । कर्तृधातूनां यथा । व्यथ्यो मनु । स्थूलीभूतः । खूचु मनु । भीतः । व्यथ स्थूली भवने औव् यागमः (८।३।४६ सूत्रेण) व्यथ्योव् पदात् मनु पदम् । संवन्धिप्रत्ययेषु वयोर्लोपः (सू. ८।३।४१) इति वकारस्य लोपः । एवम् । खोच भये औव् तस्य छुह् आदेशः छहोर्लो-पश्च । ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्ति च (सू. ८।३।२४) इत्युपधाया ऊकारः । खूचु पदात् मनुपदम् । ननु कर्तृधातूनां वकारस्य लोपे ओदन्तविशेषणादो-दन्तस्य च लिङ्गप्रयोगादर्शनात्कथं पूर्वपदस्य लिङ्गपरिणामः क्रियते । अत्रोच्यते यथा उकारान्तस्य प्रथमावहुत्वादिषु एकमात्र एव इकारादेशः क्रियते तथैव द्विमात्रस्य सन्ध्यक्षरस्य ओकारस्यापि द्विमात्रसन्ध्यक्षरस्य एकार-स्यादेशो भवतीति बोध्यम् । तेन व्यथय मति । स्थूलीभूताः । यद्वा । व्यथ्येय् इति बहुवचनभूतक्रियाया मनु पदे कृते प्रोक्तसूत्रेण यकारलोपात्सेत्स्यतीति । एकाक्षरावशिष्टानां तु पदसंज्ञानिवृत्तिः । तेन । आमतु । आगतः । आमति । आगताः । चामतु । प्रविष्टः । चामति । प्रविष्टाः । द्रामतु । निर्गंतः । द्रामति । निर्गंताः । प्यामतु । प्रसूतः । प्यामति । प्रसूताः । जामतु । जातः । जामति । जाताः । मूदु इति क्रियापदस्य मतो अन्त्यव्यञ्जनादेर्विकल्पेन लोप इष्यते । मूदुमतु । मृतः । पक्षे । मूमतु । मृतः । स्त्रीलिङ्गे तु नित्यमिष्यते । मूमचू । मृता । मूमच । मृताः ।

कर्म में धातुक्रियाविशिष्ट पदार्थ अभिधेय में होने पर कर्म धातु के कृत-उक्त भूतक्रियापद से कर्तृधातु के आख्यात में उक्त भूतपद से मनु पद होता होता है । मनु पद में तो मनु यह उकारविशिष्ट व्यवहृत होता है । भूतपदग्रहण से जैसे मनु पद का प्रथमादि विभक्ति परिणाम होता है और एकत्व-अनेकत्व पुंस्त्रीपरिणाम होता है, वैसे तत्तद्भूतक्रियापदका भी होता है । मनु विशिष्ट पद तो एक ही होता है न कि दो । कर् मनु-कृतम्-क्रिया । कर्-मन्-कृता-की । गर्-मनु-घट्टितम्-घटा । गर्-मन्-घट्टिता-घटी । करि मति-कृतानि-किए । कयं मच-कृताः-कीं । गरिमति-घट्टितानि-घटे । गर्यं मच-

घट्टिता-घटीं । कर-करने में । गर-घटने में । प्रधानातीते उः (सू. ३६) । कर् पद से और गरु पद से इससे मत्तु पद । पुल्लिङ्गबहुवचन में पूर्व-उत्तर पद में अन्त के स्वर को 'इकार' होता है । स्त्रीलिङ्ग में ऊमात्र आदेश और तकार को 'च' । इस तरह सब जगह विभक्तिगण में जानना । कर्त्तृधातुओं के जैसे-व्यथ्यो मत्तु-स्थूलीभूतः-मोटा हुआ । खूचु मत्तु-भीतः-डरा । व्यथ-मोटा होने में औव् यागमः (८।३।४६) सूत्र से व्यथ्योव् पद से 'मत्तु' पद । सम्बन्धिप्रत्ययेषु वयोलोपः (सू. ८।३।४१) से वकार का लोप । इस तरह-खोच-भय-में औव् उसे छुङ् आदेश और छ ह का लोप । ओकारस्योकारः सादेशपुंक्तर्त्तिरि च (सू. ८।३।२४) से उपधा को 'ऊकार' । खूचु पद से मत्तु पद । कर्त्तृधातुओं के वकार का लोप होने पर ओदन्त विशेषण से और ओदन्त के लिङ्गप्रयोग अदर्शन से कैसे पूर्वपद का लिङ्ग परिणाम किया जाता है । यहां कहा जाता है जैसे उकारान्त के प्रथमा-बहुवचन आदि में एकमात्र ही 'इकार' आदेश किया जाता है वैसे ही द्विमात्र सन्ध्यक्षर ओकार को भी द्विमात्र सन्ध्यक्षर एकार का आदेश होता है, यह जानना । उस से व्यथ्ये मति-स्थूलीभूताः-मोटे हुए । अथवा-'व्यथ्येय' इस बहुवचनभूत-क्रिया का 'मत्तु' पद करने पर उक्त सूत्र से यकार लोप से सिद्ध हो जाएगी । एकाक्षर अवशिष्टों के तो पदसंज्ञानिवृत्ति । उससे-आमत्तु-आगतः-आया । आमति-आगताः-आए । चामत्तु प्रविष्टः-प्रविष्ट हुआ । चामति-प्रविष्टाः-प्रविष्ट हुए । द्रामत्तु-निर्गतः-निकला । द्रामति-निर्गताः-निकले । प्यामत्तु-प्रसूतः-पैदा हुआ । प्यामति-प्रसूताः-पैदा हुए । जामत्तु-जातः-पैदा हुआ । जामति-जाताः-पैदा हुए । 'मूदु' इस क्रियापद के मत्तु में अन्त के व्यञ्जनादि का विकल्प से लोप होता है । मूदु मत्तु-मृतः-मरा । पक्ष में-मूमत्तु-मृतः-मरा । स्त्रीलिङ्ग में तो नित्य होता है । मूमचू-मृता-मरी । मूमच-मृताः-मरीं ।

हेः पूर्व भावपदं चारब्धे ॥ ४१ ॥

हि ग्रहणादिषु इत्यस्य धातोः कृदुक्तभूतपदात्परं मत्तुपदं भवति । धातोः पूर्व च भावपदं (सू. १।२।३) प्रयोज्यम् आरब्धे कर्मणि अभिधेये सति । ग्यवनु ह्यतु मत्तु । गीयमानम् । कर्नु ह्यतु मत्तु । क्रियमाणम् ।

'हि' ग्रहणादि में, इस धातु से कृत् में उक्त भूतपद से परे मत्तु पद होता है । धातु से पूर्व 'च' भावपद (सू. १।२।३) आरब्ध कर्म अभिधेय होने पर प्रयुक्त करना चाहिए । ग्यवनु ह्यतु मत्तु-गीयमानम् गाए जाते हुए । कर्नु ह्यतु मत्तु-क्रियमाणम्-किए जाते हुए ।

गच्छोऽतीतानागतौ धातुभावतस्तव्यार्थे ॥ ४२ ॥

अत्र शब्दशास्त्रे तव्यार्थकः शब्दः अतीतकाले भविष्यत्काले च भवतीति बोध्यम् । गच्छ सामञ्जस्ये इत्यस्य प्रधानभूतकालस्वरूपं प्रधानभविष्यत्-कालस्वरूपं च धातोर्भावशब्दाद्वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वं परे वा प्रयुज्येते क्रमेण भूततव्यार्थभविष्यत्तव्यार्थके भवतः । च्य गेच्छ गच्छनु । त्वया गन्तव्यं भूते । त्वह्य गच्छ गच्छनु । युष्माभिर्गन्तव्यम् । अनागते यथा । ततु गच्छि गच्छनु । तत्र गन्तव्यम् । साधनं सुगमम् ।

यहां शब्दशास्त्र में तव्यार्थक शब्द अतीतकाल और भविष्यत् काल में होता है, यह जानना । गच्छ-सामञ्जस्य में इसके प्रधानभूतकालस्वरूप को और प्रधानभविष्यत्कालस्वरूप को धातु के भावशब्द से वक्ष्यमाणरीति से पूर्वं अथवा पर प्रयुक्त होते हैं । क्रम से भूततव्यार्थ और भविष्यत्-तव्यार्थक होते हैं । च्य गच्छ गच्छनु-त्वया गन्तव्यं भूते-भूत में तुम्हें जाना चाहिए । त्वह्य गच्छ गच्छनु-युष्माभिर्गन्तव्यम्-तुम्हें जाना चाहिए । अनागत में जैसे-ततु गच्छि गच्छनु-तत्र गन्तव्यम्-वहां जाना चाहिए । साधन सुगम है ।

विधিনিषेधयोर्लगः ॥ ४३ ॥

लग संगे पीडायां च इत्यस्य स्वरूपं धातोर्भावशब्दात्प्रयोज्यम् विधौ निषेधे च गम्यमाने । तत्र अतीतक्रियाया विधিনিषेधयोर्निषेधादनागतस्वरूपमेव ज्यायः न भूतस्वरूपं । किन्त्वपूर्णभूतस्वरूपं युज्यते ततु लगि गच्छनु । तत्र गन्तव्यम् । ततु लगि न गच्छनु । तत्र न गन्तव्यम् । ततु लगिहे गच्छनु । (तत्र गन्तव्यं योग्यमभविष्यत् ।)

लग संग में और पीडा में, इसका स्वरूप धातु के भावशब्द से विधि और निषेध गम्यमान में प्रयुक्त करना चाहिए । वहां अतीत क्रिया के विधि और निषेध के निषेध से अनागत स्वरूप ही बड़ा है, न कि भूतस्वरूप । किन्तु अपूर्णभूतस्वरूप उचित है । ततु लगि गच्छनु-तत्र गन्तव्यम्-वहां जाना चाहिए । ततु लगि न गच्छनु-तत्र न गन्तव्यम्-वहां नहीं जाना चाहिए । ततु लगिहे गच्छनु-तत्र गन्तव्यं योग्यमभविष्यत्- वहां जाना चाहिए, योग्य होगा ।

भाव्यार्थे पजश्च ॥ ४४ ॥

पज युक्तीभवने इत्यस्यातीतापूर्णभूतस्वरूपं धातुभावतः प्रयोज्यं च शब्दाद् भूतप्रयोगाश्च भाव्ये सामञ्जस्ये गम्यमाने । ततु पजि गच्छनु । तत्र गमनेन भाव्यम् । ततु पजिहे गच्छनु । (तत्र गन्तव्यं योग्यमभविष्यत् ।) एवमन्यत् ।

‘पज’ उचित होने में, इसके अतीतपूर्णभूतस्वरूप को धातुभाव से प्रयुक्त

करना चाहिए, 'च' शब्द से भूतप्रयोग भाव्य सामञ्जस्य गम्यमान में । तनु पजि गछनु-तत्र गमनेन भाव्यम्-वहां जाना चाहिए । तनु पजिहे गछनु-तत्र गन्तव्यं योग्यमभविष्यत्-वहां जाना ठीक होगा । इस तरह और ।

षष्ठी तृतीया वेषां कर्तरि ॥ ४५ ॥

एषां प्रोक्तानां गच्छादीनां कर्तरि षष्ठी तृतीया वा स्यात् । च्य गछु करुन् । त्वया कर्तव्यं भूते । वा । च्योनु गछु करुन । ते कर्तव्यं भूते । च्य पजि रनुन् । त्वया पक्तव्यम् । च्योनु पजि रनुन् । तव पक्तव्यम् । च्य लगि दपुन् । त्वया वाच्यम् । च्योनु लगि न दपुन । तव न वक्तव्यम् ।

इन कहे गए 'गछ' आदि के कर्ता में षष्ठी वा तृतीया हो । च्य गछु करुन्-त्वया कर्तव्यं भूते-भूत में तुझे करना चाहिए । अथवा-च्योनु गछु करुन्-ते कर्तव्यं भूते-भूत में तेरा कर्तव्य । च्य पजि रनुन्-त्वया पक्तव्यम्-तुझे पकाना चाहिए । च्योनु पजि रनुन्-तव पक्तव्यम्-तेरा पकाना चाहिए । च्य लगि दपुन्-त्वया वाच्यम्-तुझे कहना चाहिए । च्योनु लगि न दपुन्-तव न वक्तव्यम्-तेरा न कहना चाहिए ।

एभ्य एव संबन्धप्रत्ययाश्च ॥ ४६ ॥

एभ्यो गच्छादिभ्यः स्वरूपेभ्यस्तत्संबन्धादिप्रत्ययाश्च भवन्ति न तु धातु-भावतः । गछुस् करुन् । तस्मै कर्तव्यं भूते । गछ्य् करुन् । तुभ्यं कर्तव्यम् भूते । एवं । लग्यस् करुन् । कर्तव्यं तस्य । लगिन् करुन् । कर्तव्यं तव । लग्यस् करुन् । कर्तव्यं मम । एवं । पज्यस् परुन् । पाठेन तस्य भाव्यम् । पज्यम् परुन् । पाठेन मम भाव्यम् ।

इन 'गछ' आदि स्वरूपों से तत्संबन्धादिप्रत्यय होते हैं, न कि धातु-भाव से । गछुस् करुन्-तस्मै कर्तव्यं भूते-भूत में उसके लिए करना चाहिए । गछ्य् करुन्-तुभ्यं कर्तव्यम् भूते । भूत में तुम्हारे लिए करना चाहिए । इस तरह-लग्यस् करुन्-कर्तव्यं तस्य-उस का करना चाहिए । लगिन् करुन्-कर्तव्यं तव-तेरा कर्तव्य है । लग्यस् करुन्-कर्तव्यं मम-मेरा कर्तव्य है । इस तरह पज्यस् परुन्-पाठेन तस्य भाव्यम्-पाठ से उस का होना चाहिए । पज्यम् परुन्-पाठेन मम भाव्यम्-पाठ से मेरा होना चाहिए ।

एकपदे भावतः परा वा ॥ ४७ ॥

एकस्मिन्नेव क्रियारूपे पदे वक्तव्ये सति गच्छादीनां प्रयोगा भावतः परा वा प्रयोज्याः । गछु गछनु वा गछन् गछ । (गन्तव्यम्) । लगि परुन् वा परुन् लगि । (पठितव्यम्) । पजि ह्यनु वा ह्यनु पजि । अतव्यम् ।

एक ही क्रियारूप पद वक्तव्य होने पर 'गच्छ' आदि का प्रयोग भाव से वा परे प्रयुक्त करने चाहिए। गच्छु गच्छन् वा गच्छन् गच्छ-गन्तव्यम्-जाना चाहिए। लगि पस्नु वा पस्नु लगि-पठितव्यम्-पढ़ना चाहिए। पजि ख्यनु वा ख्यनु पजि-अन्तव्यम्-खाना चाहिए।

अनेकपदेषु वाक्यारम्भपदात् ॥ ४८ ॥

एकाधिकपदैर्वाक्ये वक्तव्ये सति वाक्यस्य आरम्भपदादग्रे ते गच्छादीनां प्रयोगाः स्युः। अद गच्छु तनु गच्छनु। ततस्तत्र गन्तव्यम्। एवं। अद लगि तति विहनु। ततस्तत्रासितव्यम्। एवं। अद पजि तति दपनु। ततस्तत्र वक्तव्यम्। एवमन्यत्।

एक से अधिक पदों से वाक्य वक्तव्य होने पर वाक्य के आरम्भ पद से आगे वे 'गच्छ' आदि के प्रयोग हों। अद गच्छु तनु गच्छनु-ततस्तत्र गन्तव्यम्-इस के बाद वहां जाना चाहिए। इस तरह-अद पजि तति दपनु-ततस्तत्र वक्तव्यम्-इसके बाद वहां कहना चाहिए। इस तरह और।

गच्छो गतागतप्रयोगा उदन्तभावतः कामार्थे ॥ ४९ ॥

इच्छार्थे गम्यमाने सति गच्छ गतो सामञ्जस्ये च इत्यस्य अतीतानागत-कालिकाः सर्वे प्रयोगा उकारान्तभावतः प्रयोज्याः। ते तु कर्तर्येव ज्ञेयाः। भावस्योकारान्तत्वं च धातुवत् एकत्वानेकत्वपरिणामार्थमिति। तत्रानागते यथा। सुह्, गच्छि गच्छनु। (स गच्छतु)। तिम् गच्छन् गच्छनि। (ते गच्छन्तु)। च्ह्, गच्छि गच्छनु। (त्वं गच्छ)। त्वहि गच्छि गच्छनि। (यूयं गच्छत)। व्वह्, गच्छ गच्छनु। अहं गच्छामि। असि गच्छि जेतनि। (वयं जयेम)। इत्यादयो वाक्यार्था इच्छार्थे बोध्याः। अतीतकालिकेषु यथा। ताप् गच्छु कस्नु। आतपोऽभविष्यत्। कुलि गच्छि खसनि। (वृक्षा अरुह्यन्)। च्ह्, गच्छि गच्छनु। (त्वमगमिष्य)। त्वहि गच्छि गच्छनि। (यूयमगमिष्यत)। व्वह्, गच्छि गच्छनु। (अहमगमिष्यम्)। असि गच्छि बडनि। (वयमवधिष्याम)। इति वाक्यार्था आशंसापरा बोध्याः। अतीतकालश्चात्र क्रियातिपत्तौ चरितार्थः। सर्वेषाम् साधनं पूर्ववत्।

इच्छा अर्थ में गम्यमान में होने पर 'गच्छ' गति और सामञ्जस्य में, इस के अतीत-अनागत कालिक सभी प्रयोग उकारान्तभाव से प्रयुक्त करने चाहिए। वे तो कर्तृ में ही जानने। भाव का उकारान्तत्व धातु की तरह एकत्व अनेकत्व परिणाम के लिए। वहां अनागत में जैसे- सुह्, गच्छि गच्छनु-स गच्छतु-वह जाए। तिम् गच्छन् गच्छनि-ते गच्छन्तु-वे जाएं। च्ह्, गच्छि गच्छनु-त्वं गच्छ-

तू जा । त्वहि गच्छिन् गच्छनि-यूयं गच्छत-तुम सव जाओ । व्वह्, गच्छ गच्छनु-अहं गच्छामि-मैं जाता है । असि गच्छन् जेननि-वयं जमेम-हम जीतें । इत्यादि वाक्यार्थ इच्छा-अर्थ में जानने । अतीतकालिक में जैसे-ताप् गच्छु करुनु-आतपोऽभविष्यत्-धूप होगी । कुलि गच्छि खसनि-वृक्षा अरुक्ष्यन्-वृक्ष..... । चह्, गच्छख गच्छनु-त्वमगमिष्यः-तू जाएगा । त्वहि गच्छिन् गच्छनि-यूयमगमिष्यत-तुम सव जाओगे । व्वह्, गच्छस् गच्छनु-अहमगमिष्यम्-मैं जाऊंगा । असि गच्छि बडनि-वयमवधिष्याम-हम वृद्धि को प्राप्त करेंगे । ये वाक्य-अर्थ प्रशंसापरक जानने । अतीतकाल यहां क्रियातिपत्ति में चरितार्थ है । सभी के । साधन पहले की तरह ।

नञोऽर्थे धातोरनय् ॥ ५१ ॥

धातोः नञ्शब्दस्य अभावस्यार्थे वाच्ये अनय् भवति स चाव्ययम् । करनय् । अकृतम् । गरनय् अघटितम् । परनय् । अपठितम् । पोठनय् । अपुष्टम् । दिनय् । अदत्तम् । ह्यनय् । अक्रीतम् । साधनं सुगमम् ।

धातु से 'नञ्' शब्द को अभाव के अर्थ वाच्य में 'अनय्' होता होता है और वह अव्यय है । करनय्-प्रकृतम्-नहीं किया । गरनय्-अघटितम्-नहीं घटा । परनय्-अपठितम्-नहीं पढ़ा । पोठनय्-अपुष्टम्-पुष्ट नहीं हुआ । दिनय्-अदत्तम्-नहीं दिया । ह्यनय्-अक्रीतम्-नहीं खरीदा । साधन सुगम है ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

कृदन्तप्रक्रियायां कृत्क्रियादिपादः प्रथमः ॥६१॥

अथ कृदन्त प्रक्रियायाम् ॥६॥

भावपादः ॥२॥

भावे ॥१॥

इतः परं ये वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्ते सर्वे भावे विज्ञेयाः ।

इससे परे जो वक्ष्यमाण प्रत्यय हैं, वे सभी भाव में जानने ।

पुंस्युन् ॥२॥

धातोर्भावे उन् प्रत्ययो भवति स च पुल्लिङ्गे वर्तते । कर्न् । करणम् ।

पर्न् । पठनम् । द्युन् । दानम् । असुन् । हसनम् ।

धातु के भाव में 'उन्' प्रत्यय होता है और वह पुल्लिङ्ग में है । कर्न्-करणम्-करना । पर्न्-पठनम्-पढ़ना । द्युन्-दानम्-देना असुन्-हसनम्-हंसना ।

अनु (उनु) वा ॥३॥

धातोर्भावविषये अनु प्रत्ययो वा विकल्पेन भवति सोऽपि पुल्लिङ्गे ।

चरन् । उपचयनम् । जुवन् । जीवनम् । (अनु प्रत्ययस्थाने उनु प्रत्ययव्यवहारो दृश्यते । यथा ६१ सूत्रेषु २२, २३, ४१, ४२ इत्यादिषु) । पक्षे । चरन् । जुवन् । इति स्वरूपे स्तः ।

धातु के भावविषय में 'अनु' प्रत्यय विकल्प से होता है, वह भी पुल्लिङ्ग में । चरन्-उपचयनम्-चुनना । जुवन्-जीवनम्-जीवन । ('अनु' प्रत्यय के स्थान में 'उनु, प्रत्यय-व्यवहार देखा जाता है । जैसे—६१ सूत्रों में २२, २३, ४१, ४२ इत्यादि में) पक्ष में—चरन् । जुवन् । ये स्वरूप हैं ।

तलबजोर्यागमो वा ॥४॥

तल स्नेहपाके । बज सेवायां स्नेहने च । इत्यनयोः उन् प्रत्यये परे विकल्पेन यकारागमो भवति । तत्र बजः स्नेहन एव । तल्युन् । स्नेहपाकः । बज्युन् । स्नेहपाकः । पक्षे । तलुन् । बजुन् ।

तल-तेल सेपकाने में । बज-सेवा में और तेल में । इन दोनों में 'उन्' प्रत्यय परे रहते विकल्प से 'यकार' का आगम होता है । वहाँ 'बज' तेल में ही । तल्युन्-स्नेहपाकः-तेल से पकाना । वज्युन्-स्नेहपाकः-तेल से पकाने में । पक्ष में-तलुन्, बजुन् ।

मषश्च रब् ॥५॥

मष विस्मरणे इत्यस्य भावे रब् प्रत्ययो भवति । मष् र्व् । विस्मरणम् । पक्षे । मषुन् ।

'मष' भूलने में, इसके भाव में 'रब्' प्रत्यय होता है । मषरब्-विस्मरणम्-भूलना । पक्ष में । मषुन् ।

द्वदरज्वजरस्वसरां च उ ॥६॥

द्वदर जीर्णीभवने । ज्वजर जर्जरत्वे । स्वसर काष्ठादिजीर्णने इत्येषां भावे ऊ प्रत्ययश्च स्यात् । द्वदर् । जीर्णनम् । ज्वजर् । जीर्णनम् । स्वसर । जीर्णनम् । पक्षे । द्वदरुन् । ज्वजरुन् । स्वसरुन् ।

द्वदर जीर्ण होने में । ज्वजर-जर्जर होने में । स्वसर-काष्ठ आदि के जीर्ण होने में । इनके भाव में 'उ' प्रत्यय हो । द्वदर्-जीर्णनम्-जीर्ण होना । ज्वजर्-जीर्णनम्-जर्जर होना । स्वसर-जीर्णनम्-काष्ठ आदि का जीर्ण होना पक्ष में—द्वदरुन्, ज्वजरुन्, स्वसरुन् ।

छ्वम्बज्वसबगारव्यहलमलोसवुनाम ऽच्च ॥७॥

छ्वम्ब कर्णमर्दने । ज्वस कासे । बगार अक्षणे । व्यह उपवेशने । लम आकर्षणे । लोस श्रमे । वुन दैवानार्जवे । एषां भावे अ प्रत्ययश्च भवति । छ्वम्ब । मर्दनम् । ज्वस । कासः । बगार । अक्षणम् । व्यह । आसनम् । लम । आकर्षणम् । लोस । श्रमः । वुन । (दौर्भाग्यम्) । पक्षे । छ्वम्बन् । इत्यादयो भवन्ति ।

छ्वम्ब-कान मसलने में । ज्वस-खांसी में बगार..... । व्यह बैठने में । लम-आकर्षण में । लोस-श्रम में । वुन-दुर्भाग्य में । इनके भाव में 'अ' प्रत्यय होता है । छ्वम्ब-मर्दनम्-मसलना । ज्वस-कासः-खांसी । बगार-अक्षणम्... । व्यह-आसनम्-बैठना । लम-आकर्षण । लोस-श्रम । वुन-दुर्भाग्य । पक्ष में—छ्वम्बन्, इत्यादि होते हैं ।

लदश्चाव् वेतनेऽपि ॥८॥

लद वस्तुप्रेषणे गृहादिनिर्माणोर्ध्वान्तरीकरणयोः सूत्रादिकर्मणि च इत्यस्य भावे आव् प्रत्ययश्च भवति । तद्वेतनेऽपि गृहादिनिर्माण एव बोध्यम् । इतर-योस्तु गौणतया । लदाव् । (गृहादि) निर्माणम् । तद्वेतनं च ।

'लद' वस्तु भेजने में, गृह आदि का निर्माण वा ऊर्ध्वान्तरी करने में और सूत्रादि कर्म में, इसके भाव में 'आव्' प्रत्यय होता है । उसके वेतन में भी गृहादिनिर्माण में ही जानना । दूसरों में गौण होने से । लदाव्-गृह आदि निर्माण और उसका वेतन ।

छ्वकवछ्वकटकटुकट्वकठुकत्रुकघकपाकवफुकपचकब्रकामुंलोपो वा ॥९॥

छ्वकवजलावगाहने । छ्वक धाड़नैर्बल्ये । टक शब्दवदन्तैश्छेदने । टुक आखुवच्छेदे । ट्वकव कूटाद्याघाते । ठुक ऊत्खनने । त्रुक कणशश्छेदने भक्षणे च । थक श्रमे । पाकव पचने । फुक अङ्गार प्रदीपने । ब्रक दंष्ट्राघाते । एषां भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । तत्र छ्वको दाहवैदग्ध्योः । टकश्छेददन एव । ट्वकवछ्वकवपाकवानामन्त्यस्वरादिलोपः । फुकः फूत्कारे उपधाया वत्व-मिष्यते । छ्वक् । जलशोधना । छ्वक् । दाहः वैदग्ध्यं वा । टक् । छेदः । टुक् । छिद्रवच्छेदः । ट्वक् । मृगादिहननम् । टुक् । उत्तवननम् । त्रुक् कण-भक्षणं छेदनं वा । थक् । श्रमः । पाक् । पाकः । फुक् । अङ्गारप्रदीपनम् । पवक् । फूत्कारः । ब्रक् । आघातः ।

छ्वकव-जल में स्नान करके अर्थ में । छ्वक-वाणी की निर्बलता में । टक-शब्द की तरह दान्तों से काटने में । टुक-चूहे की तरह छेद में । ट्वकव-कूट कपट आदि से प्रहार करने पर । ठुक-खोदने में । त्रुक-कणों के छेद करने और खाने में । थक-श्रम में । पाकव-पकाने में । फुक-अङ्गारों के प्रदीप्त होने में । ब्रक-दान्तों से प्रहार करने में । इनके होने पर 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । वहाँ छ्वक-दाह और वैदग्ध्य में । टक-छेद करने में ही । ट्वकवछ्वकव-पाकव के अन्त के स्वरादि का लोप । फुक-फूत्कार में उपधा को 'व' होता है । छ्वक्-जल से शुद्ध करने में । छ्वक्-दाह वा वैदग्ध्य । टक्-छेद । टुक्-छिद्र की तरह छेद । ट्वक्-मृग आदि का मारना । टुक्-खोदना । त्रुक्-कण खाना व

छेद करना । थस्-श्रम । पास्-पाक । फुस्-अङ्गारों को प्रदीप्त होना । फवस्-
फूत्कार । ब्रस्-आघात ।

द्वग्वज्जसगां गात् ॥१०॥

द्वग्व अवखण्डने । रङ्ग । रञ्जने सगव वृक्षादिसिञ्चने गकारान्तेषु एषां
धातूनां भावे उन् प्रत्ययस्य विकल्पेन लोपो भवति । द्वगवसगवयोर्मूलधातु-
अनुपलब्धावपि कारितोत्पन्नो व प्रत्ययोऽनुमीयते । अतः ट्वक्वधातुवदत्रापि
अन्त्यस्वरादिलोपे गान्तेषु पठितौ । द्वग् । खण्डनम् । रङ्ग् । रागः । सग् ।
सेकः ।

‘द्वग्व’—अवखण्डन में । रङ्ग-रंगने में । सगव-वृक्ष आदि के सींचने में ।
गकारान्तों में इन धातुओं के भाव में ‘उन्’ प्रत्यय का विकल्प से लोप होता
है । द्वगव और सगव के मूलधातु अनुपलब्ध होते हुए भी कारितोत्पन्न ‘व’
प्रत्यय का अनुमान लगाया जाता है । इसलिए ट्वक्व धातु की तरह यहां भी
अन्त के स्वरादि का लोप होने पर गकारान्तों में पढ़े गए हैं । द्वग्-खण्डन ।
रङ्ग-रंगना । सग्-सिञ्चन ।

वाँचश्चात् ॥११॥

अप्रसिद्धचवर्गान्तेषु धातुषु वाँच वञ्चने इत्यस्य धातोर्भावे उन् प्रत्ययस्य
लोपो वा भवति । वाँछ् । वञ्चनम् ।

अप्रसिद्धचवर्गान्त धातुओं में ‘वाँच’-ठगने अर्थ में, इस धातु के भाव में
‘उन्’ प्रत्यय का लोप होता है । वाँछ्-ठगना ।

चेटलूटवाटां टात् ॥१२॥

टकारान्तेषु धातुषु । चेट कुट्टने । लूट लुण्ठने । वाट संधापने । इत्येषां
भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । । चेट् । कुट्टनम् । लूट् । लुण्ठनम् ।
वाट् । संधिः ।

टकारान्त धातुओं में । चेट्-कूटने में । लूट्-लूटने में । वाट्-संधि कराने
में । इनके भाव में ‘उन्’ प्रत्यय का लोप होता है । चेट्-कूटना । लूट्-लूटना ।
वाट्-सन्धि ।

गण्डो डात् ॥१३॥

डकारान्तेषु । गण्ड ग्रन्थे । इत्यस्य भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति ।
गंड । ग्रन्थिः ।

डकारान्तों में । गण्ड-गांठने में । इसके भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । गण्ड-गांठ ।

खनछ्यनोर्नात् ॥१४॥

नकारान्तेषु । खन अवदारणे । छ्यन छेदे । इत्यनयोर्भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । खन् । खातः । छ्यन् । छेदः ।

नकारान्तों में । खन-अवदारण में । छ्यन-छेद में । इन दोनों के भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । खन-खात । छ्यन्-छेद ।

काम्पकृपचापजपटपां पात् ॥१५॥

पकारान्तेषु । काम्प कम्पने । कृप कर्तने । चाप आदने । जप जपने । टप परोक्षपरिभाषणे । एषां धातूनां भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । टपः अश्वाघाते कार्यघाते च , काम्प । कम्पः । कृप् । कृन्तनम् । चाक् । अदनम् । जप् । जपः । टप् । अश्वपादादिप्रहारादि ।

पकारान्तों में । काम्प-काँपने में । कृप-काटने में । चाप-खाने में । जप-जप करने में । टप-परोक्षपरिभाषण में । इन धातुओं के भाव में उन् प्रत्यय का लोप होता है । टप-अश्वघात और कार्यघात में । काम्प-कम्प । कृप्-काटना । चाक्-खाना । जप्-जप । टप्-अश्व के पादादि का प्रहार ।

ब्रमो मात् ॥१६॥

ब्रम भ्रान्तौ । इत्यस्य मकारान्तेषु धातुषु भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । ब्रम । भ्रान्तिः ।

ब्रम-भ्रान्ति में । इसके मकारान्त धातुओं में भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । ब्रम-भ्रान्ति ।

चारचीरतारफुकारपचारमारस्वरां रात् ॥१७॥

रकारान्तेषु धातुषु । चार बलाद्वन्धने । चीर निष्पीडने । तार तारणे । फुकार कोपालापे । प्यार रसनिष्कासने । मार मारणे । स्वर स्मरणे इत्येषां भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । फुकारः पाकभेदे च । स्वरश्चेष्टायां च । चार । अतिबन्धनम् । चीर । निष्पीडनम् । तार । तारणम् । फुकार् । ऊष्म-निर्गमः । मार् । मारणम् । स्वर । चेष्टा स्मृतिश्च ।

रकारान्त धातुओं में । चार-बलपूर्वक बान्धने में । चीर-निष्पीडन में । तार-तारने में । फुकार-क्रोध से बात करने में । पथार्-रस के निकालने में । मार-मारने में । स्वर-स्मरण में । इनके भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । फुकार-पाकभेद में । स्वर-चेष्टा में ! चार-अतिबन्धन । चीर-निष्पीडन । तारतारना । फुकार-गर्म सांस का निकालना । मार-मारना । स्वर-चेष्टा और स्मृति ।

च्यलछलजलतोलदलमेलं लात् ॥१८॥

लकारान्तेषु धातुषु । च्यल बलात्प्रवेशने । छल छलने । जुल नखैस्तक्षणे । तोल तोलने । दल विदारणे । मेल संगमे । एषां धातूनां भावे प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । च्यल् । बलात्प्रवेशः । छल् । छलम् । जल् । नखक्षतम् । तोल् । तोल्यम् । दल् । अवखण्डनम् । मेल् । मङ्गः ।

लकारान्त धातुओं में । च्यल-बलपूर्वक प्रवेश करने में । छल-छल करने में । जुल-नाखूनों से काटने में । तोल-तोलने में । दल-विदारण में । मेल-संगम में इन धातुओं के भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । च्यल्-बलपूर्वक प्रवेश । छल-छल । ज्-नाखूनों से काटना । तोल्-तोलना । दल्-आवखण्डन । मेल्-सङ्ग ।

जुवडुवतावव्वहवां वात् ॥१९॥

वकारान्तेषु । जुव जीवने । डुव संमार्जने । ताव तापने । व्वहव शापे । इ.येषां भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । जुव । जीवः । डुव । नाशः । ताव् । व्वहव् शापः ।

वकारान्तों में । जुव-जीने में । डुव झाड़ने पोंछने में । ताव तपाने में । व्वहव-शाप में । इनके भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है । जुव-जीवः-जीव । डुव-नाशः-नाश । ताव्-तापः-ताप । व्वहव्-शापः-शाप ।

रसहसवोः सात् ॥२०॥

रस सरसीभवने । ह्स्व श्वादि सूचनायाम् । इत्यनयोर्भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । ह्स्वोऽत्रापि पूर्ववद्वकारलोप इष्यते । रस् । रसः । ह्स् । सूचना ।

रस-सरस होने में । ह्स्व-श्वादि की सूचना में । इन दोनों के भाव में उन्

प्रत्यय का लोप होता है। 'हसव' के यहां भी पहिले की तरह 'वकार' का लोप होता है। रस्-रस । हस्-सूचना ।

गृहः सकारो वा ॥२१॥

गृह घर्षणे इत्यस्य भावे उन् प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । घातोरन्त्यस्य च विकल्पेन सकारो भवति । गृह । घर्षणम् । पक्षे । गस् । घर्षणम् ।

'गृह' घिसने में, इसके भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है और घातु के अन्त के अक्षर को विकल्प से 'सकार' होता है। गृह-घर्षणम्-घिसना । पक्ष में । गस्-घर्षणम्-थिसना ।

चृहश्च ॥२२॥

चृह चूषे इत्यस्य भावे उन्प्रत्ययस्य लोपो वा भवति । चृह । चूषणम् ।

'चृह' चूसने में, इसके भाव में 'उन्' प्रत्यय का लोप होता है। चृह-चूषणम्-चूसना ।

स्त्रियाम् ॥२३॥

इत उत्तरं ये वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्ते स्त्रियां भावे विज्ञेयाः ।

इसके बाद जो वक्ष्यमाणा प्रत्यय हैं, वे स्त्री लिङ्ग में भाव में जानने ।

चरचुवमोरवमर्चा नित्यमिञ् ॥२४॥

चर अन्तःकोपे । चुव कलहे । मोरव पीड़ासहने । मर्च अमर्षे । इत्येषां भावे नित्यम् इञ् प्रत्ययो भवति स च स्त्रियामेव । चरिञ् । अन्तःकोपः । कुविञ् । कलहः । मोरवूञ् । सहनम् । मर्चूञ् । सहनम् । मर्चूञ् । अमर्षणम् ।

चर-भीतरी क्रोध में । चुव-लड़ाई-भगड़े में । मोरव-पीड़ा सहने में । मर्च-न सहने में । इनके भाव में नित्य 'इञ्' प्रत्यय होता है और वह स्त्रीलिङ्ग में ही । चरिञ्-अन्तःकोपः-भीतरी क्रोध । चुविञ्-कलहः-भगड़ा । मोरवूञ्-सहनम्-सहना । मर्चूञ्-अमर्षणम्-न सहना ।

मोरवमर्चख्सफिचादिभ्य ऊदादेः ॥२५॥

मोरव-पीड़ा सहने में । मर्च-न सहने में । इन दोनी से परे के उत्तरसूत्र में

वक्ष्यमाणं फिच् आदि से इञ् प्रत्यय के आदि स्वर को ऊ मात्र आदेश होता है । मोरवूञ्-सहनम्-सहना । मर्चूञ्-अमर्षणम्-न सहना ।

मोख पीड़ा सहने । मर्च अमर्षे । इत्याभ्यां परस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाण-
फिचादिभ्यश्च इञ् प्रत्ययस्य आदिरचरस्य ऊमात्रादेशो भवति । मोरवूञ् ।
(सहनम्) । मर्चूञ् । (अमर्षणम्) ।

फिच् (खस्) फुहपवभवजववुचां वा ॥२६॥

फिच विस्मरणे । (खस् तनूरुहकर्षणे) । फुहपवश् अन्तः कोपे । वजव
सार्द्धीकरणे । वुच दग्धीभवने । इत्येषां भावे नित्यं विकल्पेन इञ् प्रत्ययो
भवति । फिचूञ् । कार्यविस्मृतिः । (ख्मूञ् । तनूरुह-कर्षणम् ।) फुहूञ् ।
अन्तःकोपः । पवशूञ् । अन्तःकोपः । वजवूञ् । (सार्द्धीभावाय मलादौ स्थापनम्) ।
वुचूञ् । दाहः । (अत्रापि क्रोधेनैवान्तर्दाह इव संताप इत्यर्थः) । पक्षे । किचुन् ।
(खसुन्) । फुहुन् । पवशुन् । वजवुन् । वुचुन् ।

फिच—भूलने में । (खस्-वृक्ष खींचने में) । फुह्-पवश्-भीतरी क्रोध में ।
वजव-गीला करने में । वुच-जल जाने में । इनके भाव में नित्य विकल्प से
'इञ्' प्रत्यय होता है । फिचूञ्-कार्यविस्मृतिः-काम भूल जाना । (ख्मूञ्-
तनूरुह-कर्षणम्-वृक्ष खींचना । फुहूञ्-अन्तःकोपः-भीतरी क्रोध । पवशूञ्-अन्तः
कोपः-भीतरी क्रोध । वजवूञ्-सार्द्धीभावाय मलादौ स्थापनम्-गीला करने के
लिए मल आदि रखना । वुचूञ्-दाहः-दाह । (यहां भी गुस्से से ही अन्तर्दाह
की तरह संताप, यह अर्थ है) । पक्ष में—किचुन्, खसुन्, फुहुन्, पवशुन्, वज-
वुन्, वुचुन् ।

सारखुतटुवडुवडलत्रुकथ्यकनचनटनमवुजवुठवुपां च ॥२७॥

सार स्वारादिषु । खुत अन्तःखनने । टुव संकोचने । डुव संमार्जने । डल
उल्लंघने । त्रुक् भक्षणे । थ्यक श्लाघायाम् । नच नर्तने । नट कम्पे । नम नम्री-
भावे । वुज जलादिव्यक्तीभावे । वुठ वेष्टने वुप अन्तर्दाहि । इत्येषां भावे
स्त्रियां विकल्पेन इञ् प्रत्ययो भवति । सारिञ् । स्वारः । खुतिञ् । अन्तः-
खननम् । टुविञ् । संकोचः । डुविञ् । संमार्जना । डलिञ् । प्रवणम् ।
त्रुकिञ् । कणभक्षणम् । थ्यकिञ् । श्लाघा । नचिञ् । नर्तनम् नर्तकी च ।
टिञ् । कम्पः । जमिश्-कनचनटनमवुजवुठवुपां च । वुठिञ् ।

वेष्टनम् । वुपिञ् । अन्तर्दाहः । तत्र प्रसङ्गागतस्तद्धितोक्तः अल्पप्रत्ययश्चेन्नन्त-
भावादेव व्यवह्रियते नान्यत इति धीमद्भिरवाधार्यम् । तद्यथा । थ्यकिञल् ।
श्लाथी । नटिञल् । कम्पवान् । इत्यादि ।

सार-स्वारादि में । खुत-भीतर खोदने में । टुव-संकोच करने में । डुव-
भाड़ने पोंछने में । डल-उल्लंथन करने में । त्रुक-खाने में । थ्यक-प्रशंसा में ।
नच-नाचने में । नट-कांपने में । नम-नम्र होने में । वुज-जल आदि प्रकट होने
में । वुठ-वेठने में । वुप-भीतरी दाह में । इनके होने पद स्त्री लिङ्ग में विकल्प
से 'इञ्' प्रत्यय होता है । सारिञ्-स्वारः... । खुतिञ्-भीतर खोदना । टुविञ्-
संकोचः-संकोच । डुविञ्-समार्जना-भाड़ना । डलिञ्-प्रवणम्-उल्लंघन करना ।
त्रुकिञ्-कणभक्षणम्-कण खाना । थ्यकिञ्-श्लाघा-प्रशंसा करना । नचिञ्-
नर्तनम्-नाचना और नाचने वाली । नटिञ्-कम्पः-कांपना । नमिञ्-नम्रता-
नम्रता । वुजिञ्-जलादेराविर्भावः-जल आदि का आविर्भाव । वुठिञ्-वेष्टनम्-
वेठना । वुपिञ्-अन्तर्दाहः-भीतरी जलन । वह प्रसङ्ग से आया तद्धित में
कहा गया अल्पप्रत्यय चेन्नन्तभाव से ही व्यवहृत होता है, अन्य प्रकार से नहीं,
ऐसा बुद्धिमान् पुरुषों को जानना चाहिए । सो जैसे — थ्यकिञल्-श्लाघी-
प्रशंसा करने वाला । नटिञल्-कम्पवान्-कांपने वाला । इत्यादि ।

लिवल्यवोश्च ॥२८॥

लिव लेपने । ल्यव लेहने । इत्यनयोर्भावे स्त्रियां विकल्पेन इञ् प्रत्ययो
भवति । लिविञ् । लेपनम् । ल्यविञ् । लेहनम् ।

लिव-लेप करने में । ल्यव-चाटने में । इन दोनों के भाव में स्त्रीलिङ्ग में
विकल्प से 'इञ्' प्रत्यय होता है । लिविञ्-लेपनम्-लेप करना । ल्यविञ्-
लेहनम्-चाटना ।

लिवो वस्य वश्च ॥२९॥

लिव लेपने । इत्यस्य वकारस्य पकारश्च भवति । लिपिञ् । लेपनम् ।
लिव-लेप करने में । इसके 'वकार' को 'पकार' होता है । लिपिञ्-लेपनम्-
लेप करना :

करो लेपकायुधे ॥३०॥

कर करणे, इत्यस्य लेपकायुधे गम्यमाने स्त्रियाम् इञ् प्रत्ययो भवति ।
करिञ् । लेपकायुधः । भावे कर्ण् इति पुल्लिङ्गमेव भवति ।

कर करने में। इसके लेप करने वाले आयुध-गम्यमान स्त्रीलिङ्ग में 'इञ्' प्रत्यय होता है। करिञ्-लेपकायुधः-लेप करने वाला आयुध। भाव में 'करुन्' यह पुल्लिङ्ग ही होता है।

वटः संग्रहे ॥३०॥

वट वेष्टने। इत्यस्य संग्रहार्थे स्त्रियाम् इञ् प्रत्ययो भवति। वटिञ्। संग्रहः।

वट-बेठने में। इसके संग्रह अर्थ में स्त्री लिङ्ग में 'इञ्' प्रत्यय होता है। वटिञ्-संग्रहः-संग्रह।

फरञ्चौरिण्याम् ॥३२॥

फर स्तेये। इत्यस्य चौरिण्या अथे स्त्रियाम् इञ् प्रत्ययो भवति। फरिञ्। चौरिणी।

फर-चोरी करने में। इसके चोरी करने के अर्थ में स्त्रीलिङ्ग में 'इञ्' प्रत्यय होता है। फरिञ्-चौरिणी-चोरी करने वाली।

च्वकतपलङ्गामिश् ॥३३॥

च्वक क्रोधेऽस्लीभवने च। तप औष्ण्योपादाने। लङ्ग पङ्गवीभवने। इत्येषां भावे स्त्रियाम् इञ् प्रत्ययो भवति। च्वकिञ्। तपिञ्। तापः। लङ्गिश्। पङ्गुता।

च्वक-क्रोध और खट्टा होने में। तप-गर्म होने में। लङ्ग-लंगडा होने में। इनके भाव में स्त्रीलिङ्ग में 'इञ्' प्रत्यय होता है। च्वकिञ्-क्रोधः-क्रोध। तपिञ्-तापः-गर्मी। लङ्गिश्-पङ्गुता-लंगडापन।

मिलवोऽन्त्यम्य मश्च ॥३४॥

मिलव संयोजने इत्यस्य भावे इञ् प्रत्ययो भवति। अन्त्याक्षरस्य च मकारो भवति। मिलमिश्। संयोगः।

मिलव-मिलने में। इसके भाव में 'इञ्' प्रत्यय होता है और अन्त के अक्षर को 'मकार' होता है। मिलमिश्-संयोगः-संयोग।

कपटदननहावपिलफिरमाजमिलवमुचरमूरल्यवबुठबुहासन् ॥३५॥

कपट कृन्तने। दन दनव वस्त्रादिरजोपहरणे। नहाव क्रियाघाते। पिल प्राप्ती। फिर पुस्तकादिपरिवर्तने। माज तत्परतायां शोधने च। मिलव

संयोजने । मुचर उद्धाटने । मूर त्वचो निष्कर्षे । ल्यव लेहने । वुठ वेष्टने ।
बुह अनिर्वाणे । इत्येषां भावे स्त्रियां अन् प्रत्ययो वा भवति । कपटन् ।
कृन्तनम् । दनन् । (वस्त्रादेः) रजोपहरणार्थं कम्पनम् । नहावन् । क्रियाघातः ।
पिलन् । प्राप्तिः । फिरन् । परिवर्तनम् । माजन् । शोधना । सा तु धान्या-
दिक एव व्यवह्रियते । मिलवन् । संयोजना । मुवरन् । उद्धाटनम् । मूरन् ।
त्वङ्निष्कर्षणम् । ल्यवन् । लोहः । वुठन् । वेष्टनम् । बुहन् । अनिर्वाणः ।

कपट-काटने में । दन-दनव-वस्त्र आदि की धूल दूर करने में । नहाव्—
क्रियाघात में । पिल-प्राप्ति में । फिर-पुस्तक आदि के बदलने में । माज-
तत्परता और शोधन में । मिलव-मिलने में । मुचर-उद्धाटन में । मूर-चमड़ी
के निष्कर्ष में । ल्यव-चाटने में । वुठ-वेठने में । बुह-अनिर्वाण में । इनके भाव
में स्त्रीलिङ्ग में 'अन्' प्रत्यय होता है । कपटन्-कृन्तनम्-काटना । दनन्-
वस्त्रादि की धूल दूर करने के लिए हिलाना । नहावन्-क्रियाघातः-क्रियाघात ।
पिलन् । प्राप्तिः-पाना । फिरन्-परिवर्तनम्-परिवर्तन । माजन्-साफ करना ।
वह तो धान्यादि में व्यवहृत किया जाता है । मिलवन्-संयोजना-मिलना ।
मुचरन्-उद्धाटनम्-उद्धाटन । मूरन्-त्वङ्निष्कर्षणम्-चमड़ी का निष्कर्ष ।
ल्यवन्-लेहः—चाटना । वुठन्-वेष्टनम्-वेठना । बुहन्-अनिर्वाणः-अनिर्वाण ।

गिलवश्चेष्टार्थेऽन्त्यलोपश्च ॥३६॥

गिलव भ्रामणे । इत्यस्य चेष्टाया अर्थे अन् प्रत्ययो भवति अन्त्याक्षरस्य
च लोपो भवति । गिलन् । चेष्टा ।

'गिलव-धुमाने में । इसके चेष्टा के अर्थ में 'अन्' प्रत्यय होता है और
अन्त के अक्षर का लोप होता है । गिलन्-चेष्टा-हरकत ।

आड्रखण्ड्रछ्वट्रजीठ्रट्वट्रपीठ्रबड्रबाग्रम्बट्रवोवरां च

॥३७॥

आड्र मिश्रणे । खण्ड्र विभाजने । छ्वट्र-ह्रस्वीकरणे । जीठ्र-दीर्घी-
करणे । ट्वट्र-वृत्तिसंकोचे । पीठ्र सशिक्षं प्रतिक्षेपणे । फुट्र भञ्जने । बड्र-
वर्धने । बाग्र विभाजने । म्बट्र घनीकरणे । वोव्र घातूनां तक्षणे । इत्येषां
भावे अन् प्रत्ययो भवति । आड्रन् । मिश्रणम् । खण्ड्रन् । खण्डना, छ्वट्रन् ।
संक्षेपता । जीठ्रन् । विस्तारः । ट्वट्रन् । वृत्ति-संकोचः । पीठ्रन् । सशिक्ष-

मुपालम्भः । फुट्-रन् । भञ्जनम् । वड्-रन् । वर्धनम् । वाग्-रन् । विभागः ।
 म्वट्-रन् । धनता । वोव्-रन् । तक्षणम् ।

आड्-र-मिलाने में । खण्ड्-र-विभाग करने में । छ्वट्-र-छोटा करने में ।
 जीठ्-र-दीर्घीकरणे-लम्बा करने में । ट्वट्-र-वृत्ति के संकोच में । पीठ्-र-शिक्षा-
 पूर्वक प्रतिक्षेपण में । फुट्-र-भञ्जन में । वड्-र-वढ़ने में । वाग्-र-वांटने में ।
 म्वट्-र-घना करने में । वोव्-र-धातुओं के तक्षण में । इनके भाव में 'अन्'
 प्रत्यय होता है । आड्-रन्-मिश्रणम्-मिलाना । खण्ड्-रन्-खण्डना-टुकड़े-टुकड़े
 करना । छ्वट्-रन्-संक्षेपता-संक्षेप करना । जीठ्-रन्-विस्तारः-विस्तार । ट्वट्-रन्-
 वृत्तिसंकोचः-वृत्ति में संकोच । पीठ्-रन्-सशिक्षमुपालम्भः-शिक्षा के साथ
 उलाहना । फुट्-रन्-भञ्जनम्-तोड़ना । वड्-रन्-वर्धनम्-वढ़ना । वाग्-रन्-
 विभागः-विभक्त करना । म्वट्-रन्-धनता-घनापन । वोव्-रन्-तक्षणम्-
 तराक्षना ।

नव उपधाया वश्च ॥३८॥

नव नूतनतायाम् । इत्यस्य अन् प्रत्ययो भवति उपधाया अकारस्य
 वकारश्च भवति । न्ववरन् । दोषोपचयनम् ।

नव-नूतनता में । इसको 'अन्' प्रत्यय और उपधा के 'अकार' को 'वकार'
 होता है । न्ववरन्-दोषोपचयनम्-दोषों को बढ़ाना ।

तञ्ज्रतच्रस्यज्ज्रां च क्वचित् ॥३९॥

तञ्ज्र विरलीकरणे । तच्र तापने । स्यज्ज्र ऋज्वीकरणे । इत्येषां भावे
 क्वचित् अन् प्रत्ययो भवति । तञ्ज्रन् । तनुता । तच्रन् । तप्तता । स्यज्ज्रन् ।
 ऋजुता ।

तञ्ज्र-विरला करने में । तच्र-तापने में । स्यज्ज्र-सीधा जरने में । इनके
 भाव में कहीं पर 'अन्' प्रत्यय होता है । तञ्ज्रन्-तनुता-पतलापन । तच्रन्-
 तप्तता-गर्मपन । स्यज्ज्रन्-ऋजुता-सीधापन ।

लारः कम्पे ॥४०॥

लार स्पर्शानुगमनस्निग्धीकरणेषु । 'इत्यस्य कम्पार्थे अन् प्रत्ययो भवति ।
 लारन् । कम्पः ।

लार-स्पर्श, अनुगमन, स्निग्धीकरण में । इसके कम्प अर्थ में 'अन्' प्रत्यय
 होता है । लारन्-कम्पः-कंपना ।

चिखिह्यां पुंस्येव ॥४१॥

चि पाने । खि खादने । हि धारणादिषु । इत्येषां भावे पुंसि अन् प्रत्ययो भवति । च्यन् । पानम् । ख्यन् । अशनम् । ह्यन । धारणम् ।

चि-पीने में । खि-खाने में । हि-धारण आदि में । इनके भाव में पुंल्लिङ्ग में 'अन्' प्रत्यय होता है । च्यन्-पानम्-पीना । ख्यन्-अशनम्-खाना । ह्यन-धारणम्-धारण करना ।

कडपास्त्रश्रुकामञ् ॥४२॥

कड निष्कासने । पास्त्र धिक्करणे । श्रुक क्रन्दने । इत्येषां अञ् प्रत्ययो भवति । तेषां तु नित्यं बहुत्वमेव । कडञ् । धिक्वारः । पास्त्रञ् । धिक्वारः । श्रुकञ् । रोदनम् ।

कड-निकालने में । पास्त्र-धिक्कार करने में । श्रुक-चिल्लाने में । इन्हें 'अञ्' प्रत्यय होता है । उनके तो नित्य बहुवचन ही । कडञ्-धिक्कारः-धिक्कार । पास्त्रञ्-विक्कारः-धिक्कार । श्रुकञ्-रोदनम्-रोना ।

चेनश्चावागमः ॥४३॥

चेन चेतने । इत्यस्य अञ् प्रत्ययो भवति अच् आगमश्च । चेनवञ् । संज्ञापनम् ।

चेन-चेतन अर्थ में । इसे 'अञ्' प्रत्यय और 'अच्' का आगम होता है । चेनवञ्-संज्ञापनम्-संज्ञापन ।

अर्जं बावव्वपजश्रपस्यदगरवटशहलह्यकामत् ॥४४॥

अर्जं अर्जने । बाव अभिप्रायाविष्करणे । व्वपज उत्पत्तौ । श्रप जीर्णने । स्यद सिद्धयामृज्जीभवने च । गर घट्टने । वट वेष्टने । शहल शीतिभवने । ह्यक शक्तौ । एषां भावे स्त्रियां अत् प्रत्ययो भवति । व्वपजोऽन्त्यस्वरदिलो-पश्चेष्यते । वटः संग्रहे । गरः पुंसि च । अर्जथ् । अर्जनम् । बावथ् । अभि-प्रायाविष्करणम् । व्वपथ् । उत्पत्तिः । श्रपथ् । अन्नादेर्जीर्णनम् । स्यदथ् । सिद्धिः । गरथ् । घट्टना । वटथ् । संग्रहः । शाहलथ् । शीतलता । ह्यकथ् । शक्तिः ।

अर्ज-कमाने में । वाव-अभिप्राय प्रकट करने में । व्वपज-उत्पत्ति में । अप-जीर्ण होने में । स्यद-सिद्धि और सीधा होने में । गर-घटने में । वट-वेठने में । शहल-ठण्डा होने में । ह्यक-शक्ति में । इनके भाव में स्त्रीलिङ्ग में 'अत्' प्रत्यय होता है । व्वपज के अन्त के स्वर आदि का लोप होता है । वट-संग्रह में । गर-पुंल्लिङ्ग में । अर्ज-घ्-अर्जनम्-कामना । वावथ्-अभिप्रायाविष्करणम्-अभिप्राय प्रकट करना । व्वपथ्-उत्पत्तिः-उत्पत्ति । अपथ्-अन्नादि का जीर्ण होना । स्यदथ्-सिद्धिः-सिद्धि । गरथ्-घटटना-घटना । वटथ्-संग्रहः-संग्रह । शहनथ्-शीतलसा-ठण्डक । ह्यकथ्-शक्तिः-शक्ति ।

पोठोऽक् शक्तौ ॥४५॥

पोठ स्थूली भवने । इत्यस्य धनादिशक्त्यर्थे अक् प्रत्ययो भवति । पोठख् । (धनादिसंचयेन) शक्तिः ।

पोठ-मोटा होने में । इसके धन आदि शक्ति अर्थ में 'अक्' प्रत्यय होता होता है । पोठख्-धनादि संचय से शक्ति ।

वखनखारजागवालनचह्वखामनामस्य ॥४६॥

वखन-व्याख्याने । खार आरोहणे । जाग प्रतिजागरणे । बाल अवतारणे । नच नर्तने । ह्वख शोषे । आमन वैवर्ण्ये । इत्येषां भावे स्त्रियां अय् प्रत्ययो भवति । खारवालोनन्दार्थे तयोस्तु अन् आगमो वेष्यते । वखनय् । व्याख्यानम् । खारनय् वा खारय् । आरोहणम् । जागय् । प्रतिजागरणम् । बालनय् वा बालय् । अवतारणम् । नचय् । नर्तनम् । ह्वखय् । शोषणम् । आमनय् । वैवर्ण्यम् ।

वखन-व्याख्यान में । खार-चढ़ाने में । जाग-जागने में । बाल-उतारने में । नच-नाचने में । ह्वख-सूखने में । आमन-वैवर्ण्य में । इनके भाव में स्त्रीलिङ्ग में 'अय्' प्रत्यय होता है । खार-बाल इन दोनों के निन्दा अर्थ में इन दोनों को 'अन्' आगम होता है । वखनय्-व्याख्यानम्-व्याख्यान । खारनय् वा खारय्-आरोहणम्-चढ़ना । जागय्-प्रतिजागरणम्-जागना । बालनय् वा बालय्-अवतारणम्-उतारना । नचय्-नर्तनम्-नाचना । ह्वखय्-शोषणम्-सूखना । आमनय्-वैवर्ण्यम्-वर्ण्य ।

मङ्गो दीर्घश्च ॥४७॥

मङ्ग याचने । इत्यस्य भावे अय् प्रत्ययो भवति पूर्ववर्णस्य च दीर्घः स्यात् । माङ्गय् । याञ्चा ।

मङ्ग- मांगने में । इसके भाव में 'अय्' प्रत्यय और पूर्ववर्ण को दीर्घ होता है । माङ्गय्-याञ्चा-मांगना ।

बाग्रो रलोपश्च ॥४८॥

स्पष्टम् । वागय् । विभागः ।

स्पष्ट है । वागय्-विभागः-विभाग ।

जेन उपधाया इदाद्यन्तलोपोऽपि प्रत्ययधात्वोः ॥४९॥

जेन जये । इत्यस्य अय् प्रत्ययो भवति उपधायाश्च इत्वं भवाते प्रत्ययस्य आद्यक्षरस्य धातोश्चान्त्याक्षरस्यापि लोपो भवति । जिय् । जयः ।

जेन— विजय में । इसे 'अय्' प्रत्यय और उपधा को 'इ' होता है । प्रत्यय के आदि अक्षर धातु के अन्त के अक्षर का भी लोप होता है । जिय्-जयः— विजय ।

उदोपपदे साव उन्निद्रतायाम् ॥५०॥

साव शायने । इत्यस्य उदशब्दे उपपदे सति उन्निद्रताया अर्थे अय् प्रत्ययो भवति । उदसावय् । उन्निद्रता ।

साव—सुलाने में । इस के उद शब्द उपपद होने पर उन्निद्रता के अर्थ में 'अय्' प्रत्यय होता है । उदसावय्-उन्निद्रता—उनीन्दापन ।

केवलात्सुखार्थे ॥५१॥

साव शायने । इत्यस्मात्केवलात् सुखार्थे अय् प्रत्ययो भवति । सावय् । सुखम् ।

साव—सुलाने में । इस 'केवल' से सुख अर्थ में 'अय्' प्रत्यय होता है । सावय्-सुखम्-सुख ।

होपपदे आमनो मिथ्याभियोगे ॥५२॥

आमन वैवर्ण्ये । इत्यस्य ह शब्दे उपपदे सति मिथ्याभियोगार्थे अय् प्रत्ययो भवति । हामनय् । मिथ्याभियोगः ।

ग्रामन—रंग विगड़ने में । इस के 'ह' शब्द उपपद होने पर मिथ्याभियोग अर्थ में 'अय्' प्रत्यय होता है । हामजय्-मिथ्याभियोगः—भूठा अभियोग ।

लागोऽनय कृष्यर्थे ॥५३॥

स्पष्ट । लागनय् । कृषिः ।

स्पष्ट है । लागनय्-कृषिः-खेती ।

वाग्रो रलोपश्च ॥५४॥

स्पष्टम् । वागनय् । विभागः ।

स्पष्ट है । वागनय्-विभागः-विभाग ।

सादो निमित्ते ॥५५॥

स्पष्टम् । सादनय् । मुख्यहेतुः ।

स्पष्ट है । सादनय्-मुख्यहेतुः-मुख्य कारण

छकछिकचमकट्कफूंकशैंकामिजो लोपः ॥५६॥

छक कीर्णने । छिक सेचने प्रमेहने च । चमक दीप्तौ ट्क धावने । फूंक आघ्राणे । शैक शङ्कायाम् । इत्येषां धातूनां भावे इज् प्रत्ययस्य लोपो भवति । छक् । कीर्णनम् । छिक् सिञ्चनम् । चमक् । दीप्तिः । ट्क् । धावनम् । फूक् । आघ्राणम् । शैंक् । शङ्का ।

छक-विखरने में । छिक-सींचने और प्रमेहन में । चमक-दीप्तौ-दीप्ति में । ट्क-धावने-दौड़ने में । फूंक-सूंघने में । शैंक-शङ्का में । इन धातुओं के भाव में 'इज्' प्रत्यय का लोप होता है । छक्-कीर्णनम्-विखरना । छिक्-सिञ्चनम्-सींचना । चमक्-दीप्तिः-चमक । ट्क्-धावनम्-दौड़ना । फूक्-आघ्राणम्-सूंघना । शैंक्-शङ्का-शङ्का ।

जागटांगदगमङ्गलगलागवुङ्गश्वङ्गां गात् ॥५७॥

गकारान्तेषु धातुषु । जाग प्रतिजागरे । टांग घोरवाशिते । दग घातने । मङ्ग याचने । लग सङ्गे पीडायां संगतीभवने च । लाग अनुकरणादिषु । वुङ्ग । श्वरवे । श्वङ्ग शयने । इत्येषां धातूनां भावे इज् प्रत्ययस्य लोपो भवति । जाग । अवेक्षा । टांग् । घोरवाशितम् । दग् । घातः । मङ्ग् । याच्चा । लग् । सङ्गः । लाग् । नियमाल्लगनम् । वुङ्ग् । श्वादिरवः ।

श्वङ्ग् । निद्रा । वुङ्गस्तु अकारान्तस्वरूपं मनुष्याणां चिन्तया रात्रिक्षेपे चेति ।
(वुङ्ग) ।

गकारान्त धातुओं में । जाग-जागने में । टांग-घोरवाशित में । दग ।
घातन में । मङ्ग-मांगने में । लग-सङ्ग में, पीडा में और संगति होने में ।
लाग-अनुकरणादि में । वुङ्ग—कुत्ते की आवाज में । श्वङ्ग-सोने में । इन
धातुओं के भाव में 'इङ्' प्रत्यय का लोप होता है । जाग-अवेक्षा-जागना ।
टांग-घोरवाशितम्-घोरवाशित । दग्-घातः घात । मङ्ग-याञ्चा-मांगना । लग्-
सङ्गः-सङ्ग । लाग-नियमाल्लगनम्-नियम से लगना । वुङ्ग-श्वादिरवः-कुत्ते की
आवाज । श्वङ्ग-निद्रा-नीन्द । वुङ्ग तो अकारान्त्र स्वरूप मनुष्यों की चिन्ता
से रात्रिक्षेप में । वुङ्ग ।

पचरोचश्रोचां चात् ॥५८॥

अप्रसिद्धचकारान्तेषु । पच ऋणादिविश्वासे । रोच रोचने । श्रोच शुद्धौ ।
इत्येषां धातूनां भावे स्त्रियां इङ् प्रत्ययस्य लोपो भवति । पछ् । विश्वासः ।
रूछ् । रुचिः । श्रोछ् । शौचः ।

अप्रसिद्ध चकारान्तों में । पच-ऋण आदि के विश्वास में । रोच—अच्छा
लगने में । श्रोच-शुद्धि में । इन धातुओं के भाव में स्त्री लिङ्ग में 'इङ्' प्रत्यय
का लोप होता है । पछ्-विश्वासः-विश्वास । रूछ्-रुचिः-रुचि । श्रोछ्-शौचः-
शौच ।

इछप्रिछोश्छात् ॥५९॥

इछ इच्छायाम् । प्रिछ पृच्छायाम् । अनयोरप्रसिद्धछकारान्तेषु इङ् प्रत्ययस्य
लोपो भवति । इछ् । इच्छा । प्रिछ् । पृच्छनम् । द्वितीयस्योदाहृतिर्यथा ।
प्रिछ प्यौव् । पृच्छनयोग्यः सम्पन्नः । यथा च । प्रिछ-गार्ह् कर्तुम् । पृच्छना-
दिका रचिता तस्य ।

इछ-इच्छा में । प्रिछ-पृच्छने में । इन दोनों के अप्रसिद्ध छकारान्तों में 'इङ्'
प्रत्यय का लोप होता है । इछ्-इच्छा-इच्छा । प्रिछ्-पृच्छनम्-पूछना । दूसरे
का उदाहरण जैसे—प्रिछ प्यौव्-पृच्छनयोग्यः सम्पन्नः—पूछने योग्य हुआ ।
जैसे—प्रिछ-गार्ह् कर्तुम्—पृच्छनादिका रचिता तस्य—उसे पूछना
आदि किया ।

द्वन्ध्रोऽन्त्यव्यञ्जनलोपः ॥६०॥

द्वन्ध्र पृथक् पृथक्करणे । इत्यस्य भावे इन् प्रत्ययस्य लोपो भवति
अन्त्यव्यञ्जनस्य च लोपो भवति । द्वन्ध्र । पृथक्पृथक्करणम् ।

द्वन्ध्र—अलग अलग करने में । इस के भाव में 'इन्' प्रत्यय का लोप ।
और अन्त के व्यञ्जन का लोप होता है । द्वन्ध्र—अलग अलग करना ।

तच्छमन्दच्छरक्षां छात् ॥६१॥

प्रसिद्धछकारान्तेषु धातुषु । तच्छ तक्षणे । मन्दच्छ मन्दाक्षे । रच्छ-रक्षायाम् ।
इत्येषां भावे इन् प्रत्ययस्य लोपो भवति । तच्छ । कण्डूः । मन्दच्छ । लज्जा ।
रच्छ । रक्षा ।

प्रसिद्धछकारान्त धातुओं में । तच्छ-तक्षण में । मन्दच्छ-मन्दाक्ष में । रच्छ-
रक्षा में । इन के भाव में 'इन्' प्रत्यय का लोप होता है । तच्छ-कण्डूः-खारिश ।
मन्दच्छ-लज्जा-शर्म । रच्छ-रक्षा-रक्षा ।

तच्छ ऊमात्रागमो वा ॥६२॥

स्पष्टम् । तच्छ । कण्डूः ।

स्पष्ट है । तच्छ-कण्डूः-खारिश ।

रच्छो नित्यम् ॥६३॥

अस्य नित्यं ऊमात्रागमः स्यात् न तु विकल्पेन । रच्छ । रक्षा ।

इस को नित्य 'ऊ' मात्र आगम होता है, न कि विकल्प से । रच्छ-रक्षा—
रक्षा ।

ग्रजो जात् ॥६४॥

जकारान्तेषु धातुषु । ग्रज गर्जने । इत्यस्य इन् प्रत्ययलोपो भवति । ग्रज ।
गर्जनम् ।

जकारान्त धातुओं में । ग्रज-गर्जने में । इस के 'इन्' प्रत्यय का लोप होता
है । ग्रज-गर्जनम्-गर्जना ।

चूटछटफुटां टात् ॥६५॥

चूट अपानशब्दे । छट उत्क्षेपणे । फुट भङ्गे । इत्येषां इन् प्रत्ययलोपो
भवति । चूट । पर्वणम् । छट । उत्क्षेपणम् । फुट । धूलिः ।

चूट—अधोवायु के शब्द में । छट—उत्क्षेपण में । फुट-भङ्ग में । इन के 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । चूट-पर्वनम्-पद् । छट—उत्क्षेपणम्—ऊपर फेंकना । फुट्-वलिः-वलि ।

टचठः प्रयोजने ॥६६॥

टचठ तिक्तीभवने । इत्यस्य प्रयोजनार्थे इञ् प्रत्ययलोपो भवति । टचठ् । प्रयोजनम् ।

टचठ-त्तीखा होने में । इस के प्रयोजनार्थ में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । टचठ्-प्रयोजनम्-प्रयोजन ।

माँडवड् रोंडात् ॥६७॥

माँड मिश्रीकरणे । वड् निक्षेपे । इत्यनयोरिञ् प्रत्ययलोपो भवति । माँड् । मिश्रणम् । वड्-रोज्ज्यव्यञ्जनलोप इष्यते । वड्-उत्कोचः ।

माँड-मिलाने में । वड्-निक्षेप में । इन दोनों में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । माँड्-मिश्रणम्-मिला हुआ । वड् के अन्त के व्यञ्जन का लोप होता है । वड्-उत्कोचः-रिश्वत ।

छाँड ऊमात्रागमो वा ॥६८॥

छाँड अन्वेषणे । इत्यस्य ऊमात्रा आगमो वा स्यात् । छाँड वा छाँडू । अन्वेषणम् ।

छाँड—खोजने में । इस को 'ऊ' मात्र आगम विकल्प से होता है । छाँड् वा छाँडू-अन्वेषणम्-खोजना ।

छाडो नित्यम् ॥६८क॥

छाड अन्वेषणे । इत्यस्य धातोः स्त्रियां भावे इञ् प्रत्ययलोप ऊमात्रागमश्च नित्यं भवति । छाडू । अन्वेषणम् ।

छाड—खोजने में । इस धातु के स्त्री लिङ्ग भाव में 'इञ्' प्रत्यय का लोप और नित्य 'ऊ' मात्र आगम होता है । छाडू-अन्वेषणम्—खोजना ।

न्यतलतोस्तात् ॥६९॥

न्यत पशुरोमकृन्तने । लतव लताघाते । इत्यनयोः इञ् प्रत्ययलोपः स्यात् । लतवो वकारस्य च लोप सष्यते । न्यत् । पशुरोमकृन्तनम् । लच् । लताघातः ।

न्यत्-पशुओं के बाल काटने में । लतव-लत्त के आघात में । इन दोनों के प्रत्यय का लोप होता है और लतव के वकार का लोप होता है । न्यथ्—पशुओं के बाल काटना । लथ्-लत्त का प्रहार करना ।

पदप्यद्वन्द्वं दात् ॥७०॥

पद कुत्सिते शब्दे । प्यद वृत्तज्ञतायाम् । प्वन्द क्षुते । एषां भावे इञ् प्रत्ययस्य लोपः स्यात् । पद् । पर्दनम् । प्यद । वृत्तज्ञता । प्वन्द । क्षुतम् ।

पद—अधोवायु के कुत्सित शब्द में । प्यद-वृत्तज्ञता में । प्वन्द-क्षुत में । इनके भाव में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है पद-पर्दनम्-कुत्सित शब्द । प्यद-वृत्तज्ञता..... प्वन्द-क्षुतम् ।

आमनजानोर्नात् ॥७१॥

आमन वैवर्ण्ये । जान अवबोधने । इत्यनयोर्भावे इञ् प्रत्ययस्य लोपो भवति । आमन् । आमता । जान् । ज्ञानम् ।

आमन-रंग विगढ़ने में । जान-जानने में । इन दोनों के भाव में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । आमन्-आमता-रंग विगड़ना । जान-ज्ञानम्-ज्ञान ।

छानदोनोरूदागमश्च ॥७२॥

छान उत्पवने शातने च । दोन पिचुवद्विवरणे । अनयो इञ् प्रत्ययस्य लोप ऊमात्रागमश्च भवति । छाजू । उत्पवनम् । दूञ् । पृथक्पृथक्करणम् ।

छान-छानने में । दोन—अलग अलग करने में । इन दोनों के 'इञ्' प्रत्यय का लोप और 'ऊ' मात्र आगम होता है । छाजू-उत्पवनम्-छानना । दूञ्-पृथक्-पृथक्करणम्—अलग अलग करना ।

चापः पात् ॥७३॥

चाप अदने । इत्यस्य इञो लोपो भवति । चाप् । अदनम् ।

चाप-खाने में । इस के 'इञ्' का लोप होता है । चाप्-अदनम्-खाना ।

वुफः फात् ॥७३॥

वुफ विहायसा गतौ । इत्यस्येञो लोपो भवति । वुप् उड्डीतिः ।

वुफ-पक्षी की चाल में । इस के 'इञ्' का लोप होता है । वुप्-उड्डीतिः-उड़ना ।

लेखोऽन्त्यस्य च फः ॥७५॥

लेख लेखने । इत्यस्य इञ् प्रत्ययलोपो भवति अन्त्यस्य खकारस्य च फकारः । लेक् । लिपिः । शास्त्रदर्शिनां मते एवायं प्रयोगः ।

लेख—लिखने में । इस के 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता और अन्त के 'खकार' को 'फकार' होता है । लेफ्-लिपिः—लिपि । शास्त्रदर्शियों के मत में ही यह प्रयोग है ।

रम्बशूबोर्बात् ॥७६॥

रम्ब शोभायाम् । शूब शोभायाम् । वान्तेष्वनयोः इञ् प्रत्ययस्य लोपो भवति । रम्ब् । शोभा । शूब् । शोभा ।

रम्ब-शोभा में । शूब्-शोभा में । वकारान्तों में इन दोनों के 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । रम्ब-शोभा । शूब्-शोभा ।

प्रयो यात् ॥७७॥

प्रय प्रीणने । इत्यस्येवो लोपो भवति । प्रय् । प्रीतिः । प्रय-प्रियत्ता में । इस के 'इञ्' का लोप होता है । प्रय्-प्रीति ।

आवर्डखर्तूरथाँथरदोरमूरलारसखरां रात् ॥७८॥

रकारान्तेषु । आवर व्यापने आवरणे च । डखर् । आधारीकरणे । तूर शीतलीभवने । थाँथर त्वरायाम् । दोर गतिचातुर्ये । मूर त्वचो निष्कर्षे भक्षणे च । लार स्पर्शानुगमनस्निग्धीकरणेषु । सखर प्रस्थाने । इत्येषां भावे इञ् प्रत्ययस्य लोपो भवति । (आवरडखर्तूरामूमात्रागमश्च बोध्यः ।) आवर् । आवृतिः । डखर् । आधारः । तूर । शीतम् । थाँथर् । (सभयं) त्वरा । दोर् । धावनम् । मूर् । निष्कर्षणम् । लार् । पलायनम् । सखर् । प्रस्थानम् । (मूरो ङ्च । मूरन् ।)

रकारान्तों में । आवर-व्यापन और आवरण में । डखर्-आधार करने में । तूर-शीतल होने में । थाँथर-त्वरा में । दोर-गति चातुर्य में । मूर-त्वचा के निष्कर्ष और खाने में । लार-स्पर्श, अनुगमन और स्निग्ध करने में । सखर-प्रस्थान में । इन के भाव में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । (आवर, डखर्तूर को 'ऊ' मात्र आगम जानना ।) आवर्-आवृति ।

डख्-ग्राधार । डूख्-शीत । र्थाथर (भय के साथ) त्वरा । दोर्-दौड़ना ।
मूर्-निष्कर्षण । लार्-भागना । सख्-प्रस्थान । (मूर को अनच्—मूरन् ।)

दवो वात् ॥८१॥

दव शीघ्रगती । इत्यस्य भावे इञ् प्रत्ययस्य लोपो भवति । दव् ।
शीघ्रगतिः ।

दव-शीघ्रगति में । इसके भाव में 'इञ्' प्रत्यय का लोप होता है । दव्-
शीघ्रगति ।

वेतनार्थे धातोर्वञ् ॥८२॥

क्रियाया वेतने गम्यमाने सति धातोर्भावे स्त्रियां वञ् प्रत्ययो भवति ।
करवञ् । कर्मवेतनम् । परवञ् । पाठवेतनम् । लोनवञ् । लवनवेतनम् । रोज-
वञ् । स्थितिवेतनम् ।

क्रिया के वेतन-गम्यमान में, धातु के भाव में, स्त्रीलिङ्ग में 'वञ्' प्रत्यय
होता है । करवञ्-कर्मवेतन । परवञ्-पाठवेतन । लोनवञ्-लवनवेतन । रोजवञ्
स्थितिवेतन ।

व्यञ्जनान्तादकारागमः ॥८३॥

व्यञ्जनान्ताद्धातोर्कारागमो भवति उदाहरणानि पूर्वसूत्रे (८२)
उक्तानि ।

व्यञ्जनान्त से धातु को 'अकार' का आगम होता है । उदाहरण (८२)
पूर्वसूत्र में कहे जा चुके हैं ।

स्वरान्ताद्वाः ॥८४॥

स्वरान्ताद्धातोः वकारागमो भवति । दिववञ् । दानवेतनम् । निववञ् ।
हरणवेतनम् । ख्यववञ् । भुक्तिवेतनम् । च्यववञ् । पानवेतनम् ।

स्वरान्त धातु से 'वकार' का आगम होता है । दिववञ्-दानवेतन ।
निववञ्-हरणवेतन । ख्यववञ्-भुक्तिवेतन । च्यववञ्-पानवेतन ।

छानद्वसिल्भ्यां वय् ॥८५॥

छानशब्दद्वसिल्भ्यां तयोर्वेतने गम्यमाने वय् प्रत्ययो भवति । छानवय् ।
तक्षवेतनम् । द्वसिल्भ्यां लैपकवेतनम् ।

छान और द्वसिल् शब्दों से उन दोनों के वेतनगम्यमान में 'वय्' प्रत्यय होता है । छानवय्-तक्षवेतन । द्वसिल्वय्-लेपकवेतन ।

नावो वलोपश्च ॥८६॥

नाव् शब्दात्तद्वेतेन अभिवेये वय् प्रत्ययो भवति वकारस्य च लोपो भवति । नावय् । आतरः ।

'नाव्' शब्द से उसके वेतन अभिवेय में 'वय्' प्रत्यय और 'वकार' का लोप होता है । नावय्-आतर ।

वार उपधाऽप्रसिद्धता ॥८७॥

वारशब्दात्तद्वेतेन वाच्ये वय् प्रत्ययो भवति उपधायाश्चाप्रसिद्धता । तदप्रसिद्धत्वे सिद्धे । व्यञ्जनान्तात् (सू० ८३) इत्यादिसूत्रेणोक्ता कारागमस्य च ऊमात्रादेशोऽवगन्तव्यः । वारू वय् । भारवेतनम् ।

'वार' शब्द से उसके वेतन वाच्य में 'वय्' प्रत्यय होता है और उपधा की अप्रसिद्धता । उसकी अप्रसिद्धता सिद्ध होने पर । व्यञ्जनान्तात् (सू० ८३) इत्यादि सूत्र से उक्त 'अकार' आगम को 'ऊ' मात्र आदेश जानना । वारूव्य-भारवेतन ।

क्रेयाद्गर् शिल्प्यर्थे ॥८८॥

(स्त्रियामिति निवृत्तम्) शिल्पिनः अर्थे तस्य (वि)क्रेयाद्वस्तुनः गर् प्रत्ययो भवति । लायगर् । लाजाविक्रेता । मंडन्गर् । और्णमर्दकः । गंडन्गुर् । पुस्तक-संदर्भी । कङ्गलगर् । कङ्कतिका विक्रेता । एवमन्येषां रूढपदव्यतिरिक्तानां पदानां बोध्यम् । यथा स्वनर् इति स्वर्णकारस्य रूढिः तस्य स्वनगर् इति न भवति ।

(स्त्री लिङ्ग में निवृत्त है) शिल्पी के अर्थ में उसकी विक्रेय वस्तु से 'गर्' प्रत्यय होता है । लायगर्-फुल्लियां बेचने वाला । मंडन्गर्—ऊन मलने वाला । गंडन्गर्-पुस्तकसंदर्भी । कङ्गलगर्-कंधी बेचने वाला । इस तरह दूसरे रूढपद-व्यतिरिक्त पदों को जानना । जैसे 'स्वनर्' यह सुनार की रूढि, उसे 'स्वनगर्' यह नहीं होता है ।

दाज आदेर्डः ॥८६॥

दाजशब्दात् क्रैयाद्वस्तुनः शिल्प्यर्थे गर् प्रत्ययो भवति । आद्यक्षरस्य दकारस्य डकारो भवति । उत्तरपदे परे तु जकारस्यानुस्वारः पूर्व (सू० ३।८) सिद्ध एव । डांग् । धान्यविक्रेता ।

‘दाज्’ शब्द से क्रिये वस्तु के शिल्पी अर्थ में ‘गर्’ प्रत्यय होता है । आदि के अक्षर ‘दकार’ को ‘डकार’ होता है । उत्तरपद परे होने पर ‘जकार’ को पूर्व अनुस्वार (सू० ३।८) सिद्ध ही है । डांग्-धान बेचने वाला ।

योग्यार्थे लगे हार ॥८७॥

लग सङ्गो पीडायां च । इत्यस्मात् हार् प्रत्ययो भवति योग्यार्थे । लगहार् । योग्यः ।

लग—सङ्गे और पीड़ा में । इस से योग्य अर्थ में ‘हार्’ प्रत्यय होता है । लगहार्-योग्य ।

धातोस्तद्योग्यार्थेऽनागमश्च ॥८८॥

तस्य धातोः क्रियाया योग्यत्वे अभिधेये सति हार् प्रत्ययो भवति अनागमश्च स्यात् । करन्हार् । करणयोग्यः । गण्डन्हार् । ग्रन्थनयोग्यः ।

उस धातु की क्रिया के योग्यत्व अभिधेय में होने पर ‘हार्’ प्रत्यय और ‘अन्’ का आगम होता है । करन्हार्—करने योग्य । गण्डन् हार्—गूँथने योग्य ।

स्वरादागमः स्वरवृद्धः ॥८९॥

स्वरान्ताद्धातोः अन् आगमः स्वरवृद्धः स्वरेण अकारेण वृद्धः भवति अर्थात् ‘अन्’ आगमो भवति । ह्यनहार् । खादनयोग्यः । च्यनहार् । पान-योग्यः । ह्यनहार् । धारणयोग्यः । तत्र न्यादिभ्यस्त्रिभ्य आगमादिवर्णलोप इष्यते । निनहार् । हरणयोग्यः । यिनहार् । आगमनयोग्यः । दिनहार् । दान-योग्यः ।

स्वरान्तधातु से ‘अन्’ आगम स्वर ‘अकार’ से वृद्ध होता है अर्थात् ‘अन्’ आगम होता है । ह्यनहार्-खाने योग्य । च्यनहार्-पीने योग्य । ह्यनहार्-धारण

करने योग्य । वहाँ न्यादि से स्त्रीलिङ्ग से आगमादिवर्णलोप हो जाता है ।
निनहार्-हरने योग्य । यिनहार्-आने योग्य । दिनहार्-दान के योग्य ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

ः कृदन्तप्रक्रियायां भावपादो द्वितीयः ॥६१२॥

कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥६॥

समाप्तं चेदं कश्मीरशब्दामृतं नाम व्याकरणम् ॥

— — —

अथ गणपाठः

तत्रादौ

कथादयः । २।१।२५॥

कथ । वथ् । व्यथ् । लथ् । दथ् । ध्वथ् । च्वथ् । चित्थ । चेथ । ग्थ् । पोथ् । तोथ । इति कथादयः । ये कथ् आदि हैं ।

कछलादयः ॥२।१।७४॥

कछलु । च्वतलु । चकलु । खगलु । कतलु । वतकु । गगर् । म्वंगर् । इत्यादयः कछलादयः । ये कछल आदि हैं ।

क्चादयः ॥८।४।१७॥

क्च आर्द्राभवने । खह दीप्तौ । ग्रक चाञ्चल्यपाकातिशयोः । जोत दीप्तौ । ट्क धावने । तेल विस्फोटादिदंशे । तोष तोषे । दोर गतिचातुर्ये । नाँप दीप्तौ । नील हरितीभवने । पिस पाकेन बहिर्निःसरणे । पेड निर्यासि । पोर पर्याप्त्यनार्द्रत्वयोः । प्रार समीक्षणे । फव प्रशस्तीभवने । फर स्तेये । फल वस्त्रजीर्णने । फुह फुश अन्तः कोपे । फेर भ्रमणादिषु । फोर स्फुरणे । वाद प्रबलीभवने । वास-भासने । वुड स्थविरीभवने । व्रज दीप्तौ । याप दीप्तौ । रम्ब शोभायाम् । रस सरसीभवने । रोच रोचने । रोट अवष्टम्भे । रूड रूढी-भवने । र्ण जीर्णने । ल्यड पराजयीभवने । ठोर वैकल्ये । इत्यादयः क्चादयः ।

क्च-गीला होने में । खह-दीप्ति में । ग्रक-चाञ्चलता और पाकातिशय में । जोत-दीप्ति में । ट्क-दौड़ने में । तेल-विस्फोटादिदंश में । तोष-प्रसन्नता में । दोर-गतिचातुर्य में । नाँप-दीप्ति में । नील-हरा होने में । पिस-पाक से बाहर निकलने में । पेड-निर्यास में । पोर-पर्याप्ति और गीला न होने में । प्रार-समीक्षण में । फव-प्रशस्ती होने में । फर-चोरी में । वाद-प्रबल होने में । वास-चमकने में । वुड-बुदा होने में । व्रज-जीप्ति में । याप-दीप्ति में । रम्ब-शोभ

में । रस-सरस होने में । रोच-अच्छा लगने में । रोट-अवष्टम्भ में । रूढ-
रूढ होने में । रूण-जीर्ण होने में । ल्यङ-पराजयी होने में । ठोर-व्याकुलता में ।
ये क्च आदि हैं ।

चरादयः ॥८॥१४५॥

चर अन्तःकोपे । पवश फुह अमर्षे । मर्च । अन्तः कोपे । वुच दग्धी भवने ।
किच विस्मरणे । इति चरादयः ।

चर-भीतरी क्रोध में । पवश फुह-अमर्ष में । मर्च-भीतरी क्रोध में । वुच-
जल जाने में । किच-भूलने में । ये चर आदि हैं ।

तिहादयः ॥२॥३॥१॥

तिह् । यिह् । क्याह् । इह् । हुह् । इति तिहादयः । ये तिह् आदि हैं ।

मूलादयः ॥ १॥१॥३५॥

मूल् । कस्तूर् । कूटु । चूँठु । छूल् । टर् । डर् । डस् । तूर् । दूर् ।
नस्तूर् । वूथु । मूर् । रूद । लूल् । लूदर् । लूवर् । दूँठु । मूर । डूस् ।
इत्यादयो मूलादयः । ये मूल आदि हैं ।

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे

कश्मीरशब्दामृते गणपाठः समाप्तः ।

समाप्तं चेदं साङ्गकश्मीरशब्दामृतं नाम व्याकरणम् ।

मुदे भूपात्सताम् ।

निष्प्रत्यह्निरगलत्वविधये योगं जुषद्भ्यामिव
 संप्रोत्या विषयेऽत्र^१ पण्डितपदुः प्रोद्भावितोऽहं पुरा ।
 तत्पादाभ्युपपत्तिः खलु सरस्वत्या^२ गणेशेन^३ च
 ग्रन्थं नूतनमेव पूर्तिमनयं सच्छाब्धिकोल्लासनम् ॥१॥
 वेदव्याकरणे किल त्रिनयनाभ्यस्ते च सारस्वत
 एन्द्रे सादर ऐन्दवे सुमनसां यो वाहुलेयेऽपि च ।
 प्रीत्या ईश्वर कौल ईशनिरतः कश्मीरशब्दामृतं
 सद्वर्षे सुतिथौ शुभोडुनि त्रुभे घस्त्रे च मासे व्यधात् ॥२॥
 दोषाच्छादनकृन्मर्त्यः किल देवप्रियो भवेत् ।
 स देवानां प्रियो यस्तु दोषाच्छादनकृद्भवेत् ॥३॥

इति श्री कश्मीरमण्डलान्तर्मध्यनगरवर्तिसिद्धलक्ष्म्युपचित-
 प्राशस्त्यवितस्ताकमलाप्लावितब्रीडामठप्रदेशनिवासिनेश्वरकौलेनैषा
 शारदाक्षेत्रभाषाव्याकृतिः कश्मीरशब्दामृताख्या यथामति विस्तरतां
 नीता । शुभाय भवतु वाचकश्रोतृपाठकानामोम् ।

भद्रं पश्येम प्रचरेम भद्रम् । समाप्तं चेदं साङ्गं शब्दशास्त्रम् ।

१. (१) विषये देशे च (२) सरस्वत्या देवतया तन्नाम्नया मात्रा च ।
 (३) गणेशेन देवेन तन्नाम्ना पित्रा च ।
२. वेदेति इदं पद्यं ग्रन्थारम्भ एव व्याख्याय प्रकाशितम् ।
३. दोषेति दोषाणामाच्छादनं गोपनं शोधनं च करोतीति दोषाच्छादनकृत्
 तादृशो मर्त्यो देवप्रियो देवस्य प्रकाशात्मनो ज्योतिःस्वरूपस्येश्वरस्य
 प्रियो भवति ईश्वरस्तं प्रति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । यस्तु दोषाच्छादनकृत्
 दोषाणामाच्छादनं वस्त्रतुल्यं कृन्तति छेदयतीति स देवानां प्रियो
 (देवानां प्रिय इति च मूर्खे पा० सू० ६।३।२२) मूर्खः पापी च भवती-
 त्यर्थः) ।

अथाकारादिवर्णान्तक्रमेण धातुपाठसूची

खि. चि. जि. दि. नि. पि. यि. हि ।

खिस्क. ग्रक. चमक. च्वक. छक. छिक (छ्वक). टक. टुक. ट्क.
ठाक. ठीक. ठुक. डक. ड्वक. ऋक. थक. थ्यक. थ्वक. ट्वक. निक.
पक. फक. फुक. फूंक. फ्रूक. बक ब्रक. लोक. वुक. शेंक. श्वक. मुक.
ह्यक ।

जख. लख. लिख. लेख. समख. ह्वख ।

च्यङ्ग. जाग. टांग. ठग. तग. तङ्ग. दग. दृग. फांग. वुग. मङ्ग रङ्ग. लग.
नङ्ग. लाग. वुङ्ग. व्वलङ्ग. श्वङ्ग. स्वग. ख्वग. हग ।

खरच. वच ।

अच. क्च. खोच. ग्वच. चर्च. च्वच. छ्वच. त्रच. नच. पच.

फिच. मर्च. म्वच. रीच. ल्यच. वाँच. व्यच. वच. श्रौच. हच ।

काँछ. तछ. वुछ. वेछ. मन्दछ. मुछ. रछ. वुछ. ह्यछ ।

अछ. इछ. गछ. प्रिछ. त्रिछ ।

ग्राँज ।

सिद्धांतसंग्रहः प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १२ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २० ॥

डा० अनन्तराम शास्त्री का जन्म जम्मू-काश्मीर राज्यान्तर्गत पुन्छ में आश्विन सं १९७७ को हुआ। आपने लाहौर से शास्त्री, जम्मू से साहित्याचार्य, काशी से साङ्ग अथर्ववेद तथा दिल्ली से डाक्टरेट की उपाधि ग्रहण की। प्रारम्भ से ही आपने अध्यापन कार्य किया और रणवीर केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, जम्मू से आचार्य पद पर रहकर अवकाश ग्रहण किया।

आप की लिखित वासुकिपुराणम् गुलाब चरित्र (हिन्दी), पंचतंत्र, बाबा जित्तो की अमर-कथा, पौंजर, सत्यनारायण कथा डोगरी भाषा में देवनागरी लिपि में प्रकाशित हो चुकी हैं। पुस्तकों के अतिरिक्त आप के कई लेख पत्र-पत्रिकाओं में भी प्रकाशित हो चुके हैं।

आप का बहुत सी शिक्षण, सांस्कृतिक तथा सामाजिक संस्थाओं से भी संबंध है। :

आप की लिखित काश्मीर शब्दामृतम्, दश-भाषोदय कोष, भृंगीशंहिता तथा सैनिक शिक्षा एवं भुवनकोश वर्णनोद्योत प्रकाशनाधीन है।

महापुराणम्

१. ब्रह्ममहापुराणम्	११. लिंगमहापुराणम्
२. पद्ममहापुराणम्	१२. वाराहमहापुराणम्
३. विष्णुमहापुराणम्	१३. स्कन्दमहापुराणम्
४. शिवमहापुराणम्	१४. वामनमहापुराणम्
५. भागवतमहापुराणम्	१५. कूर्ममहापुराणम्
६. नारदीयमहापुराणम्	१६. मत्स्यमहापुराणम्
७. मार्कण्डेयमहापुराणम्	१७. गरुडमहापुराणम्
८. अग्निमहापुराणम्	१८. ब्रह्माण्डमहापुराणम्
९. भविष्यमहापुराणम्	१९. वायुमहापुराणम्
१०. ब्रह्मवैवर्तमहापुराणम्	

विष्णुधर्मोत्तर पुराण : :
हरिवंश पुराण : :

वासुकी पुराण ::
देवीभागवत